

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Dragana M. Radisavljević-Ćiparizović

**Religija i hodočasnički turizam:
studija slučaja tri svetilišta u Srbiji
(Kalemegdanska Sv. Petka, Bogorodica
Đuniska i Majka Božja Tekijska)**

doktorska disertacija

Beograd, 2013.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Dragana M. Radisavljević-Ćiparizović

**Religion and Pilgrim Tourism: Case
studies three Sanctuaries in Serbia
(St. Petka chapel of Kalemegdan, Holy
Mother of Đunis and Holy Mother of
Tekije)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013.

Mentor:

dr Milan Vukomanović, redovni profesor
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije za ocenu i odbranu doktorske disertacije:

dr Milan Vukomanović, redovni profesor
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Marija Bogdanović, profesor emeritus
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Dragoljub B. Đorđević, redovni profesor
Univerzitet u Nišu, Mašinski fakultet

Datum odbrane disertacije:

U spomen,

Mojoj majci Oliveri Radisavljević.

Religija i hodočasnički turizam: studije slučaja tri svetišta u Srbiji (Kalemegdanska Sv. Petka, Bogorodica Đuniska i Majka Božja Tekijska)

Apstrakt

U našoj tezi se bavimo definisanjem i razgraničavanjem pojmova hodočašća, kao pokloničkog putovanja poznatog od davnina, i verskog turizma, kao savremenog vida putovanja i odmora. Pod hodočašćem podrazumevamo odlazak na neko sveto mesto koje se prihvata od strane vernika kao sveto i za koje se veruje da se u njemu dešavaju isceljenja. Ono se odvija s namerom duhovnog prosvetljenja i preobraženja, i utoliko se može svrstati u obrede prelaza: početak putovanja odgovara odvajanju od ranijeg načina života, samo putovanje označava prelazni stupanj od svetovnog na sveto, a povratak s puta simbolizuje preporod povezan sa osećanjem prožetosti svetim. Mešovita hodočašća podrazumevaju da u jedno svetište odlaze vernici različitih vera i konfesija, privučeni svetim mestom i svetim trenutkom. Sveta mesta, mesta hodočašća, su bila posećena i u vreme najveće, politički isforsirane, sekularizacije našeg društva, pa možemo reći da su bila jača od ideologije ateizma. Povratak narodnoj religioznosti je, u našem slučaju, prethodio desekularizaciji. U radu su predstavljene studije slučaja tri svetišta u Srbiji koja posećuju ljudi bez obzira na veru i konfesiju. To su Kapela Sv. Petke na Kalemegdanu u Beogradu, Pokrov Presvete Bogorodice u Đunisu kod Kruševca u Centralnoj Srbiji, i svetište Majke Božje Tekijske kod Petrovaradina u Vojvodini. Prva dva svetišta pripadaju pravoslavnoj, a treće rimokatoličkoj konfesiji. Analizira se odnos svetog i svetovnog na hodočašćima i susret crkvene i narodne religioznosti kroz rituale na centralne praznike. Istraživanje je sprovedeno metodom dubinskog polustrukturisanog intervjua sa hodočasnicima pravoslavne i rimokatoličke veroispovesti. Sa Romima, muslimanima, vođeni su razgovori u Tekijama i Đunisu koji su snimljeni kamerom. Glavni nalazi istraživanja pokazuju da su motivi hodočašća najvećeg broja ispitanika duhovne prirode, bogotražiteljski, i da hodočašća pozitivno utiču na njihov svakodnevni život. Ispitivani hodočasnici su najčešće praktični crkveni vernici, dok je manje tradicionalista. Hodočasnici obe hrišćanske konfesije ne pripadaju većini savremenih vernika u Srbiji, već manjini crkvenih vernika. Skoro svi ispitanici smatraju da dolazi do izvesnog komunitasa na hodočašćima, što najviše zavisi od vođe puta, tj. sveštenika koji vodi grupu. Romi, muslimani masovno porodično dolaze u

hrišćanska svetišta na određene praznike, ali svoje obrede vrše odvojeno od hrišćanskih grupa. Dakle, ne ostvaruje se komunitas, ali najčešće nema ni sukoba. Napetu atmosferu može izazvati neusklađen tajming posete svetištu, na primer kada Romi, muslimani dolaze u pravoslavni manastir poštujući rimokatolički kalendar (Đunis). Mešovita hodočašća u Srbiji, pored tradicije, održava vera hodočasnika u Boga, svece čudotvorce i isceliteljska mesta. Ovaj rad je skroman doprinos doskora zanemarenoj temi hodočašća, i boljem razumevanju, s jedne strane, rituala i religioznog iskustva hodočasnika, a s druge strane, verskog turizma u Srbiji.

Ključne reči: hodočašće, hodočasnici, verski turizam, narodna religioznost, crkvena religioznost, sveta mesta, sveto vreme, sekularizacija, desekularizacija, Srbija.

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Sociologija religije

UDK: 316.74:2

**Religion and Pilgrim Tourism: Case studies three Sanctuaries in Serbia
(St. Petka chapel of Kalemegdan, Holy Mother of Đunis and Holy Mother
of Tekije)**

Abstract

In our thesis we deal with the defining and demarcating of pilgrimage terms, the pilgrimage journey known since ancient times, and religious tourism as a modern form of travel and leisure. Under the term pilgrimage there is a meaning of going to a sacred place that is accepted by the believers as sacred and believed to be the place of healing. It is being done with the intention of spiritual enlightenment and transformation, and thus can be classified as a rite of passage: commencement of travel is appropriate to the separation from the former way of life, the journey marks the transitional stage from the secular to the sacred, and the return from the journey symbolizes the rebirth associated with the feeling of being imbued with sacred. Mixed pilgrimages mean that believers of different faiths and denominations go to one sanctuary, attracted by sacred place and sacred moment. Holy places, pilgrimage sites, were being visited even at the times of the largest, politically contrived, secularization of our society, so we can say that they were stronger than the ideology of atheism. Return to the folk religiosity happened, in our case, prior to desecularization. This paper presents case studies of three shrines in Serbia, which are visited by people regardless of their religion or confession. These are the Chapel of St. Petka at Kalemegdan in Belgrade, the Church of the Holy Virgin Cover in Djunis near Krusevac in central Serbia, and the Sanctuary of Our Lady of Tekije near Petrovaradin in Vojvodina. The first two sanctuaries belong to the Orthodox, and the third one to the Roman Catholic confession. The relationship between the sacred and the secular pilgrimages and encounter between church and folk religiosity is analysed through the central rituals on the main holidays. The study was conducted using the method of semi-structured in-depth interviews with pilgrims of Orthodox and Roman Catholic confession. Interviews with Romani people, muslims, were held in the Tekije and Djunis, captured by a camera. The main findings show that the pilgrimage motives of the majority of respondents are of spiritual, God-seeking, and that pilgrimages positively affect their daily lives. Interviewed pilgrims were usually practical church believers, while there

were less of traditionalists. Pilgrims of both Christian denominations do not belong to the majority of contemporary believers in Serbia, but to the minority of church believers. Almost all respondents feel that certain *Communitas* occur on pilgrimages, which to the great extent depends on the group leader, i.e. priest who leads the group. Romani people, muslims come to Christian shrines on certain holidays with their families in great numbers, but their rituals are performed separately from the Christian groups. So, the *Communitas* does not occur, but usually there are no conflicts either. Tense atmosphere can be caused by uncoordinated timings of visits to the shrine, such is when the Romani people, Muslims come to the Orthodox monastery respecting the Roman Catholic calendar (Djunis). Mixed pilgrimages in Serbia, besides tradition, are characterized by the pilgrims' faith in God, the saints who are miracle workers and places of healing. This paper is a modest contribution to the, up to the recently neglected theme of pilgrimage, and to a better understanding of, on the one hand, rituals and religious experience of the pilgrims, and on the other hand, religious tourism in Serbia.

Key words: Pilgrimage, Pilgrims, Religious Tourism, Folk Religiosity, Church religiosity, Holy place, Holy time, Secularization, Desecularization, Serbia.

Scientific discipline: Sociology

Scientific subdiscipline: Sociology of Religion

UDK: 316.74:2

SADRŽAJ

I UVOD

| | |
|-------------------------------------|---|
| 1. Značaj i aktuelnost teme | 1 |
| 2. Predmet istraživanja | 6 |
| 3. Cilj i zadaci istraživanja | 7 |

II OSNOVNI POJMOVI

| | |
|--|----|
| 1. Religija i religioznost: muke s definicijama | 12 |
| 1.1. Tipologije religioznosti | 25 |
| 1.2. Crkvena i narodna religija i religioznost | 32 |
| 2. Hodočašće kao kvintesencijalni ritual | 40 |
| 2.1. Pokloničko putovanje: razlike između hodočašća i verskog turizma..... | 47 |
| 2.2. Mešovito hodočašće..... | 50 |
| 3. Turizam | 55 |
| 3.1. Verski turizam | 55 |
| 3.2. Verski turizam u Srbiji | 59 |
| 4. Sekularizacija: sporni pojam u sociologiji religije | 65 |

III OSNOVNI RELIGIJSKI PROCESI I PROMENE

| | |
|---|----|
| 1. Revitalizacija religije | 71 |
| 2. Desekularizacija u Srbiji | 77 |
| 2.1. Religioznost u Srbiji (1999.-2010.)..... | 81 |
| 2.2. Hodočasnici i identitet (2010.)..... | 85 |

IV TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

| | |
|--|-----|
| 1. Teorijski okvir istraživanja..... | 89 |
| 1.1. Fenomenološka teorija | 89 |
| 1.2. Fenomenološka teorija u sociologiji..... | 90 |
| 1.3. Fenomenološka teorija u sociologiji religije | 93 |
| 2. Metodološki okvir istraživanja | 99 |
| 2.1. Kvalitativno istraživanje kao strategija i istraživačka tehnika | 99 |
| 2.2. Kvalitativno istraživanje u sociologiji religije..... | 101 |
| 2.3. Studija slučaja | 105 |
| 2.4. Metodologija: istraživanje 2007. godine..... | 106 |
| 2.4.1. Tok i uzorak istraživanja..... | 109 |

V ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

| | |
|--|-----|
| 1. Studije slučaja tri svetišta u Srbiji..... | 112 |
| 1.1. Kalemegdanska Sv. Petka | 112 |
| 1.1.1. Istorijat/mit i deskripcija svetišta..... | 112 |
| 1.1.2. Hijerarhijska struktura svetišta..... | 128 |
| 1.1.3. Rituali na centralni praznik..... | 129 |
| 1.1.4. Turistički potencijal svetišta..... | 139 |
| 1.2. Bogorodica Đuniska..... | 144 |
| 1.2.1. Istorijat/mit i deskripcija svetišta..... | 144 |

| | |
|---|------------|
| 1.2.2. Hijerarhijska struktura svetilišta..... | 155 |
| 1.2.3. Rituali na centralni praznik..... | 159 |
| 1.2.4. Romi na hodočašću u Đunisu..... | 170 |
| 1.2.5. Turistički potencijal svetilišta..... | 178 |
| 1.3. Majka Božja Tekijska..... | 181 |
| 1.3.1. Istorijat/mit i deskripcija svetilišta | 181 |
| 1.3.2. Hijerarhijska struktura svetilišta..... | 184 |
| 1.3.3. Rituali na centralni praznik..... | 186 |
| 1.3.4. Romi na hodočašću u Tekijama..... | 194 |
| 1.3.5. Turistički potencijal svetilišta..... | 203 |
| 2. Hodočasnici u Srbiji: studija višestrukog slučaja | |
| (analiza podataka dobijenih dubinskim intervjuom) | 206 |
| 2.1. Uticaj porodice (vaspitanja) na religioznost hodočasnika..... | 206 |
| 2.2. Samoocena religioznosti i tipologija hodočasnika | 209 |
| 2.3. Obraćenje hodočasnika..... | 210 |
| 2.4. Religioznost hodočasnika kroz vreme..... | 213 |
| 2.5. Aktuelna vezanost hodočasnika za crkvu..... | 220 |
| 2.5.1. Aktivnost hodočasnika u parohiji/župi..... | 220 |
| 2.5.2. Odnos hodočasnika sa sveštenikom i/ili duhovnikom..... | 226 |
| 2.5.3. Odlazak u crkvu (primarni motiv)..... | 232 |
| 2.5.4. Odlazak na liturgiju (primarni motiv) i pričest..... | 236 |
| 2.5.5. Post..... | 243 |
| 2.5.6. Molitva..... | 248 |
| 2.5.7. Čitanje verske literature | 266 |
| 2.6. Vera, Bog i čuda u svakodnevnom životu hodočasnika..... | 269 |
| 2.6.1. Stavovi hodočasnika prema veri i Bogu..... | 269 |
| 2.6.2. Stavovi hodočasnika prema Božjim čudima..... | 272 |
| 2.7. Hodočašće/religijski aspekt..... | 276 |
| 2.7.1. Najfrekventnija hodočašća..... | 276 |
| 2.7.2. Primarni motiv odlaska na hodočašće..... | 287 |
| 2.7.3. Stav hodočasnika o komunitasu na hodočašćima..... | 292 |
| 2.7.4. Preobražavalački potencijal hodočašća..... | 295 |
| 2.7.5. Stavovi hodočasnika prema verskom i nacionalnom identitetu..... | 301 |
| 2.8. Stav ispitanika prema crkvenoj i narodnoj religioznosti i sujeverju..... | 305 |
| 2.8.1. Stav hodočasnika prema crkvenoj i narodnoj religioznosti..... | 305 |
| 2.8.2. Stav hodočasnika prema sujeverju..... | 311 |
| 2.8.3. Stav hodočasnika o zavetima..... | 314 |
| 2.9. Tolerancija prema pripadnicima drugih konfesija i vera..... | 316 |
| 2.9.1. Stav hodočasnika prema pripadnicima drugih konfesija i vera..... | 317 |
| 2.9.2. Stav hodočasnika prema ljudima drugih konfesija koji dolaze u „njihovu“ crkvu, ili sveto mesto..... | 320 |
| 2.9.3. Kontakt s vernicima drugih veroispovesti u svetilištima..... | 326 |
| 2.9.4. Prijatelji druge vere i odlazak na hodočašće..... | 329 |
| 2.10. Hodočašće/ turistički aspekt | 333 |
| 2.10.1. Stav hodočasnika o sudaru duhovnosti i vašara na hodočašćima..... | 333 |

| | |
|--|-----|
| 2.10.2. Kupovina religijskih predmeta na hodočašćima..... | 337 |
| 2.10.3. Ishrana na hodočašćima..... | 340 |
| 2.10.4. Oblečenje za hodočašća..... | 341 |
| 2.11. Praktično ponašanje hodočasnika kroz stav prema hrišćanskim moralno-etičkim normama koje propisuje Crkva..... | 343 |
| 2.11.1. Stav hodočasnika prema zabrani abortusa..... | 344 |
| 2.11.2. Stav hodočasnika prema zabrani preljube i bračne nevere | 351 |
| 2.11.3. Stav hodočasnika prema ljudima koji im čine zlo | 355 |
| 2.11.4. Stav hodočasnika prema neverujućim i ateistima | 358 |

VI ZAKLJUČAK

| | |
|---|------------|
| 1.Hodočašće i verski turizam u Srbiji | 362 |
| 2.Mešovita hodočašća (Sv. Petka, Bogorodica Đuniska i Majka Božja Tekijska) i njihov turistički potencijal | 364 |
| 3.Religioznost hodočasnika u Srbiji | 366 |

| | |
|------------------------|------------|
| LITERATURA..... | 377 |
|------------------------|------------|

| | |
|--------------------|------------|
| PRILOG..... | 390 |
|--------------------|------------|

I UVOD

1.Značaj i aktuelnost teme

Čudesno se nalazi na putu običnih ljudi (Paulo Koeljo).

Kad je čoveku najteže, onda mu sveto dolazi u susret. Zato vernici opsedaju svetišta i traže čudo božanskog isceljenja- pomoć koje svetovno ne uspeva nikada dati (Jakov Jukić).

Sva mesta hodočašća imaju jednu zajedničku odliku: za svako od njih se veruje da je to mesto gde se neko čudo nekada ranije dogodilo, gde se i dalje događa i gde će se možda ponovo dogoditi (Viktor i Edit Tarner).

Religija i turizam su danas dva najmasovnija fenomena ljudskog delovanja, čiji je susret stvorio jedan od konstantno rastućih delova turizma, takozvani verski ili religijski turizam. Milioni ljudi različitih vera, pohode poznata sveta mesta širom sveta, što svedoči o procvatu kako pokloničkih putovanja, tako i organizovanog verskog turizma. U naše dane posećivanje verskih destinacija u svetu ulazi u red najvećih biznisa u kome se „obrću“ milijarde dolara. Samo Lurd, francuski gradić koji ima 16.000 stanovnika, poznat po svetilištu gde se po predanju ukazala Bogorodica, godišnje poseti šest miliona turista (Anđić 2007, 7).¹

Hodočašća su, po mnogim autorima, najstariji i najmasovniji oblik religijskog turizma.² Interesantno je da su pojedini teoretičari nazivali sam turizam hodočašćem moderne civilizacije, jer i turista i hodočasnik putuju ka svom cilju zbog zadovoljenja svojih potreba. Hodočašća doprinose razvoju turizma, jer utiču na međureligijske i međunacionalne komunikacije. Oni koji ove pojmove izjednačavaju smatraju da je verski turizam jedan od najstarijih oblika turizma koji potiče još od antičkog doba. Svetska turistička organizacija WTO (*World Tourism Organization*), koja je 2009.-tu

¹ Francusku godišnje poseti 50 miliona turista, a religijski turizam ima učešće od 44% u kulturnoj ponudi. Od ovog procenta više od polovine čini ponuda hodočasničkih mesta kojih u Francuskoj ima oko 5000, od čega je samo 185 priznato od strane Crkve. U Lurdu turisti godišnje potroše 400 miliona evra (Anđić 2007, 27-31).

² O razgraničavanju pojmova hodočašća kao pokloničkog putovanja i verskog turizma, kao dela kulturnog turizma biće reči u posebnom odeljku.

godinu proglasila godinom verskog turizma, u definiciji kulturnog turizma navodi i hodočasništvo. Po toj definiciji kulturni turizam predstavlja:

„Putovanje osoba iz kulturnih motiva: studijska putovanja, putovanja radi posmatranja umetničkih događaja, kulturne ture, putovanja na festivale i druge slične događaje, posećivanje mesta i spomenika u cilju proučavanja folkloru ili umetnosti i hodočasništvo“ (Hadžić 2005, 21).

S druge strane, Rebeka Solnit ističe da se hodočasnici često trude da svoje putovanje učine težim (idu bosih nogu, na kolenima, u posebnoj odeći) za razliku od sekularnog pešačenja koje se često zamišlja kao igra.

„Odlazak na hodočašće jedan je od fundamentalnih oblika putovanja – ono je potraga za nečim, makar to bilo traganje za ličnom transformacijom, put prema nekakvom cilju, odredištu - a za svakog hodočasnika, hodanje je vrsta rada...“ (Solnit 2010, 52).

I verske zajednice su, manje-više, protivnici izjednačavanja verskog turizma i pohađenja svetišta iz verskih razloga. Za muslimane, i pravoslavce, barem teoretski gledano, autentično hodočašće nema veze sa turizmom, dok su rimokatolici daleko popustljiviji po tom pitanju.³

Hodočašće u Meku spada među pet temeljnih obrednih dužnosti muslimana, što je istovremeno pet neotuđivih stubova njihove vere. Vernik je toga samo izuzetno oslobođen (u juridičkom pedantnošću nabrojanim slučajevima u šerijatskom zakonodavstvu). Svaki odrasli musliman, koji ima materijalne mogućnosti, barem jednom u životu je dužan da poseti Meku. Tamo treba da kruži unutar zidova *Ka'abe*, da poljubi crni kamen i pije vodu iz zdenca Zemzem, da se popne se na brdo Arafat i da prinese životinjsku žrtvu u dolini Mina. Osim pomenutog velikog hodočašća, koje se zove hadž, vernici često preduzimaju male pobožne pohode- *umre* (Jukić 1987, 118).

³ Popustljivost katolika, kroz prilagođavanje svetu, ogleda se i kroz svođenje hodočašća na verski turizam.

U Dokumentima sa 2. Vatikanskog koncila 1962-1965. se na više mesta se pominju hodočašća, hodočanci, putujuća crkva, posebno u dogmatskoj konstituciji o crkvi "Lumen Gentium" čiji se tekst bazira na metafori putovanja i hodočašćenja (*Peregrinatio*); Pojam turizam (*Turismus*) se pominje u pastoralnoj konstituciji o crkvi u savremenom svetu "Gaudium et Spes" (*Dokumenti: Drugi vatikanski koncil*, 2008, XX, 77-199; 755). Takođe, knjiga Karla Mace (Mazza), katoličkog sveštenika i direktora Nacionalne kancelarije za pastoralni rad, slobodno vreme, turizam i sport, *Turismo religioso*, je prevedena na srpski pod naslovom *Poklonička putovanja: verski turizam – istorijsko-kulturološki pristup* (2009).

Moderno hodočašće je po mnogim obeležjima razičito od pokloničkih putovanja u prošlosti. U početku su ova putovanja ostvarivana peške, na kamili ili brodom, a danas avionom ili čarter letovima, što višestruko pospešuje razvoj ne samo autentičnih hodočašća, već i navedene podvrste kulturnog turizma. Savremene hodočasnike i verske turiste ne vrebaju iste opasnosti na putu kao poklonike u dugoj istoriji hodočasničkih putovanja, povezanih sa stranstvovanjem, ali su izloženi drugoj vrsti iskušenja.

„Sakralni ili hodočasnički turizam koji koristi prednosti današnjeg saobraćaja preti da pohode svetim mestima pretvori u luksuzna putovanja, skrušene ophode svetilišta u razgledanje kulturnih spomenika, naporna pešačenja u bezbrižnu zabavu, a duhovno raspoloženje u trgovački izlet sa kupovinom jeftinih stvari” (Mardešić 2007, 751).

Manastiri, crkve i drugi verski hramovi, dakle, sveta mesta su ono što u čemu Srbija kao višekonfesionalna zemlja sa preovlađujućim pravoslavnim stanovništvom ne oskudeva. Naprotiv, kulturno nasleđe Srbije je veliko, i vrhuni u srednjovekovnoj arhitekturi i jedinstvenim freskama, što je potvrđeno i u UNESCO-ovoj listi svetske baštine kojoj pripadaju: manastiri Studenica, Sopoćani, Dečani, Gračanica, Bogorodica Ljeviška i Pećka patrijaršija (Kesić Ristić 2010). Poznato je da posebnu atraktivnost za turiste predstavljaju kulturna dobra sa Liste svetske kulturne baštine (*World Heritage List*) (Nedeljković 2006, 4). U razvoju turizma kao privredne grane u Srbiji nije dovoljno prepoznato i podržano posebno mesto verskog turizma.⁴

U našoj doktorskoj disertaciji se bavimo razgraničavanjem ali i preplitanjem, posebno u pravoslavlju nesvodivih pojmova, hodočašća kao pokloničkog putovanja poznatog od davnina, i verskog turizma, kao savremenog vida putovanja i odmora. Iako u radu težimo da stavimo akcenat na sociološko poimanje pojmova fenomena i procesa koji se istražuju, zbog složenosti teme opredelili smo se za interdisciplinarni pristup.⁵ Razmatranju odnosa savremenih hodočašća i hodočasnika u Srbiji i verskog turizma, neminovno prethodi razjašnjavanje pojmova religije, religioznosti, svetog, (mešovitih) hodočašća i sekularizacije. Robert Nisbet je sveto ubrojio među pet ideja koji su konstitutivni elementi sociologije (Nisbet 2007, 17).⁶ Da nismo na pogrešnom putu,

⁴ U posebnom odeljku vidi više o turizmu i verskom turizmu, s osvrtom na stanje u Srbiji.

⁵ O ograničenjima sociološkog pristupa vidi više u metodološkom delu.

⁶ Prema Nizbetu jezgro sociološke tradicije čine zajednica, autoritet, status, sveto i otuđenje, koji su u međusobnom funkcionalnom odnosu (Nisbet 2007).

kako zbog aktuelnosti teme, tako i zbog teorijsko-metodološkog fokusa teze na odnos između svetog i svetovnog u savremenom hodočašću, potvrđuju i naslovi knjiga stranih i domaćih sociologa religije, antropologa, religiologa i teologa.⁷

Religija se danas ispoljava na različite i često nepredvidive načine, koje standardni statistički podaci ne mogu razotkriti. Nove teme sociologije religije postaju novi religijski pokreti, fundamentalizam i narodna religioznost, u okviru koga je i hodočašće (Jukić 1991, 163). Religija i turizam kao pojave u stalnom menjanju, zahtevaju permanentno proučavanje (Vukonić 1990, 11). S obzirom da su poklonička putovanja sve učestaliji oblik turističkih kretanja i u Srbiji, potreba da se sistematski proučavaju ima ne samo naučni već i praktični značaj. Ovo eksplorativno istraživanje je naš skromni doprinos boljem razumevanju, s jedne strane, hodočasničkog rituala i religioznog iskustva vernika, a s druge strane, verskog turizma u Srbiji. Višedecenijski nedostatak osmišljenih empirijskih istraživanja u srpskoj sociologiji religije (Đorđević 2007; Radisavljević-Ćiparizović 2006) se lagano prevazilazi⁸, ali je i dalje svako empirijsko istraživanje dragoceno, i predstavlja doprinos rasvetljavanju složenog fenomena (savremene) religioznosti u Srbiji.

Istraživačko iskustvo autorke potiče iz davnih osamdesetih godina prohujalog XX veka.⁹ U međuvremenu ovo primarno iskustvo je obogaćeno autorkinim pohađenjem dva najveća hrišćanska hodočasnička mesta Jerusalima (1990) i Rima (2005). U prvom

⁷ Oto R. *Sveto*, Eliade M. *Sveto i profano*, Eade J., and M. Sallnow, eds. *Contesting the Sacred*; Morinis A. ed. *Sacred Journeys*; Inglehart R; Norris P. *Sveto i svetovno*, Васиљевич М. *Светост: божанска и људска*, Jukić J., *Povratak svetoga: rasprava o pučkoj religiji, Budućnost religije: sveto u vremenu svetovnosti, Lica i maske svetoga*, Mardešić Ž. *Rascjep u svetome*, Tadić S. *Tražitelji svetoga*, Ђорђевић Д. Б. ур. *Повратак светог? Муке са светим*; Vukomanović M. *Sveto i mnoštvo*, Radisavljević-Ћипаризовић Д.; Тодоровић, Д. Ур. *Ходочашћа- између светог и световног*.

⁸ To dokazuje i najnovije istraživanje (2013) *Religijske, moralne i društveno-političke vrednosti studenata u Srbiji*, koje na na reprezentativnom uzorku sprovodi Centar za religijske studije (CRES) Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u saradnji sa Fondacijom Konrad Adenauer, i Centrom za evropske studije iz Brisela (<http://instifdt.bg.ac.rs/crs/>).

⁹ U vremenu socijalizma bilo je teško naći literaturu za izradu seminarskog rada iz sociologije religije "Socioloski aspekt svešteničkog poziva za sve tri religije kod nas". Rešenje sam, po savetu profesora Esada Ćimića, potražila "na terenu" posećujući hramove (pravoslavne i rimokatoličke crkve i Bajrakli džamije), kao i Bogoslovskog fakulteta u Beogradu. Četvrt veka kasnije, pomoć laika i klirika upoznatih u studentskim danima su mi „otvarala vrata“, razbijala strah i predrasude, i olakšavala put do većine ispitanika. Neprimereno poistovećivanje svih sociologa religije s npr. Mirkom Đorđevićem i njegovim stavovima bila je 2007. godine redovna pojava. Delimično, ne sasvim, sam toga bila pošteđena zahvaljujući sećanju na moje nekadašnje tragalaštvo za crkvenom literaturom.

slučaju, vođa puta je bila mati Makarija¹⁰, a organizator putovanja agencija „Putnik“ iz Novog Sada. Proverena turistička agencija, s jedne strane, i iskusan, obrazovan vodič, i ujedno crkveno lice (insajder), s druge strane, pokazali su se kao „dobitna kombinacija“.¹¹ U drugom slučaju organizator putovanja je bila Beogradska nadbiskupija¹², a vođa puta pater Mato Anić, iz crkve Sv. Petra u Beogradu.

Iskustvo sa velikih hodočašća usmerio je istraživača na odabir teme doktorata, o mešovitim hodočašćima u Srbiji, kao posebnoj vrsti malih pokloničkih putovanja. Rad je najvećim delom pisan bez institucionalne podrške¹³, ali je u startu dobijena stručna pomoć bila presudna da se upustimo u istraživanje (Radisavljević-Ćiparizović 2008, 99-101) čije rezultate predočavamo u godini velikog jubileja - 1700. godina od Milanskog edikta.¹⁴ Čuvene 313. godine se hrišćanstvo prvi put izjednačava s drugim religijama, i ujedno se proklamuje verska tolerancija. U skladu s tim, za moto doktorske disertacije uzimamo reči Flavija Valerija Konstantina (Velikog):

„Svako neka veruje kako mu srce hoće.”

¹⁰ Mati Makarija, igumanija Sokolička na Kosovu, je doktor hemijskih nauka. Pre odlaska u manastir dr Milica Obradović (njeno svetovno ime) je bila profesor na Beogradskom Univerzitetu. Pored toga, završila je teologiju u Grčkoj, i puno puta je boravila u Svetoj Zemlji. Za ulazak u grupu koju ona vodi, pored obaveznog pismenog blagoslova sveštenika, kandidati za put su, pre formiranja konačne liste, odlazili da se upoznaju s mati Makarijom dobijajući tada striktna uputstva o disciplini i pravilima oblačenja na hodočašću. O životnom putu i obraćenju ove monahinje, videti u monografiji posvećenoj vladiki Danilu Krstiću, njenom duhovnom ocu (Макарија 2006).

¹¹ Zbog toga je ova poklonička grupa bila primana na mnoga mesta gde ostale turističke grupe nisu imale pristup. Navodim samo jedan od bezbroj primera. Prilikom posete manastiru Sv. Katarine na Sinaju, ne samo da smo, kao hodočasnička grupa, uživali puno gostoprinstvo manastira, imali duži razgovor sa vladikom i monasima, i dobili na dar srebrni prsten Sv. Katarine, već je jedino naša, od više pridošlih turističkih grupa, dobila ključ, od inače zaključane, crkvice na vrhu Sinajske gore. Tamo su sveštenici iz grupe služili Liturgiju, a hodočasnici su imali priliku da se pričeste na mestu gde je po Predanju Mojsije dobio tablice s 10 Božijih zapovesti.

¹² Beogradska nadbiskupija je 2005. godine proslavljala svoj jubilej- 80 godina od osnivanja. Tim povodom bilo je organizovano hodočašće u Rim od 22.4. do 28.04.2005. godine. Mons. Stanislav Hočevar, beogradski nadbiskup i metropolit, bio je inicijator i pokrovitelj ovog hodočašća.

¹³ Rad završavamo u okviru projekta pod nazivom „Politike društvenog pamćenja i nacionalnog identiteta: regionalni i evropski aspekt“, (br. 1790409) koji se na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju iz Beograda sprovodi u periodu od 2011. do 2014. godine, uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije.

¹⁴ O državnom programu proslave jubileja – 17 vekova od donošenja Milanskog edikta vidi na web sajtu <http://www.edictofmilan2013.com>.

2. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja na nivou opservacije, sociološke analize i deskripcije obuhvata tri studije slučaja svetišta u Srbiji. To su kapela Sv. Petke na Kalemegdanu u Beogradu, Pokrov Presvete Bogorodice u Đunisu kod Kruševca u Centralnoj Srbiji, i svetište Majke Božje Tekijske kod Petrovaradina u Vojvodini. Prva dva svetišta pripadaju pravoslavnoj, a treće rimokatoličkoj konfesiji.

Osnovna teza rada je da sve tri svetinje pohode ljudi bez obzira na veroispovest, tj. da je reč o mešovitim hodočašćima.¹⁵ To posebno dokazuju Romi, muslimani, koji idu u ove hrišćanske svetinje na velike hrišćanske praznike.

Neko mesto se smatra svetim, ako ima lekovit izvor, čudotvornu ikonu, relikvije, ili dobrog duhovnika. Tamo hrle ljudi, posebno u nevolji, bez obzira na konfesiju i veroispovest. Neki smatraju da se univerzalna potreba za verom, *homo religiosus*, može posmatrati kao arhetip, samo što to vernici osvešćuju kao veru u Boga, a drugi, agnosticici, ateisti, na drugi način.¹⁶ Čarls Tejlor naglašava da razlike između ovih opcija pravimo ne samo preko stavova koje oni zastupaju, već i preko razlika u iskustvu i senzibilitetu, čime izbegavamo obe vrste naivnosti:

„Da je neverovanje otpadanje od punoće (što teisti ponekad misle o ateistima), i da vera predstavlja samo skup teorija koje nastoje da osmisle opšte ljudsko iskustvo shvatljivo na čisto imanentan način (što su ateisti ponekad skloni da misle o teistima)“ (Tejlor 2011, 24).

Na prvi pogled izgleda da su nepremostiv jaz i predrasude između vernika i ateista, ali s druge strane brojni slučajevi preobraćenja tj. konverzije pokazuju suprotno. Sličan odnos je i između hodočasnika i turista. Zbog toga ni danas, smatra Swatos, nije izgubila na aktuelnosti sintagma “Turista je pola hodočasnik, ako je hodočasnik pola turista” koju su prvi koristili Viktor i Edit Tarnar (Turner) pre više od četvrt veka (Swatos 2007, vii).

¹⁵ O specifičnosti mešovityh hodočašća više u posebnom odeljku.

¹⁶ Profesor Esad Ćimić, deklarirajući se i sam kao ateista, na predavanjima je često ponavljao da su “ateisti oni koji veruju da ne veruju“. I knjiga Đani Vatima (Gianni Vattimo) *Credere di credere/Vjerovati da vjeruješ*, pokazuje da i sami vernici najčešće „veruju da veruju“. Setimo se i reči iz *Novog Zaveta* koje je izrekao otac mladića koga je Hristos izlečio: “Verujem, Gospode, pomoz mi neverju!” (Mar, 9:25).

3. Cilj i zadaci istraživanja

Cilj istraživanja je bio da upoznamo neke karakteristike savremenih hodočasnika u Srbiji, njihove motive, religijsko iskustvo, i uticaj hodočašća na njihov svakodnevni život. Potreba da se na što obuhvatniji, detaljniji i istinitiji način zabeleži specifičan trenutak u životu vernika/hodočasnika.

Zadaci istraživanja su spoznaja stvarnih relacija između hodočašća kao rituala, i hodočašća kao vida turističkog putovanja, pri čemu nas posebno interesuje (religijsko) iskustvo hodočasnika. Nastojali smo da što potpunije opišemo i razumemo navedene pojave i pokušamo da odgovorimo na sledeća pitanja: Zašto i na koji način se ovaj religiozni fenomen pojavljuje? Koji su društveni i crkveni procesi podstakli i/ili omogućili njihovo pojavljivanje i delovanje? Koliko je narodna religioznost u svojim konkretnim manifestacijama istinsko druženje i zajedništvo, u zamenu za ukočenost i formalizam klasičnih liturgijskih obrazaca? Da li se na ovim hodočašćima uspostavlja zajedništvo?¹⁷ Ima li sukoba među hodočascima mešovityh hodočašća u Srbiji? Koji su primarni motivi današnjeg hodočasnika? Kakva su njihova religiozna iskustva na ovim svetim mestima? Kakva je uloga molitve na pokloničkim putovanjima? Šta se dešava sa individualnim i kolektivnim identitetom hodočasnika? Da li je savremeni hodočasnik više poklonik svetinji ili turista? Da li dolazi do neke transformacije vernika na hodočašću? Koliko na hodočasnike utiče sudar duhovnosti i vašara? Kako se to odražava na njihov svakidašnji život? Kakav je odnos crkvene i narodne religioznosti? Da li se one sukobljavaju ili prožimaju?...

Prema Jukiću postoje tri različita pristupa hodočašću, koja smo obuhvatili u doktorskoj tezi:

1. Prvi polazi od shvatanja hodočašća kao duhovnog doživljaja;
2. Drugi polazi od shvatanja hodočašća kao obrednog čina ili rituala;
3. Treći polazi od shvatanja hodočašća kao društvenog događaja (Jukić 1988, 108).

¹⁷ O Tarnerovom pojmu komunitas, koji označava vrstu specifičnog zajedništva, biće reči u II 2. poglavlju.

U trećem, za sociologiju religije, najdostupnijem obliku, koji završava u sociologiji verničkog putovanja, pojavljuje se kao mogućnost „druga strana medalje“, tj. njihov pad i degeneracija o čemu je pisao Foster (1986).¹⁸

Kada je reč o strukturi ove disertacije, nakon **uvodnog poglavlja** gde smo iskazali značaj i aktuelnost teme i predmet, cilj i zadatke istraživanja, u **drugom poglavlju** se bavimo razjašnjavanjem osnovnih pojmova: religije i religioznosti, hodočašća i verskog turizma sa njihovim tipologijama, i sekularizacije. Sociolozi se susreću s velikim teškoćama u određivanju pojmova religije i religioznosti zbog njihove kompleksnosti. Religijska situacija u društvenom kontekstu obično predstavlja razlog odabira tematskog sklopa u kome se ona želi sociološki istraživati. U sociologiji religije ne postoji jedna jedinstvena definicija religije koja bi bila adekvatna za sva društva i za sve društvene okolnosti. Najviše smo zainteresovani da osvetlimo dimenziju *religioznog iskustva*, jer je relativno zanemarena u istraživanjima, a potencijalno najvažnija u obradi hodočašća. Svesni smo da je upravo iskustvena dimenzija za sociologiju najteži problem, jer ju je gotovo nemoguće operacionalizovati, dohvatiti standardnim istraživačkim metodama, dok je s druge strane, religiju kao društvenu činjenicu ponekad nemoguće shvatiti bez razumevanja tog bliskog osećaja kontakta između pojedinca i natprirodne sile. U disertaciji razmatramo odnos između crkvene religije prema religioznosti kao ličnom, življenom verničkom iskustvu, o čemu je pisao Stipe Tadić (2002) istražujući „nove“ eklezijanske pokrete u Hrvatskoj. U našem istraživanju, to je odnos između dominantnog tradicionalnog pripadanja pravoslavnoj, katoličkoj ili muslimanskoj veri, i verničkog iskustva koje se stiče na hodočašću. Nakon toga, u **trećem poglavlju**, kroz teorijske rasprave o najvažnijim društvenim procesima i teorijskim objašnjenjima savremenih društvenih i religijskih promena, iznosmo društveni kontekst koji se ispoljava kroz međuzavisnost društva i ispitivanih fenomena

¹⁸ Uspešnost pomenutog poduhvata u velikoj meri je zavisila od toga s koliko je iskrenosti i istinske religioznosti čovek krenuo na put da traži sveto. Nema garancije da se i hodočašćenje neće u različitim prilikama izvitoperiti. Religioznom čoveku ono nije cilj nego sredstvo za pristupanje svetom, ali je uvek moguće da sredstvo bude zamenjeno ciljem, kao i da verničko hodočašće postane obično svetovno putovanje. To je oštro kritikovao Norman Foster u knjizi *Hodočasnici* (1986). Naime, tokom istorije, sveta mesta su postala i velika središta ekonomskog interesa. Neke od najčešćih zloupotreba, koje navodi Foster, činili su lažni prodavci „čudotvornih“ slika, „relikvija“. Praznoverje je jačalo, a verski fanatizam je zahvatio verski puk. Ni moralnost nije uvek bila primerena uzvišenom cilju. Sv. Bonifacije je u VIII veku govorio da je hodočašćenje u Rim opasnost za poštenje velikog dela žena, a P. Lemerle ističe da su krstaški ratovi monstrozna degeneracija hodočašća (Jukić 1987, 124-126).

religije i turizma. Akcenat je na objašnjenju fenomena i procesa desekularizacije, odnosno revitalizacije religije. Dok su se neki savremeni sociolozi religije, kao što su Akvaviva, Dobler i Vilson (Acquaviva, Dobbelaere, Wilson), rukovodeći se očiglednim padom institucionalne religijske prakse, slabljenjem društvene moći religijskih institucija u savremenoj civilizaciji, nastojali da proniknu fenomen sekularizacije, dotle su drugi, kao što su Glasner, Lukman, Jinger, Luman, (Luckman, Yinger, Luhman) opravdano primećivali da se teorija sekularizacije temelji na rezultatima istraživanja tradicionalne crkvene religije, i da ona o buđenju želje za doživljajem svetog, njegovom „povratku“, novim religijskim pokretima, nema adekvatno objašnjenje. U promenjenim društvenim okolnostima došlo je i do promene u samoj religijskoj situaciji, a time i do traženja novih teorijskih koncepata i metodoloških tehnika istraživanja u sociologiji religije. Ove promene u svetu i neposrednom okruženju imale su upliv i na religijsku situaciju Srbije. Tokom devedesetih došlo je u bivšim socijalističkim zemljama do vraćanja ljudi religiji, jer je krah socijalizma ostavio za sobom ideološki vakuum. U svom magistarskom radu autorka se bavila klasičnom, crkvenom religioznošću, tj. ispitivanjem vezanosti stanovništva za religiju i crkvu u Srbiji na raskršću milenijuma, gde je potvrđena teza o oživljavanju religioznosti (Radisavljević-Ćiparizović 2006). Sveta mesta, mesta hodočašća, bila su posećena i u vreme najveće, politički isforsirane, sekularizacije i ateizacije našeg društva, pa možemo reći da su bila jača od ideologije ateizma. Povratak narodnoj religioznosti je, u našem slučaju, prethodio desekularizaciji. U **četvrtom poglavlju** obrazlažemo Teorijsko-metodološki okvir disertacije. Religija se danas ispoljava na različite i često nepredvidive načine, pa standardni statistički podaci ne mogu da razotkriju sve njene različite dimenzije. Slažemo se sa Jukićevim stanovištem da izjednačiti religioznost s redovnošću ispunjenja crkvenih obaveza znači osiromašiti religiju do izobličenja (Jukić 1991, 20). Statistika ne govori ništa o tome *kako* vernici osećaju sudelovanje u obredu, koje može biti rezultat dubokog verskog opredeljenja, ali i tradicija (običaj), društvena prisila ili pomodarstvo. Zato smatramo da je za razvoj sociologije religije od odlučujuće važnosti razvoj *kvalitativne metodologije*. Posebno važni fenomenološki podsticaji pokazuju da sociologija religije mora da pronalazi nove načine približavanja vernicima i verničkom iskustvu, ličnom doživljaju, pristupu, motivaciji, shvatanju, potrebi, želji. Ova lična dimenzija religijskog danas se pretežno izražava kategorijom *svetog* za koju se smatra da je najprimerenija situaciji

postmoderne, jer se najviše približava specifičnom verničkom iskustvu (R. Oto 1983; M. Elijade 1980). To je bio krucijalni razlog našeg opredeljenja za fenomenološku teoriju i kvalitativnu metodologiju, iako smo svesni njihovih ograničenja.

Fenomenologija religije, dakle, u centar svoje pažnje stavlja sveto, religijski doživljaj, religijsko iskustvo, transcendentno, numinozno. Osnovni okvir u koji smo pozicionirali naše istraživanje hodočašća, kao religijskog fenomena, jeste koncept svakodnevnog života (Spasić 2004). Osnovni smisao ovog koncepta je povezivanje *makro* (globalni društveni), *mezo* (hodočašća: Đunis, Tekije, Beograd-Kalemegdan) i *mikro nivoa* (pojedinač-hodočasnik). Interdisciplinarni pristup, u kome se integrišu saznanja različitih disciplina, sociologije religije, sociologije slobodnog vremena, sociologije svakodnevnog života, kulturne antropologije, psihologije, istorije religija, fenomenologije, studije rituala i turizmologije, je neophodan ukoliko se teži razumevanju složenih i mnogodimenzionalnih pojava kakav je predmet našeg istraživanja.

U ostvarivanju postavljenog Cilja istraživanja, služili smo se standardnim sociološkim tehnikama: Posmatranje sa učestvovanjem na tri hodočašća i terenski rad koji je podrazumevao lično sudelovanje, kako u molitvama, liturgijama ili misama, bdenjima, tako i na saborima i vašarima, koji su neizbežan pratilac ovih manifestacija (odnosi se na Đunis i Tekije). Zatim, dubinski intervju sa hodočasnicima (izabrali smo one koji su odlazili na više hodočašća); U uzorku su zastupljeni: muškarci, žene, stariji, mlađi, obrazovani, neobrazovani, oženjeni/udati, neudati/slobodni; pravoslavci, katolici. S Romima, muslimanima, snimani su kamerom razgovori u Tekijama i Đunisu. Vodili smo razgovor s igumanijom manastira u Đunisu, i sveštenicima koji su u svetilištima, kao i onima koji vode grupe na put. Da bi se povećala objektivnost, koristili smo različite metode prikupljanja podataka, uključujući terenske beleške, video zapis, analizu sekundarnih podataka, dakle, metode koje se smatraju objektivnim.

Istraživanje metodom slučaja (case study) omogućava preciznu opservaciju. Suština studije slučaja nije u tome što se proučava samo jedan slučaj, nego što se proučava vrlo mali broj slučajeva, ali intenzivno i produbljeno. Odabrali smo hodočašća različitih hrišćanskih konfesija i teritorijalno različite zone Srbije (Beograd, Vojvodina i Centralna Srbija). Da bi neka studija slučaja postala naučno istraživanje mora biti vođena naučnom teorijom (Fajgelj 2012, 300), čime se kompenzuju problemi sa

generalizabilnošću, objektivnošću i replikabilnošću. U našem slučaju to je fenomenološki pokušaj da se zahvati neposredno religijsko iskustvo, i da se posmatra očima ispitivanih.

Đuro Šušnjić (1998) piše da je *sveto vreme* isto toliko značajno kao *sveti prostor*, jer ovakvi sveti trenuci pojačavaju auru povoljnosti i moć hodočašća. Slave svetilišta su najatraktivnije za mnogobrojne hodočasnike, pa je naš *kalendar istraživanja* direktno zavisio od datuma velikih proslava.¹⁹ Detaljan prikaz rezultata empirijskog istraživanja, prezentuje se **u petom poglavlju**. Ono je podeljeno na dva velika segmenta. U prvom su obrađene Studije slučaja odabrana tri svetilišta. U drugom delu istog poglavlja dajemo iscrpnu analizu i interpretaciju dubinskih intervju s hodočasnicima. Na kraju, u **šestom poglavlju**, iznosimo naša zaključna razmatranja koja sumiraju nalaze do kojih smo došli u istraživanju.

Ovim istraživanjem smo želeli da dobijemo sistematičniji uvid u stanje, odnosno proces događanja u duhovnom životu vernika-hodočasnika, hodočašća kao rituala, i glavne tendencije i usmerenja hodočasničkog turizma u Srbiji. Trudili smo se da izbegnemo, koliko je moguće, jednostranosti monoteorijskog i metodološkog pristupa „spolja“, pristupajući navedenim fenomenima „iznutra“, nastojeći da uvek zadržimo kritičnu distancu prema istraživanom fenomenu. To je kombinacija emskog, sa perspektivom „iznutra“, i etskog pristupa, kroz interpretaciju emskog znanja u okviru naučnog diskursa.

¹⁹ Vidi više u V 1 odeljku.

II OSNOVNI POJMOVI

1. Religija i religioznost: muke s definicijama

Šta je „religija“? Ona prkosi definiciji zato što su pojave koje nazivamo religioznim u ljudskom životu izuzetno različite. Šta je zajedničko životu arhajskog društva, u kome je „religija svuda“ i jasno razgraničenom skupu uverenja, praksi i institucija, koja pod imenom religija postoje u našem društvu? Tumačenje religije preko razlikovanja imanentnog i transcendentnog jeste korak napravljen po meri naše kulture (Čarls Tejlor).

Religijska uverenja ove ili one vrste postoje u svakom društvu koje poznajemo. Njihovi broj i raznolikost su neizmerni. Haralambos kaže da je vrlo teško dati definiciju religije koja bi bila dovoljno široka da obuhvati sve te raznolikosti, a da istovremeno ne obuhvati fenomene za koje obično sami ne smatramo da su religije (Haralambos 2002, 431). Etimološki reč religija potiče od lat. *religio*, od *religare*, što znači spojiti. Aurelije Avgustin u *Državi božjoj*, *religio* dovodi u vezu s *religere* (ponovo izabrati, zadobiti) (Vukomanović 2004a, 235).

Svaka civilizacija je imala neki oblik religijskog i svetog izraza, i zato veliki broj istraživača naglašava univerzalnu prirodu religijskog i svetog. Moguće je zaključiti, smatra Jukić, da je religija uvek jednako prisutna u svetu, ali joj se oblici iskazivanja, od svetovnih do sakralnih, stalno menjaju (Jukić 1991, 46).

Manifestacija religijskog fenomena je nesumnjiva, ali je upitno određenje religije, jer se njome označava redovno vrlo različit, a često i suprotan sadržaj. Jakov Jukić smatra da teškoće u definisanju religijskog fenomena dolaze: od objekta religiologije; od subjekta religiologije; i od naučne metode, ugla gledanja (Jukić 1997, 24).

Vrlo je teško pronaći zajednički naziv za mnogovrsnost i različitost manifestnih formi religije i svetog za tako raznorodan sadržaj otelotvoren, sa jedne strane, u kanibalističkim orgijama i kultnoj magiji praistorijskog čoveka, agrarnim žrtvama primitivnih naroda, lovu na ljudske glave u lovačkim plemenima, erotskom misticizmu hinduističkog tantrizma, a sa druge strane u visoko etičkim religijama poput izvornog hrišćanskog čovekoljublja i mirotvorstva, učenja ahimse (nenasilja) u hinduizmu, ideala bothisattve u mlađem budizmu ili sufističkog ispovedanja ljubavi prema Bogu u islamu.

Druga vrsta teškoća u definisanju pojma religije dolazi od subjekta verovanja. Po definiciji nauka teži objektivnosti istraživanja, što nije lako postići kada se ima u vidu vernikovo religijsko iskustvo koje obuhvata njegovo mišljenje, osećanje i ponašanje. Različita metodološka rešenja i teorijske opservacije imaju nauka o religiji i fenomenologija religije, jer prva saznajni cilj naučnog istraživanja religije vidi u njenom objašnjenju, a druga u razumevanju religije i svetog. Elijade, npr. tvrdi da religijske ideje nije moguće razumeti njihovim svodenjem na društvene ili psihološke činjenice. Njihovo razumevanje je moguće samo na način koji one same određuju i koji podrazumeva da potiču iz čovekovog doživljaja svetog. Čak i da religijski doživljaj sadrži neki nesvodivi element, njegovi konkretni oblici mogu da se ispoljavaju posredstvom psiholoških i socioloških procesa. Ovo ne znači da je sociologija religije inkompatibilna s fenomenološkim i hermeneutičkim pristupom, što ćemo i mi pokušati da pokažemo u ovom radu.

„Metodološki agnosticizam“ ne vređa ničija osećanja, a sociolog ne mora uvek da presuđuje o istinitosti ili neistinitosti ubeđenja koja proučava. Hamilton napominje da sociologija religije ne zavisi ni od kakvog rešenja pitanja istinitosti ili verodostojnosti religijskih tvrdnji niti se prvenstveno bavi takvim pitanjima. Istraživač, sociolog u ovom slučaju, nema potrebe da zauzima stav o tome- odobravajući, protivan ili neutralan. Sve zavisi od toga o kakvim verovanjima je reč, i od okolnosti koje su prisutne u svakom konkretnom slučaju. Potrebna je, međutim, spremnost da se menjaju sopstveni stavovi i prihvatanje mogućnosti da to dovede i do promena sopstvenog mišljenja (Hamilton 2003, 29).²⁰

Treća vrsta teškoća u definisanju religije dolazi od disciplinarnog pristupa i upotrebljene metode koja određuje i vrstu definicije religije. Ni sociološki pristup religijskom fenomenu i religioznosti, nije jedinstven pa se razlike najeksplicitnije uočavaju na nivou globalnih socioloških teorija: funkcionalističke, marksističke, fenomenološke, feminističke... Tu su i različite sociološke škole od kojih svaka o nosi svoju istinu i ne može se potpuno poreći. One potvrđuju i nezadrživi tok dešavanja u području religije. Ne samo da čovek u svom pojedinačnom traženju nužno ide prema

²⁰ Dok sociolozi religije u Srbiji, manje-više, u svojim radovima zastupaju gledište o „metodološkom agnosticizmu“, nešto drugačije stanovište nalazimo u tekstu Aleksandre Pavićević „Da li su antropolozi dužni da budu (ne)religiozni?“ (Pavićević, 2009).

obzorju svetog, već i društvo u njihovom zajedničkom kretanju. Jukić je u knjizi *Budućnost religije* (1991) pošao od politikološke sociologije religije, sociologije religijskog tržišta, sociologije nevidljive religije i došao do funkcionalističke sociologije religije i sociologije svetovne religije. Posle se obrnutim putem vraćao od sociologije implicitne religije, sociologije difuzne religije, sociologije pučke religije na sociologiju novih religijskih pokreta i sekti. Mi smo se zbog složenosti teme koja ranije nije empirijski istraživana u srpskoj sociologiji religije opredelili za fenomenološku teoriju, svesni njenih ograničenja, ali i prednosti.²¹

Ne smemo zaboraviti ni lični stav istraživača prema predmetu istraživanja, tj. odnosu prema religiji, kako u teorijskim, tako i iskustvenim istraživanjima religije. Jukić je u pravu kada kaže da je

„sociolog izložen unutrašnjem osobnom procijepu: mora u isti mah biti nepristrasan i dobrohotno suživljen s religioznošću vernika koju istražuje. Ako religiju mrzi ili prezire neće od nje ništa shvatiti, ako je odveć uvažava neće od istraživanja imati nikakve koristi”(Jukić 1991, 23).

Od koje definicije religije poći kad ih ima, kako neki autori kažu, preko stotinu? Religije se, najčešće, mogu definisati prema suštini i po funkciji. Tzv. suštinske definicije religije govore o tome šta religija jeste, a funkcionalne definicije religije govore šta religija čini. Za Dirkema je bilo ključno razlikovanje između svetog i svetovnog. Religija je, kaže ovaj sociološki klasik: objedinjen sistem verovanja i veroispovednih običaja koji se odnose na svete stvari, tj. stvari koje su izdvojene i zabranjene- verovanja i veroispovedne običaje koji u jednu jedinstvenu moralnu zajednicu, zvanu crkva, sjedinjuju sve koji su im privrženi (Dirkem 1982, 44). Funkcionalne definicije se često nazivaju „inkluzivnim“, jer u pojam religije uključuju širok opseg pojava, pa su preširoke. Sve što vrši funkciju religije i stvara jedinstvo i društvenu koheziju se smatra religijom (npr. komunizam, fašizam i nacionalizam). Takva je Jingerova definicija „religija je sistem verovanja i veroispovednih običaja posredstvom kojeg se grupa ljudi bori sa suštinskim problemima ljudskog života“ (Yinger 1970, 7).

I prema Knoblahu (Knoblauch), nemačkom sociologu religije, pokušaji definisanja religije se dele na 2 kategorije (sociološki supstancijalni pojam religije i

²¹ Vidi više u IV odeljku.

funkcionalne definicije) mada se u mnogim definicijama mogu naći elementi i kombinacije obeju kategorija (Luckmann 1980). U glavnim crtama, kaže Knoblauch, mogu se razlikovati 3 psihološke funkcije:

- kognitivna funkcija: religija služi da se nepoznato shvati, da se duhovno nadvlada;
- afektivna funkcija: religija omogućuje ophođenje i prevladavanje posebnih emocionalnih stanja;
- pragmatična funkcija: religija omogućuje prevladavanje posebnih kriznih situacija i daje sredstva i puteve kako bi se njima bavila.

Najvažnije sociološke funkcije religije su:

- funkcija fundiranja: religija utemeljuje najviše vrednosti za individue, grupe društva.
- funkcija integracije: religija nudi zajedničko jezgro vrednosti, koje održava postojanje kulture.
- funkcija legitimacije: za legitimaciju vlasti, s jedne strane, religijskih stručnjaka, ili nekih grupa, na primer plemstva.
- Funkcija kompenzacije (Knoblauch 2004, 144).

Funkcionalne definicije ističu sličnost religija (i drugih ideoloških sistema), supstancijalne naglašavaju njihove razlike. Funkcionalne definicije ne vide specifično kod religije, pa se njima teško razdvaja religijsko od nereligijskog (Berger 1974, 125-133). Zbog toga Rendorf (Trutz Rendtorff) ne koristi pojam religije kao opštu kategoriju, već govori o hrišćanskoj religiji Zapada. Umesto sociologije religije, sociologija hrišćanstva- sociologija društva utemeljena na hrišćanskim gledištima (prema Knoblauch 2004, 146). Takve supstancijalne definicije se izlažu opasnosti da postanu „etnocentrične“.

Osim dve navedene, postoji i treća kategorija definicija - Politetičke definicije. Sautvold (Southwold), religiolog, razlikuje monoteističke i politeističke klase. Ovaj autor smatra da monoteističke klase uključuju grupu ili paket atributa koji su svima zajednički, ali koje poseduje svaki pojedinačni član klase (Southwold 1978, 369). Ovo je skoro nemoguće jer traga za atributima koji bi bili zajednički svim religijama. Alternativa su po Sautvoldu politetičke definicije, koje se takođe odnose na povezanu grupu atributa, ali nije neophodno da svaki član klase mora imati sve attribute iz grupe. Fenomen se može tretirati kao član klase ako poseduje samo neke od atributa. Sautvold predlaže grupu atributa, od kojih bi neke trebalo da poseduje fenomen da bi se mogao smatrati religijom:

1. Bića i odnosi čoveka s njima su u centru pažnje;
2. Razdvajanje elemenata sveta na svete i svetovne i stavljanje svetovnih u centar pažnje;
3. Usmerenost ka spasenju od obične svetovne egzistencije;
4. Izvođenje rituala;
5. Ubeđenja koja se ne mogu ni logički ni empirijski dokazati, niti za njihovu istinitost postoji velika verovatnoća, ali ih se čovek mora pridržavati na osnovu vere "mistični pojmovi", ali koji ne moraju obavezno da budu lažni;
6. Etička pravila nastala na osnovu tih verovanja;
7. Natprirodne kazne za kršenje tih pravila;
8. Mitologija;
9. Svete knjige ili slične uzvišene usmene tradicije;
10. Sveštenstvo ili slična posebna religijska elita;
11. Pripadništvo moralnoj zajednici, crkvi (u Dirkemovom smislu);
12. Pripadništvo nekoj etničkoj ili sličnoj grupaciji (Southwold 1978, 370-371).

Na osnovu ovih atributa nema prepreke za npr. budizam da bude svrstan u religiju. U hrišćansko-teističkim definicijama religije bilo je problematično da se budizam, hinduizam, konfučijanstvo, šamanizam svrstaju u religiju. Budizam ne poznaje božanska bića, ali ima etička pravila, svete knjige, ubeđenja koja se logički i empirijski ne mogu dokazati, usmerenost ka spasenju (nirvana)... Sautvold ističe niz prednosti politetičkih određenja religije:

1. Pokazuju da ne treba trošiti vreme na potragu za stvarnom definicijom;
2. Omogućavaju da ukažemo na određene attribute sa posebnim vrednostima, bez tvrdnje da su istinite za sve religije;
3. Omogućavaju da se bolje shvati odnos sveto i svetovno;
4. Religija nije homogen sistem koji odgovara pojedinačnim potrebama; ima raličite forme ponašanja koje teže da se stvore kao odgovor na različite društvene i idividualne zahteve.
5. Ovi atributi najviše doprinose razumevanju religije ... (Southwold 1978, 371-372).

Prednost politetičkih definicija se ogleda u odustajanju od pokušaja da se religija definiše na osnovu jednog zajedničkog imenitelja. Prigovor ovom načinu određenja religije je nedostatak kriterijuma za određivanje potrebnih atributa. U knjizi *Homo viator*, koja već svojim naslovom otkriva osobenost savremene religije, Milan Vukomanović ukazuje na teorijske i metodološke probleme koji se javljaju kao posledica divergentnosti pojmova religija, vera i verovanje u uporednoj perspektivi (Vukomanović 2008, 22-23). Umesto klasičnih pitanja šta religija jeste (supstantivne

definicije), ili šta religija čini (funkcionalne definicije), ovaj autor postavlja pitanje šta religija danas sve podrazumeva? Slažemo se Vukomanovićevim shvatanjem da ukoliko želimo da izbegnemo etnocentričnost i redukcionizam, današnja sociologija religije mora poznavati komparativnu religiologiju (istoriju religija), antropologiju religije i njihove rezultate u proučavanju religijskog diverziteta. Uprkos velikim razlikama između zapadnih, islamskih ili dalekoistočnih poimanja religije, Vukomanović zastupa stanovište po kome bi jedna fleksibilna, politetička definicija religije trebalo da sadrži četiri konstitutivna elementa religijskog. On predlaže da se umesto religijskog verovanja upotrebljava termin diskurs, a umesto rituala, praksa. Diskurs umesto verovanja se uverljivo obrazlaže time da sami religiolozi nemaju direktan pristup subjektivnim verovanjima svojih ispitanika. Ta „verovanja“ se u sociološkim i antropološkim istraživanjima ispoljavaju samo u svom spoljašnjem vidu, posredstvom diskursa o verovanjima ili, preko praktičnog ispoljavanja religioznosti u ritualu ili na neki drugi način. Verovanja su, uvek posredovana nekim oblikom diskursa, tako da istraživači ne mogu steći neposredan uvid u njihov karakter. Ni sama verovanja često nisu originalna, jer se naslanjaju na ranije diskurse prihvaćene religijske tradicije, tako da diskurs logički, ali i hronološki prethodi verovanju. Upotrebu termina religijske prakse umesto religijskog rituala, autor obrazlaže preciznijim određenjem, jer nisu sve religijske delatnosti ritualne po svom karakteru. Odnos između religijskih elemenata u istorijskoj i aktuelnoj perspektivi je dosta kompleksan. Tako religijska praksa može imati osnova u diskursu, ali može biti i istorijski dosta udaljena od svoje osnove, pa učesnici u ritualu koji učestvuju u ritualu, poštujući ortopraksiju, nemaju nikakva saznanja o ortodoksiji koja toj praksi prethodi. Ili, zajednica i institucija mogu imati harmoničan odnos, ali se može desiti da se institucija zatvori u ovire vlastitih struktura moći i donekle, ili sasvim izgubi kontakt s zajednicom. Može se dogoditi da institucija favorizuje ortodoksiju (diskurs), a zajednica ortopraksiju ili obrnuto. Dobro osmišljena empirijska istraživanja religioznosti mogu da daju odgovor na koje aspekte ili konstitutivne elemente religije (u uporednoj perspektivi) mislimo kada govorimo o njenoj revitalizaciji. Da li je tu, s pravom se pita Vukomanović, reč o na primer revitalizaciji religijskog *diskursa* (npr. teologije) u svetskim religijama, ili pak o oživljavanju religijske, pa i ritualne *prakse*? Da li se, opet, revitalizuju *institucije* ili dolazi do oživljavanja religijskih *zajednica*?

M. Vukomanović naglašava da bi jedna politetička definicija trebalo da sadrži bar 5 konstitutivnih elemenata: religijski diskurs (*mythos, logos, ethos*); religijsko iskustvo (*eros*); religijsku delatnost (*ritual, praxis, poiesis*); religijsku zajednicu (*ethos, koinonia*); religijsku instituciju (Vukomanović 2008, 23).

Definisanje religije se u najvećem broju slučajeva, ističe Đuro Šušnjić, se gradi s obzirom na zadatak istraživanja (Šušnjić 1998, 32; tom I). U ovom radu je akcenat na odnosu crkvene i narodne religioznosti i religijskom iskustvu hodočasnika.²² I pored toga potrebno je imati i neku opštu definiciju religije, kako bismo imali kriterijum za razlikovanje religijskih ideja, verovanja i ponašanja od nereligijskih. Ono što sa sigurnošću možemo reći je da definicija religije ne može zauzeti mesto istraživanja, ali se bez definicije religije ne može obaviti primereno istraživanje religije. Mi smo se opredelili za Šušnjićevu *katedralu pojma religije*. Ova definicija opšteg pojma religije, prema autorovom razumevanju, je metanaučna i kao takva nije pitanje bilo koje konkretne, iskustvene nauke o religiji. Metanaučni pojmovi su sintetički, sa njima se traga za sintezom, za onim što sadržaj povezuje po sličnosti ili po onome što je zajedničko. Šušnjić, tragajući za odgovorom na krucijalno pitanje, šta je religija, kritikuje većinu relevantnih, ali neadekvatnih, definicija ovog pojma. Tako on preko jedanaest negativnih definicija - šta religija nije - dolazi do afirmativne, sintetičke i slojevite sopstvene definicije (Šušnjić 1998, 34-74, tom I). Bard srpske sociologije religije kaže:

1. Religija kao vera u Boga je preuska i jednostrana i ne razume verske tradicije koje ne znaju za boga. Bogovi su prolazni, religija je stalna.
2. Religija kao verovanje u natprirodno (onostrano, transcendentno). Kako razumeti religije koje uče da je bog u samoj prirodi (*deus sive natura*)? Ima kultura koje u svom jeziku ne prave razliku između prirodnog i natprirodnog.
3. Religija kao verovanje u sveto. Pojam sveto je širi pojam od pojma natprirodno, jer sve može biti sveto, ali sve ne mora biti natprirodno. Ima religija koje uopšte ne poznaju razliku između svetog i svetovnog, ili je ne razumeju kao ljudi zapadne racionalističke kulture.
4. Religija kao duhovni izraz osećanja zavisnosti od natprirodnih ili prirodnih sila. Svaki odnos je na neki način odnos zavisnosti, ali svaki odnos zavisnosti nije religijski odnos.

²² Vidi više u odeljku II 1.2.

5. Ako se religija odredi kao verovanje u nešto natčulno ili nadosetilno, znamo da mnoge natčulne pojave nisu religiozne prirode (logičke, matematičke, filozofske, naučne i umetničke apstrakcije i odnosi).

6. Ako se religija shvati kao pokušaj izgradnje jednog sveta reda nasuprot svetu nereda, gubi se razlika između religioznog i nereligioznog delanja.

Za Šušnjića religija je 1. *verovanje u moć* (mistična, apsolutna zavisnost, kontrola, uticaj); 2. *iskustvo* (kognitivno, emocionalno, akciono, mistično); 3. *istorijski oblici izražavanja iskustva* (mit-učenje, dogma, ritual-obred, zajednica-organizacija, ustanova, ličnost, harizma); 4. *značaj i značenje* (posledice i smisao) – za pojedinca, grupu, društvo, kulturu.

Šušnjićeva definicija - *katedrala* pojma religije kombinuje normativni sa deskriptivnim pristupom. Ona polazi od normativne ravni, zatim se kreće prema iskustvenoj ravni u kojoj je podložna naučnom opisu i proveru u brojnim naukama o religiji koje uspostavljaju pojmovni aparat o religijskom fenomenu i vrše njegovu analizu. Definicija je lako prevodiva u iskustvene pokazatelje religioznosti u empirijskim istraživanjima, pružajući israživačima različitih disciplina široke mogućnosti za njeno iskustveno izučavanje i proveravanje dobijenih rezultata. Njegova definicija religije je i dobar primer za sva ona nastojanja u savremenoj sociologiji religije da se jasno i definitivno povuče granica između religijskog i nereligijskog fenomena. Šušnjićeva definicija na teorijskom i metodološkom nivou, pluralističkog pristupa religiji, i to pluralističkog pristupa koji ne ostaje samo u okvirima jedne nauke o religiji nego se zapravo radi o multidisciplinarnom, pluralističkom pristupu religijskom fenomenu. Zato ovaj iskusni istraživač religijskog fenomena kaže da je bolje imati neku nego nikavu definiciju religije jer i oni koji u istraživanje polaze bez ikakve definicije religije (da ih nebi sputavala) u stvari pretpostavljaju neku definiciju religije (Šušnjić 1998, 33, tom I). Naravno, takva definicija religije za autora nije ni zatvorena ni večna, već privremena i radna definicija. Šušnjić religiju primarno definiše po svojoj suštini, a ne po svojim funkcijama. U funkcionalističkim definicijama religije pak situacija oko određenja religije je sasvim suprotna. Sve što ima neku funkciju, čak i kada pojava u strogom smislu reči nema veze sa onim što se uobičajeno smatra za religijsko, može da se tretira kao religija. Na taj način se gubi jasna razlika između religije i nerelegije zato što gotovo sve iz vrednosnog panteona ljudskog

duhovnog života može vršiti funkciju religije. Primer koji ilustruje pristajanje uz funkcionalističku definiciju religijskog fenomena je istraživanje religioznosti u Crnoj Gori 2000. godine Bešić i Đukanović „*Bogovi i ljudi*”.

U sociologiji religije bivše Jugoslavije, kasnije u hrvatskoj sociologiji religije, Srđan Vrcan je zastupao, u okviru marksističke teorije, konkretno-istorijski pristup religijskom fenomenu (Blagojević 2004, 229). Vrcanov pristup je sa one strane već navođenih određenja religije kao religije *per se* u kojima se ono što je u religiji istorijsko, dakle promenljivo, prolazno i manifestno posmatra zapravo za suštinu religije kao epifenomenalno, akcidentalno, jer nije nužno, nepromenljivo i univerzalno. Međutim, kao i Šušnjić, i Vrcan je za tzv. isključujuću sadržinsku definicije religije u kojoj su razlike između religije i nereligije jasno određene: tako je za njega religija ono „što se predočuje i doživljava kao transcendentno i ono što se predočuje i doživljava kao sveto“ (Vrcan 1986, 19). Upravo po tome što Vrcan religiju situira unutar konkretno-istorijskog sveta, on kristališe svoje shvatanje kako izvan funkcionalističke tako i izvan fenomenološke tradicije koja baš želi da razume suštinu religije i njenu specifičnost među duhovnim pojavama (Zrinščak 1999, 156). Za Vrcana su religija i religioznost problematične, promenljive, varijabilne, istorijske, društvene pojave. Religije se rađaju, razvijaju, bujaju, cvetaju ali se i menjaju, upadaju u krize, propadaju, gasu se. Tako su za Vrcana religija i religioznost reverzibilne društvene i istorijske pojave (kao uostalom i nereligija i nereligioznost) koje sociologija kao nauka iskustveno istražuje i kojima ne treba tražiti uzroke u nekim antropološki datim, nepromenljivim ljudskim potrebama, niti u nekim temeljnim religijskim situacijama, niti u samoj ljudskoj prirodi (*homo religiosus*) već u konkretnim i promenljivim iskustvenim činjenicama čovekovog života u društvu. Ovo „Vrcanovsko” stanovište u Srbiji slede u svojim radovima D. B. Đorđević i M. Blagojević.²³ Čast nam što smo ubrojani u Jukićevu sociološku školu, a svoju „pripadnost” potvrđujemo oslanjajući se u disertaciji na fenomenološku teoriju. Kao podsticajno navodimo Gercovo (smislaono) shvatanje religije. Gercove teorijske

²³ “I dalje se većina srpskih sociologa religije može svrstati u dve, uslovno kazano, škole. Jedni se priključuju svojevrstnom smeru sociologije religije, nastalom u negdašnjoj Jugoslaviji, a nastavljenom po novonastalim državama, koji evo sada po drugi put javno krstim *Vrcanovska škola*. Pored profesora Vrcana, koji je nesumljivo obojio taj pravac, školi pripadaju Štefica Bahtijarević, Sergej Flere, Ivan Cvitković i, što da ne, Dragoljub B. Đorđević, Mirko Blagojević i Dragan Todorović. Drugi smer, tj. *Jukićevu školu*, prate, sem Jakova Jukića, Esad Ćimić, Đuro Šušnjić, Nikola Skledar i, što da ne, Zorica Kuburić, Dragana Radisavljević-Ćiparizović i Danijela Gavrilović” (Đorđević 2007, 12).

postavke o religiji uglavnom su sadržane u odeljku, „Religija kao kulturni sistem“, u poznatoj knjizi *Tumačenje kultura* (Gerc 1998, I), u kojem on o toj temi govori sa stanovišta kulturne dimenzije istraživanja. Čuveni antropolog religiju smatra delom kulture²⁴, koji se bavi svetim simbolima, a uloga svetih simbola je „da spoji etos jednog naroda- ton, karakter i kvalitet njegovog života, njegov moralni i estetski stil i narav- i njegov pogled na svet, to jest kako on gleda na životnu stvarnost, kako zamišlja društveno ustrojstvo“. Ljudi žele da život ima smisao i da se odvija po određenim pravilima. Tri vrste iskustava prete da svet učine besmislenim haosom. Po Gercu, to su zbunjenost, patnja i zlo. Prvi nastaje kao posledica neobičnih ili dramatičnih dešavanja, koja se ne mogu da objasne na uobičajene načine. Religija daje konačan odgovor, jer objašnjava ono što je inače neobjašnjivo. Gerc smatra religijska uverenja nastojanjima da se neuobičajena dešavanja i iskustva učine, bar potencijalno, objašnjivim. U ova dešavanja, on je sklon da uključi pojave poput smrti, snova i prirodnih katastrofa. Treća vrsta iskustva koja ugrožava smisao je zlo. Taj osećaj postaje značajan kad se javi u vidu svesti o nepodudarnosti moralnog ponašanja i materijalnog nagrađivanja. Dobri često pate, dok zli bivaju uspešni u životu. On kaže da zagonetna neobjašnjivost velike nepravde pobuđuje neugodnu sumnju da u svetu i čovekovom životu u njemu i nema istinskog reda – nema empirijske pravilnosti, emocionalne forme niti moralne doslednosti (Gerc 1998, 149). Religija nastoji da iskustvima, nejednakosti i nepravdi daje moralan smisao, želeći da pokaže da su te pojave samo naigled takve. Šire gledano, one se mogu uklopiti u smisaono ustrojstvo. To je slučaj sa objašnjenjem da se za nepravde u ovom životu naknada dobija u narednom. Ukratko, rešavanju problema zbunjenosti, patnje i zla religija pristupa tako što prihvata njihovo postojanje i odbacuje da su te pojave suštinsko svojstvo sveta kao celine, smeštajući ih u jednu širu realnost u kojoj one dobijaju smisao. On ne prihvata psihološka objašnjenja zašto ljudi prihvataju religijske ideje. Stvarnu osnovu konkretnih verovanja čini autoritet ili tradicija. Religija je, ipak, samo jedan od pogleda na svet. Mehanizam koji stvara veru i ubeđenje je, po Gercu, ritual.

²⁴ Pod kulturom Gerc podrazumeva „istorijski prenošen obrazac značenja oteľovljenih u simbolima, sistem nasleđenih pojmova izraženih simboličkim formama uz pomoć kojih ljudi prenose, čuvaju i razvijaju svoje znanje o životu i stavove prema njemu “ (ibid., 122).

Blisko nam je i shvatanje Čarlsa Tejlora (Charles Taylor) koji se zalaže za tumačenje religije preko razlikovanja imanentnog i transcendentnog što je, po njemu, korak napravljen po meri naše kulture.

„Umesto da se pitamo da li se izvor naše punoće doživljava kao unutrašnji ili spoljašnji, treba da se upitamo „da li ljudi priznaju postojanje nečega što je transcendentno, što je sa one strane njihovih života“(Tejlor 2011, 26).

Ovaj autor posmatra religiju kao verovanje u transcendentno. Tejlor kaže da govori o dobu u kome je samodovoljni humanizam postao opšta opcija, što nije bio slučaj u antičkom svetu, gde ga je prihvatila samo manjina u okviru elite, koja je i sama bila manjina. Prema Tejlorovoj definiciji, sekularnost je stanje u kome se pojavljuje naše iskustvo i traganje za punoćom; a to je nešto što svi delimo, kako vernici, tako i ateisti (ibid, 28).

Religioznost svakako treba razlikovati od religije kao šireg pojma koja pored spoljašnje manifestacije učešća u obredima religijske prirode predstavlja i individualni stav, subjektivni doživljaj, unutrašnji motiv koji je teže operacionalizovati u sociološkim istraživanjima. Zbog toga je neophodna komplementarnost istraživačkih tehnika, koja doprinosi poštovanju osnovnog metodološkog načela u empirijskim istraživanjima da se u stvaranju sociološke iskustvene naučne evidencije koristi više istraživačkih tehnika, pa i iz drugih naučnih disciplina. Religioznost se može definisati kao „subjektivni sistem stavova i kao sistem unutrašnjih trajnih dispozicija koji uključuje verovanja, znanja, osećanja i ponašanja” (Kuburić 1999, 77).

Religioznost je socijalnopsihološko stanje svojstveno verujućem čoveku koje ima tri aspekta: *saznajni, afektivni i akcioni*. Ona jeste jedinstvo *verovanja, osećanja i prakse*, koja nužno prati osoben *religiozni doživljaj*... (D. B. Đorđević 2007, 491-493). Religiozni doživljaj se najčešće svodi na *sveto*, što je, ističe D. B. Đorđević, susret s radikalno drukčijim poretkom stvari koji nadilazi ljudsku moć, izaziva strah, ali pomaže i privlači. Uz vidove pučke, difuzne, civilne, implicitne, sektaške, kultne religioznosti, kao i religioznosti „ličnog izbora“, daleko je najrasprostranjenija crkvena, konvencionalna, tj. klasična religioznost. Mirko Blagojević se, takođe, bavio sociološki prihvatljivom definicijom religije i religioznosti (Blagojević 2004, 213-240). Iako se radi o sociologu religije *par excellence*, Blagojević itekako zna granice svoje nauke u istraživanju religioznosti.

„Izuzetna složenost i slojevitost religioznosti izvire otuda što ona ide u red onih pojava u čovekovom individualnom životu koje zahvataju najdublje i najintimnije slojeve uma i duše, prvenstveno kada je na delu doboka pobožnost” (Blagojević 2004, 236).

Daleko se lakše sociološki može detektovati formalna vezanost za religiju i crkvu, pogotovu kada predstavlja običajnu normu sredine ili legitimaciju društvenog položaja pojedinca ili grupe. Zato se u sociologiji religije često operacionalizuju u iskustvenim istraživanjima još neki pojmovi – crkvenosti, religijskog pripadanja kao i pojam vezanosti ljudi za religiju i crkvu – sa mnoštvom indikatora koji se opet mogu podeliti na indikatore religiozne svesti i religioznog ponašanja, mada su i neke druge podele u opticaju: na primer podela na indikatore tradicionalnog, aktuelnog i dogmatskog odnosa prema religiji i crkvi (Blagojević 1995; Radisavljević-Ćiparizović 2006). Mnoštvo indikatora u empirijskim istraživanjima religioznosti stanovništva daje uravnoteženiju i precizniju sliku religijske situacije na određenom području. Tako se stvara iskustvena baza podataka na osnovu koje su zaključci o religioznosti stanovništva mnogo pouzdaniji od zaključaka istraživanja u kojima se koristi jedan ili dva indikatora (najčešće samoocena religioznosti i verovanje u boga), posebno operacionalizovanih u javnomnjenjskim istraživanjima omnibusnog karaktera, čija je prednost, sa druge strane, u longitudinalnom praćenju posmatranih pojava i upotrebi istovrsnih tehnika istraživanja i uzoraka. Osnovni zadatak sociologa je upoređivanje iskustvenih podataka brojnih istraživanja. Blagojević skreće pažnju na metodološki problem kod izvođenja sintetičkih zaključaka o religijskoj situaciji na određenom konfesionalnom prostoru. Prvi problem je na nivou operacionalizacije osnovnih pojmova istraživanja, a drugi na nivou tumačenja dobijenih rezultata i njihove međusobne komparacije. Treba voditi računa o upotrebi različitih indikatora, uzoraka i ciljnih grupa u istraživanjima, kao i vremenu istraživanja sa svim specifičnostima društveno-istorijskih okolnosti (Blagojević 2004, 237).

U sociološkim empirijskim istraživanjima klasična religioznost se obično razbija na dva konstitutivna elementa: *na religioznu svest*, u širokom rasponu verovanja, osećanja i religijskog doživljaja bilo da se radi o pripadnosti konfesiji, verovanju u boga i druge dogmatske postavke religije, i *na religijsko ponašanje i udruživanje* kao što

je na primer odlazak u crkvu, na liturgiju, post, molitva, materijalna potpora crkvi itd. (D. B. Đorđević 2007, 492; Blagojević 2004, 238).

Glokova (Glock) definicija pojma religioznosti koju je dao još 1965. godine sadrži 5 dimenzija po kojima se može utvrditi religioznost: *verovanje, praksa, spoznaja, iskustvo i pripadanje*.²⁵ Fukujama (Fukuyama) je prihvatio Glokovu definiciju i pokazao da religijsko pripadanje nije, ustvari, sastavni deo religioznosti (prema Akvaviva 1996, 79). Bitne su dimenzije religijskog iskustva kao spoznajnog iskustva. Prema Gloku, spoznajni aspekt upućuje na činjenicu da neka religiozna osoba pristupa određenom sistemu verovanja koji se može temeljiti, s jedne strane, na neposrednom ličnom iskustvu transcendentnih ili meta-empirijskih bitnosti, a s druge strane na poznavanju doktrina ili tekstova koji se smatraju svetim. Sve se to može izraziti, u skladu s društveno-istorijskim kontekstima u kojima se pojedinci rađaju i žive, i kompleksom religijskih praksi što ih propisuje religijska organizacija. Struktura religioznosti je stalna (bilo da se radi o crkvenoj ili van crkvenoj religioznosti, menjaju se samo sadržaji. Zato je u operacionalom određivanju religioznosti nužno pozvanje na tri elementarna pojma- *verovanje, iskustvo, praksu*. Svaka rasprava o religioznosti pretpostavlja određenu teoriju o religiji i svetom, pa prema tome, i o tipu iskustva koje imamo o tim dimenzijama.

²⁵ Reakcije na Glokovo tumačenje nisu bitno poricala korisnost njegove sheme. Posumljalo se da tih 5 dimenzija može iscrpiti čitavo polje religioznosti, jer ima i drugih, ili da su neke od njih temeljnije, a druge sporedne- pa bi trebalo pokušati pronaći bitno središte religioznosti.

1.1. Tipologije religioznosti

Religioznost se, videli smo, razlikuje od religije kao šireg pojma, jer je individualni stav, subjektivni doživljaj, koji može biti i mističan, znači teško empirijski proverljiv. Teolozi su odavno uspeli da opišu kategorijama svakodnevnog života različite tipove religioznosti i kao kvalitete i kao intenzitete, npr: "Revnosni", "mlaki", "dremaljivi", "marginalni", "nominalni", "nuklearni" vernici, "sezonski", "folklorni konformisti", "nepraktikanti", "uskršnjaci", itd. (Jukić, 1973).

Interesantna je tipologija religioznosti Goloua i Šredera (Golow; Schreder) koja je utemeljena na principu funkcionalne diferencijacije tipova, s obzirom na različite potrebe:

1. Ponizni sluga Božiji - onaj vernik koji ima potrebu za poništenjem samoga sebe u šire kosmičko jedinstvo;
2. Potreba samo-ostvarivanja - ovaj tip vernika insistira na potrebi za životnim potvrđivanjima samog sebe i na potrebi za besmrtnošću;
3. Naslednik porodičnih običaja- insistira na potrebi za sigurnošću;
4. Moralista- traga za sigurnim moralnim normama;
5. Bogotražitelj- tip vernika koji ima potrebu za istraživanjem i dodirima sa transcendentnom moći;
6. Sluga Božiji socijalno orijentisan- vernik koji ima potrebu da odredi smisao vlastitog društvenog delovanja;
7. Religijski intelektualac- vernik koji ima potrebu za objašnjenjem i poslednjim znacima egzistencije (prema Aquaviva 1996, 94).

Najpoznatiji svetski sociolozi religije se većinski slažu da savremeni oblici religije zahtevaju različite pristupe. Danijela Ervije Leže (Hervieu-Léger), poznata francuska sociološkinja religije, u knjizi „Hodočasnik i obraćenik“ (*Le Pelerin et le converti*, 1999) izdvaja kao konceptualne modele hodočasnika i konvertita. Autorka govori o pojavi religiozne prakse „novog tipa“, potvrđujući da je shvatiti religijsko polazeći od pokreta i raspoređenosti vernika, mobilnosti i pripadnosti teška stvar, jer figura religioznog čoveka par excellence ostaje lik stabilnog i jasno identifikovanog „praktičnog vernika“. Toj figuri stabilnog i jasno identifikovanog crkvenog vernika ona suprostavlja tip „hodočasnika“ i „obraćenika“. Frederik de Konink (Frédéric de Coninck), u prikazu knjige D. Leže, prema njenoj Tabeli tipologije vernika (Hervieu-Léger 1999, 109) dodao je srednju kolonu/Obraćenika.

Tabela1. Tipologija vernika

| | | |
|---------------------------------------|---------------------------------|--------------------------------------|
| Praktični hrišćanin (Le pratiquant) | Obračenik (Le converti) | Hodočasnik (Le pèlerin) |
| Obavezno praktikovanje | Svojevoljno praktikovanje | Svojevoljno praktikovanje |
| Praktikovanje određeno od institucije | Praktikovanje određeno od grupe | Samostalno (autonomno) praktikovanje |
| Stalno (stabilno) praktikovanje | Praktikovanje nepomično-fiksno | Prilagodljivo praktikovanje |
| Zajedničko (u zajednici) | Zajedničko, u zajednici | Individualno |
| U stalnom mestu | U stabilnom mestu | Pokretno, mobilno |
| Redovno | Redovno | Prigodno (povremeno) |

<http://www.temoins.com/reflexions/les-eglises-face-au-defi-d-une-recherche-spirituelle-fluctuante.html>

Iz tabele je vidljivo da obraćenik više liči na praktičnog vernika nego na hodočasnika. Obračenik bez sumnje odgovara jednoj sklonosti današnjeg društva: vrednovanje prijateljskih odnosa, grupnih razgovora i javnog izražavanja emocija. Ali hodočasnik predstavlja drugo lice: veliku mobilnost, fluidnu (promenljivu) pripadnost, funkcionisanje u mrežama, prepletanje mnogostrukih veza i komunikacija....

Slučajevi koje smo mi ispitivali ne uklapaju u ovu podelu i razdvajanje praktičnih ili crkvenih vernika i hodočasnika koji se ovde vide kao svojevoljni praktikanti, samostalni, prilagodljivi, individualni i prigodni vernici.

Navešćemo nekoliko tipologija vernika koje su dali sociolozi religije sa ovih prostora (E. Ćimić, V. Pavićević, D. B. Đorđević, I. Cvitković), i teolozi (R. Bigović i Z. Krstić).

Esad Ćimić je među prvim sociolozima religije u ex Jugoslaviji promovisao sledeću tipologiju (ne)vernika u koju je uveo i devijantne slučajeve:

1. Teološki ubeđen vernik koji je teološkim putem stekao uverenje o nužnosti postojanja Boga.
2. Tradicionalni vernik koji ima potrebu za religijskim ispunjenjem. On ne sumnja u postojanje Boga, ali ne može da teološki dokaže, ni sebi ni drugima egzistenciju Boga.
3. Pokolebani vernik se nalazi na granici između vernika u ateiste.
4. Emotivni ateist koji oseća da nema Boga, ali nije ustanju da to racionalnim putem sebi i drugima dokaže.
5. Racionalni ateist koji se postaje u potpunosti ukoliko se pre temeljitije prošlo kroz sve faze od teizma do ateizma (Ćimić 1971, 18-19).

Kao devijantne slučajeve Ćimić navodi tipove: *prividni vernik*- konformista ili iz prkosa, da bi pokazao svoje protivljenje određenoj društvenoj grupi ili čitavom društvu, koji je u suštini ateista. *Prividni ateist* u suštini vernik koji se, iz određenih socijalnih i psiholoških razloga ponaša kao ateist, opet iz istih razloga konformizma ili prkosa; *indiferentni vernik*, odnosno *ateist*- nije evidentiran interes za ispoljavanje religijskih ili ateističkih osećaja i uverenja (Ćimić 1971, 19-20). Dopunjavajući Ćimićevu tipologiju religioznosti, Vuko Pavićević uključuje i *obredni* tip vernika, koji se ispoljava u vršenju obrednih radnji, a poseduje malo ili nimalo znanja iz verskog učenja. Pavićević zaključuje da ovaj tip vernika ima običajno, a ne tipično religijsko osećanje (Pavićević 1980, 168). Dragoljub B. Đorđević smatra da i danas upravo ovaj *obredni* tip preovlađuje u Srbiji (Đorđević 2009, 62). U novije vreme, opširnu tipologiju religioznosti dao je Ivan Cvitković, akademik iz Bosne i Hercegovine.

1. Tragači – tip vernika koji tragaju za duhovnošću završe u religioznosti. Oni „otkrivaju religioznost“;
2. Konfesionalni „povratnik“ bez religije (katolički, pravoslavni, muslimanski, ateist, indiferentni). Ovaj tip vernika koristi religiju zbog ličnih interesa, političke promocije, zadržavanja društvene moći. Uz to, veliki broj neopredeljenih i ateista u kulturnom smislu se identifikuje sa nekom od religijskih tradicija (pravoslavnom, rimokatoličkom, islamskom);
3. Nacionalni vernik- kod koga religija ne igra nikakvu ulogu u svetovnom životu. Religija je svedena na kulturni sistem, simbol pripadanja određenoj grupi. Cvitković ističe da religija redukovana na ovaj način (na nacionalni, kulturni i sl. simbol) može često da bude izmanipulisana za društvene konflikte;
4. Statistički „katolik, pravoslavac, musliman“- radi se o necrkvenom tipu vernika koji ne održava povezanost sa religijskom zajednicom i institucijom, a sebe smatra vernikom. Grejs Dejvi (2005) je to nazvala „religioznost bez pripadanja“. Ovaj vernik sledi religijske običaje i obrede iz odanosti prema nasledstvu. Pri popisu ili anketiranju se izjašnjava kao pripadnik neke od religija, a u svakodnevnom životu živi daleko od religije;
5. Sezonski obraćenik – vernik koji se ispoljava samo kada su u pitanju neka religijska praktikovanja (krštenje, venčanje, pogreb);
6. „Nedeljni kršćani“ i „džumski muslimani“- tip vernika koji se vernikom oseća samo nedeljom kada ide u crkvu, tj. petkom kada odlazi u džamiju;
7. Isključivi obraćenik - ubeđen da svi osim njega greše i da je samo negova vera prava.
8. Uključivi obraćenik – vernik koji neguje religijsku spoznaju i toleranciju, poštuje i druga mišljenja.
9. Pluralistički obraćenik- prihvata svakoga u njegovoj različitosti (Cvitković 2009b, 20-21).

Posebnu pažnju poklanjamo tipologijama vernika koje su dali Radovan Bigović²⁶ i Zoran Krstić, koji nisu samo profesori Bogoslovskog fakulteta, već i pastiri u crkvi. Zato njihova saznanja izviru iz konkretnih iskustava sa vernicima. R. Bigović je smatrao da uprkos svim sličnostima verovatno svaki čovek veru doživljava na svoj način, kao što je to slučaj sa doživljajem sveta i samog života. Iako su uopštavanja uvek rizična i jednostrana čini se da danas kod nas, a i u svetu, prevladavaju sledeći tipovi vernika: utilitarni, intelektualni, moralni, socijalni, nacionalni, estetski i asketsko duhovni tip, i tek kao osmi pravoslavni tip (Bigović 2011, 231-236). On je naglašavao da nijedan od ovih tipova nije čist, i da se najčešće kod ljudi pojavljuje kombinacija više ovih karakteristika.

Šta vera nije, sa pravoslavnog aspekta? Vera nije intelektualno znanje, ni povremeno religiozno osećanje, koje nastaje i nestaje. Predmet vere nisu apstraktne ideje, već konkretne ličnosti u koje čovek ima poverenje. Vera nije neko mišljenje, moralni propis, uverenje koje se temelji na umovanju. Vera nije mehaničko ponavljanje, recitacija onog što se naučilo, niti je prihvatanje teorije o stvarima o kojima se zapravo ništa ne zna. Postmoderni čovek veru razume kao nekadašnji stil egzistencije, kao nešto „jučerašnje“. Vera je konzervativizam, nešto što je suprotno moderni. Obavezujemo se danas na ono što je bilo juče. Vera nije naučna istina, društvena navika, nacionalna tradicija. Vera nije utisak ili osećaj, optimizam prema životu, zadovoljena potreba za sigurnošću. Ipak. Od svega toga nešto i jeste“ (Bigović Ibid, 235-236).

Ono što sociolozi religije u Srbiji, npr. Dragoljub B. Đorđević naziva tradicionalnim vernikom („verniki 4 obreda“), za o. Zorana Krstića su nominalni vernici. s druge strane tzv. tradicionalni vernici predstavljaju za Krstića najveći pastirski problem i izazov.

„Pod tradicionalnim ili kulturalnim vernicima ću podrazumevati one koji održavaju u manjem ili većem intenzitetu (stupnjevitosti religioznosti) svoju vezu sa Crkvom, ali kojima delimično ili u potpunosti nedostaje neki od navedenih elemenata vere, najčešće crkvenosti“ (Krstić 2012, 137).

²⁶ Posebnu zahvalnost za svesrdnu podršku i pomoć u ovom radu dugujem počivšem dr Radovanu Bigoviću (1956-2012), svešteniku, profesoru, teologu i filozofu čije su gostoljublje, umnost i nesebičnost trajno obasjala srca svih ljudi sa kojima se sretao, bez obzira na njihova uverenja, veru, naciju, zanimanje i položaj u društvu.

Kod tradicionalnih vernika, uglavnom, se ne može detektovati eshatološko usmerenje već okrenutost ka prošlosti sa elementima prirodne religioznosti iz prethodnog perioda duhovnosti. U slučaju srpskog Pravoslavlja, takav tip duhovnosti je najčešće zasnovan na duhovnosti 19. veka, kaže Krstić. Postoji i kategorija nominalnih hrišćana, čija se veza sa Crkvom najčešće svodi na dva obreda, krštenje i opelo. Ovaj autor ističe da tradicionalne vernike u jednom društvu može da stvori samo većinska (državna) religija, a o takvoj vrsti hrišćana možemo da govorimo tek od 4. veka. Pre toga, u periodu Rane i zvanično nepriznate crkve, u vreme njenih progona i mučeničkog stradanja hrišćana za veru, bila je normalna stroga disciplina, gde se odstupanje, za današnje pojmove, oštro sankcionisalo. Tako Citat iz 80. kanona Petošestog (Quintisext) Trulskog sabora iz 691. godine koji ponavlja stariji 11. kanon Pomesnog sabora u Sardiki (Sofiji) iz 343. godine, nam pokazuje granicu vrlo stroge crkvene discipline:

„Ako neki episkop ili prezviter ili đakon ili koji pripada kliru ili laik nemajući nikakvu težu potrebu ili nužnu stvar da za duže vreme otsustvuje iz svoje Crkve, nego boraveći u svome gradu ne dođe u tri nedeljna dana tokom tri sedmice zajedno na sabranje, ako je klirik neka bude svrgnut, a ako je laik neka bude udaljen od opštenja“ (*Svešteni kanoni Crkve*, prema Krstić 2012, 137-138).

Poznavanje ovih kanona razobličava uvreženo shvatanje da je Pravoslavna crkva formalno „manje stroga“ od Rimokatoličke, i da je to jedan od razloga neucrkovljenosti pravoslavaca. To samo dokazuje da je naše neznanje, ili još gore poluznanje, ogromno. Nije slučajno da se na svakoj Liturgiji, u jednoj od centralnih delova, sveštenik moli ne samo za oproštaj svojih grehova, već i za neznanja narodna. Proglašenje hrišćanstva državnom verom u 4. veku (Milanski edikt) je istorijska krucijalna tačka u daljem razvoju kategorije tradicionalnih vernika. Od tada se javlja društvena korist (podobnost) vernika koja po pravilu rađa licemerje, što je najveća opasnost za Crkvu koja se vekovima protiv nje borila, neprestalno ističući šta je pravilo, a šta izuzetak. Krstić zapaža da Crkva nikada nije odbacivala bilo koju kategoriju vernih ili malovernih, ali da nikad, sem poslednjih vekova, nije sve vrste vernika dovodila u istu ravan. Jasno je stavljeno do znanja koji su to, s jedne strane, gresi koji nekoga odvajaju od Crkve u koju on može da se vrati samo posle iskrenog pokajanja. Reč je o tzv. smrtnim gresima:

ubistvo, preljuba, apostasija.²⁷ S druge strane, greh u pogledu praktikovanja crkvenog života je pomenuta granica od 3 nedeljne liturgije neprisustvovanja i nepričešćivanja, posve čega je vernik sam sebe izopštio iz Crkve. Krstić smatra da je do zaborava ovih suštinskih stavova nastupilo u periodu nerodovnog parohijskog crkvenog života (16.-18. vek). Tada se prebacuje akcenat sa jevanđeljske vere i crkvenih vernika, koji su, svakako uvek u manjini, na konvencionalnu veru i tradicionalne vernike. Kulminacija takvog tipa duhovnosti nastupila je, kaže Krstić, u 19. veku, a do sličnih zaključaka o padu religioznosti Srba, u istom vremenskom periodu, došla je istoričarka Radmila Radić:

„Početkom 19. veka slabo je ko živeo po uzoru na pravoslavne vrednosti i moral... U to vreme visoke crkvene položaje dobijali su samo Grci i to laskavci i oni koji su mogli dobro platiti... Pod knezom Milošem bilo je vrlo malo crkava i manastira, sveštenika i kaluđera. U crkvu su slabo dolazili“ (Radić 2009, 79).

Ne zaboravimo da je tek 1879. godine Carigradska patrijaršija proglasila Srpsku crkvu autokefalnom, kada je zaveden red u bogoslužju, uređen Arhijerejski sabor, uvedene matične knjige, osnovana bogoslovija, donet prvi crkveni ustav, prvi bogoslovi se vraćaju sa studija u inostranstvu (Ibid., 81-82).

Krstić, možda za mnoge neočekivano, ukazuje da je zapravo 20. vek doneo nove teološke tokove i na Istoku i na Zapadu.²⁸ Ta se vera, kaže ovaj teolog, pošto je jevanđeljska, neminovno manifestuje redovnom crkvenošću i redovnim pričešćivanjem (Krstić 2012, 139-140).²⁹

„Većina naših parohijskih, pre svega gradskih crkava već ima u poslednje dve decenije izgrađeno malobrojno, ali, ipak, čvrsto, evharistijsko jezgro koje sačinjavaju verni koji se po življenju svoje vere sve više razlikuju od tradicionalnih vernika“ (Krstić ibid, 140).

²⁷ Apostasija (grč. *αποστασία*) je religiozni termin koji označava otpadništvo, od vere, a time i crkve, i predstavlja jedan od najtežih grehova u većini religija <http://sr.wikipedia.org/sr/Apostasija>.

²⁸ Ako je XX vek doneo uzlet teologije ne možemo da ne zapazimo da se to opet poklopilo sa progonima (pravoslavne) crkve u doba socijalizma u Rusiji (tj. SSSR-u) od 1917. godine i Srbiji (tj. Jugoslaviji) od 1945. godine.

²⁹ Masovnijih odlazaka na Liturgiju i pričešćivanja u Srbiji ima tek od početka 90-tih, što se vidi iz 3 ključna istraživanja religioznosti u XX veku koja su rađena 1983, 1993. i 1999. godine (Radisavljević-Čiparizović 2006).

U našem istraživanju smo se susreli upravo sa ovakvim vernicima. Naši ispitanici, hodočasnici, u velikoj većini su članovi neke parohijske/župske zajednice. Pokazalo se da to često nije njima najbliža crkva po mestu stanovanja, već da vernici traže odgovarajuću zajednicu i sveštenika.³⁰

³⁰ Vidi više u poglavlju V 2.

1.2. Crkvena i narodna religija i religioznost

Crkvena i narodna religija i religioznost su pojmovi koji se neprekidno prepliću kada se istražuje fenomen hodočašća, koje neki teoretičari svrstavaju u narodnu religioznost. Iako je u ovoj tezi akcenat na hrišćanskim svetilištima, ne smemo da zaboravimo da je, na primer, muslimanski hadž potpuno institucionalizovan, i da u njemu nema narodnih improvizacija i odstupanja. Zato je potrebno prethodno definisati i razgraničiti ove termine.

Knoblauch, ugledni sociolog religije, ističe da popularna, tj. narodna religioznost nije neki novi „postmoderni“ fenomen. Međutim ona, s jedne strane, pokazuje određeni prekid s magijskim i okultnim aspektima pokreta Nju Ejdža (New Age) i s tradicionalističkim aspektima fundamentalističkih pokreta. Iako je delimično integrisana u religijske organizacije, nju, s druge strane, karakteriše difuzni stepen organizacije kao i religijske pokrete i trenutno doživljava sličan porast, kako se, na primer, pokazuje u sadašnjem tumačenju Bogorodičinih ukazanja (Knoblauch 2004, 235). Pojam popularne religioznosti potiče iz romanskog područja „religion populaire“, „religiosità popolare.“ U nemačkom govornom području taj pojam je poznat pod imenima pučko verovanje i praznoverje, pučka pobožnost i religioznost. Ovi fenomeni se odnose na nehrišćanske i vancrkvene izražajne oblike religioznosti koji sadrže oblike subjektivne vere, individualne i takođe kolektivne rituale i simbole. Prema Isambertu, moguće je razlikovati različite oblike popularne religioznosti:

„Tradicionalni oblici kulta i vere koji dolaze do izražaja, npr. u usmenoj kulturi molitava za stolom, u religioznom sobnom i zidnom ukrasu, gde je posebno značajno slavljenje svetaca. Marginalni oblici vere i religijske prakse koji se odnose na mnoštvo magijskih praksi, kojima se prevladavaju životno značajne situacije. Oni se mogu poslužiti crkvenim modelom, ali i imati nezavisne oblike, kao astrologija, lekovita magija i proročanstvo“ (prema Knoblauch 2004, 235-236).

Masovne religijske fenomene karakteriše njihova raširenost, kao na primer hodočašća i procesije i kolektivne ceremonije svetkovanja svetaca. Praznična religija se odnosi na posebne događaje, gde je reč o godišnjo-ciklusnim ili životno-ciklusnim razdobljima. To su svetkovine koje daju ritam privatnom ili grupnom životu, npr. ponavljajućih svetkovina (rođendani i imendani) ili etapnih svetkovina (krštenje,

krizma³¹, svadba i sl.). Posebno se ističe svetkovina Božića s porodičnim, božićnom jelkom, kućnim jaslicama (za srpsko pravoslavlje karakterističan je badnjak). U pučku religioznost se ubraja tzv. pučka povezanost s naviknutim, u detinjstvu naučenim liturgijskim oblicima, npr. pridržavanje katoličkih rituala koji su ukinuti reformama Drugog vatikanskog koncila. Popularna religioznost je pre svega jako izražena u katoličkom području, ali i u protestantizmu, iako slabije. Zbog tradicionalnog protestantskog odbijanja spoljašnjih, objektiviranih oblika pobožnosti i naglašavanja subjektivnog „privatnog odnosa“ prema Bogu, za njih je nezamisliv kod katoličkog seoskog puka uobičajeni blagoslov vučne stoke ili automobila. U srpskom pravoslavlju karakteristične su litije (blagoslov polja) i zapisi (Todorović 2005). Popularna religioznost se može posmatrati kao izraz religioznosti laika koji se stvara protiv onoga što su monopolizovali službena crkva, kler i religiozne organizacije. Popularna religioznost seoske kulture razlikuje se od popularne religioznosti (malo)građanskih staleža. Poljske procesije, blagoslovi polja i vremena kao i običajne zahvale za žetvu pokazuju da se sve to odnosi na seoski život, dok različite procesije s vodom i konjima pokazuju regionalnu crtu – malograđanstva (Knoblauch 2004, 238). Najtipičniji i najmasovniji oblik ispoljavanja narodne religioznosti je pored verskih praznika, svakako, hodočašće. Iako je pojam *narodna religija* opšteprihvaćen, mnogi ga smatraju nedovoljno preciznim i predlažu pojmove kao što su religija nižih slojeva, pučka religija, popularna religija, tradicionalna religija ili lokalna religija. Ovaj pojam se operacionalno uvek svodi na istraživanje onoga u šta ljudi stvarno veruju i na koji način se religijski ponašaju za razliku od verovanja i obreda, koje prezentuje zvanična crkva. Većina domaćih antropologa (T. Đorđević 1984; V. Čajkanović 1994; S. Petrović 2000) govori o spoju narodne i hrišćanske religije izjednačavajući narodnu religiju s paganstvom. Dušan Bandić je prvi posmatrao narodnu religiju i narodno pravoslavlje dinamički, kao promenljive kategorije u istorijskom, socio-kulturnom kontekstu. Ovaj etnolog (1992, 63-69; 2003, 13-23) je pisao je o narodnom pravoslavlju koje je

³¹ ”Krizma (grč.) Potvrda, Miropomazanje (grč.) obred koji je u hrišćanstvo došao iz starih religija. U Novom zavetu nema dokumenata o ovom obredu. Pojavljuje se tek nakon III veka, a u X dobija status sakramenta. Obred obavlja biskup ili sveštenik polaganjem desne ruke na glavu krizmanika i mazanjem osveštanom uljem (kod katolika posvećenje se vrši na Veliki četvrtak) pravi krst na čelu deteta. U pravoslavlju se obavlja odmah nakon krštenja, a kod katolika na prelazu iz detinjstva u mladalačko doba. Kod katolika i anglikanaca potvrdu deli biskup, a u pravoslavlju i sveštenik. Protestanti su je zadržali kao obred, ali ne i kao sakrament”(Cvitković 2009a, 330).

drugačije od onoga šta proklamuje pravoslavna crkva. Uticaj „Bandićeve škole“ u današnjoj srpskoj antropologiji/etnologiji nije zanemariva.³² Zato krećemo od njegovog koncepta „narodne religije“ u Srba. U knjizi *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko* Bandić posle opširne argumentacije zaključuje:

- 1) da se narodna religija Srba može tretirati kao narodna, ali ne opštenarodna;
- 2) da se može okarakterisati kao „srpska“, ali ne i kao specifično srpska;
- 3) da se može identifikovati kao „religija“ ali ne na empirijskom, već na jednom, uslovno rečeno, transempirijskom planu (Bandić 1997, 63).

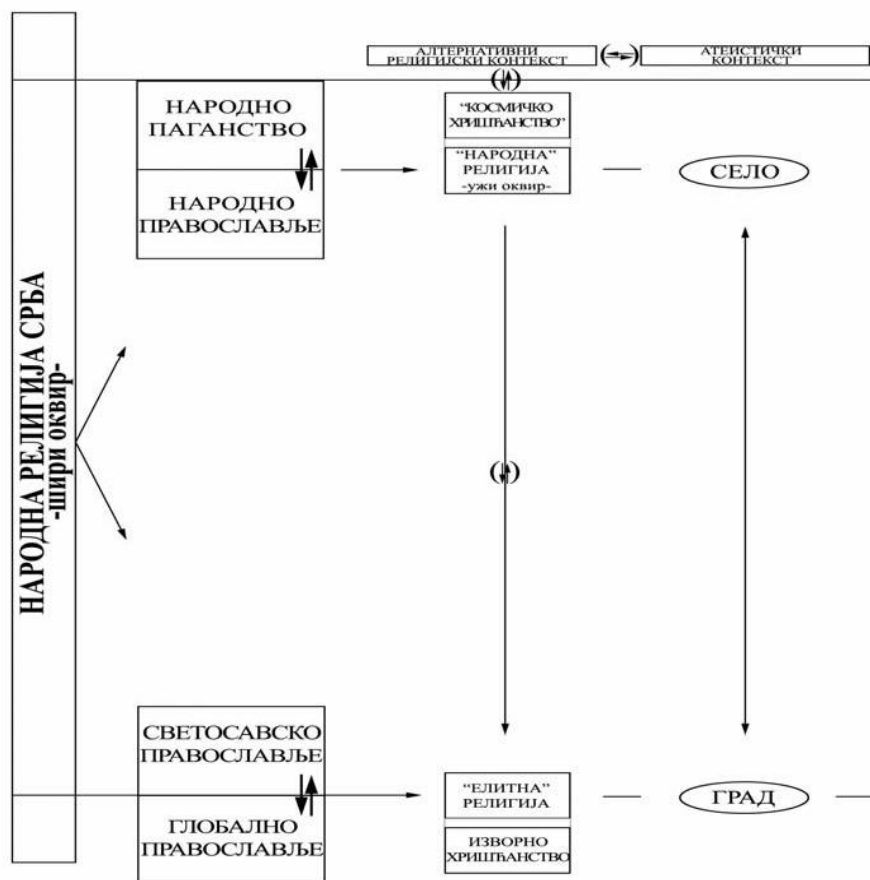
Pored izloženog koncepta „narodne religije“, Bandić obrazlaže i koncept „narodnog pravoslavlja“ koji nastaje u složenom komunikacijskom činu recepcije i interpretacije pravoslavlja od strane najširih slojeva stanovništva. Recepciju crkvenih poruka koje važe kao nepromenljiva kategorija, Bandić tretira kao veru uslovljenu društvenim i kulturnim promenama koja se često oslanja na ideologiju različitu od hrišćanske. Bandić kritikuje jednostran pristup kojim se narodno pravoslavlje svodi na opoziciju hrišćanske i paganske komponente (Bandić 1998, 149). Pravoslavna vera se iz veka u vek, iz generacije u generaciju obnavljala u svesti narodnih masa ali se, istovremeno, rađala i jedna nova, koja nosi pečat svoga vremena. On je započeo svoja istraživanja narodne religioznosti u Srbiji u vreme revitalizacije pravoslavlja početkom poslednje dekade dvadesetog veka. Devedesete godine prošlog veka su vreme krize, ratova i tranzicije u kome je došlo do desekularizacije u Srbiji i promenjene uloge SPC (Radisavljević-Ćiparizović 2006, 34-42). Bandić, u navedenom periodu, istražuje kako narod prihvata poruke crkve i koje mesto one imaju u životu ljudi. U empirijskim istraživanjima obuhvatio je različite aspekte narodnog pravoslavlja: religijski, etički, politički, nacionalni. Uopštena karakteristika narodnih interpretacija pravoslavlja je: pojednostavljena verzija crkvenog pravoslavlja u kojoj nema mnogo mesta za crkveno učenje. Ne radi se samo o osiromašenom verskom učenju, već i o *transformisanom* učenju koje je dobilo i nove sadržaje. Profanizacija je, kaže Bandić, jasno uočljiva u likovima seoskih svetaca, a nije izostala ni njihova nacionalizacija. Vera se samo manjim delom zasniva na autoritetu Svetog Pisma i Crkve. Verovanje da je Bog

³² Lidija Radulović, u „Predgovoru“ za Bandićevu, posthumno izdatu, nedovršenu knjigu *Narodno pravoslavlje*, piše da je to ispunjenje duga struke prema jednom od njenih najuglednijih predstavnika u XX veku koji je najviše učinio za promociju i afirmaciju etnologije u Srbiji (Radulović 2010, 8).

posebno naklonjen Srbima ukazuje na predstavu o nacionalnom Bogu koji gubi univerzalni hrišćanski karakter (Bandić 1995, 12).

Nova istraživanja narodnog pravoslavlja bi mogla da idu u pravcu analize diskursa različitih manifestacija popularizacije pravoslavlja. S druge strane, trebalo bi istražiti kako primaoci u tom komunikacijskom činu vrše recepciju i dekodiranje poruka koje, zatim, prevode u društvenu praksu. Sledeći Bandićeve radove Lidija B. Radulović, etnološkinja, izdvaja tri mogućnosti dekodiranja: crkveno hegemono čitanje koje se najviše sledi crkveno, mešovito čitanje, i opozicono čitanje, koje se potpuno razilazi sa crkvenim tumačenjima (Radulović 2007, 121) .

Ivica Todorović, etnolog, u radu “Rezultati savremenih istraživanja narodne religije Srba – opšti presek” (2008) piše da se narodna religija kao odrednica koristi prevashodno uslovno, kako bismo jednom sintagmom obuhvatili različite sadržaje prisutne u tradicionalnim narodnim religijskim shvatanjima. Slažemo se sa ovim autorom, da narodna religija Srba predstavlja kompleksan fenomen koji se može definisati i tumačiti na različite načine u rasponu od pomenutih shvatanja, karakterističnih pre svega za promišljanje pravoslavnog hrišćanstva od strane seoskih narodnih masa, do sveukupnog srpskog religijskog konteksta, koji obuhvata i izvorno pravoslavlje sa njegovim specifičnim, srpskim manifestnim izrazima. Kada je reč o savremenom dinamičkom obrascu koji presudno formuliše kontekst narodnih shvatanja i praktikovanja pravoslavlja – opšta tendencija koju Todorović naglašava (u vezi sa odnosom „narodnog“ i „crkvenog“ modela) jeste približavanje narodnih predstava zvaničnim crkvenim učenjima, tako da se, po svemu sudeći, može očekivati dodatna preformulacija narodnog pravoslavlja u ovom pravcu (Todorović 2008, 65).



Shema1. Ilustrativni opšti kontekst elemenata koji određuju odnos narodne religije Srba i izvornog/zvaničnog pravoslavnog hrišćanstva (Todorović 2008, 65).

Slažemo se sa Radmilom Radić, istoričarkom, da je najprihvatljivije objašnjenje da narodna verovanja ne bi trebalo da budu shvaćena kao različita religija, a kamoli kao protivnička religija hrišćanstvu, već kao jedna nesistematična kolekcija različitih verskih fenomena, od kojih je narod u neke verovao u potpunosti, dok je od drugih uzimao ono što mu je u određenom trenutku odgovaralo. Narodna verovanja i hrišćanstvo funkcionisali su u praksi paralelno a da oni koji su ih upražnjavali nisu imali nikakav osećaj protivrečnosti (Radić 2009, 38).

Na primer, u srpskoj narodnoj religiji preovlađuje animistička³³ koncepcija smrti koja se zasniva na uverenju da u trenutku čovekove smrti duša napušta telo. Najvažnija verovanja su vezana i za samrtnika na odru, posmrtni obred i odnos živih prema

³³ Animizam je verovanje u postojanje individualnih duhova koji nastanjuju prirodne objekte ili fenomene.

pokojniku...(Radić 2009, 39). Prema učenju pravoslavne crkve smrt je tajanstveno i privremeno razdvajanje duše i tela, pri čemu se telo vraća u zemlju, a duša nastavlja da živi u svom bestelesnom biću (Madžarević 2002, 1782). Miroslav Timotijević naglašava da su verske reforme „nastojale da tradicionalnu narodnu religiju, po pravilu neintelektualnu, emocionalnu, prožetu paganskim verovanjima, preoblikuju u skladu sa učenjem baroknog skolastičkog bogoslovlja. Neke stare forme narodne religije su zabranjivane, neke tolerisane a neke podsticane. Zabranjivano je bajanje, a tolerisana verovanja u kojima su stare paganske forme hristijanizovane u određenoj meri. U osnovi verskih reformi bila je namera da se narodna religija zameni privatnom pobožnošću (Timotijević 2006, 49). Privatna pobožnost bila je povezana sa verovanjem u čuda, u čemu su se preplitali hrišćanski i paganski elementi. Verovanje u čudotvorne izvore bilo je popularno, što je crkva pokušavala da kanališe. U suočavanju sa bolešću posebno je bilo rašireno verovanje u čudotvorne lekove i u isceliteljsku moć relikvija, čudotvornih ikona i molitvi (Timotijević 2006, 240-242). Naravno, Crkva se borila protiv, vraćanja i verovanja, veštičarenja i verovanja u vampire (Radić 2009, 73).

S obzirom da u našem istraživanju polovina ispitanika pripada rimokatoličkoj konfesiji navodimo shvatanja Jakova Jukića i Jasne Čapo koji su se bavili fenomenom narodne religioznosti i hodočašća. Željko Mardešić³⁴ (alias Jakov Jukić), hrvatski sociolog religije, takođe, iscrpno određuje „narodsku“ religiju:

„Pučka religija je, u stvari vjera naroda u njezinoj jednostavnosti, naivnosti, neukosti i iskrenosti: bez obrade i preradbe... To je vjera običnog puka, religioznost u neposrednom obliku, samonikla i naravna. U širem smislu, ona je također neko kolektivno svjedočenje, življena povijest, skupna biografija, zajednički doživljaj svetoga“ (Jukić 1988, 5).

Pučku religiju, prema Jukićevom svatanju, čine preživeli ostaci arhajskog, paganskog, predhrišćanskog shvatanja svetog. Danas su te tradicionalne ideje stopljene u „teško razlučivi sinkretizam“, i svojevrsno jedinstvo paganskog i hrišćanskog, ateističkog i religijskog, svetog i svetovnog. Ovaj religiolog je smatrao da naučni, sistematski pristup proučavanju koliko drevnog toliko i savremenog fenomena pučke religioznosti skoro da ne može izbeći tipična methodska ograničenja i jednostranosti i

³⁴ Željko Mardešić se u vreme komunizma i progona religije iz javnosti potpisivao kao Jakov Jukić. Dragoljub B. Đorđević (2008) ga je, s pravom, uvrstio u 10 ključnih jugoslovenskih sociologa religije.

redukcionizma. Tako se u sociološkom kontekstu, pučka religija obično posmatra u projekciji klasne borbe kao sukob siromašnih vernika i bogate Crkve. U antropološkoj analizi se posebna pažnja poklanja procesu akulturacije, a politikološko viđenje redukuje ovu religioznost na ideologiju društveno-političkih pokreta, i njene „oslobodilačke“ aspekte (npr. teologija oslobođenja u nekim zemljama Latinske Amerike). Osnovna zamerka je po Jukiću, da se ni u jednom od ovih teorijskih pristupa, popularna religija ne posmatra u njenoj sopstvenoj, imanentno-religijskoj perspektivi (Jukić 1988).

U našem istraživanju religioznosti hodočasnika u Srbiji oslanjali smo se upravo na Jukićevo fenomenološko shvatanje religije i religioznosti. U pučkoj religiji vernik nije jedino delatni potrošač, nego često vrlo mnogo utiče na oblikovanje shvatanja božanstva, prema svojim antropomorfizovanim željama. U tom smislu, pučku religiju, ne treba, smatra Jukić, suprotstavljati službenoj i učenoj nego potvrditi da ona živi u posebnim oblicima narodne pobožnosti. Vernik nastoji da uspostavi što jednostavniji, izvorniji, prisniji i neposredniji odnos s božanstvom. Oseća se odbojnost prema previše apstraktnoj i dogmatskoj religioznosti teologa. U pučkoj religiji preovlađuju osećaji nad razumom, spontanost nad nametnutim, simbolično nad dogmatskim, sudelujuće nad određenim. Pučka religija obavlja možda nehotično funkciju kritike određenih protivurečnosti službene Crkve u prošlosti povezanoj s bogatima i moćnim više nego sa siromašnima i potlačenima. Od svih segmenata pučke religije - pojava hodočašća najbolje objašnjava savremeno nezadovoljstvo svetovnošću Crkava. Hodočasnici odlaze na put, jer traže neko novo, verodostojnije i izvornije sveto mesto od onog koje su dosad poznavali. Poduhvat hodočašćenja postaje vrsta pobune protiv starog, istrošenog i dotrajalog svetog mesta. Svi se slažu da je hodočašće podstaknuto najviše ljudskim iskustvom privremenosti i nestalnosti života, pa je najbolje simbolizovano neprestalnim odlaskom i traženjem svetog. Hodočašće, prema Tarneru, nastaje kao želja da se posete sveta mesta postanka određene religije (Turner 1978, 18). Jukić (1991) je u svojoj tipologiji religija, kao posebnu, izdvojio sociologiju pučke religije.³⁵ Za njega je pojava i

³⁵ Osim sociologije pučke religije, Jukić navodi politološku sociologiju religije, sociologiju religijskog tržišta, sociologiju nevidljive religije, funkcionalističku sociologiju religije, sociologiju svetovne religije, sociologiju implicitne religije, sociologiju difuzne religije i sociologiju novih religijskih pokreta i sekti (Jukić 1991, 46).

oživljavanje pučke religije primer bunta i čisti masovni revolt naroda za prevare svetovnih utopija, najviše izvan Crkve, ali i u njoj samoj. Pučka/narodna religija je zapravo masovna vernička pobuna protiv narasle svetovnosti. Dok su gradske crkve običnim danima poluprazne, dotle su svetišta, hodočasnička mesta, sve punija hodočasnika. Nepredvidiva je bila obnova pučke religioznosti. Iz svih krajeva sveta dolazile su vesti o porastu narodne pobožnosti (Jukić 1991, 41). Posle dugog i napornog putovanja zbiva se neočekivani susret vernika sa slobodnim odbljescima transcencije- na mestu gde su ostali najdublji tragovi i najvidljiviji znakovi božanskog, čudesnog, svemoćnog, sakralnog. Bez te neugasive potrebe za hodočašćem brzo bi se istopila i ugasila i sama religioznost u čoveku, smatrao je Jukić. Fenomenolozi su skloni da upravo u činu zemaljskog traženja svetog - čija je paradigma- putovanje- nađu najkraće određenje fenomena religije (Jukić 1991, 42).

Pojam pučke pobožnosti je samo uži deo šireg pojma pučke religije. Pristalice odvajanja ova dva pojma ne žele da izjednače pučko s tradicionalnim ili podređenim u političkom smislu, nego predlažu jedan otvoreniji i elastičniji pristup narodnoj religiji, koji bi više vodio računa o tipološkoj stvarnosti konkretnih iskaza pobožnosti (Mardešić 2009, 745). Obrednost je bitna osobenost pučke pobožnosti, gde je nema, na delu je šira i uopštenija pučka religija. Pučku pobožnost odlikuje upravo mnogostrukost i brojnost tipova iskazivanja: pučki praznici, svečane procesije, hodočašća, pobožnost krunice... U radu Jasne Čapo, *Hodočašća kao oblik pučke pobožnosti*, proučavanje kulturnih mesta vezana su za lekovitu i isceliteljsku moć vode, tzv. vodice. Vodice su proučavane kao izraz narodne pobožnosti. Sama narodna pobožnost se shvata kao poseban način izražavanja hrišćanskog verničkog odnosa prema Bogu koji se ogleda u izvanliturgijskim i neliturgijskim oblicima. Gornju granicu narodne pobožnosti predstavlja liturgija, a donju magija i narodna verovanja. Po narodnom verovanju, voda ima magičnu moć, i uz njenu pomoć, „ljudi su se „čistili” od zlih uticaja, branili od raznih demona i lečili. Voda kojoj su pripisivana čudotvorna dejstva, morala je da se izdvaja od svih ostalih po nekim svojim karakteristikama (Čapo 1994, 28).

U studijama slučaja tri izabrana svetišta, izvor je srce svetišta (Kalemegdan i Đunis) ili je njegov veoma važan segment (Tekije).

2.Hodočašće kao kvintesencijalni ritual

Hodočašće kao kvintesencijalni ritual je prisutno u većini svetskih religija. Klouti (Clothey) kaže da je ritual paradigma i dramatizacija same svrhe religije (Clothey 1990, 593). Ritual je skup *obreda*³⁶ koji imaju svoje značenje samo u vezi sa nekim oblikom verovanja. Da bi obred bio moguć, smatra Šušnjić, mora da postoji verovanje u apsolutnu i mističnu moć, na koju se može delovati putem obreda: molitvom, askezom, žrtvom (Šušnjić 1998, 157). Ovaj autor piše da se u hodočašću očigledno pokazuje kako se sveta priča (mit) pretvara u sveti čin (obred), što ima ne samo verske nego i socio-psihološke posledice. Elijade, takođe, potvrđuje ovu povezanost između rituala i mita rečima da se ne može se izvesti jedan ritual, ako se ne poznaje njegov nastanak, tj. mit koji priča kako je obavljen prvi put. Obred je spoljašnji oblik mita: vidljivo prikazivanje događaja iz mitskog u sadašnjem vremenu! „Obred nije samo sećanje na sveti događaj, nego i njegovo ponovno izazivanje, sada i ovde” piše Elijade (1998) u delu *Mit i zbilja*. Mit izražava rečima, ono što obred izražava delima, jedan bez drugog se ne mogu razumeti. Svako bogoslužjenje je sistem obreda propisanih za javno izvođenje. U nekim religijskim tradicijama, piše Milan Vukomanović, navodeći islam kao primer, pravilno izvođenje rituala je važnije od poznavanja teologije i njenog tumačenja. Tako u izvesnim slučajevima, ritual predstavlja osnovu za mit, a češće je da mit prethodi ritualu (Vukomanović 2004a, 234).

„Hodočašće je, u malom, oličenje celokupnog života religiozne osobe“ kaže Klouti. Ovaj autor naglašava da se izraz „hodočašće“ koristi barem u tri značenja:

1. „unutrašnje hodočašće“, „putovanje duše“ u toku životnog veka ispunjenog uzrastanjem od duhovnog detinjstva do zrelosti.
2. doslovno hodočašće na neko sveto mesto kao paradigma svrhe same religije. To doslovno putovanje Turner je nazivao „ekstrovertiranim misticizmom“.

³⁶ Interesantno je da je termin obred prvi put u srpskom književnom jeziku zabeležio Vuk Karadžić i to u crkvenom smislu (Rakić 1981, 74). Rakić izdvaja, kao osnovno obeležje obreda, njegov sakralni karakter i ukazuje na to da bi se obred „mogao smatrati posebnom, koherentnom, stilizovanijom i formalizovanom radnjom – koja može biti i zasnovana na religijskoj idejnoj osnovi (bilo da se radi o crkvenoj ili narodno-religijskoj) i religijske, kolektivne i/ili individualne funkcije preživljavanja (ibid, 85-86). Termin obred se u savremenoj domaćoj antropologiji obično dovodi u vezu sa religijskom sferom, dok ritual ima šire značenje i primenjivost.

3. Svaki odlazak u lokalno svetište predstavlja hodočašće u malom utoliko što u malim razmerama ponavlja neki prelazak, rast i iskustvo svetog ili novi osećaj zajednice koje hodošaće obično pruža (Clothey 1990, 253).

Naše istraživanje se bavilo lokalnim svetištima. Neki religiozi kao Jukić (1987) i sam život posmatraju kao jedno veliko hodočasničko putovanje. Osim veze s ritualom, obredom i mitom, hodočasće je neraskidivo povezano sa svetim mestom. Turner je pisao da hodočašće nastaje kao želja i potreba da se posete sveta mesta postanka određene religije (Turner 1978, 18). Sveta mesta postoje u gotovo svim religijama. Izdvajamo Jerusalem, sveti grad, za hrišćane, jevreje, ali i muslimane. U hrišćanskom svetu putovanje u Jerusalem, obično o Vaskrsu radi poklonjenja Hristovom grobu, ili o Božiću, putovanje u Vitlejem, u mesto rođenja Isusa Hrista. Hodočasnik je hrišćanin koji posećuje Jerusalem i druga mesta u današnjem Izraelu, vezana za život i propoved Isusa Hrista. Pored Svete Zemlje, za rimokatolike, Rim je mesto hodočašća. Za sve muslimane u svetu Meka je centar hodočašća islama. Osim spoljašnjeg značenja hodočašća, kojim vernik potvrđuje svoj *identitet* kao pripadnik određene religijske tradicije, hodočašće ima i jedno unutrašnje psihološko značenje (Šušnjić 2002, 2019). Hodočašće je odlazak na neko sveto mesto koje se prihvata od strane vernika kao sveto, ili u mesta za koje se veruje da se u njima dešavaju čudesna ozdravljenja: Lurd, Fatima, Međugorje (Cvitković, 2009a, 450-451).

„Svetinje su sveta i lekovita mesta, gde su, po predanju, sahranjeni sveci i pobožni ljudi, ili su tu bile narodne bogomolje ili su to mesta gde vile ostavljaju narodu lek. Takva se mesta „javljaju“ pobožnim ljudima u snu; pa ih oni očiste i proglase za sveta mesta. Svetinje su „grobnice“ (stari grobovi), vidarice (izvori koji imaju moć izlečenja), zapisi (drveta), crkvine, crkve i manastiri. Ova mesta posećuju bolesnici radi ozdravljenja“ (Petrović 1948, 344-345).

Pojam hodočašće dolazi od grčke reči *hodos* – što znači put, i odnosi se na odlazak vernika u određena sveta mesta. Vršeći hodočašće, religiozni čovek doslovno i simbolično putuje u sveto središte, čime potvrđuje svoj identitet pripadnika jedne specifične religijske tradicije. Kao i mnogi drugi rituali, hodočašće podrazumeva ambivalenciju i polarnost. Ono povezuje ličnost s društvom, lokalno i regionalno s univerzalnim i globalnim, savremeno s istorijskim, malu grupu sa vanprostornom zajednicom koja se okuplja u središtu. Hodočašće ima nekih zajedničkih crta sa svim

ritualima prelaska u tome što podrazumeva odvajanje i odlazak, na početku, i pripajanje ili postizanje novog statusa, što ukazuje na njegov preobražavalački potencijal.³⁷

„Shvatili mi hodočašće kao oblik rituala, kao duhovno iskustvo, ili kao versku obavezu, ono se odvija s namerom duhovnog prosvetljenja i preobraženja, i utoliko se može svrstati u obrede prelaza: početak putovanja odgovara odvajanju od ranijeg načina života, samo putovanje označava prelazni stupanj od svetovnog na sveto, a povratak s puta simbolizuje povratak Bogu i sebi, preporod povezan sa osećanjem prožetosti svetim“ (Šušnjić 2002, 2019).

U daljem razvijanju i izučavanju van Genepove *tročlane sheme* upravo je liminarna faza pružila mogućnost za dalju teorijsku nadgradnju (V. Tarner, E. Lič, M. Daglas).³⁸ V. Tarner, doajen u oblasti izučavanja hodočašća, gradio je na njoj svoj pojam „liminalnosti“ (liminality) definišući je kao prelazno stanje između pripadnosti prethodnom i ponovnog uključenja u drugo društvo, neku vrstu limba, razdoblja neizvesnosti, izolacije, iskušenja i nerazrušenog zajedništva u kojem su svi članovi međusobno jednaki što Tarner označava latinskom rečju *communitas*.³⁹ Tarner je smatrao da zajedništvo ne narušava ličnost. U delu *The Ritual Process* je tvrdio da spontanost i neposrednost zajedništva – kao oprečna pravno-političkom značaju (društvene) strukture - retko može duže potrajati (Turner, 1989). Njegove teze o liminoidnom, liminalnosti, antistrukturi i komunitasu, koji označava zajednička

³⁷ Van Genep je pokazao da svi rituali prelaza imaju trodelnu strukturu koju čine separacija, liminalnost ili marginalna faza i (re)agregacija. Separacija podrazumeva odvajanje pojedinca ili grupe iz stare egzistencijalne pozicije. Liminalnost ili marginalna faza odnosi se na sam proces prelaza, a karakteriše je društvena bezvremenost i nestruktuiranost. Treća faza, agregacija, predstavlja uvođenje u novu poziciju i kompletiran prelaz (Van Genep 2005).

³⁸ Genep je pokazao da prostor između dva statusa ili položaja često smatra opasnim. Oni koji prelaze iz jednog statusa u drugi, prolaze kroz fazu ranjivosti u kojoj je njihov status neodređen. On ga naziva graničnim (liminaire), i on se nalazi između dve etape većine rituala prelaska. Postoji, najpre, ritual odvajanja, u kome se osoba koja mu je podvrgnuta, odvaja od svog ranijeg statusa... Nakon određenog perioda graničnog ili uvodnog stanja, ta osoba prelazi u novi status posredstvom rituala uključivanja (Hamilton 2003, 252-253).

³⁹ Tarner je često govorio o „komunitasu“ ili društvenoj antistrukturi, podrazumevajući pod tim relacijski kvalitet pune, nesaopštene komunikacije, čak vezu između konačnih i utvrđenih identičnosti, koja nije spontana u svim grupama, situacijama i okolnostima. On razlikuje tri tipa komunitasa: *spontani*, „egzistencijalni“ tip koji se opire promišljenoj, kognitivnoj i čvrstoj konstrukciji; *normativni* komunitas; pokušaj da se uhvati i sačuva spontani komunitas u sistemu etičkih propisa i zakonskih pravila, slično Veberovoj „ritualizaciji harizmatkog“- iako je ovde harizmatško „Svetotrojično“, nešto što pada na grupu, što je pre prelazno nego što predstavlja stalni, lični atribut; *ideološki* komunitas; formulacija zapamćenih atributa iskustva komunitasa u obliku šematskog plana u cilju reforme društva- čini se da spada u klasu liminoidnih pojava (Tarner 1986, 40-56).

osećanja bliskosti, jednu vrstu privremenog združivanja hodočasnika, sadržavale su nomotetsku nameru. S druge strane, Bharati smatra da ne postoji nikakav komunitas u indijskom hodočašću (Bharati 1989, 35). Interesovalo nas je da li se uspostavlja komunitas, i da li dolazi do sukoba među hodočascima mešoviti hodočašća u Srbiji, gde hrišćani obe konfesije i muslimani Romi, bez obzira na svoje etničko poreklo i konfesionalnu pripadnost, posećuju ista sveta mesta.

Pojam identiteta je neodvojivo povezan s pojmom rituala, jer su rituali ugrađeni u identitet zajednice i služe da aktuelizuju njegove suštinske karakteristike, a istovremeno, oba pojma su neraskidivo povezana s pojmom tradicije - u smislu prenošenja vrednosti s generacije na generaciju. Savremeno hodočašće je tačka preseka ova tri pojma, čijim posredstvom se problematizuju različiti oblici identiteta (nacionalni, verski, lokalni, porodični....).

Hodočašće se koristi u svim religijama, konfesijama i kulturama i vezuje se za putovanje van mesta prebivališta, sa ciljem boravka, učešća u verskom ritualu i molitve na svetom mestu. Sam termin hodočasnik se javlja u vreme Krstaških ratova i potiče od reči hodos (gr.) – put i reči čast(nik) u smislu učesnik u grupi vernika na zajedničkom putovanju do svetog mesta i boravka u njemu radi poklonjenja. Zato se i koristi izraz poklonik za onoga koji se poklanja svetinjama. U Rusiji se upotrebljava reč *palomnik* (od palmovnik - onaj koji nosi palminu grančicu). Italijani koriste izraze *palmati*, *palmageri*, *palmari*, *pelegrini*. Srednjevekovni engleski *pilgrim*, starofrancuski *pelegrin*, od latinskog *pelegrinus*, označava stranca. Sranstvovanje je u prošlosti bilo neodvojivo od hodočašća. U nemačkom se koriste 2 termina: *Wallfahrt* koji označava tradicionalno okupljanje i kretanje u procesiji, dok se *Pilgerfahrt* ili *Pilgerschaft* koriste kada je reč o pojedinačnom, neorganizovanom pokloničkom putovanju. Francuzi poklonika nazivaju pelerin (prema Krstajić 2011, 9).⁴⁰ Za razliku od reči hodočasnik, bogotražitelj, bogomoljac koje se smatraju narodnim, pojam poklonik podrazumeva bogoslovsko značenje. Nekada se koristio i termin kalik, od grčke reči kaliga (obuća koju su nosili hodočasnici na napornim putovanjima koje je podrazumevalo duga

⁴⁰ Odatle i reč pelerina – odevni predmet, dugačka kišna kabanica koju su uobičajeno nosili hodočasnici na svojim dalekim putovanjima.

pešačenja (po kaljugama).⁴¹ Hadžiluk (hadž) je reč arapsko-turskog porekla. Hadž na arapskom znači „uteći nekuda“ (naći utočište). Termin hadžiluk prihvatila je i Srpska pravoslavna crkva, pa se za one koji posete Svetu zemlju i posete sveta mesta odomaćio naziv hadžija- skraćeno hadži. Na osnovu gramate koja se dobija od jerusalimskog patrijarha na prijemu u rezidenciji hodočasnici su po povratku mogli da dodaju uz ime, a kasnije njihovi potomci uz prezime prefiks hadži.⁴²

Hodočašće je zauzimalo centralno mesto u životu i kulturi ranih hrišćana. Međutim, hrišćansko hodočašće je u osnovi samog obreda imalo brojne elemente drugih kultura, koji su se do danas zadržali u narodu, ali su u periodu uspostavljanja hrišćanstva za zvaničnu religiju, propagirani (na „obnovljen“ način) i od strane Crkve i države. Tako se ranohrišćansko hodočašće razvijalo kao proizvod koji se nadovezao na judaizam, jer je Jerusalim već bio utvrđen kao sveti grad u kome se nalazila Svetinja nad svetinjama (Cvetkovska Očokoljić 2010, 226). Mnogi hodočasnici koji su obilazili sveta mesta, odlazili su istog dana, ali udaljeni putnici su uglavnom ostajali da prenoće tako da je, između ostalog, sve veća posećenost svetinja dovela do izgradnje konaka. Rana hrišćanska hodočašća, delimično predstavljena kroz putopise,⁴³ govore o mešanju različitih kultura i obreda, koje su hodočasnici nosili sa sobom i koje su susretali na svojim putovanjima u periodu uspostavljanja hrišćanstva za zvaničnu religiju. Kao osnovni motiv hodočašća ispoljava se želja za fizičkim ili duhovnim isceljenjem. Hodočašća su preduzimale imućnije osobe, ali i manje imućni vernici su išli u hodočašća na bliže lokacije. Imućniji hodočasnici putovali su na magarcu ili konju, dok su siromašniji putovali pešice. Ipak, bez obzira na izuzetan uloženi fizički napor, mobilnost ranih hrišćana iznenađuje brojnošću hodočasnika među kojima nisu bile retke ni žene. Međutim, ono što je naročito važno, a otkriva se kroz navedene rukopise, jeste savremenost ranih hrišćanskih hodočasnika. Kada se zanemare istorijski elementi i arhitektura svetinja od 4. do 6. veka, može se uočiti ista želja za čudesnim isceljenjima za kojima je tragao drevni hodočasnik, podjednako kao i savremeni. Ostroumov

⁴¹ Naziv kaljače se i danas koristi za vrstu obuće.

⁴² Vidi u Prilogu fotokopiju Gramate koju je autorka dobila prilikom hodočašća u Jerusalim (1990).

⁴³ Vidi “Hodočasnik iz Bordo: Putovanje od Bordo do Jerusalima (333. god)” i “Peregrinato Aetheriae as loca Sancta- Hodočašće Eterije (Egerije) u Svetu Zemlju (381-384. posle Hrista)” (Stojanović-Nikac, 2003).

(Ostroumov 2004) navodi da se podvig stranstvovanja (nastao kao posledica preduzetog hodočašća u cilju iskupljenja grehova) pominje još u Starom Zavetu, „to su dani kada su Jevreji išli na poklonjenje u jerusalimski hram. Oni su iznajmljivali čitave brodove (već tada praktikovane „čarter ture“) kako bi stigli na proslavu Pashe u Jerusalimu (prema Cvetkowska Ocokoljić 2010, 234).

Pjero Tartalo je u knjizi *“Bliže Bogu: poklonička putovanja na sveta mesta hrišćanstva”*, predstavio 35 hrišćanska svetišta u 22 zemlje sveta, među kojima je i Ostrog, najpopularnije hodočasničko mesto Srpske pravoslavne Crkve.

“Odavanje poštovanja svetim mestima jedan je od najstarijih oblika izražavanja tradicionalne i popularne hrišćanske vere. I zaista, osećaj svetosti kao da se materijalizuje na tim mestima na kojima je hrišćanstvo poštovano kao izraz božanskog. Prva mesta koja su vernici posećivali nalazila su se u Palestini; ona je bila pokloničko odredište još u prvim vekovima širenja hrišćanstva. Jelena, majka cara Konstantina, putovala je u IV veku u Svetu zemlju i to je podstaklo razvoj kulta tamošnjih svetih mesta i obožavanje verskih relikvija kojima su pripisivane čudotvorne moći. Ukazivanje poštovanje svetiteljima, mučenicima, Bogorodici i detetu Isusu dovelo je do izgradnje svetišta, crkava i manastira koji su postali važna hodočasnička odredišta. Dobar primer je Santijago de Kompostela u Španiji gde se, po predanju, nalaze grob svetog Jakova i ostaci jednog od najvažnijih verskih centara hrišćanstva. U srednjem veku broj mesta gde se sreću duhovni i materijalni svet sve je više rastao. Verovalo se da čovek, posećujući ih, može doći u dodir s božanskim i steći milost. Takve posete su posmatrane kao čin pokajanja koje će vernika očistiti od greha i potvrditi njegove zasluge u očima Boga. Ta mesta i danas imaju veliki religijski značaj za milione vernika koji često polaze na put pešice kao što su to činili hodočasnici u prošlosti. Zbog svoje velike istorijske i umetničke vrednosti, a i zato što se uglavnom nalaze u lepom okruženju, ovakva mesta su postala popularna odredišta i među onima koji nisu vernici”(Tartalo 2010).

Paulo Koeljo (Koelho), čuveni brazilski pisac mnogih bestselera, u svom prvencu „Dnevnik jednog čarobnjaka“ (1987) opisao je svoje hodočašće kada je pešice prešao 830 km srednjovekovnim putem koji počinje u Pirinejima i vodi preko severa Španije do katedrale Svetog Jakova u Santijago de Komposteli. On ističe da su u prvom milenijumu hrišćanstva bila su poznata tri puta koja su smatrana svetim, a svako ko bi prešao bilo koji od njih sticao je time niz blagoslova i oproštenje grehova. Prvi je vodio do groba Svetog Petra u Rimu, a oni koji su njime hodočastili imali su za simbol krst i nazivali su se „romerosi“- romari. Drugi put je išao do Svetog Hristovog groba u

Jerusalimu, a oni koji su njime putovali nazivali su se „palmerosi“ - palmari, jer su nosili kao simbol palmine grančice kojima je Hristos bio pozdravljen kad je ušao u grad. I najzad, postojao je još jedan put, koji je vodio do moštiju apostola Svetog Jakova, koje su počivale na Iberijskom poluostrvu, na mestu gde je jedne noći neki čobanin ugledao blistavu zvezdu iznad polja. Mesto je postalo poznato pod nazivom Kompostela - zvezdano polje - i tu je uskoro nikao grad koji će privlačiti putnike iz celog hrišćanskog sveta. Tim putnicima je nadenuto ime „pelegrini“, a njihov simbol postala je školjka“ (Koeljo 2006, 19).

2.1. Pokloničko putovanje: razlike između hodočašća i verskog turizma

„Imala hodočašća ove ili one motive, sva su slična po posledicama: traganje za zajednicom i samim sobom!“ (Đuro Šušnjić)

Sličnosti i suštinske razlike između putovanja obojenog verskim sadržajem i istinskog hodočasničkog putovanja nesumljivo postoje i neophodno je njihovo pojmovno i naročito pravno-ekonomsko razlikovanje, bez obzira na brojne zajedničke spoljne karakteristike (Krstajić 2011, 7). Hodočasničko (pokloničko) putovanje je jasno pojmovno distancirano od hedonističko-avanturističkih, edukativnih turističkih putovanja, iako mnoga od njih u nekom svom segmentu uključuju i posete svetim mestima i prisustvo na bogoslužjenjima. Iako su mnogi spoljni elementi isti ili slični, kao i destinacije koje se posećuju, hodočasnik se od verskog turista suštinski razlikuje po motivima, ciljevima i osećanjima (Krstajić 2011, 47-48). Za hodočasnika je važnije molitveno poklonjenje svetinji i učestvovanje u verskom obredu od razgledanja istorijskih znamenitosti i atraktivnosti crkvene umetnosti u svetilištima. Izleti, ekskurzije, obilasci kulturološko-edukativnog karaktera ne mogu se izjednačiti sa živim religijskim iskustvom vernika, poklonika. Putovanje poklonika nije organizovano radi zabave, rekreacije i odmora, već ima bogotražiteljski motiv.

„Mnogo je i drugih razloga zbog kojih vernici preduzimaju hadžiluk, koji je nekad povlačio za sobom niz opasnosti, pa se mnogi sa ovakvih putovanja nisu nikad vraćali u svoje zemlje. Ovakvi razlozi za putovanje do svetih mesta, i nekad i danas, mogu biti: isceljivanje od bolesti (gotovo u svakoj hrišćanskoj zemlji sveta nalaze se mesta na kojima su se dešavala čudotvorna izlečenja- Lurd u Francuskoj, Ostrog u Crnoj Gori); Osećanje krivice zbog počinjenih grehova, i želja i nada hodočasnika da će se u svetim mestima hodočašća dobiti oproštaj; zahvalnost Bogu za Njegovu milost i dobrotu, ili davanje zaveta, upravo na svetim mestima hodočašća; izlazak iz individualnog i poznatog kruga molitve u svom mestu življenja, sa željom da se u zajedničkoj, sabornoj molitvi na svetom mestu (doživljaj Uskrsa u Jerusalimu, na primer), potvrdi prostorna i vremenska veza s tradicijom i istorijom“ (Jerotić 2002, 2019).

Pojmovno i pravno razdvajanje ova dva pojma (hodočašća i verskog turizma) imamo u Rusiji. Na inicijativu Ruske pravoslavne Crkve 2003. godine Međureligijski Savet Rusije je razmatrao pitanje statusa hodočasništva u Rusiji i jednoglasno doneo zaključak da hodočašće nema nikakve veze sa turističkom delatnošću. U Državnoj

Dumi Ruske Federacije i u Agenciji Ruske Federacije za pitanje sporta, fizičke kulture i turizma formirane su radne grupe za rešavanje problema u turizmu, u koje su ušli predstavnici Ruske Pravoslavne Crkve. Zato se organizacijom hodočasničkih putovanja ne može se baviti bilo ko, već samo obučeni profesionalci.

Ali, i pored navedene suštinske razlike među ovim pojmovima, u praksi se hodočasnik i verski turista neminovno susreću, jer posećuju iste destinacije u isto vreme. Zato neki turizmolozi koriste termin *Homo turisticus religiosus* koji putuje iz različitih pobuda, to jest motivacije koja može biti:

„Učešće u verskim svetkovinama (posećivanje vašara ili iznošenje relikvija), potreba za neposrednim susretom sa svetim mestima, izrazito poštovanje prema svetitelju kome je sveto mesto posvećeno, poklonjenje moštima svetitelja i očekivanje praktičnog efekta (iscelenje) i upoznavanje korena vlastite verske zajednice – žive u drugom verskom okruženju i dolaze u domovinu da bi upoznali kulturu, jezik i veru svojih predaka“ (Stamenković 2006, 84).

Hodočašća omogućavaju vernicima da steknu uvid u istoriju i snagu religije kojoj pripadaju, a i da se uvere da su na pravom putu u svom ispovedanju vere i da učvrste stavove.

„Vjernici odlaze u hodočašće zbog dva temeljna razloga: radi zadovoljenja svojih duhovnih i svojih materijalnih potreba... Znatno je veći broj onih koji odlaze na hodočašće iz svojih duhovnih potreba... Snažni duhovni motivi jesu želja čovjeka za besmrtnošću i za sretnim životom u vječnosti. Zbog toga hodočašćem na sveta mjesta obavljaju različite vjerske obrede“ (Vukonić 1990, 136).

Neki hodočaste da bi se učvrstili u svojoj veri, a neki da bi je pronašli. Većina vernika odlazi iz duhovnih pobuda, ne turistički. Hodočašća su uvek imala iskupljenički smisao. Preko hodočašća može da se traži oprostaj grehova, a motiv može biti i zavet. Najčešće se hodočasti zbog molbi za ozdravljenje (duševno i telesno, lično ili bližnjih), jer se veruje da je molitva izrečena na “svetim mestima” delotvornija. Grupe hodočasnika su danas u najvećoj meri postale najtipičnijim figurama “religije u pokretu”(Mardešić 2007, 305). Moderno hodočašće je po mnogim obeležjima različito od pokloničkih putovanja u prošlosti, što je uslovljeno i razvojem saobraćaja. Osim pokretljivosti, hodočasničke grupe obeležava i privremenost.

Hodošaće ima očigledne društvene dimenzije, jer hodočasnici često iz svojih mesta stanovanja putuju kao porodice ili „članovi udruženja“. Na taj način se tokom putovanja održavaju i jačaju lokalne veze. Zato hodočašćenje u taj centar može istovremeno potvrditi identitete koji su lokalni, regionalni, nacionalni ili internacionalni. Potvrda hodočanika ko je on na mnogo geografskih nivoa, čak i kad postaje nešto više od onoga šta je bio pre polaska. Neki posmatrači su uočili jasnu stratifikaciju centara hodočašćenja koja se proteže od „univerzalnih“ do lokalnih centara, gde društvena funkcija svakog nivoa teži da se razlikuje u skladu s različitim vrstama hodočasnika koje privlače različite vrste centara. Najizrazitija odlika hodočašća ostaje njegov preobražavački potencijal. Ono predstavlja *prelaz od individualnosti do zajedništva*; Da li dolazi do preobražaja i zajedništva ili komunitasa bilo je jedno od ključnih tema za naše hodočasnike.

U hodočašću je organizujući princip odredište - ono mesto gde se „to“ odigralo i na koje hodočasnik odlazi. *Centar* hodočašćenja može pripadati jednoj od barem tri vrste: Prototipskoj, sinkretičkoj (Turner), i ekografskoj.

1. Prototipski centar je onaj koji odražava određujuće istorijske ili mitske dimenzije neke tradicije. To može biti mesto na kome je, kako se veruje, osnivač ili neka značajna ličnost učinila nešto značajno u svom životu (npr. Jerusalim, Meka...). Odnosi se na kulturni centar neke religijske tradicije...
2. Sinkretički centar je, s druge strane, onaj u kome su u nekom svetom mestu spojene tradicije koje prevazilaze jednu religiju.
3. Treća vrsta – ekografska. To je centar koji je dobio više značaj zbog svog geografskog položaja nego zbog svog teološkog ili mitskog porekla (mada su mitovi koji opisuju poduhvate svetih ličnosti na tom mestu mogli biti razrađeni tokom njegove upotrebe) (Clothey 1990, 254).

Hodočasnička mesta Đunis, Tekije i Kalemegdan pripadaju mešavini prototipske i ekografske vrste.

U svakom centru hodočašća, pored glavnog svetilišta, postoje i podsvetilišta, koja najčešće odražavaju lokalne ili narodne tradicije koje ili prethode tradiciji glavnog toka ili su s njom povezana *ex post facto*. Pored njih, religijsku auru centara hodočašćenja pojačava i „sveta geografija“, reka, jezero, izvor... Već smo napomenuli da sva tri hodočasnička mesta imaju izvor (u Đunisu i Sv. Petki na Kalemegdanu izvor je centralno mesto pokloništva). Sveto vreme je isto toliko značajno kao sveti prostor.

Hrišćani nastoje da posete Vitlejem na Božić, Jerusalim na Uskrs, jer sveti trenuci pojačavaju auru povoljnosti i moć hodočašća.

2.2. Mešovito hodočašće

„Ima slučajeva kada u jedno sveto mesto hodočaste vernici različitih vera, ujedinjeni svetim mestom i svetim trenutkom, čineći zajednicu jednakih u potrazi za svetim. Ono što se na svetim mestima čini (moli, kaje, prašta, žrtvuje itd.), može da se razlikuje od vere do vere, ali funkcije su im svuda iste: izražavaju temeljne vrednosti vere i njen identitet. Zato jedno sveto mesto ne mora biti ni u kakvom srazmernom odnosu s njegovim svetovnim značenjem“ (Đuro Šušnjić).

U potrazi za Svetim vernici različitih vera i konfesija, u našem slučaju hrišćani i muslimani, bez obzira na svoje etničko poreklo i konfesionalnu i religijsku pripadnost, posećuju ista sveta mesta. U radu se najviše oslanjamo na istraživanje Dejzingsa (Duijzings), holandskog antropologa, koji se 1991. godine bavio istraživanjem etnički i verski „mešovitih“ hodočašća na Kosovu (pravoslavni srpski manastiri Gračanica i Zočište i rimokatoličko svetilište u Letnici). Ovaj autor je posmatrao hodočašće kao laboratoriju identiteta. Dejzings je istraživao udeo religije u lokalnim, regionalnim i nacionalnim politikama identiteta. Jedan od njegovih zaključaka je da religija i ritual pomažu, s jedne strane, da se ustanove oblici zajednice koja prelazi etno-nacionalne granice, i, s druge strane da se razdvoje, razgraniče i ocrtaju etnički identiteti (Dejzings 2005). Pre Dejzingsa još neki neki autori uočavaju da je prelaženje etno-religijskih granica na Balkanu bilo široko rasprostranjena pojava (Hasluck 1929). Muslimani i hrišćani različitog etničkog porekla su posećivali svetišta druge strane, klanjali se njenim svecima i oglašivali se o očigledne teološke prigovore verskih ortodoksija. Zvanične granice nisu najčešće poštovane u domenu *narodne religije*, koju verske vlasti najmanje kontrolišu (Badone 1990). Mada etno-religijske razlike ne moraju biti prepreka za ostvarenje izvesnog stepena *communitasa* (Turner 1974), skladnost i tolerancija ne vladaju uvek u hodočasničkim Svetilištima. Tenzija između konflikta i simbioze, naročito u oblasti verskog života, jedna je od glavnih tema Dejzingsove knjige. Zato smo u našem istraživanju punu pažnju poklonili utvrđivanju komunitasa i sukoba na odabranim svetilištima, kao i nacionalnom i verskom identitetu hodočasnika. Izvestan stepen onoga što zovemo *communitas* postoji, ali je uvek posredi nešto neizvesno, nešto što se pod određenim uslovima može pretvoriti u svoju suprotnost.

Za razliku od Turnerovog shvatanja da se hodočašće pre svega odlikuje skladom, po J. Salnovu hodočašće može biti poprište nadmetanja i sukoba između lokalnih zajednica i unutar njih. Pogoršanje etno-religijskih odnosa sigurno utiče na „ekumenski“ mešoviti karakter hodočašća, pa svetišta postaju žarišta etno-političke mobilizacije i nadmetanja. Hodočašće se može posmatrati i kao sredstvo socijalne integracije i sukoba (Bax 1995). Ovaj Dezingsov i Baksov zaključak se potvrdio i u slučajevima Đunisa i Tekija.

Za nas je posebno značajan primer Letnice, nekadašnjeg ekumenskog marijanskog svetišta na Kosovu, jer se pokazalo da su Romi koji su nekada hodočastili u Letnicu prešli u Đunis, a neki i na Tekije. Dejzings daje *kratku istoriju letničke parohije*⁴⁴ kako bi omogućio sagledavanje tih događaja u širem istorijskom kontekstu, pa smo i mi u analizi odabranih studija slučaja svetišta imali u vidu njihovu istoričnost, snimak situacije s terena (2007), kao i sadašnje vreme. Ovaj autor se usredsredio na ulogu koju su verski režimi, naročito katolička crkva i franjevačka misija, igrali u definisanju i (pre)oblikovanju lokalnih identiteta.⁴⁵ Dejzingsovo istraživanje pokazuje da etnički i verski identiteti nisu tako čvrsti kao što bi se moglo reći na osnovu iskustva Zapadne Evrope. Jedna osoba može imati više od jednog „isključivog“ identiteta, i može lakše i drastičnije menjati identitet. Česte migracije u regionu su u velikoj meri doprinele zamagljivanju etničkih i konfesionalnih granica. U okolnostima prelivanja i egzistencijalne nesigurnosti, identiteti su često nepostojani i slabo definisani pa se često događaju pomaci ili transferi identiteta. U „tvrdim“ etničkim jezgrima u kojima su locirani centri moći, poput centralne Srbije, identiteti su, smatra Dejzings, čvršće zasnovani, a prisustvo države postojanije. Slažemo se sa njegovom konstatacijom da je tokom mnogo vekova Balkan bio granica između Istoka i Zapada. U početku je bio podeljen između Zapadnog rimskog carstva i Vizantije (395 god.), a kasnije je tu podelu pojačao raskol između pravoslavlja i katoličanstva (1054 god.). Stanje verskog suparništva još je izraženije posle dolaska treće velike religije, islama. Islamizacija je posebno pogodila granična područja između istočno pravoslavne i rimokatoličke crkve.

⁴⁴ Postoji velika verovatnoća da je hodočašće u Letnicu, kao organizovan verski događaj, počelo oko 1866. godine, kad je izgrađena nova crkva i u nju unesen kip Gospe (Turk 1973, 26). Bogorodica je otad privlačila sve veći broj hodočasnika: katolika i muslimana, kao i pravoslavaca, Čigana i Srba.

⁴⁵ Razvoj marijanskog kulta u Letnici, kao i politika pričešća nekatolika bili su glavno sredstvo Rimokatoličke crkve, posebno franjevačkog reda da ponovo pridobije neke duše koje su zalutale u islam.

Konverzija je bila sasvim uobičajen proces, kao i rekonverzija, naročito u krajevima u kojima je crkvena struktura bila slabo razvijena. U takvim procesima preobraćenja, obično su važni činiooci privlačenja i činiooci pritiska. Tamo gde je islam bio nametnut silom, preobraćenici su često postajali muslimani samo nominalno. Tradicionalno zatvorene u privatnu sferu, žene su nastavile da gaje katoličke običaje i verovanja, dok su muškarci (nastojeći da očuvaju prihvatljivo lice u javnosti) lakše prihvatili novu veru (Dejzings 2005, 31). Pojava osporavanja tuđeg identiteta nije karakteristična samo za Kosovo. Nestajanje i menjanje etničkog i verskog identiteta određeno je širim političkim zbivanjima. Mnogo je primera pomeranja identiteta (Dejzings 2005, 45-46). Iako su etnički i nacionalni identitet postali glavni identiteti u većem delu Balkana, verska dimenzija je i dalje ostala jaka. Dejzing se često pitao - Ko je ovde šta, i šta je prvobitno bio?

„Ukratko, niko nije bio ono što je na prvi pogled izgledalo da jeste, i svako je osporavao identitet drugih (Dejzings 2005, 70).

U našem istraživanju imamo slučajeve konverzije iz pravoslavne u rimokatoličku veru usred Beograda!⁴⁶

I srpska pravoslavna svetišta privlačila su hodočasnike različitog etno-religiskog porekla. Dejzings daje opis tri primera mešovityh hrišćansko-muslimanskih hodočašća u pravoslavna svetišta. Prva dva na osnovu autorovih ličnih zapažanja (1986., 1990. i 1991), dok je treći zasnovan na analizi novinskih izveštaja (1988). Sabor u manastiru Gračanica pokazuje, da uprkos izvesnom trvenju, sliku relativne harmonije između različitih grupa hodočasnika. Drugi primer je Zočište, u blizini Orahovca, gde je sve veća napetost između Albanaca i Srba, uništila ne samo „mešovito“ hodočašće, već je srušen i manastir. Treći je manastir Ostrog u Crnoj Gori, gde su nastali problemi između muslimanskih hodočasnika, naročito derviša i šeiha, i pravoslavnih monaha iz čuvenog svetišta. Da bi otkrili izvore sukoba i uslove sklada, Dejzings poredi ova tri slučaja, a njegovi zaključci su nekada veoma slični onima do kojih smo i sami došli u našem istraživanju. Navešćemo neka njegova zapažanja koja se potpuno poklapaju sa našim. Prilikom posete Gračanici na Veliku Gospojinu (Uspenje Bogorodice) većina Roma muslimana je dolazila dan ranije i logorovala u porti. Među ciganskim hodočasniciima ima bolesnika i neplodnih ili trudnih žena koje obično dolaze u pratnji svoje porodice.

⁴⁶ Vidi poglavlje V 1.

Svi oni veruju da će noć provedena u manastiru ubrzati njihov oporavak, odnosno pomoći im da zatrudne ili da se lako porode. Većinu, prisutnih, po Dejzingsu, privlači, pre svega, mogućnost da lepo provedu vreme. Malo polje izvan zidova manastira pretvara se u vašar, gde trgovci prodaju drangulije (Dejzings 2005, 98). Koliko je Dejzings mogao da proceni u prilikama kada je prisustvovao događaju, muslimanski Romi (Dejzings ih naziva Ciganima) ne učestvuju u drugim crkvenim obredima uoči praznika ili na sam dan praznika. Ipak, oni ulaze u crkvu da poljube ikone, upale sveće i ostave male poklone u novcu ili naturi. Zanimljivo, kaže Dejzings, da Cigani obavljaju svoje obrede individualno ili u malom krugu bliskih rođaka i prijatelja, dok svetkovanje Srba ima u mnogo većoj meri kolektivni karakter. Ciganski hodočasnici su 1991. godine bili proterani iz porte, nije im bilo dozvoljeno da u njoj logoruju, prinose životinje na žrtvu... Većina Dejzingsovih opisa kao da preslikavaju Rome u Đunis i Tekijama.⁴⁷

Evo još nekih Dejzingsovih zaključaka koje možemo i sami da potpišemo.

„Obični vernici, i hrišćanski i muslimanski, nisu marili za to da li su sveci koje slave muslimanski ili hrišćanski; ti sveci su naprosto uživali ugled čudotvoraca koji su kadri da iscele bolesne ili ispune druge želje“ (Dejzings 2005, 112).

Kao što je primetio Hasluk (Hasluck) neprijateljstvo između hrišćana i muslimana koje postoji u teoriji nema veliki značaj kad je reč o narodnoj verskoj praksi. U svom delu *Hrišćanstvo i islam pod sultanima*, 1929. godine, objavljeno posthumno, on je opisao gotovo simbiotski odnos između pripadnika raznih vera i veroispovesti u Otomanskom carstvu (prema Dejzings 2005, 113). Dakle, hodočašća na Balkanu (na Kosovu, u Albaniji, Makedoniji i Crnoj Gori) često su se odlikovala zamagljivanjem zvaničnih verskih granica. Razne grupe hodočasnika našle su se zajedno u svetom prostoru svetilišta i delile su strahopoštovanje prema natprirodnim moćima nekih svetaca, bez obzira na njihov religijski „pečat“. Motivi tih ljudi su bili isti, a verovatno i univerzalni: zdravlje, blagostanje i sreća za članove njihove porodice i njih same. Ali, iako svetilišta mogu da pomognu u premošćavanju etničkih i verskih razlika i da stvore izvestan stepen zajedničkog identiteta, ona lako mogu da postanu i područja nadmetanja i sukoba između lokalnih zajednica i unutar njih. Opšte političke prilike i njihovi važni preokreti imaju ogroman značaj: oni su pozadina tih sukoba i određuju njihov krajnji

⁴⁷ Vidi poglavlje V 1.

ishod. Primer crkvice u blizini Sutomora koja je imala i pravoslavni i katolički oltar, ali je ovaj drugi bio uništen i premešen iz crkve 1996. godine. Slično, samo malo diskretnije, se desilo i prilikom renoviranja crkve u Tekijama (1976) kada su izbačeni bočni oltari, koji su trebali, makar simbolično, da budu pravoslavni i protestantski.

U studijama slučaja Đunisa i Tekija oslanjamo se i na koncept kompetitivnog deljenja „competitive sharing“ i „antagonističke tolerancije“ Roberta Hajdena (Hayden 2002).⁴⁸ Radi se o toleranciji u minimalističkom smislu, u smislu pukog *podnošenja prisustva* Drugog na svojoj “tradicionalnoj teritoriji”. Ovaj termin su koristili, antropolozi u kontekstu Južne Azije i Indije, a sve više počinje da se primenjuje kod Balkanskih država. Etničke i konfesionalne zajednice na Balkanu imale su svoje periode dominacije, kada su u različitim istorijskim periodima jedne bile većinske, a druge manjinske. Takva vrsta tolerancije je podrazumevala da većinska zajednica u vreme svoje dominacije, dozvoljava drugoj verskoj zajednici gradnju jednog hrama u užem centru grada, ali ne više od toga. Na primer, u osmanskom periodu, u Beogradu je bila aktivna samo crkva sv. Arhandela Mihaila ili današnja Saborna crkva, podignuta između 1837. i 1845. na prostoru Beogradske mitropolije, a posle je, u periodu pravoslavne dominacije i izгона Turaka iz Beograda, to bila jedna Bajrakli-džamija (Vukomanović 2008, 176).

⁴⁸ Prof. dr Robert Hajden 3. juna 2013. održao predavanje u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju: *Antagonistička tolerancija: deljenje i nadmetanje oko religijskih mesta*, gde se razmatraju elementi prostora, vremena i deljenja religijskih mesta koja su isto vreme i sporna, ali i zajednička religijska mesta na primerima Balkana i Turske i Portugalije (<http://instifdt.bg.ac.rs/crs/desavanja.html>).

3. Turizam

3.1. Verski turizam

Kulturni turizam ima rasplinute granice i predstavlja široko područje povezanih aktivnosti piše Olga Hadžić, navodeći brojne vrste kulturnog turizma:

verski turizam,
kulturno istorijski turizam,
„life-seeing“ i „life-participating“ turizam,
etnički turizam,
edukacioni turizam,
kongresni turizam,
muzejski turizam,
umetnički turizam,
manifestacioni turizam (Hadžić 2005, 42).

Ljubiša Mitrović (2010, 7-14) u tekstu, čiji je naslov “Sociologija religije i sociologija turizma pred sfigom (zagonetkom) verskog turizma”, vešto sučeljavaja *homo religiosus* i *homo turisticus* kao izraz kompleksne prirode čovekovog bića. Homo turisticus je po Mitroviću aktivni učesnik i protagonist u procesima akulturacije i interkulturalizma u savremenom svetskom društvu i doprinosi prožimanju kultura i civilizacija, širi vrednosti kulture mira među narodima, i dovodi do fenomena globalizacije razumevanja među različitim narodima, kulturama i civilizacijama. Autor ističe da verski turizam nastaje kao izraz procesa desekularizacije u savremenosti, ali i iz potrebe za redefinisanjem identiteta koji je u uslovima globalizacije i tranzicijskim procesima radikalno poljuljan. Religijski turizam se manifestuje se u formi hodočašća, obilaska verskih hramova, svetih mesta, ali i verskih muzeja, biblioteka i drugih kulturnih spomenika. Verski turizam danas ima ne samo nacionalni, regionalni već i međunarodni karakter. On je, sa jedne strane, reakcija na globalizaciju u vidu mekdonaldizacije kultura, primećuje Mitrović, a sa druge strane – izraz potrebe za autentičnim kulturnim doživljavanjem tradicije, nacionalne i civilizacijske. Kao iskusni sociolog autor uočava društvenu pozadinu verskog turizma, i njegovo skriveno socio-kulturno značenje. Zaključak je da verski turizam ima identitetsku, integrativnu i interkulturnu funkciju u savremenom društvu. Sociologija turizma treba da odgovori na pitanje koliko turizam pomaže jačanju socijalnog kapitala, globalizacije razumevanja i saradnje među narodima i civilizacijama. Sadašnja skromna istraživačka iskustva u sociologiji slobodnog vremena i turizma, upućuju na zaključak da se pripadnici

„putujućeg čovečanstva“ brže oslobađaju predrasuda, otvoreniji su u komunikaciji sa drugim grupama i sredinama, i manje su ksenofobični jer poseduju veći prag etničke i civilizacijske tolerancije.

O hodočašću kao značajnom obliku verske prakse i formi verskog turizma, I. Cvitković ističe da ona počiva na dva načela: 1. *načelo jednakosti* (jer pripadnici svih slojeva i grupa posećuju hodočasničko mesto) i 2. *načelo solidarnosti* (ljudi različitih nacija, rasa i slojeva su u hodočašću jednaki). Hodočašćem se ostvaruje, piše Cvitković, međusobna povezanost, razvija se osećaj pripadnosti istoj grupi, zajednici, a ovaj oblik religijske prakse ostvaruje međureligijsku, međunacionalnu pa i međudržavnu komunikaciju (Cvitković 2007, 306-308).

Gisbert Rinšede (Rinschede), nemački geograf, podelio je forme religijskog turizma na osnovu dužine posećivanja „svetih mesta“ (Rinschede 1992).

1. Kao prvo, postoji kratkotrajni verski, ili religijski turizam, koji predstavlja ograničena putovanja na malu razdaljinu, gde je obično cilj putovanja odlazak u religijski centar na lokalnom, regionalnom, supraregionalnom nivou, uz tendenciju učešća u nekoj proslavi, konferenciji ili crkvenom saboru. U pravoslavnoj crkvi to su obično sabori i vašari koji se održavaju u određene dane. Oni su pored crkvenog imali i trgovački i kulturni značaj, dok danas imaju više turistički značaj (Šećibović 1995, 130). Ovde spada još jedan oblik turističkih kretanja, a to je posećivanje manastira, koji je poslednjih godina izuzetno razvijen vid putovanja kod nas.

2. Kao drugo, postoji dugotrajni verski ili religijski turizam, tzv. velika hodočašća, koji obuhvata posetu religijskom centru na više dana ili čak nedelja. Fluktuacija hodočasnika se povećava u vreme ceremonija ili praznika, a smanjuje u vreme ekonomskih kriza ili ratova. Takav je centar Jerusalem, u koji dolaze hodočasnici triju religija: hrišćanstva, judaizma i islama.

Na prostoru bivše Jugoslavije teorijom verskog turizma više su se bavili hrvatski teoretičari turizma i sociolozi, a kod nas samo delimično u svom naučnom radu Ž. Jovičić, S. Marković i S. Unković. Pravoslavlje je, po rečima Igora Stamenkovića koji se u novije vreme bavi fenomenom religioznog turizma u Srbiji, bilo skoro potpuno izopšteno iz naučno-istraživačkog rada naših tadašnjih teoretičara turizma, koji su svoje prve ozbiljnije radove pisali posle Drugog svetskog rata, a uglavnom na temu

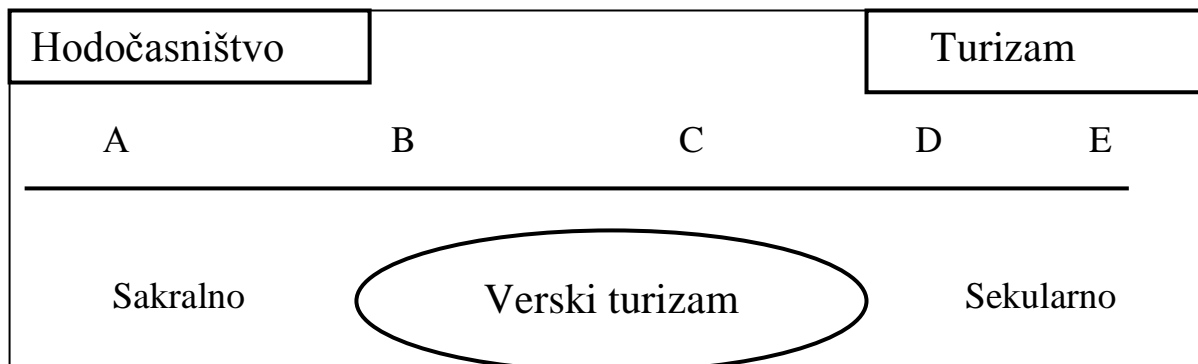
katoličanstva (Stamenković 2006, 46). U svojoj knjizi *Turizam i razvoj* (1987) Boris Vukonić daje prvi opširniji prikaz odnosa religije i turizma u jugoslovenskoj stručnoj turističkoj literaturi. Ovaj autor ukazuje da odnos religije i turizma dolazi do izražaja na raznim područjima, a posebno su zanimljivi kontakti koje vernici na svom turističkom putovanju uspostavljaju s vernicima drugih veroispovesti. Po njegovom mišljenju, za pravilno shvatanje verskog turizma i njegovog subjekta, turiste vernika (kao specifičnoj vrsti turističkog korisnika) veoma je važno napraviti razliku između termina religijski i religiozan. Razlika je uslovno rečeno *u stepenu i intenzitetu verovanja i osećanja*. Tako se utvrđuje kategorija turiste hodočasnika.

1. Religiozni turista (turista vernik) je vernik ubede u svoje verske stavove koji redovno ispunjuje svoje verske obaveze. Prilikom odabira turističke destinacije veoma je važno da ima pristup sakralnim objektima (odlazi redovno na sva Bogoslužjenja).

2. Verski ili religijski turista po motivaciji sličniji je klasičnom turistu. U odnosu na prvi tip turiste, on ima određene rezerve prema verskim načelima, manje poznaje teološke dogme, a Sveta mesta ne posećuje isključivo iz verskih pobuda, već i iz znatiželje. Ovde ustvari dominira kulturološko-vaspiti aspekt putovanja (Vukonić 1990, 98).

Iz predhodno navedenog vidimo da različite kategorije turista imaju različit intezitet motiva. Smit (Smith) je 1992. godine izveo šemu prema kojoj se jasno vidi da između zasebnog sekularnog turiste (kategorija E u tabeli) i hodočasnika (kategorija A) postoje tri varijacije (šema 1). Terminom verski turista ćemo se služiti kada mislimo na turistu koji pored verskih motiva na put kreće i iz drugih razloga ili koristi priliku da tokom hodočašća uključi i elemente klasičnog turizma. Smit je ukazao da postoje verski turisti koji su više hodočasnici, manje turisti (B), oni koji su podjednako turisti i hodočasnici (C), kao i oni koji su pre svega turisti, a hodočašće koriste kao priliku za putovanje (D) (Fernandes et al. 2003). Uočava se da su motivi ovih kategorija posetilaca vrlo različiti, shodno njihovim shvatanjima vere i njihovom poštovanju sakralnog. Stoga, možemo govoriti o odnosu dijametralno udaljenih arhetipova hodočasnika i turista (prema Stamenković 2009, 87).

Šema 2. Smitova šema odnosa turizma i hodočašća sa kategorijama turista



Izvor: Tourism Board of Leiria/Fatima, 2003. (prema Stamenković 2006, 87).
 A-hodočasnici, B-više hodočasnici, manje turisti, C- podjednako i hodočasnici i turisti, D- manje hodočasnici, više turisti i E- turisti.

Kulturni i verski turizam se u osnovi spajaju u intelektualnom osećaju bivstvovanja, verski turizam počivajući na religioznim aktivnostima i čudima koje na specifičan način ostvaruju osećanje zajedništva u okruženju, a kulturni počivajući na umetničkim, kulturnim događanjima i aktivnostima koji nas povezuju sa generacijama ispred nas. Ovo ukazuje da se dva vida turista u osnovi objedinjuju, ali spoljna manifestacija njihovih potreba, odnosno motiva ih segmentiše u različite grupe (prema Stamenković 2009). Ako bismo davali ocenu savremenih hodočašća mogli bismo reći da se njihov karakter kreće od jednog oblika turizma pa do autentičnog duhovnog čina (Keveždi 2005). Nije lako utvrditi gde prestaje turizam a nastaje hodočašće, ili gde se hodočašće pretvara u turizam. Za praktičnog vernika, mesto hodočašća ima duhovnu dimenziju, a za ostale je turistička destinacija. Mardešić ističe da nije isto kad župski vernici odlaze na hodočašće, da bi učvrstili svoju veru, i kada mladi putnici sakralnog turizma pođu u avanturu traženja smisla u uslovima potpune nesigurnosti i privremenosti. Oni su više tražitelji vere nego njeni posednici. Hodočašća doprinose razvoju turizma, jer utiču na međureligijske i međunacionalne komunikacije. U nekim religijskim zajednicama postoji pisana obaveza vernika da posećuju određena mesta značajna za verski život. Iz toga se razvio “religijski turizam”. Pored hodočasnika, ostali posetioći svetih mesta, prema njihovim motivima, mogu se svrstati u kategorije: Ljubitelja sakralne umetnosti, poštovaoci nacionalne tradicije i običaja, izletnici iz obližnjih gradova, izletnici u toku godišnjeg odmora, ljubitelji kulturno-istorijskih spomenika (Krstajić 2011, 56).

3.2. Verski turizam u Srbiji

Opređenje Srbije za turizam kao jednu od strateških grana razvoja i za turističku valorizaciju izuzetno bogatog sakralnog fonda potvrdili su opravdanost ulaganja u razvoj ovog segmenta turističke delatnosti koja može da doprinese privrednoj i kulturnoj promeni, a samim tim i ugledu Srbije u međunarodnom okruženju. Neophodna je saradnja između Crkve i države u cilju razvoja hodočasničkih putovanja i verskog turizma, a samim tim i svih sekundarnih ekonomskih, demografskih i kulturnih efekata koji se postižu tim razvojem. U Srbiji je ova vrsta putovanja u zapečku u odnosu na druge vidove turizma. Godine 2008. Vlada Republike Srbije proglasila je ovu privrednu granu za jedan od četiri sektora prioriteta za obnovu i razvoj Srbije. Ali u planskim dokumentima hodočasništvo i verski turizam se pominju uzgred kao segment kulturnog, naučnog i edukativnog turizma. Novi zakon o turizmu (13. maj 2009.) nije doneo ništa novo. Partnerski odnos crkve i države je neophodan uslov za razvoj verskog turizma naglašava Slavko Krstajić (2011) u knjizi *Traženje Boga dušom*. Igor Stamenković u svom magistarskom radu piše o pozitivnim i negativnim aspektima koje turizam prouzrokuje u verskoj turističkoj destinaciji. Ovaj autor ukazuje i na činjenicu da samo kvalitetnim menadžment strategijama i konkretnim akcionim planovima kao i prethodno sprovedenim marketing promocijama, može da se razvija turizam po principima njegove održivosti. Više nego dragocen je i specijalistički rad Slađane Nedeljković čiji je cilj bio da izvrši turističku valorizaciju manastira Đurđevi Stupovi u Rasu uz primenu savremenih modela turističke valorizacije kulturnih dobara, među kojima posebno mesto zauzima model subindikatora Hilary Du Cros. Subindikator, koji procenjuje Tržišnu privlačnost kulturnog dobra, faktori značajni za dizajniranje turističkog proizvoda i sektor upravljanja kulturnim dobrima, su:

1. Ambijent,
2. Mesto dobro poznato van lokalne oblasti,
3. Istorijska vrednost, društvena vrednost i važan nacionalni simbol,
4. Evokativno mesto,
5. Posедуje osobine koje ga jasno diferenciraju od okolnih kulturnih dobara,
6. Blizina drugih spomenika kulturne baštine,
7. Privlačnost za specijalne potrebe i destinacija se asocira sa kulturom,
8. Komplementarnost sa drugim turističkim proizvodima na destinaciji, odnosno u regionu,
9. Turistička aktivnost u regionu,
10. Dozvoljenost pristupa svim elementima kulturnog dobra,
11. Procena dostupnosti kulturnog dobra,
12. Retkost kulturnog dobra (unikatnost) i estetska vrednost,
13. Gostoprimstvo,
14. Uslužne pogodnosti na nivou destinacije,

15. Naučno-istraživačka vrednost, 16. Retkost kulturnog dobra, 17. Reprerentativnost za destinaciju (Nedeljković 2006, 18-64).

U zaključku navedenog rada Nedeljković kaže da se u celom svetu pridaje izuzetno veliki značaj kulturnom turizmu kao sredstvu razmene kulture među narodima, što treba da doprinese i boljem razumevanju među ljudima. I pored nesumljivih resursa, Srbija do sada nije imala osmišljenu, planiranu i organizovanu kulturno-turističku ponudu. U svim akcijama koje će biti usmerene na razvoj kulturnog turizma u Srbiji markentiške aktivnosti su imperativ, koje treba da budu zasnovane na principima integralnog marketinga i održivog razvoja turizma, što će omogućiti koordinirani rad svih subjekata kulturnog turizma (Nedeljković 2006, 83-84). Turizmolozi kao što su I. Stamenković (2006, 2009) i S. Nedeljković ističu da su pravoslavlje i turizam spojivi samo ukoliko zahtevi turističke privrede ne narušavaju crkvene dogme i vrednosti, odnosno načela evharistijskog života u crkvi. Kada je reč o verskom turizmu, crkvenim i manastirskim celinama, nije poželjno menjati njihovu osnovnu namenu. U turizmu je učestala pojava da se spomenici uređuju za neke druge kulturne sadržaje (kao muzeji ili prostori za kulturne priredbe i festivale). Tada bi bilo neophodno, uz poštovanje crkvenih propisa, takva dešavanja prilagoditi duhovnim, to jest religioznim potrebama samo do prihvatljivih granica. Hodočasnici u velikom broju posećuju manastire i druga Sveta mesta najčešće *za vreme crkvenih praznika* (hramovne slave), ali i bilo kog vida slobodnog vremena (*godišnji odmor, vikend, produženi vikend, školski raspusti, bolovanja*) (prema Stamenković 2006, 86). S obzirom da potpadaju pod formu kratkotrajnog verskog turizma, manastirski kompleksi se ubrajaju u sekundarne destinacije, jer se turisti uglavnom zadržavaju *nekoliko sati*, a izuzetak su učesnici pojedinih skupova ili proslava, koji ostaju *po nekoliko dana*. U Pravoslavnoj crkvi samo oni gosti koji dobiju blagoslov igumana manastira, mogu da se zadrže duži vremenski period u manastirima. Upravo to kratko zadržavanje u manastirima je, po shvatanju Vesne Nikolić, ključni argument da se posete manastirima ne mogu smatrati turizmom, jer tamo hodočasnici, najčešće, borave manje od 24h, što po definiciji formalno spada u izlete.⁴⁹ Ova autorka na osnovu urađenog istraživanja zaključuje da posetioci sakralnih

⁴⁹ Nikolić Vesna je doktorat, *Verski turizam i Srpska pravoslavna crkva*, odbranila na Univerzitetu Singidunum na Fakultetu za turistički i hotelijerski menadžment 2010. godine.
<http://www.singipedia.com/content/1156-Verski-turizam-i-Srpska-pravoslavna-crkva>

objekata SPC u najvećoj meri doživljavaju svoje svetinje kao kulturno-istorijska dobra, a ne kao duhovne centre.⁵⁰ Na osnovu toga V. Nikolić zaključuje da posete manastirima u najvećoj meri ne spadaju ni u verski turizam, ni u poklonička putovanja, nego u kulturni turizam, što je posledica komunističkog tretmana manastira kao kulturno-istorijskih dobara (Nikolić 2010, 310). Ako su posete manastirima deo kulturnog turizma, zar nije opet u pitanju turizam, čija je podvrsta verski turizam!

Stav o religioznosti i samoj religiji veoma se razlikuje među turistima, a od njega zavisi snaga uticaja religijskog motiva koji dovodi do turističkog kretanja. Pored religioznosti, turiste privlače različiti oblici atraktivnosti i autentičnosti koji su uvek prisutni u sakralnim objektima i manastirskim kompleksima. Jako je važno da stepen turističke posećenosti bude jedan od parametara za ocenjivanje privlačnosti određenog objekta. Ipak, to nije moguće tačno utvrditi jer gotovo ni jedan pravoslavni objekat ne vodi evidenciju o broju posetilaca. Procene mogu biti okvirne, ali svakako ne tačne i verodostojne. Stamenković predlaže da se ovaj problem reši uvođenjem simbolične novčane naknade za ulaznice prilikom posete nekog manastira, čime bi se mogao okvirno pratiti broj turista. Na osnovu toga bi se mogli izraditi akcioni planovi i protokoli poseta manastira čime bi se povećao kvalitet usluge i sprečili negativni efekti. Nažalost, Pravoslavnoj crkvi nedostaju centri i službe koje bi se bavile održivim razvojem verskih turističkih i hodočasničkih kretanja. Takve službe bi beležile i analizirale broj turista i time doprineli boljem razumevanju verskog turizma (Stamenković 2009, 63). Na ovim našim prostorima pojavljuje se i problem prezentacije hodočasničkih mesta u turističkoj propagandi. Nema podataka o maršuti, udobnosti prevoza i smeštaja, lokalnih jela i pića, tradicija i običaja, kulture i poslova toga kraja. Npr. problem adekvatnog puta i parking prostora, pogotovo kada su centralne proslave i velika poseta. Stamenković, koji se više od decenije unazad bavi pitanjima verskog turizma svetu i Srbiji, ukazuje da mi ovde još uvek nismo svesni jačine religioznih putovanja i obaveze da se integrišemo u svetske tokove. Ovaj autor navodi primer cikloturista, stranaca podunavskih Švaba, koji biciklima svakog dana posećuju manastire na

⁵⁰ Najveći naučni nedostatak, ovog rada pisanog u polemički vrcavom stilu, s izraženom konfesionalnom crtom, je ne korišćenje ni jednog drugog turizmološkog ili sociološkog istraživanja slične problematike, uz autorkino ne ograđivanje u generalizaciji zaključaka dobijenih anketom na uzorku od 400 ispitanika, posetilaca nekoliko manastira SPC koji se nalaze na Fruškoj Gori, u Hrvatskoj, Banja Luci i Beogradu.

Fruškoj gori, a najveći problem im je usluga, odnosno nemogućnost da zaključaju svoj bicikl koji vredi deset hiljada evra i da se presvuku i na pristojan način posete manastir (Stamenković 2011, 27).

U organizaciji Hrišćanskog kulturnog centra⁵¹, održana su, do sada, tri naučna skupa sa tematikom verskog turizma. Povod za organizovanje ovih Naučnih skupova je bila sve veća pojava prisutnosti ljudi na svetim mestima i u svetinjama, njihova potreba za pronalaženjem istine i duhovnog mira. Posle prve Konferencije održane 17. novembra 2006. godine na temu odnosa religije i turizma, pod nazivom, “Verovati – putovati!”, 24. februara 2009. godine održana je druga Konferencija, “Balkan – mesto hodočašća!” Treća konferencija, „Religija i ekonomija: Regionalni razvoj i verski turizam“ održana je 24. juna 2011. godine, kao i prethodne dve, u Beogradu.

Već tokom druge konferencije su mapirana glavna mesta hodočašća na Balkanu, definisani budući koraci ka uključivanju Srbije u mrežu verskih turističkih tura Evrope i sveta i utvrđeni budući akcioni planovi. Tom prilikom je zaključeno da vodeću ulogu u razvoju verskog turizma treba da imaju Srpska pravoslavna crkva i opštinske turističke organizacije. Isto tako, istaknuto je da verski turizam treba da predstavlja šansu lokalnom stanovništvu da se aktivno uključi u njegovu organizaciju i da verski turizam bude pokretač privrednog razvoja u naseljima koja se nalaze u neposrednoj blizini svetih mesta i manastirskih kompleksa.⁵² Na trećoj konferenciji, na kojoj je autorka imala čast da učestvuje, bilo je reči o savremenim tokovima u religijskom turizmu u svetu i mogućnostima na Balkanu, te o motivacijama za mešovita hodočašća. Izneto je mišljenje da je, s obzirom da postoji uzlazni trend u odlasku mladih na religijska putovanja, potrebno da se napravi dokument sa preporukama državi i Crkvi o mogućnostima ovog vida turizma.⁵³

U okviru SPC, do nedavno, su postojale samo tri agencije koje organizuju poklonička putovanja. To su: Poklonička agencija Srpske Pravoslavne Crkve

⁵¹ Hrišćanski kulturni centar je nevladina i neprofitna organizacija i zajednica, čiji je pokretač i prvi direktor bio o. Radovan Bigović, koji je prepoznao važnost organizovanja naučnih konferencija s tematikom verskog turizma - okupljajući članove svih konfesija, naučnike, turističke radnike, žitelje manastira i predstavnike vlasti koji su zaduženi za organizaciju turizma u Srbiji.

⁵² <http://www.ccc.org.rs/konferencije.htm#8>.

⁵³ <http://www.pravoslavlje.rs/broj/1063/tekst/konferencija-religija-i-ekonomija-regionalni-razvoj-i-verski-turizam/>. Plod ove konferencije je i Zbornik *Religija i ekonomija* (2012) sa radovima učesnika.

“Dobročinstvo” koja je osnovana 1990. godine s blagoslovom i odlukom Svetog arhijerejskog sinoda Srpske Pravoslavne Crkve. Ova Agencija organizuje isključivo poklonička, to jest hodočasnička putovanja koja se u ovoj agenciji objedinjeno nazivaju “*Putevima duhovnog istočnika*“.⁵⁴ Tokom 23 godina postojanja, baveći se isključivo verskim turizmom, agencija je, na više od 30 domaćih i 15 inostranih programa, ugostila preko 50.000 poklonika. Ujedno su bili domaćini mnogim grupama iz inostranstva, koje su došle da se upoznaju sa srpskim manastirima i drugim kulturno-istorijskim spomenicima. Među njima najviše je, s razlogom, bilo pravoslavnih Srba iz dijaspore, ali i pravoslavnih Poljaka, Francuza, kao i rimokatolika iz Italije, Austrije, Slovenije, anglikanaca iz Velike Britanije, protestanata iz Nemačke, Amerike... Eparhija Bačka je takođe osnovala Agenciju za poklonička putovanja “Svetinjama u pohode” u Novom Sadu,⁵⁵ dok se u Kragujevcu nalazi “Poklonička agencija Eparhije Šumadijske”.⁵⁶ Od nedavno (2012) je ustanovljena Poklonička služba Pravoslavne Eparhije Niške čije je prvo hodočasničko putovanje bilo u manastir Pokrova Presvete Bogorodice u Đunisu.⁵⁷

Ne treba smetnuti s uma ni činjenicu da smo se preko naših manastira već povezali s Evropom. Naime, Savet Evrope uvrstio je *Transromaniku* u program *Glavni evropski putevi kulture*, kojim se povezuje i promoviše zajedničko nasleđe Evrope⁵⁸. Ova kulturno-turistička ruta,⁵⁹ koja je pokrenuta u Nemačkoj 2003. godine, povezuje

⁵⁴ <http://www.dobrocinstvo.spc.rs/>

⁵⁵ Vidi web sajt <http://svetinjamaupohode.rs/>

⁵⁶ O ponudama ove pokloničke agencije vidi u okviru web sajta <http://www.eparhija-sumadijska.org.rs>. Ne možemo da ne primetimo, da su cene putovanja dosta niže od cena aranžmana agencije Dobročinstva.

⁵⁷ O tome više u poglavlju Va, Studija slučaja Bogorodice Đuniske.

⁵⁸ Vidi na web sajtovima <http://www.politika.rs/rubrike/putovanja/Verski-turizam-kao-turistichki-proizvod.lt.html>; <http://www.srbija.travel/kultura/putevi-kulture/transromanika/>.

⁵⁹ Kulturne rute su u novije vreme predmet posebnog interesovanja turista, pa ih je i Savet Evrope uzeo u razmatranje kao dobru priliku za identifikaciju zajedničkih vrednosti evropskih naroda. Uloga kulturnih ruta je da promoviše razumevanje evropske istorije na osnovu njenog fizičkog, prirodnog i neopipljivog kulturnog nasleđa, uspostavljajući na taj način veze koje ujedinjuju razne kulture i regione” (Hadžić i dr. 2005). Primeri takvih ruta su: barokne rute, keltske rute, vikinške rute, feničanske rute, a među značajne vanevropske rute se uključuju sledeće rute: put svile, put soli, put robova. Zainteresovanost za formiranje evropskih kulturnih ruta mogla bi biti dobra šansa za našu zemlju, posebno zbog potencijala koje evidentno imamo. Posebno bi bilo korisno kreirati kulturno-istorijske rute, sa specijalnim naglaskom na obilazak manastira, koje bi bile uključene u već postojeće evropske i svetske kulturne rute, ali raditi i na formiranju novih manastirskih kulturnih ruta.

spomenike u Francuskoj, Španiji, Italiji, Austriji i Sloveniji, a od novembra 2007. godine i spomenike u Srbiji. Na ovom putu nisu samo manastiri, već i oko 60 kulturno istorijskih spomenika 11 zemalja koji sadrže elemente romanike (12 i 13 vek). Manastiri Žiča i Studenica, Gradac, Đurđevi Stupovi i Sopoćani, su uvršteni u evropski put kulture „Transromanika”.⁶⁰

⁶⁰ Vidi web sajt turističke organizacije Srbije <http://www.srbija.travel/kultura/manastiri/>.

4. Sekularizacija: sporni pojam u sociologiji religije

Pojam sekularizacije ulazi u fond onih opštih pojmova ljudskog saznanja, kao što su religija, kultura, oko čijeg određenja nema opšte saglasnosti kao kod nekih drugih pojmova. Sekularizacija je istorijski, dug, protivurečan, složen i mnogoznačan proces, koji prolazi kroz različite faze pa ni religije i religijske organizacije u tim promenama ne ostaju iste, i nemaju isti položaj u odnosu na društvo i pojedince u njemu. Višeznačnosti određenja sekularizacije doprinosi i teorijsko nejedinstvo savremene sociologije (religije). Lari Šajner (Shiner) smatra da zbog mnogoznačnosti pojma sekularizacije i njegove nedosledne primene od strane nekih autora, treba upotrebljavati neutralne pojmove kao što su „transpozicija” ili „diferencijacija. Ovaj autor razlikuje šest tipova određenja sekularizacije, shvaćene kao multidimenzionalan fenomen (Hamilton 2003, 306-307). Rasprava o sekularizaciji primećuje Malkom Hamilton donosi veoma neobičnu situaciju, jer ono što neki tvrde da je suštinska promena svojstvena modernom društvu, drugi tvrde da uopšte ne postoji (Hamilton 2003, 305). Tako, Lukman i Glasner pišu da je sekularizacija samo fikcija i mit, jer upotreba ovog pojma počiva na pretpostavkama da je postojalo razdoblje zaista religioznog čoveka i/ili društva, da se uticaj religije uniformno distribuira kroz društvo i da religija može da bude identifikovana sa institucionalnim formama religijskog organizovanja u savremenom društvu ili kroz istoriju (prema Zrinščak 1999, 41- 42).

Da li je moderno društvo sekularizovano, ili je zahvaćeno procesom sekularizacije, u znatnoj meri zavisi od toga šta se podrazumeva pod religijom, te, stoga, i pod sekularizacijom. Značenje ovog kompleksnog pojma se kroz istoriju razvijalo i menjalo. U svom prvobitnom značenju, taj je termin označavao proces izuzimanja neke teritorije ili ustanove od crkvene jurisdikcije ili kontrole. U tom smislu se pojavljuje u pregovorima prilikom sklapanja Westfalskog mira (1648).⁶¹ Uopšteno, isti termin označava sve procese laizacije kulture, koji su se zbivali u Evropi od početka krize feudalnog društva i nastanka modernog. Kada na naučnom, političkom, ekonomskom i moralnom polju sve snažniji intelektualni slojevi pokazuju kako žele da utemelje različita područja ljudskog znanja na načelima koja ne proishode iz religijsko-sakralnih,

⁶¹ Mirko Blagojević je detaljno pisao o istorijatu uvođenja pojma sekularizacije i menjanju njegovog značenja kroz istoriju (Blagojević 2005, 68-73).

navedeni pojam postaje sinonim za izuzimanje područja znanja, političke moći i društvenog delovanja od kontrole i uticaja crkvenih ustanova. Ovako opisan, pojam sekularizacije se razlikuje od sekularizma koji je zapravo ideološka struja koja programski teži oslobađanju društva od bilo kakvog uticaja religije i koja se ponekad udruživala s oblicima državnog ateizma. Krajem 18. i početkom 19. veka pojam sekularizacije dobio je polemički naboj, postavši ideal političkih i kulturnih grupa, udruženih u društva kao što su bila *London Secular Society* ili *Deutsche Gesellschaft für Ethische Kultur*, čiji su članovi želeli postepeno smanjenje crkvenog uticaja u evropskim društvima (Acquaviva 1996, 154). Čarls Tejlor, u delu *Doba sekularizacije*, pojam „sekularan“ ili „sekularnost“ koristi u tri smisla. Po ovom autoru sekularnost obuhvata:

1. Odvojenost crkve od države, pri čemu je religija ili njeno odsustvo, privatna stvar. Političko društvo sastavljeno je od vernika (svih vrsta) i ateista, takođe.
2. U drugom značenju, sekularnost se sastoji u opadanju od religiozne vere i prakse, u okretanju od Boga, i neodlaženja u crkvu.
3. Obrat ka sekularnosti sastoji se, između ostalog, u kretanju društva u kome se vera u Boga ne osporava i u kome je ona neproblematična, ka društvu u kome se ona shvata kao jedna od mogućih opcija, i to ona koja se često teško prihvata (Tejlor 2012, 11-13).

Sekularnost u sva tri oblika delo je moderniteta, a mi sve više živimo u svetu kako bi to Ajzenštat (Eisenstadt 2000) rekao „mnoštva moderniteta“. Postoje mnogi regionalni i nacionalni putevi ka sekularnosti kako unutar severnoatlantskog sveta tako i van njega, a različite nacije i regioni ovaj put su prolazili različitom brzinom i u različitim društvenim okolnostima. U neposrednoj vezi sa određenjima sekularizacije išla su i razmatranja moderne i modernizacije. Milan Vukomanović precizira da se pod *modernom* u društvenim naukama obično podrazumeva skup ekonomskih, političkih, društvenih i kulturnih procesa koji su istorijski započeli na Zapadu, s periodom renesanse, a najkasnije do reformacije u 16. veku (Vukomanović 2009, 12). U ekonomskoj sferi te procese odlikuje kapitalistički način proizvodnje, industrijalizacija, privatno vlasništvo i tržište, u društvenoj i kulturnoj - urbanizacija, ideja progressa, racionalizam i individualizam, a u političkoj nastanak nacije i države. U zapadnoj hemisferi sekularizacijski procesi događali su se uporedo s ekonomskom, političkom, naučnom i kulturnom modernizacijom društava koja je podrazumevala četiri ključna

faktora: moderni kapitalizam, stvaranje prvih modernih nacionalnih država, prosvetiteljstvo, i protestantsku reformaciju. Sekularizacija u svom najopštijem smislu označava posvetovljenje nekoga ili nečega, pri čemu neko ili nešto prestaje da bude svet. Već su klasici sociologije pisali o sekularizaciji. Kont (Comte), podsetimo, povezuje nestanak religije s nastupom trećeg stadijuma u razvitku ljudskih društava, označenog naukom, tehnologijom i industrijom. Ali, tek će Veber (Weber) više razmišljati o ovom pojmu, govoreći o odčaravanju sveta (*Entzauberung der Welt*), o pojavi do koje dolazi u kapitalizmu s afirmacijom modernog preduzeća i stvaranjem država s birokratskim aparatom. Ovaj proces se ostvaruje na Zapadu u doba naglašenog odvajanja ekonomske i političke sfere od religijske, s posledičnim gubitkom uticaja te druge sfere nad onom prvom. Veber je pronašao u protestantskom kalvinističkom učenju o predestinaciji osnovicu etičkog stava koji rad i marljivost ističe kao najviše čovekove vrednosti, jer se na taj način potvrđuje izabranost kao Božje spasenje, empirijski pokazujući kako je jedna takva religijska etika oblikovala duh i praksu kapitalizma. Pojam poziva (*Beruf*) izražava tu kvalitativnu razliku protestantskih denominacija gde se kao jedino sredstvo da se bogougodno živi ne poznaje prevazilaženje unutar svetovnog morala kaluđerskom askeзом, nego isključivo ispunjavanje svetovnih dužnosti kakve proizilaze iz životnog položaja pojedinca (Weber 1989). Veberov uticaj u savremenoj sociologiji religije je nemeđljiv, ali i podložan mnogim reinterpetacijama. Treba reći da njegovo istraživanje nije bilo determinističko u smislu dokazivanja teze o isključivom uticaju protestantizma na razvoj kapitalizma, već je metodološki, doveo u ravnopravan odnos religiju i društvo (Zrinščak 1999, 34). U tridesetim i četrdesetim godinama pojam sekularizacije doživljava novu promenu značenja. Naročito u Nemačkoj, tim terminom su se služili protestantski teolozi, formulišući pesimističku hipotezu o budućnosti društva. Nakon Drugog svetskog rata, tema sekularizacije ponovo dolazi u središte pažnje sociologa posebno u empirijskim istraživanjima šezdesetih godina. Treba naglasiti da su i teolozi promenili stav, što se ogleda u shvatanju da sekularizacija i hrišćanstvo nisu nepomirljivi i kako proces sekularizacije potiče iz judeo-hrišćanske tradicije (Gogarten, Barth, Bonhoeffer, Cox). Opšte slaganje o pojmu i procesu sekularizacije više zavisi od usvojene definicije religije unutar konkretnih teorijskih pristupa ovom fenomenu, nego od očiglednosti mnogih empirijskih pokazatelja. Ovim se dovodi u pitanje i stanovište po kome se

mogu identifikovati objektivni, neutralni od bilo koje teorije, iskustveni dokazi kao validni argumenti procesa sekularizacije za njegovo empirijsko verifikovanje. U 60-im godinama XX veka sociologiju religije obeležava ovaj proces, kada i počinje polemika između sekularista i antisekularista koja traje do danas. D. B. Đorđević, s pravom, postavlja pitanje: da li je smisljeno nadati se razrešavanju spora, ili je u pitanju večna dijalektika odnosa Svetog i Svetovnog? (Đorđević 1996, 478).

Tek od sredine 70-ih godina nastupa kriza svetovnosti i dolazi do revitalizacije religije. Problemi teorije/a sekularizacije oko kojih se lome koplja su:

- određenje pojma (definisanje) sekularizacije;
- uzroci i posledice sekularizacije;
- empirijska overa sekularizacije i
- perspektive sekularizacije.

Brajan Vilson, britanski sociolog religije (sekularista), sekularizaciju vidi kao istorijski proces opadanja društvene važnosti religije i uticaja religijskih ideja u svakodnevnom životu ljudi, gde religijske ustanove, praksa i religijska svest gube svoj društveni značaj (Wilson 1966). Polazeći od ovog shvatanja, Brus i Valis, američki sociolozi religije, sekularizaciju određuju kao „slabljenje značaja koji ima religija na delatnost nereligioznih uloga i institucija kao što su država i ekonomija, b) slabljenje uticaja religioznih ustanova na društvo i c) opadanje obima angažovanja ljudi u religioznoj praksi, izlaganjem religioznih verovanja i upravljanja drugim aspektima ljudskog života koji su ispunjeni takvim verovanjima”(Brus i Valis 1994). I Lukman smatra da se sekularizacija može definisati preko povećane autonomije institucionalizovanih društvenih podsistema. Za Jakova Jukića, sekularizacija je sasvim određen društveni proces i istorijska činjenica koja stoji u središtu savremene (zapadne) civilizacije. Prema ovom autoru (1996) 3 su događaja ubrzali proces sekularizacije društva i hrišćanske religije: to je bila ideologija liberalizma izazvana nasiljem Francuske revolucije, potom u XX veku dolazak nacizma i komunizma. Srđan Vrcan je sekularizaciju shvatao kao izarzito složen, mnogodimenzionalan, protivurečan, i što je najvažnije nelinearan, dakle reverzibilan proces. Ovaj eminentni hrvatski sociolog religije, baveći se dugo godina problematikom sekularizacije, ističe tri njene strane:

„prvo, ona se ispoljava kao ukupnost procesa slabljenja društvenog značaja religije i religijskih organizacija; zatim, sekularizacija se očituje i kao proces opadanja i erozije povezanosti ljudi s religijom i crkvom, što je još vidljivije, ako se uzme da je i kod samih vernika došlo do disolucije dogmatskog verovanja; najzad, sekularizacija se ispoljava i kao proces koji dovodi i do promena u samoj religiji i religijskim organizacijama kao odgovor na gubitak društvenih funkcija kroz pokušaj prilagođavanja: npr. u katoličanstvu *aggiornamento*” (Vrcan 1986, 28-29).

U domaćoj sociologiji religije, Dragoljub B. Đorđević smatra da je sekularizacija objektivni socio-istorijski proces i kao takav on je trajni i centralni interes proučavanja kritičke sociologije (religije), a ne nešto periferno i nebitno. U savremenom svetu, po ovom autoru, doba svetog definitivno nasleđuje era svetovnog (Đorđević 1994).⁶²

Sekularizacija dovodi i do promena u samoj religiji i religijskim organizacijama i predstavlja odgovor na gubitak nekih društvenih funkcija religije i sve vidnije napuštanje religije i crkve. Religijske institucije se prilagođavaju novonastalim prilikama kroz protestantizam, ili *aggiornamento*/podanašnje u katolicizmu proizašlom iz enciklika/poruka II Vatikanskog koncila (1962-1965). Za sada nije ne vidiku datum održavanja Svepravoslavnog/Vaseljenskog sabora, mada se teme manje-više znaju: sticanje crkvene samostalnosti/autokefalije, zatim pravoslavna dijaspora, kao verska manjina u moru katoličkog i protestantskog sveta. Tu su i pitanja posta, koji je zbog strogosti i dužne trajanja neprimeren savremenom čoveku, crkvenog kalendara, mešovitih brakova, odnosa crkva-država i odnosa pravoslavlja sa drugim verama i ateizmom. Podsetimo, kao jedna crkva, održano je sedam Vaseljenskih sabora, čiju osnovu priznaju i pravoslavci i katolici. To što se pravoslavni nisu u međuvremenu ovako okupljali, ne znači da komunikacija među njima nije bila intenzivna- crkve održavaju stalne kontakte, konferencije, organizuju kanonske posete.

Slažemo se sa shvatnjem H. Kazanove da teoriju sekularizacije ne treba odbaciti, već revidirati na način koji će uvažiti probleme koje stara teorija sekularizacije nosi, i istovremeno pomoći u sagledavanju modernih društava (Casanova 1994, 19).

Kako je proces sekularizacije uticao na narodnu religiju/religioznost od posebne je važnosti za naše istraživanje? Akvaviva (Acquaviva) u knjizi *Sociologija religija* kaže

⁶² Prevod najznačajnijih tekstova o ovom pojmu vidi u Zborniku *Povratak svetog ?*(1994), čiji je priređivač i pisac uvodnog teksta D. B. Đorđević.

da se sekularizacija, tj. progonstvo Boga odnosilo, u prvom redu, na religijsku praksu koja je u 18. veku dostizala više od 99%. Tokom 20. veka evidentno je bilo opadanje liturgijskog života (empirijska istraživanja u tradicionalno katoličkim zemljama), a istovremeno je opadao i uticaj tradicionalnog morala. Ovaj autor ističe da su u razmaku od pola veka religioznost i religija pretrpele dva korenita preobražaja, svuda u Evropi, posebno u Italiji. Prvi je prelaz od pretežno pučke, narodne religije, prošarane paganstvom, do pretežno institucionalne, a zatim i do ličnije i više unutrašnje. Tradicionalna religija je bila, dobrim delom, magijsko-religijska i hrišćansko-paganska. Hrišćanstvo je prekrivalo drevnu religioznost poput tanke glazure, a nekad je prodiralo i dublje. Svetilišta, svetkovanja zaštitnika i kult svetaca bili su živ izraz drevnih običaja. Kriza religije se nastavlja s preobražajem starog seljačkog društva u razvijeno industrijsko. Menjala se istovremeno i službena religija. Preživeli su elementi stare, narodne religioznosti, ali oni ne mogu uticati na evoluciju zemlje. Crkvena, katolička, religija doživela je velike promene: Zapadna crkva je tada otpočela intenzivan dijalog sa naukom i marksizmom, pokušavajući da se prilagodi problemima savremenog sveta (Acquaviva 1996, 14-16).

III OSNOVNI RELIGIJSKI PROCESI I PROMENE

1.Revitalizacija religije

Religija je sastavni deo globalizacijskih procesa. Možemo da počnemo ovo poglavlje s rečima Milana Vukomanovića da religija danas ponovo stupa u različite, vrlo složene, interakcije s ideološkim, političkim, kulturnim i ekonomskim sistemima. S druge strane, ona još pruža sigurno utočište za „odbranu kulture”, nacionalnog, lokalnog, partikularnog. Religije su moćni čuvari grupnih, kolektivnih identiteta u svetu velike dislociranosti etničkih, religijskih i, uopšte, kulturnih manjina. Na izazove modernizacije i sekularizacije religije danas odgovaraju *religizacijom modernosti* (Vukomanović 2009, 10).

Iako su polovinom prošlog veka skoro svi predstavnici društvenih nauka zastupali tezu da će progresivno odvajanje religije od ostalih sfera javnog života nepovratno smanjiti uticaj religije na svakodnevni život ljudi i dovesti do opšte sekularizacije, komparativni empirijski podaci o religijskim situacijama u savremenim društvima neumoljivo su pokazali da religija ne samo da nije iščezla, već se nikad nije ni povukla u svet privatnosti, a u pojedinim savremenim društvima, tradicionalnim i modernim, sve više se nametala kao jedan od glavnih kreatora javnog života (Jakelić 2003, 60). Prve kritike teorije sekularizacije su došle kao nastavak kritičkog shvatanja linearnog i univerzalističkog shvatanja modernizacije, bile su upućene i na račun teorija sekularizacije. Pokazalo se da ni hipoteza da će diferencijacija društvenih sfera neminovno religiju marginalizovati nije imala iskustveno uporište. Podaci iz nezapadnih društava zahvaćenih modernizacijom posvedočili su da modernizacija ne znači nužno sumrak religijskih ideja pred racionalnim mišljenjem, ili povlačenje religijskih institucija pred svetovnim prioritetima politike ili ekonomije. S druge strane, empirijski radovi o sekularizaciji u zapadnom svetu doveli do shvatanja da ni ovde procesi sekularizacije nisu jednoznačni. U vreme najveće modernizacije američkog društva značajno je porastao procenat onih koji su svoju religioznost vezivali uz crkve, dok je u većini evropskih zemalja u porastu bila neinstitucionalna, individualna religioznost (Warner 1993, 1048). Treba reći, da istraživači zapadno-evropskih društava upozoravaju da se evropski fenomen privatne-individualizovane religije ne može automatski uključivati pod stavku slabljenja religije. Naprotiv, Helas (Paul Heelas), ističe da se u

zapadnoj Evropi događa revolucija religijskih uverenja, dajući primer Švedske gde svega 2% ljudi ide u crkvu, ne možemo govoriti o odumiranju religije već o drugom karakteru religije koji treba razumeti kao porast spiritualnosti (Jakelić 2003, 70-71).

Interesantno je i tzv. srednje rešenje koje predlaže Filip Hemond (Hammond): Ključ je po ovom autoru da prepoznamo sveto usred svetovnog.

„Da, tačno je da sekularizacija nastupa ubrzanim korakom, ali je takođe tačno da sveto ispoljava izuzetnu moć preživljavanja (Hemond 1994, 142).”

Sekularizacija, baš kao i njen suprotan proces desekularizacija, je reverzibilan proces (Vrcan 1986; Blagojević 1995, 2005; Radisavljević-Ćiparizović 2006). Sekularne ideje i vrednosti se zapravo usvajaju i egzistiraju uz religijske vrednosti, što ukazuje na svojevrsni *vrednosni relativizam*, tj. istovremenu zastupljenost vrednosnih orijentacija koje na teorijskom nivou mogu biti suprotne (Marinović Jerolimov 2002, 122). Prema nekim autorima, npr. Jinger (Yinger 1970), na delu je proces desekularizacije u okviru „večite mene religije”, koja je imanentna ljudskoj prirodi, tako da ima smisla samo pitanje „na koji je način neko religiozan?”, a ne „da li je religiozan?” Pojam povratka svetog, koji je u sociologiju religije uveo Danijel Bel u svom memorijalnom predavanju posvećenom Hobhausu (Hobhaouse) 1977. godine u narednom periodu počinje široko da se upotrebljava u raspravama o dominantnim tendencijama religijskih situacija mnogih društava osamdesetih godina prošlog veka. Najočigledniji model osporavanja sekularizacije je na terenu iskustvene evidencije, jer od sredine 70-ih, a posebno od 80-ih, za postkomunistička društva krajem 80-ih, a za neka posebno 90-ih, sve vidljivije pokazuju u raznim domenima religijskog i društvenog života revitalizaciju religije. Desekularizacija je neizostavni pojam kad govorimo o religijskim promenama, kako savremenih industrijskih i postindustrijskih društava, tako i postsocijalističkih, društava u tranziciji. Teorijsko određenje pojma desekularizacije potkrepljeno je argumentima teoretičara koji zastupaju ovu tezu.⁶³ Nekadašnji propovednik sekularizacijske paradigme, P. Berger, sada smatra da je desekularizacija postala trajni fenomen.

⁶³ Priključujemo se teoretičarima koji termine revitalizacija religije, desekularizacija i sakralizacija smatraju sinonimima.

„Oni koji zanemaruju religiju u svojim analizama savremenih dešavanja čine to na sopstvenu štetu“ (Berger 2008, 30).

Težište britanske sociologije religije čine vancrkveni oblici vere („believing without belonging“), novi religijski pokreti i New Age, religijske manjine, organizacija religije i njena uloga u individualnom životu (Grace Davie 1994). U središtu francuske sociologije religije se nalaze nove socijalne strukture religijskih zajednica, socijalne posledice religijskog pluralizma, posebno je urgentno pitanje islama kao i odvajanje religijske vere od religijsko-institucionalnih dogmi (Hervieu-Léger 2000). Nova paradigma predstavljena u Knoblauchovoj knjizi *Sociologija religije*, u međuvremenu se proširila i izvan SAD, ali je naišla i na oštru kritiku. Tako S. Brus (Steve Bruce), kritikuje teoriju racionalnog izbora (*Rational-Choice-Theorie*) primenjenu u religiji, prigovarajući empirijskoj argumentaciji da je netačna i neodrživa (1999). Slažemo se sa Knoblauchovim zaključkom da je religijska situacija u Evropi toliko višestruka i nejednaka, da se ne može prosuđivati istom merom (Knoblauch 2004, xi). Snažniji otpor teoriji racionalnog izbora iskazuje i jedan drugi smer istraživanja u SAD koji se može nazvati „*Sociologija religioznog iskustva*“. Ovi istraživači se nadovezuju na etnologiju Kliforda Gerca i posmatraju iskustvo kao mesto posredovanja i povezivanja između društva i individuuma, koja u istraživanju religije zaslužuje veću pažnju (Gerc 1986, 373-380). Američka sociologija religioznog iskustva koristi se prevashodno sociofenomenološkom tradicijom A. Šica (Alfred Schütz), koja i u Nemačkoj nailazi na širok odjek (prema Knoblauch 2004, xii).

I u nemačkom i francuskom govornom području se posvećuje pažnja vidljivom subjektiviranju religije. D. Ervije-Leže (Daniéle Hervieu-Léger) religiozno iskustvo posmatra kao bitnu odrednicu svremene konstrukcije religijskog identiteta. Ona religiju posmatra kao posebni, izdvojeni oblik u kulturnom sećanju (Hervieu-Léger 2000). I u američkoj sociologiji religije Hose Kazanova zastupa mišljenje da religija ima svoje mesto u moderni, i to kao javna institucija (Casanova 1994). Grejs Dejvi (Grace Davie), svetski poznata sociološkinja religije, piše u knjizi *Sociologija religije* da nakon dominacije etablirane sekularizacijske teorije, sada revitalizacija religije izaziva sociološku debatu i pokušaje da se teorijski razjasni ono što se empirijski dešava – prisutnost religije u različitim pojavnim oblicima koja se očituje na individualnom i društvenom planu. Tako, pored tradicionalnih nastaju nove religijske forme koje utiču

kako na pojedince, tako i na društvo. Lukman (Luckman) piše da religija u savremenom svetu nije ni u kom slučaju „nevidljiva”, dok Dejvi govori o tome da izgleda da je sekularizacija ekstrinzična pojava u odnosu na modernost, te da možete biti sasvim „moderni“ i sasvim religiozni. Postoje i drugačija stanovišta, onih autora koji ostaju pri tvrdnji da modernizacija nužno vodi u sekularizaciju. Na primer, Dobler i Vilson (K. Doblaere i B. Wilson) ostaju zagovornici teorije sekularizacije pripisujući joj još uvek eksplanatornu vrednost u odnosu na savremene društvene procese. Među one koji iz sekularizacijskog tabora u novim uslovima pokušavaju da objasne desekularizaciju spada i Kazanova. Ovaj autor govori o tome da pored onih koji ostaju verni mitu sekularizacije, mnogi teoretičari sada nekritički prelaze u „revitalizacijski tabor“(Casanova 1994, 11). S druge strane, Piter Berger, nekadašnji poklonik sekularizacijske paradigme, konstatuje da je čitava literatura koja je obrazlagala „sekularizacijsku teoriju“ „u suštini pogrešna“ (Berger 2008, 12). On ističe da su sekularizacijsku teoriju nesumnjivo gradili vodeći sociolozi religije, i da naučnik ima prednost u odnosu na teologa, jer sa jednakim uživanjem može da učestvuje u građenju i rušenju teorije. Osnovna postavka sekularizacijske teorije, da modernizacija vodi sekularizaciji, je dovedena u pitanje. Naime Berger kaže da je odnos modernizacije i religije „prilično komplikovan“. On uočava da je danas uprkos modernizaciji savremeni svet jednako religiozan, ako ne i religiozniji u odnosu na prošle periode razvoja društva (Berger 2008, 12). Pored ukazivanja na distinkcije između modernosti i postmodernosti (Davie 2008, 90), teoretičari ukazuju na postojanje različitih koncepata modernizacije. Ajzenštatovo (Eisenstadt) shvatanje višestruke modernosti („multiple modernities“), pokazuje da modernizaciju ne možemo poistovetiti sa prenošenjem zapadnih modela u druge delove sveta (Gavrilović 2008, 53-59). Teoretičari sekularizacijske teze su pretpostavljali da će religijske organizacije opstati u društvu u onoj meri u kojoj su uspele da se prilagode sekularizovanom svetu. Posebno ističemo Bergerov zaključak:

„Ono što se pokazalo kao činjenica jeste to da su religijske zajednice, ne samo opstale, već je došlo i do njihovog procvata upravo u onoj meri u kojoj nisu pokušale da se prilagode navodnim zahtevima sekularizovanog sveta (Berger 2008, 14).“

Da bi smo odredili pojam desekularizacije moramo problematizovati pojam religije, modernizacije, ali i pojam sekularizacije. Od načina shvatanja sekularizacije zavisi i samo shvatanje revitalizacije religije. Od toga da li pod sekularizacijom

podrazumevate diferencijaciju sekularnih sfera od religijskih institucija, opadanje religioznih uverenja i prakse ili povlačenje religije u privatnu sferu, zavisi i prepoznavanje i objašnjenje revitalizacije religije. Za tezu o desekularizaciji, revitalizaciji religije i sakralizaciji moramo imati argumente u vidu vraćanja religije na scenu u onim delovima sveta gde je do procesa sekularizacije došlo. Teoretičari se slažu u jednom, Evropa je prostor gde je sekularizacijska teorija doživela svoju empirijsku verifikaciju. Ipak, kada se izveštava o podacima istraživanja *European Values Study* umesto termina sekularizacija u upotrebi je *necrkvenost*, jer stanovništvo Evrope nije izgubilo svoje „religijske“ potrebe. Veći deo sekularizacijske teorije se bavi zapadnim, hrišćanskim društvima, tj. Evropom, tako da se postavlja pitanje kakav domet ima sekularizacijska teorija u analizi drugih hrišćanskih društava ili drugih verskih tradicija. Međutim, i stvari u Evropi nisu sasvim ujednačene. Da li prevlađuje „verovanje bez pripadanja“ (Davie 1994) ili „pripadanje bez verovanja“ (Davie 2005), ili „niti verovanje, niti pripadanje“ (Voas; Crocket 2005). Pre svega Evropa nije religijski homogena, jer su prisutne razlike između katoličkog, protestantskog, pravoslavnog stanovništva, Velike Britanije i severnoevropskih zemalja. Zato se ni na ovom užem prostoru ne mogu olako izvoditi generalizacije, što važi u još većoj meri kada pokušavamo da uopštavamo gledišta koje se tiču sekularizacije i savremenog sveta. Vudhed i Helas pišu da desekularizacija uključuje procese rasta, deprivatizacije i intenzifikacije (Woodhead, Heelas 2000, 429-432). Rast podrazumeva konverziju nereligioznih u religiozne. Suprotno ustaljenim mišljenjima Rodni Stark i teoretičari racionalnog izbora smatraju da pluralizacija doprinosi rastu religioznosti. Naime, obraćajući pažnju na ponuđače, a ne na korisnike, oni uviđaju da bolja ponuda povećava konzumiranje religije. To ipak ne znači da nužno mora rasti i uticaj religije na društvo. Naime, oni smatraju da je uticaj religije u društvu mnogo veći tamo gde jedna verska organizacija ima monopol. Po njihovom mišljenju desakalizacija društva u smislu odsustva uticaja religije na društvo ne znači sekularizaciju. Da li dolazi do deprivatizacije religije? Deprivatizacija predstavlja ponovni uticaj religije na sekularizovane sfere – politiku, odnose među polovima, sferu rada. Religija se ne stara samo o pastvi i individualnoj duši, već ima šta da kaže o mnogim sferama društvenog života. Kinclar ističe da se religija vraća na društvenu scenu u istom vremenskom trenutku, počev od osamdesetih, u svim religijskim tradicijama (judaizmu, islamu,

protestantizmu, katoličanstvu, hinduizmu) u delovima sveta koji se veoma razlikuju po nivou razvijenosti. To definitivno govori o društvenoj prirodi deprivatizacije, naime taj proces ne možemo pripisivati prirodi pojedine religijske tradicije. Religija se vraća na društvenu scenu da bi učestvovala u konstrukciji modernog sveta. Teoretičari, kao Kazanova, koji zagovaraju povratak religije na društvenu scenu zapravo ističu njenu javnu ulogu (Casanova 1994, 6). Pojava fundamentalizma kao reakcije na društvene promene koje donosi modernizacija je jedan od oblika desekularizacije. Kao ovu vrstu deprivatizacije Kazanova prepoznaje protestantski fundamentalizam i katoličku reakciju na abortus. Religija se javlja kao autoritet u zaštiti prirode, prava na abortus, kontracepciju i genetski inženjering... Zatim, religija pronalazi svoju ulogu i u sferi socijalne pravde, zalaže se za prava potčinjenih, opominje na nehumanost kapitalističkog sistema, kritikuje državu i tržište koje funkcioniše po amoralnim principima. Religija obezbeđuje sigurnost. Religija se javlja kao kritika modernizacije. Jedan od oblika povratka religije na javnu scenu je i *kulturna odbrana* (Steve Bruce) - „sprečavanje da propadne nacionalna, etnička, lokalna ili neka druga kultura. U ovom slučaju se verski identitet povezuje sa etničkim u simbiozu koja još uvek u modernom društvu ima veliki emocionalni legitimitet” (Gavrilović 2008, 71). U različitim delovima sveta desekularizacija poprima različite oblike i javlja se u nekom od svojih aspekata. Danijel Bel govori o povratku Svetom kroz zadovoljenje dvaju potreba: sigurnosti i smisla. Moderno društvo je „rizično društvo“ (Bek, 2001). Kako čovek sigurnost i smisao ne može ostvariti sam, a jednako tako ih ne može dostići bez religijskog obećanja, čini se da je budućnost svetog u društvu osigurana.

2. Desekularizacija u Srbiji

Revitalizacija religioznosti u Srbiji od pre dve decenije, svi se slažu, bila je obeležena religijskim tradicionalizmom kao povratku veri predaka i reafirmaciji religije i praćena reagracijom oko tradicionalne religijske institucije (Vrcan 2001). D. B. Đorđević je, iz vizure stava prema religijsko-crkvenom kompleksu, posleratno vreme podelio na tri etape: Socijalistički režim 1945-1987, Miloševićev režim 1987-2000; Demokratski režim od 2000-te godine (Đorđević 2006, 239-240).

Posle skoro poluvekovnog izgnanstva iz društvenog života Crkva je izašla u javni prostor i ponovo postala značajan faktor u oblikovanju verskog i nacionalnog identiteta. Petooktobarskim promenama 2000. godine SPC, kao većinska crkva u Srbiji i crkva većine, je ne samo zadržala, nego i ojačala svoju društvenu poziciju. Ono što je političkom odlukom bilo ukinuto nametanjem komunističke ideologije, vratilo se na sličan, ipak manje nasilan, način. Jula 2001. godine u osnovne i srednje škole uvodi se veronauka kao konfesionalna nastava (Radisavljević-Ćiparizović 2006, 95-105). Bogoslovski fakultet se vraća u sastav Beogradskog univerziteta, a sveštenici u redove profesionalne vojske. Usvojen je, tek u šestoj verziji!, 2006. godine Zakon o položaju verskih zajednica. Vraćaju se ili nadoknađuju nacionalizovani crkveni posedi, obnavljaju i grade novi hramovi. Vidljivo je i medijski praćeno prisustvo sveštenika na javnim manifestacijama i političke elite na verskim skupovima. S druge strane, po mišljenju Milana Vukomanovića, važniji zadatak crkve, njena socijalna uloga je zapostavljena. Puno prostora koji zakonski pripada verskim zajednicama (filantropija, zadužbinarstvo, humanitarni i socijalni rad i sl.) ostalo je neiskorišćeno, dok se, (o)lako vršila politička instrumentalizacija crkve ne samo od strane konzervativnih političara, već i klira, uticajnih episkopa i drugih visokih sveštenika koji često zastupaju njene stavove u javnosti (Vukomanović 2008, 135). Piter L. Berger, poznati sociolog religije, u članku „Pravoslavlje i globalni pluralizam“, smatra da razumevanje pravoslavlja ima važnu ulogu u razumevanju savremenog sveta uopšte. Autor kroz razmatranje četiri istorijske situacije u kojima se pravoslavlje nalazilo: 1. kao državna crkva, 2. kao manje-više tolerisana manjina pod muslimanskom vladavinom, 3. kao proganjana zajednica za vreme komunizma i 4. kao zajednica u dijaspori, konstatuje da nijedna situacija nije pripremila ovu granu hrišćanstva za funkcionisanje na način dobrovoljnog udruženja.

Berger smatra da je jedini način za ovu crkvu da „preživi“ izazove rasnog, nacionalnog i verskog pluralizma upravo njeno preoblikovanje u organizaciju tipa volontarističke asocijacije (Berger 2010, 347-351).

U tumačenju povratka i revitalizacije religije u Srbiji često se navode dva teorijska okvira. Prvi se odnosi na religiju kao javnu ustanovu, a drugi podrazumeva logiku samostalne, unutrašnje religijske obnove koja izvire iz same srži religije i crkve kao božje ustanove i individualne duhovne potrebe vernika za pobožnošću ili kako bi rekao Lebedev (2005) terminalne vere (prema Blagojević 2009b, 99). Dok prvi niko ne dovodi u pitanje, drugi izaziva različita, ponekad suprotstavljena mišljenja i različita tumačenja iste empirijske evidencije (Blagojević 2009b, 97-117). Srpski sociolozi religije, kao i njihove ruske kolege, istu iskustvenu evidenciju tumače na različite načine. Ono što srpski slučaj čini posebnim je da „suprotstavljena tumačenja“ istih rezultata istraživanja dolaze od strane dvojice vodećih sociologa religije iz iste škole („Vrcanovci“). Prvo tumačenje je izneo Dragoljub B. Đorđević (Đorđević 2009, 57–64). Autor drugog stava je Mirko Blagojević (Blagojević 2009, 65–70). Blagojevićevo tumačenje se razlikuje od Đorđevićevog po tome što on pažnju u otkrivanju procesa revitalizacije religioznosti usmerava prema najslabijoj karici u sastavnim delovima konvencionalne religioznosti i vezanosti ljudi za religiju i crkvu. Tamo detektuje promene koje su naravno, daleko od crkveno očekivanog, neproblematičnog i konsekventnog religijskog ponašanja, ali koje opisuju evidentno jačanje i „ozdravljenje“ ove karike. Blagojević ukazuje da se ovde radi o problemu koji je sličan problemima koji nastaju prilikom definisanja religije kao fenomena, kada se arbitrarno uzimaju neki aspekti religijskog kao ključnih za određenje suštine ili funkcije religije (Blagojević 2009b, 105). Đorđević uzima indikatore tradicionalnog odnosa prema religiji i crkvi koji pokazuju da je ova, za njega suštinska savremena pravoslavna religioznost, najrasprostranjenija. S druge strane, Blagojević u prvi plan stavlja aktuelno religijsko ponašanje, jer preko njega dokazuje neosporne, ali ograničene promene u institucionalizovanoj religioznosti stanovništva. Novonastale religijske promene u srpskom pravoslavlju su do danas iskustveno evidentirane u svim segmentima vezanosti za pravoslavlje i SPC, od segmenta religijskog identifikovanja, doktrinarnog verovanja i religijsko-obrednog ponašanja i udruživanja, iako su obim i intenzitet tih promena različiti u navedenim sastavnim dimenzijama tzv. konvencionalne religioznosti. Slažemo se sa Blagojevićevim stavom da od odgovora na pitanje „Koliko

strogi kriterijumi u oceni konvencionalne religioznosti treba da budu?“, zavisi i karakterizacija procesa revitalizacije oko koje se „lome koplja“. Pošto Srbija svakako nije jedinstven slučaj u Evropi treba imati u vidu religijsku situaciju u okruženju i u drugim zemljama i videti koliko su stanovnici tih zemalja revnosni u ispunjavaju svojih verskih dužnosti i činova pobožnosti (Blagojević 2008a). Iako su najvažniji pokazatelji konvencionalne religioznosti u katoličkom religijsko-duhovnom krugu takvi da je deklarirana religioznost najproširenija pojava u njima u odnosu na mešoviti, protestanski i pravoslavni milje, što se Srbije tiče taj razmak se dosta smanjio pa se religijska deklaracija i verovanje u Boga u Srbiji približava situaciji u katoličkim zemljama (Italija i Portugalija) a značajno je viša ne samo u odnosu na protestanske (Danska i Švedska) i konfesionalno mešovite zemlje (Velika Britanija i Holandija), nego i u odnosu na pravoslavnu Rusiju. Međutim, kad je u pitanju neizostavni element svake institucionalizovane religioznosti, redovno crkveno obredno ponašanje ispitanika - vernika, onda se razmak među zemljama katoličanstva, konfesionalno mešovitim, protestanskih i pravoslavnih jasno uočava. U katoličkim zemljama bar jednom mesečno u crkvu odlazi više od polovine ispitanika, u konfesionalno mešovitim državama najviše do jedne četvrtine ispitanika, u protestanskim zemljama veoma mali broj ispitanika se pridržava ove verske obaveze a slična toj je i situacija u modernoj pravoslavnoj Rusiji. Situacija u Srbiji se približava situaciji u konfesionalno mešovitim državama. Na osnovu toga, Blagojević zaključuje da se vernička struktura kakva se formirala tokom devedesetih godina prošlog veka u Srbiji očuvala, u dimenziji religiozne svesti je ojačala, a u obrednoj dimenziji „račjim hodom“ je napredovala (Blagojević 2008a, 255).

Napred navedeni stavovi iskusnih sociologa religije govore nam da na svakodnevno pitanje koliko su građani Srbije religiozni i dalje nije lako odgovoriti. Jedan od uzroka tome je dugo bio nedostatak empirijskih socioloških longitudinalnih istraživanja *na reprezentativnom uzorku*, čija je važnost više puta isticana (Đorđević 2007; Radisavljević-Ćiparizović 2006).⁶⁴

⁶⁴ Podsetimo na činjenicu da Srbija jedina u bivšoj Jugoslaviji nije imala institut ili odeljenje za sociološko izučavanje religija. Tek maja 2012. osnivanjem Centra za religijska istraživanja (CRES) pri Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu promenjena je ova neslavna tradicija. Više o centru vidi na sajtu <http://instifdt.bg.ac.rs/crs/>.

Rezultati kvantitativnih istraživanja na reprezentativnom uzorku su neophodan oslonac manjim iskustvenim istraživanjima kvalitativnog tipa čija je generalizabilost zaključaka mala. Da se nešto nabolje menja po ovom pitanju dokazuje nam istraživački projekat „Religioznost u Srbiji i proces EU integracija“ iz 2010. godine koje je organizovao Hrišćanski kulturni centar (HKC) u saradnji sa fondacijom Konrad Adenauer (KAS) i Centrom za Evropske studije u Briselu (CES). Iako smo zakoračili u drugu dekadu 21. veka, reč je o prvom istraživanju religioznosti sprovedenom na reprezentativnom uzorku u Srbiji u III milenijumu.⁶⁵ Zbog te svoje ekskluzivnosti rezultati istraživanja religioznosti u Srbiji iz 2010. godine su postali reporna tačka za buduća istraživanja, i poseduju pravu riznicu podataka o odnosu religije prema najaktuelnijim društvenim temama.

⁶⁵ Rezultati ovog istraživanja objavljeni su pod naslovom: *Religioznost u Srbiji 2010*. O religijskoj situaciji u Srbiji sa raznih aspekata, u 11 tekstova, pisali su: T. Radić, V. Pavić, D. Džalto, M. Blagojević, D. Radisavljević-Ćiparizović, Z. Kuburić, M. Nikolić, A. Jović-Lazić, N. Milinović i V. Marjanović.

2.1. Religioznost u Srbiji (1999.⁶⁶-2010.)⁶⁷

Za detektovanje eventualnih promena u religioznosti građana Srbije u prvoj deceniji 21. veka uporedili smo neke rezultate iz dva navedena istraživanja koji se odnose na a)konfesionalnu i religijsku samoidentifikaciju vernika, kao i b) tradicionalnu i c)aktuelnu religioznost. S jedne strane okolnost da su oba istraživanja rađena na reprezentativnom uzorku povećava njihovu uporedivost, a s druge strane svesni smo izvesnog ograničenja u komparaciji, jer se u istraživanju iz 1999. god. religioznost analizirala samo na osnovu desetak odabranih indikatora.

Konfesionalna pripadnost je širi pojam od religioznosti i znači priznavanje i pristajanje uz konkretnu veroispovest bez obzira na ličnu (ne)religioznost.

„Konfesionalna pripadnost, kao širi pojam od klasične religioznosti, može značiti: (1) aktuelnu vezanost za konkretnu veru i time aktuelnu osobnu religioznost; (2) tradicijsku povezanost sa određenom verom, usled poistovećivanja religije i etnosa, bez lične religioznosti, ali s jasnom svešću o konfesionalnoj pozadini, i (3) priznavanje veroispovednog porekla, 'religije po rođenju' ('religije dedova i očeva'), uprkos pomanjkanju razložne svesti o tome i sopstvene religioznosti (Đorđević 2007b, 652).“

Prema rezultatima, sada već starog popisa, iz 2002. godine građani Srbije su se u 95% slučajeva konfesionalno izjasnili. Prema istraživanju iz 2010. godine 93% ispitanika se konfesionalno izjašnjava, što je identično i istraživanju iz 1999. godine – 93,5%. Od toga je 77% pravoslavnih, katolika 8,6%, onih koji pripadaju evangelističkoj ili nekoj drugoj protestantskoj crkvi je 0,8%, muslimana 6,2%, budista 0,2%, dok onih koji ne pripadaju nijednoj verskoj zajednici ima 6,6%.⁶⁸

⁶⁶ Istraživanje religioznosti iz 1999. godine je bio deo obimnog omnibusnog projekta u kome su učestvovali saradnici Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, a rezultati su objavljeni u studiji *Srbija na kraju milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, 2002. Deo posvećen religioznosti analizirala je D. Radisavljević-Ćiparizović.

⁶⁷ Autorka je ove podatke analizirala u radu “Religioznost građana Srbije i njihov odnos prema EU-sociološki ugao“ (2011b, 25-42).

⁶⁸ U istraživanju iz 2010. godine, islamska, judaistička, katolička i protestantska grupa, nisu obuhvaćene u reprezentativnom uzorku brojem koji omogućava sve analize (u skladu sa veličinom tih grupa u populaciji), dobile su brojčanu dopunu kroz dodatni kvotni uzorak (Radić 2010, 10).

Religijska samoidentifikacija, takođe, spada u tzv. slabe indikatore religioznosti, ali je ujedno najčešće korišćen pokazatelj u istraživanjima. Za podatke iz 1999. god. isvršili smo, zbog preglednosti, sažimanje tako da uverene i nekomformističke vernike tretiramo kao religiozne, kolebljive i ravnodušne kao neopredeljene, a tolerantno i borbenu nereligiozne - kao nereligiozne. Tako je religioznih bilo oko 60%, neopredeljenih je bila jedna petina (21%), a nereligioznih nešto manje od jedne petine ispitanika (19%). Naša očekivanja su bila da će se u budućnosti neopredeljeni, koji obično predstavljaju grupaciju koja će se pod uticajem različitih konstelacija društveno-kulturnih odnosa, kao i razlike u ličnim dispozicijama i daljoj socijalizaciji (učenju verskog ponašanja), razvrstati na suprotnim polovima kontinuuma vernik – nije vernik (Radisavljević-Ćiparizović 2006, 67). Upravo to se i dogodilo, jer prema istraživanju iz 2010. godine, broj religioznih je uvećan na 78%, ali je neopredeljenih čak 5 puta manje (4%) u odnosu na 1999. god., dok je broj nereligioznih, u odnosu na isti period, malo umanjen 14%.

Tabela 2. Kakav je Vaš odnos prema religiji? Da li ste Vi lično religiozni?(u %)

| <i>Modalitet</i> | 1.1999. | 2. 2010.* |
|--------------------------|---------|-----------|
| Religiozni | 59 | 78 |
| Neopredelj. i ravnodušni | 21 | 4 |
| Niste religiozni | 19 | 14 |

Napomena: tabela je data u zaokruženim %

* iz Opšte religijske samodeklaracije ispitanika u Srbiji

1. *Srbija krajem milenijuma* (Beograd, Novi Sad i Niš) 1999. godine (Radisavljević-Ćiparizović 2006);
2. *Religioznost u Srbiji* 2010. (HKC, 2011).

U novijem istraživanju deklarativna religioznost je ispitivana dvostruko, preko opšte i preciznije skale samoidentifikacije. Uverenih vernika koji prihvataju sva učenja vere je bilo ispod trećine ispitanika (27,8%). To su deklarativno ucrkovljeni vernici. Religioznih, koji ne prihvataju sva učenja vere bilo je ispod petine ispitanika (16,4%). Tradicionalnih vernika je bilo najviše skoro 40%. Kada saberemo ova tri tipa religioznih dobijamo čak 83,3%, što je, takođe, precenjena religioznost.

Tabela 3. Preciznija religijska samodeklaracija 2010. u %

| Preciznija religijska samodeklaracija | % |
|--|-------|
| Uvereni vernik i prihvata sva učenja vere | 27,8 |
| Religiozan/na, ali ne prihvata sve što ga/je sopstvena vera | 16,4 |
| Tradicionalni vernik, učestvuje u obredima i poštuje običaje | 39,1 |
| Razmišlja o tome, ali nije siguran da li veruje ili ne | 3,9 |
| Ravnodušan prema religiji | 2,3 |
| Nije religiozan ali nema nista protiv religije | 8,3 |
| Nije religiozan i protivnik je religije | 2,1 |
| Total | 100,0 |

Konfesionalna, crkvena ili klasična religioznost odbacuje subjektivnu religioznost bez crkvenosti.

„Klasična religioznost podstiče praktikovanje pobožnosti u odgovarajućim religijskim ustanovama, hramovima, kao i razvijanje osećaja pripadnosti veri i organizaciji; ona pretpostavlja lično prepoznavanje u religijskim terminima, javno ispoljavanje na religijski i crkveno zadat način i usvajanje temeljnih verovanja dogmatskog učenja dotične religije ili konfesije. Tipološki predstavnik klasične religioznosti je tzv. crkveni vernik – predani vernik i eklezijalno pobožan – koji bi trebalo da celim bićem pripada svojoj, nacionalnim i porodičnim stablom nasleđenoj religiji i crkvi“ (Đorđević 2007a, 492).

Tradicionalnu religioznost smo pratili preko indikatora: krštavanja dece, slavljenja verskih praznika i crkvenog pogreba. Pored konfesionalne i tradicionalna religioznost ne samo da je ostala na očekivano visokom nivou, već se i malo povećala.

Tabela 4. Tradicionalna vezanost za crkvu i religiju u %

| <i>Indikatori</i> | 1. 1999. | 2. 2010. |
|-----------------------------|----------|----------|
| Kršćavanje dece | 84 | 87 |
| Slavljenje verskih praznika | 87 | 92 |
| Crkveni ukop | 86 | 87 |

1. *Religioznost i tradicija* (Beograd, Novi Sad i Niš) 1999. godine (Radisavljević-Ćiparizović 2006);
2. *Religioznost u Srbiji 2010* (HKC, 2011).

Aktuelna vezanost za crkvu i religiju

U indikatore crkvenosti spadaju: učestvovanje na Liturgiji, odlazak u Crkvu ili hram, redovna molitva, post, ispovedanje, pričešćivanje. Ako je crkveni vernik onaj ko manje-više redovno ide na liturgiju/misu/klanja džumu, redovno posti, redovno se moli van crkve... crkveno religioznih ima oko 10%. Ovde su procenti očekivano osetno manji, ali se i u aktuelnoj religioznosti uočava rast u svim indikatorima (redovna poseta liturgiji od skoro 10%, u crkvu/hram češće od 1 nedeljno ide 4,1%, dok 8,7% odlazi jednom nedeljno u crkvu – znači da oko 13% ispitanika 1 nedeljno odlazi u svoje hramove. Svakodnevna molitva je skoro duplo povećana, što se odnosi i na redovni post.

Tabela 5. Elementi religioznog ponašanja i udruživanja u %

| Indikatori | 1. 1999. | 2. 2010. |
|---------------------------------|----------|----------|
| Liturgija – skoro svaki put | 2,1 | 9,8 |
| Odlazak u crkvu jednom nedeljno | - | 12,8 |
| Svakodnevna molitva | 15,9 | 27,4 |
| Redovni post | 16,8 | 27,4 |

1. *Srbija krajem milenijuma* (Beograd, Novi Sad i Niš) 1999. godine (Radisavljević-Čiparizović 2006);
2. *Religioznost u Srbiji 2010.* (HKC, 2011).

Na osnovu ovih podataka možemo da kažemo da se revitalizacija religioznosti i slika vernika izmenila najviše u ranijem periodu od 80-tih do kraja 90-tih godina. U posmatranoj dekadi od 1999-2010. godine samo je potvrđen taj trend.

2.2. Hodočasnici i identitet (2010.)⁶⁹

Pre nego što analiziramo odnos hodočasnika prema verskom i nacionalnom identitetu, prvo moramo da one koji idu na poklonička putovanja izdvojimo kao kategoriju od ostalih ispitanika. Od mnoštva pitanja u upitniku samo se jedno direktno odnosilo na hodočašća i hodočasnike. Ispitanici su pitani da li odlaze na hodočašće. Za one koji su dali potvrđan odgovor, sledila su potpitanja: u koja mesta najviše odlaze, da li odlazak u svetilišta dovodi do promene u njihovom svakodnevnom životu, i koje su promene primarne.

Na pitanje „Da li odlazite na hodočašća/poklonička putovanja?“, potvrđno je odgovarilo nešto iznad jedne petine svih ispitanika (21,5%), a odrečno oko 35%. Izuzetno je veliki broj potencijalnih hodočasnika, onih koji kažu da nisu išli, ali bi voleli da idu (43,6%).

Tabela 6. Odlazak na hodočašća/poklonička putovanja u %

| | F | % |
|---|------|-------|
| 1. Ide na hodočašća | 263 | 21,5 |
| 2. Ne ide na hodočašća | 426 | 34,9 |
| 3. Nisam bio/la, ali bih voleo/la da idem | 530 | 43,6 |
| Ukupno | 1219 | 100,0 |

Podela naselja na urbana i ruralna, ali ni druga sociodemografska obeležja (pol, starost, školska sprema, zanimanje), ne utiču statistički značajno na odlazak na hodočašće zbog svoje velike ujednačenosti.

Izuzetak je podela na tri oblasti (Beograd, Vojvodina i Srbija) u kojoj su se iskazale znatnije razlike. Stanovnici Beograda, i okoline, u odnosu na druga područja, imaju najviše želje za religijskim putovanjem.

⁶⁹ Autorka je ove podatke analizirala u radu „Hodočašća na početku Trećeg milenijuma: verski i nacionalni identitet hodočasnika u Srbiji u dva empirijska istraživanja“ (2011a, 73-95).

Tabela 7. Odlazak na hodočašća po oblastima

| Podela na tri oblasti | Hodočašća | | Ukupno |
|-----------------------|------------------|---------------------|--------|
| | Ide na hodočašća | Ne ide na hodočašća | |
| Beograd | 54,4% | 45,6% | 100,0% |
| Vojvodina | 31,9% | 68,1% | 100,0% |
| Srbija | 33,5% | 66,5% | 100,0% |
| Ukupno | 38,2% | 61,8% | 100,0% |

Mesta hodočašća

Mnoga svetišta su navedena kao destinacija pokloničkih putovanja. Hodočasnici posećuju skoro sve manastire SPC, a kao najfrekventniji su izdvojeni Ostrog, manastiri Srbije, fruškogorski manastiri, Žiča i Sveta Gora. Putuje se i u manastire na Kosovu, u Lepavinu (Hrvatska), Međugorje (BIH), u Sent Andreju, u manastire Rusije, Grčke. Navedene su kao mesta hodočašća Meka i Medina i Teze (Taizé, Francuska).

Tabela 8. Mesta hodočašća

| Mesta hodočašća | N | % |
|------------------------|-----|--------|
| Fruškogorski manastiri | 23 | 5,2% |
| Ostrog | 93 | 20,6% |
| Studenica | 13 | 2,8% |
| Sveta Gora | 14 | 3,1% |
| Žiča | 16 | 3,5% |
| Manastiri Srbije | 54 | 12,1% |
| Manastiri Crne Gore | 10 | 2,2% |
| Ostalo | 229 | 50,6% |
| Ukupno | 451 | 100,0% |

Hodočašće i svakodnevni život

Preko trećine hodočasnika, od onih koji odlaze na hodočašća, smatra da posle odlaska na sveta mesta dolazi do promene u njihovom svakodnevnom životu. Četvrtina smatra da nema nikakvih promena, isto toliko ispitanika ne razmišlja o tome.

Promene koje hodočasnici navode su najčešće duhovne prirode, spokoj i mir, lepo osećanje, unutrašnja radost, unapređivanje vere, a ima i onih koji kažu da poseta manastiru pomaže u ostvarivanju želja ili olakšavanju telesnih tegoba.

Tabela 9. Promene na hodočašću

| Hodočašće/ promena | % |
|-------------------------|-------|
| Da | 36,2 |
| Ne | 26,0 |
| Nisam razmišljao o tome | 26,0 |
| Ne znam | 11,8 |
| Ukupno | 100,0 |

Hodočasnici i verski i nacionalni identitet

Kakav je odnos savremenih hodočasnika u Srbiji prema verskom i nacionalnom identitetu, da li daju prioritet verskom ili nacionalnom identitetu?

Skoro 80% hodočasnika i samo 20 % ispitanika koji ne odlaze na hodočašća smatraju da je primarno pripadanje religiji. Obrnuto, pripadanje naciji kao prioritet ističe svega 15-tak % učesnika pokloničkih putovanja i preko 80% ispitanika koji ne hodočaste. Jedina ujednačenost odgovora je da su važni i religija i nacija, dok je velika disproporcija u shvatanju da su i nacija i religija nevažni. Ispitanici koji ne idu na hodočašća trostruko više ne uvažavaju ni religiju ni naciju.

Tabela 10. Pripadanje religiji i naciji i odlazak na hodočašće

| Prioritet između pripadanja religiji i pripadanja naciji | Hodočašća | | Ukupno |
|--|------------------|---------------------|--------|
| | Ide na hodočašća | Ne ide na hodočašća | |
| Pripadanje religiji | 79,5% | 20,5% | 100,0% |
| Pripadanje naciji | 15,3% | 84,7% | 100,0% |
| Važno je i jedno i drugo | 42,8% | 57,2% | 100,0% |
| Nije važno ni jedno ni drugo | 24,4% | 75,6% | 100,0% |
| Ne znam | 18,5% | 81,5% | 100,0% |
| Ukupno | 38,2% | 61,8% | 100,0% |

Odgovor na pitanje „Da li je religija izvor nacije, ili je nacija izvor religije?“ pokazuje da hodočasnici iznadpolovično (54,3%) misle da je religija izvor nacije, dok skoro 70% ispitanika koji ne idu na hodočašća kažu suprotno - da religija nije bitna za naciju.

Tabela 11. Odnos između nacije i religije

| Odnos između nacije i religije | Hodočašća | | Ukupno |
|--------------------------------|------------------|---------------------|--------|
| | Ide na hodočašća | Ne ide na hodočašća | |
| Nacija je izvor religije | 44,4% | 55,6% | 100,0% |
| Religija je izvor nacije | 54,3% | 45,7% | 100,0% |
| Njihov odnos je uzajaman | 38,1% | 61,9% | 100,0% |
| Nacija nije bitna za religiju | 45,2% | 54,8% | 100,0% |
| Religija nije bitna za naciju | 32,0% | 68,0% | 100,0% |
| One međusobno nisu povezane | 36,5% | 63,5% | 100,0% |
| Ne znam | 29,2% | 70,8% | 100,0% |
| Ukupno | 38,3% | 61,7% | 100,0% |

U istraživanju iz 2010. godine, u čijem celokupnom uzorku ne preovlađuju uvereni, praktični vernici, oni koji odlaze na poklonička putovanja su ipak većinom tzv. crkveni vernici. Rezultati kvantitativnih istraživanja na reprezentativnom uzorku su neophodan oslonac manjim iskustvenim istraživanjima kvalitativnog tipa čija je mogućnost uopštavanja zaključaka mala, ali čiji su rezultati veoma dragoceni.⁷⁰

⁷⁰ Vidi poglavlje V 2.

IV TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

1. Teorijski okvir istraživanja

1.1. Fenomenološka teorija

Pre nego što obrazložimo izbor fenomenološke teorije u ovom istraživanju, prvo ćemo se, ukratko, osvrnuti na njen filozofski koren, i fenomenologiju kao pravac u sociologiji (religije).

Sama reč fenomenologija (Phenomenology; Phänomenologie) doslovno znači proučavanje ili opisivanje pojava. Cilj fenomenologije je da obuhvati totalitet ili suštinu opažanog objekta. Smatrajući da stvari imaju suštinu, ili značenje, fenomenolog predlaže i primenjuje metod za njeno otkrivanje. Fenomenologiju je kao metod filozofskog istraživanja zasnovao Edmund Huserl (Husserl).⁷¹ Za nas je važan i Diltaj (Dilthey), koji je uspeo da odbrani autonomiju duhovnih nauka. On uvodi razlikovanje između „prirodnih nauka“ i „duhovnih nauka“ kao odgovor na evolucionistički pozitivizam i njegov analitičko-uzročni postupak. Diltaj središnu pozitivističku tvrdnju *objašnjenja* zamenjuje kategorijom *razumevanja*. Uspostavljanjem nove paradigme bio je istovremeno istaknut zahtev za autonomnošću pojedinca i za priznavanjem njegove spiritualne posebnosti. Diltaj uvodi novu kategoriju: životno iskustvo *-Erlebnis-* koje može biti samo isprobano i označeno, ali nikad do kraja određeno i protumačeno (Diltaj 1980, 176-180). Filozofska fenomenologija se pokazala kao neodređena i nedovršena teorija, koja je izazvala vrlo različite interpretacije. Četiri njene ključne teme su: intencionalnost spoznaje, povratak neposrednom, transcedentalna redukcija i „svet života“- *Lebenswelt*. Huserl se nikad nije teorijski bavio problemima religije i etike. Njegov učenik, Maks Šeler (Max Scheler) je fenomenološku metodu proširio i primenio na područje svetog i moralnog. U novije vreme fenomenologija religije se sve više oslanja na filozofsku hermeneutiku Mirče Elijadea i Pola Rikera (M. Eliade i P. Ricoeur).

⁷¹ Pod fenomenologijom Edmund Huserl podrazumeva nauku o suštastvima koja polazi od duhovnog opažanja datih fenomena i iz ovih metodom fenomenološke redukcije (stavljanje u zagrade) i ideacije dobija čistu suštinu, εἶδος, predmeta i stanja stvari svake vrste (Regenbogen 2004, 662).

1.2. Fenomenološka teorija u sociologiji

Fenomenološka sociologija ima koren u fenomenološkoj filozofiji.⁷² Glavni cilj joj je analiza i opisivanje svakodnevnog života – *sveta života* i s njim povezanih stanja svesti. Analizu karakteriše suzdržavanje od izricanja sudova o društvenoj strukturi, odnosno izbegavanje bilo kakvih pretpostavki o postojanju ili kauzalnoj moći društvene strukture. Čovek ima svest, a njegov svet je svet značenja, namera, smisla. On ne reaguje automatski na spoljne nadražaje, nego dela na osnovu subjektivnog značenja koje pridaje svojim postupcima i postupcima drugih ljudi. Iz toga sledi da sociolog treba da otkrije ta značenja kako bi shvatio delovanje, a otkrivanje značenja treba da se zasniva na interpretaciji i intuiciji. Zato se fenomenološki pristup ponekad označava kao „interpretativna sociologija“. Temelj interpretativnog pristupa predstavlja Veberova (Weber) definicija sociologije kao nauke koja proučava društveno delanje, a ovoga pak kao delanja kojem akteri pridaju subjektivno značenje i čiji se tok orijentiše prema delanju drugih aktera (Spasić 1998, 6-7). Ivana Spasić naglašava da „razumevajuća“ i „interpretativna“ sociologija nisu sasvim sinonimne: pod prvom se prvenstveno podrazumeva veberovsko nasleđe i ono što iz njega neposredno proizilazi, a kao „interpretativna“ češće se označava postveberovska, novija produkcija u toj tradiciji. Veber je i sam smešen u vlastiti istorijsko-intelektualni kontekst, usred tadašnje polemike između istorizma i pozitivizma, tzv. „borbe oko metoda“ (Đurić, 1964).⁷³ Interpretativna sociologija se razvijala u okviru tri glavna pravca: simbolički interakcionizam, fenomenologija i etnometodologija (Spasić 1998, 7).

⁷² Fenomenološka sociologija pokušava da zasnuje društvenu nauku na filozofiji Edmunda Huserla i, delom Martina Hajdegera (Heidegger). Ipak, za rodonačelnika „najsociološkije“ fenomenologije smatra se Alfred Šic. Njegovi najznačajniji nastavljači su bili, pored Pitera Bergera, Tomas Lukman (Thomas Luckmann), Hansfrid Kelner (Hansfried Kellner), Marvin Faber, Aron Gurvič, (Gurvutch), Moris Natanson, Džorž Psatas (George Psathas) i drugi (Spasić 1998, 17).

⁷³ Idealistička hermeneutička škola, zasnovana na konceptu „duhovnih nauka“ Diltaja, (Dilthey), Vindelbanda (Windelband) i Rikerta (Rickert) je postavljala oštru granicu između prirodnih i društvenih nauka. Prema njihovom shvatanju zadatak „duhovnih nauka“ može biti jedino razumevanje društvenih pojava i to uživljavanjem u duševna stanja aktera. S druge strane pozitivizam je zahtevao da svaka nauka (i prirodna i društvena) sledi istu proceduru, gde je uzročno objašnjenje pojave jedini pravi cilj naučne delatnosti. Veber je pokušao da nađe srednji put između ovih ekstrema, usvajajući i razumevanje i objašnjenje kao nezaobilazne momente sociološkog postupka.

Socijalna fenomenologija ili fenomenološka sociologija je nauka novijeg doba. Teme su joj raznovrsne: strukture u svetu života, problemi društvene akcije, identitet, socijalizacija, institucionalizacija, društvena legitimacija, sociologija spoznaje, sistem jezika i komunikacija, višestrukost stvarnosti, socijalna distribucija spoznaje. Alfred Šic (Schütz) je bio utemeljivač sociološke fenomenologije, koja se nadovezuje na E. Huserla. Njegov *Life-World* je isto što i huserlovski *Lebenswelt*. Šic se bavi tipizacijama i integrativnim procesima konkretnog života, koji su sad premešteni u društveno-kulturološku oblast (Schutz 1962, 149). Shvatanje sveta je uvek aktivan čin koji jednako obuhvata i subjekt i objekt. U svakodnevnom životu, što je za socijalnu fenomenologiju temeljni specifični okvir - jedina čovekova stvarnost je neka društvena konstrukcija, u kojoj se uspostavlja dijalektički odnos između ljudske delatnosti i društvenih institucija. Taj odnos teži da se objektivizuje, dakle utvrdi u stalnim oblicima, koji kao institucije deluju povratno na proces socijalizacije svake osobe. Za razliku od pozitivista, koji čoveka vide kao biće koje pasivno reaguje na spoljašnje podsticaje, fenomenološka sociologija vidi čoveka kao aktivnog stvaraoca vlastitog društva; u interakciji s drugima, čovek stvara vlastita značenja i konstruiše vlastitu stvarnost, upravljajući prema tome i vlastito delanje. Fenomenološki orijentisani sociolozi smatraju da je društveni svet *subjektivna konstrukcija*. Najpoznatiju sociološku studiju izgrađenu na načelima fenomenologije napisali su Piter L. Berger i Tomas Lukman (Thomas Luckmann) (1966).⁷⁴ Berger-Lukmanova teorija, kaže Voters (Waters), je zasnovana na „premissi da ljudska bića konstruišu socijalnu realnost u kojoj subjektivni procesi mogu postati objektivirani“ (Waters 1994, 35).

Jedan od osnovnih kvaliteta „Društvene konstrukcije stvarnosti“ je u tome što su autori preveli ponekad nejasnu filozofiju Alfreda Šica u pojmove glavnog toka sociološke teorije (Ritzer 1997, 238). I. Spasić ističe obuhvatnost i kompleksnost rada, navedenih autora, koji integriše aktera i strukturu. Berger i Lukman „eksplicitno razvijaju model procesa kojim iz značenjskih i komunikativnih struktura sveta života, kroz istorijski razvoj, nastaju institucionalne strukture društva, koje potom zadobijaju realnost *sui generis* i povratno deluju na aktere kao mogućnosti i ograničenja koji se ne mogu po volji ukloniti (Spasić 2004, 76-77). Berger i Lukman priznaju da je njihova

⁷⁴ U ex Jugoslaviji pomenuta studija *The Social Construction of Reality* je prevedena na hrvatski kao *Socijalna konstrukcija zbilje*.

knjiga samo nacrt, koji treba da posluži za izgradnju opšte sociološke teorije. Konstruktivističko viđenje društva, koje zastupa Šic, i eksplicitnije, Berger i Lukman, dalo je inspiraciju savremenom pravcu konstruktivizma, koji dominira današnjom teorijom, kao i njegovom osnovnom „metodu“ – analizi diskursa. Savremeni konstruktivizam sa fenomenologijom deli svoju osnovnu tezu: da jezik ima centralnu ulogu u konstruisanju društvenog sveta. Doduše, konstruktivisti sve društveno i individualno svode na jezik ili diskurs, što fenomenolozi eksplicitno ne čine. Takođe, konstruktivisti ponekad imaju preteranu tendenciju da pojedincima daju izuzetno pasivnu ulogu, u odnosu na diskurs, što je nespojivo sa originalnim zamislima fenomenologa.

1.3. Fenomenološka teorija u sociologiji religije

Fenomenološko usmerenje u sociologiji religije se vremenom oblikovalo i potvrđivalo, otkrivajući svoje puno značenje kroz tri vidika: filozofski, religijski i sociološki. Jukić primećuje da za razliku od svih drugih sociologija religije, posebno funkcionalističke, pozitivističke i marksističke, koje ispod navodne iskustvenosti pomalo kriju svoje ideološke izvore, fenomenološka sociologija religije jasno otkriva svoju povezanost s filozofijom (Jukić 1991, 47).

S druge strane, fenomenologija religije je iskustvena nauka koja koristi rezultate psihologije religije, sociologije religije i antropologije religije. Mnogi za njene utemeljivače smatraju Rudolfa Otoa (R. Otto), iz religiološke škole u Marburgu, autora poznate knjige o svetom, kao i Joakima Vaha (J. Wacha), nemačkog sociologa i fenomenologa. Mirča Elijade u knjizi *Sveto i profano*, koja i naslovom podseća na Otov spis, zastupa nešto drugačije stanovište od Otovog pristupa religiji.⁷⁵ Ovaj autor se u istraživanju religije oslanja na tri discipline: istoriju, koja sakuplja sakralnu građu, fenomenologiju, koja zajednički sa morfologijom i tipologijom sređuje tu građu, i na kraju hermeneutiku, koja proniče u prirodu religijskih pojava i odgoneta njihovo značenje (Jukić 1991, 59). U potrazi za jedinstvenim metodom izučavanja religije, Elijade je stvorio izraz „kreativna hermeneutika“.⁷⁶ Svrha hermeneutike je da ospori društveno-psihički redukcionizam i potvrdi istinitost slike o religiji koja se oslanja na samu sebe. Na religioznom iskustvu svetog, numinoznog, božanskog, se temelji svaki

⁷⁵ „Slavni istoričar religije pokušava da objasni fenomen svetog u svoj njegovoj kompleksnosti i višeslojnosti, dok se Oto, teolog, zaustavlja samo na psihološkim dimenzijama tog pojma. Dakle, sveto nije samo „strašna tajna“ (*mysterium tremendum*) ili nešto očaravajuće (*mysterium fascinans*), ono nije ograničeno samo na božansku ličnost i ne povlači nužno veru u Boga, bogove ili duhove. Sveto se, na primer, može manifestovati i u drvetu, kamenu, na nebu ili u vodi, pa čak i u nekim modernim ideologijama (kao pseudo-sakralno). Moderni čovek, po Elijadeu živi u desakralizovanom, profanom univerzumu. Zato dijalektika ili fenomenologija svetog obuhvata i profano, kao još jedan model bivstvovanja u svetu, jednu istorijsku egzistencijalnu situaciju. Ljudska ponašanja u odnosu na sakralno su uglavnom kulturno i istorijski uslovljena“ (Vukomanović, <http://www.pescanik.net>, 8/20/2009).

⁷⁶ „On određuje hermeneutiku kao isptivanje- traganje za značenjima koje je neka religijska ideja ili pojava imala tokom vremena. Elijade je smatrao da je ta hermeneutika *kreativna* bar iz tri razloga. Ona je, prvo, kreativna za samog hermeneutičara jer utiče na njegovu vlastitu egzistenciju. Suočen s manje poznatim značenjima i vidovima života, tumač menja i svoj sopstveni način života u svetu, prolazeći neku vrstu hermeneutičke „inicijacije“. Drugo, hermeneutika je kreativna jer „otkriva izvesne vrednosti koje nisu očigledne na nivou neposrednog iskustva“... Treće, putem hermeneutike „razotkriva se izvestan stav ljudskog duha prema svetu“. Otkrića novih kultura su, ujedno, i kreativni susreti s novim i nepoznatim“ (Vukomanović, <http://www.pescanik.net>, 8/20/2009).

religijski fenomen. Elijadeova zasluga je što je pokušao da shvati ponašanje *homo religiosus* i njegov mentalni svemir. Istraživači i teoretičari nikad nemaju neposrednu spoznaju religioznog iskustva drugog čoveka, već moraju da ga *razumeju* i otkriju mu značenje. Elijade je bio fenomenolog i doajen u istoriji religije, ali se malo stavio u poziciju privilegovanih sveštenika, bramina i vračeva koji mogu da ponude, i objektivnu interpretaciju određenog fenomena. Time se upada u zamku esencijalizma, gde onda neka alternativna tumačenja ostaju izvan priče. Elijade, kao i Dirkem su bili kabinetski naučnici, i svoja najveća dela su napisali bez odlaska na teren, što bi danas bilo nedopustivo, primećuje Vukomanović (2008, 18). Oni su u svojim religiološkim istraživanjima polazili od fundamentalne distinkcije između svetog i profanog, koja sa stanovišta savremene antropologije i nauke o religiji, etnocentrična. U proučavanju religijskih zajednica to prati potpuno odsustvo nomotetskog pristupa, a Elijadeovu idiografiju koja sve povezuje u svojoj „kreativnoj hermeneutici“ mitova i simbola je kritikovao i Agehananda Bharati (Vukomanović 2008, 18).

S jedne strane, možemo reći da postoji kontinuitet teorijskog razmišljanja o religioznom iskustvu u sociologiji religije od Dirkema, Zimela, Vebera do Bergera. S druge strane, Glok, Stark (1965) i Poloma (1995) smatraju da postoji diskontinuitet interesa i da je to zanemarena tema (Marinović Bobinac 2005, 340). Zanemarenost je povezana s dominacijom “paradigme društvenih činjenica” u sociologiji i shvatanju da je tema religioznog iskustva suviše psihološka, nasuprot Veberovoj paradigmi “socijalne definicije”, koja naglašava važnost subjektivnog značenja ljudskog delovanja. Njeni sledbenici su imali više sluha za proučavanje religioznog iskustva, odlučujući se za pristup koji spaja sociologiju i psihologiju. Argument za povezivanje *objektivnih društvenih fenomena* s proučavanjem *kulturnih* i njihovnih *ličnih interpretacija* daje Tomasova teorema:

”Ako ljudi definišu situaciju kao stvarnu, ona je stvarna po svojim posledicama”⁷⁷ (Marinović Bobinac 2005, 340).

Jasno je da sociološki pristup ne može biti jedini ključ za razumevanje religijskog fenomena. Posle Dirkema, Zimela i Vebera koji su razmatrali religiozno iskustvo kao

⁷⁷ Ajvo Tomas (Ivo Thomas), američki sociolog, je želeo da kaže da se naši strahovi, nade, zablude i uopšteno imaginarne kategorije, pretvaraju u nešto stvarno time što posledice naših mišljenja i stavova počinju da kanališu naša delovanja.

društveni fenomen, izvan koga se mogu razviti religijske interakcije, rituali, i organizacije, pa su tako utemeljili komplementarni sociološki pristup, javlja se više autora koji ističu važnost integrativne paradigme za istraživanje religioznog iskustva koja ujedinjuje ličnosti i društveni kontekst i zahteva interdisciplinarni pristup. Zadatak sociologije je, smatra Poloma (1995), da proučava vezu objektivnog društvenog konteksta i njegov uticaj na religiozno iskustvo, kao i subjektivne interpretacije religioznog iskustva i njihov uticaj na društvo (Marinović Bobinac 2005, 340).

Proučavanje društvenog porekla religije ne može da zanemari važnost ideje svetog koja iznutra oživljava svako društveno ispoljavanje religije, tvrdio je J. Vah, predstavnik fenomenološkog smera u sociologiji religije (Wach 1964). Glavna odlika fenomenološkog pristupa je da prvenstvo daje verničkom doživljaju nad njegovim tumačenjem. Ujedno se ističe primat religioznog iskustva i lično svedočenje vernika. I P. Berger (1979) naglašava da je teško opisati takva iskustva, jer su koreni jezika u svetovnom iskustvu. Takva iskustva teško može da opiše onaj ko ih nije iskusio, ali uprkos tome ih prepoznavamo kao stvarnost, a ne kao fantaziju. I religija je takvo iskustvo kada se doživi kao radikalni proboj prema svetom. Zato sociolozi treba da pokušaju da opišu to iskustvo, da ga razumeju i proučavaju bez obzira na teškoće. Vah (1964) piše da se iskustvo svetog, s jedne strane, opire svakom opisu, analizi i naučnom razumevanju, pa je u središtu interesa doživljeno, ali neizrecivo religiozno iskustvo. S druge strane, to je konkretno i najintenzivnije iskustvo koje čovek može da iskusi, jer ga vodi konkretnom delovanju i ponašanju.

Čak i u SAD, gde na univerzitetima vlada komparativna religija (*comparative religion*), fenomenologija je uspela da nađe svoje mesto unutar ove discipline. Joakim Vah (Wach) je od početka želeo da stvori sveobuhvatnu nauku o religijama-*Religionswissenschaft*, koja bi pokušala da prevazde specijalnosti pojedinih disciplina: istorije, sociologije, psihologije, fenomenologije, filozofije i teologije religije. On nauku o religijama deli u dve glavne discipline: istorija religija i iskustvena nauka o religijama.

Treba, dakle, dostići i razumeti značenje religijskih fenomena. Zato je polazište toga istraživanja u *iskustvu svetog*. U svim vremenima čovek je jednako osećao potrebu da artikuliše svoje religiozno iskustvo na tri načina: pojmovno u teološkim teorijama, putem delovanja u praktičnom životu i kolektivno u društvenoj dimenziji. Iako je čvrsto uveren u važnost sociološkog pristupa, Vah ga ipak ne smatra jedinim ključem za

odgonetanje religijskog fenomena. Nijedno proučavanje društvenog porekla religije ne može da zanemari važnost ideje svetog, jer ona iznutra oživljava svako društveno ispoljavanje religije. Najpre dolazi religiozno iskustvo, a tek onda njegovo spoljašnje izražavanje. Sociologija želi samo da bolje razume, u sklopu drugih vidika, ulogu religije u društvu. Zato Vah u samoj sociologiji više obrađuje religijske grupe nego grupe religioznih ljudi, što nije isto. On s jedne strane tvrdi da je religija odraz određene situacije, s druge opisuje religiozno iskustvo kao stvarni uzrok društvenog objavljivanja svetog. Protivrečnosti nema, jer je religija fenomen dvostrukog smisla: istovremeno odraz i ostvarenje, odjek i podsticaj, posredovanje i izvornost. Zato sud o uticaju društva na religiju treba uvek da se dopunjava s ocenom o uticaju delovanja religije na društvo. Dvojica prvaka današnje sociologije religije u SAD, Lukman i Berger, vuku duhovno poreklo iz škole fenomenološke sociologije njihovog učitelja Šica, premda oni sami negiraju da su fenomenolozi religije. Pažljivi čitalac lako u Lukmanovom delu uočava mnoge fenomenološke podsticaje: shvatanje religije kao nadilaženja čovekove biološke prirode, globalnog sistema značenja i supstrata socijalizacije. Zato treba napustiti određenje religije u njenom institucionalnom obliku, a prihvatiti je u njenom antropološkom, što je tipičan fenomenološki zaključak. Iako ga mnogi smatraju simboličkim funkcionalistom, Lukman je, smatra Jukić, pritajeni fenomenolog religije (Jukić 1991, 64). Berger je pod uticajem Šica i Eljaddea, koji je zagovornik religijske hermeneutike, i njegove misli o svetom.

Siniša Zrinščak piše da je Jukić je bio „jedini naš sociolog fenomenologijske orijentacije“ (Zrinščak 1999, 130). Jukić/Mardešić svoj pristup otvoreno naziva fenomenološkim i religiološkim, što se vidi u njegovim, za mene više nego inspirativnim knjigama, od koncepta zaboravljene religije do zaokupljenosti svetim koje čovek kao *homo religiosus* nastoji da dosegne u svetovnom vremenu koje nije bilo sklono svetom.⁷⁸ Susret fenomenologije i sociologije za sociologiju religije je, kako to pokazuju ugledni svetski sociolozi koji ne zaziru od takvih susreta, uvek *ambivalentan*. On sociologiju inspiriše i podstiče u uočavanju različitih oblika manifestacija religijskog fenomena, ali je i bitno uznemiruje u njenim utvrđenim teorijsko/metodološkim procedurama (Zrinščak 1999, 131). Fenomenologija, istaknimo još jednom, želi da

⁷⁸ Jukićevo okretanje temama pučke religije ili nove religioznosti pokazuje jasnu orijentaciju prema temama koje iskazuju *savremene mene religijskog fenomena* (Zrinščak 1999, 134).

istakne primat ispitivanog fenomena, njegovu celovitost i koherentnost. Osnovno pitanje je kako da se ispita i prezentuje određeni fenomen bez metodoloških procedura koje fenomen svode na pojavno i interpretiraju shodno unapred zacrtanom teorijskom okviru. Život, značenje, iskustvo, doživljaj su oni fenomeni kojima fenomenologija nastoji da da primereno mesto u društvenim naukama, a sveto, religijski doživljaj, religijsko iskustvo u fenomenologiji religije. Religijsko je nesvodivo samo na društveno. Zato su fenomenolozi više okrenuti istoriji, istorijskim opisima bogatstva religijskog fenomena i naklonjeniji kompleksnoj nauci/naukama o religiji/religijama koja umanjuje nedostatke pojedinih disciplina. Ako je prva bitna karakteristika fenomenološkog pristupa kod Jukića svedočenje *homo religiosus*, druga je svakako kategorija *svetog* kao analitička kategorija kojom je moguće objasniti dinamiku religijskog u savremenom svetu.⁷⁹ Ova kategorija naglašava čovekovo večno traganje za svojim iskonskim i nedoživljenim korenima pa je sve što se danas s religijom dešava moguće shvatiti unutar te trajne čovekove potrage za svetom, čija paradigma može biti upravo savremeno hodočašće. Iako je bio protiv sociološkog redukcionizma, Jukić svoj opus smešta unutar sociologije, jer fenomenološki pristup treba situirati unutar društvenih procesa koji stalna čovekova religijska htenja društveno oblikuju i preobražavaju. Pozitivističku kritiku fenomenologije ovaj autor ocenjuje kao često površnu i neozbiljnu (Jukić 1991, 65).

Za nas je veoma dragocen Zrinščakov zaključak da novija kretanja u sociologiji religije pokazuju da ona ništa ne gubi od svojih temeljnih obeležja i kada tematizuje koncepte s nesumljivim fenomenološkim utemeljenjem. Ovaj autor je naglašavao da taj odnos uvek mora biti iznova promišljen zbog nužnosti da sociologija religije zajamči minimum svog naučnog identiteta i da, potencijalno obogaćena, ne izgubi iz vida svoje prvo i poslednje pitanje: društvenu dinamiku religijskog (Zrinščak 1999, 135).

U našoj disertaciji smo pristalice shvatanja da sociolog treba da najpre izloži društveni kontekst o kome je reč, i da na temelju raspoloživih izvora fenomenološki opiše religijsko iskustvo. Potrebno je dopusti da vernik govori sam o svom iskustvu, a istraživač treba maksimalno da uvaži njegov govor i stavove. Fenomenolozi, čije stanovište smatramo najprikladnijim za naš rad, u činu zemaljskog traženja svetog

⁷⁹ U *Rečniku religijskih pojmova*, I. Cvitković pod pojmom *homo religiosus* (lat.) podrazumeva „čoveka koji ima iskustvo svetog, sa religijskim iskustvom“ (Cvitković 2009, 452).

izraženog kroz paradigmu putovanja, nalaze suštinsko određenje fenomena religije. Fenomenološki postupak je pokušaj razumevanja biti i struktura religijskih fenomena, shvaćenih u isto vreme u svojoj istorijskoj uslovljenosti i kroz prizmu *homo religiosus*. Protiv ideološkog pokušaja funkcionalista da se zanemari najbitnija dimenzija religije i religioznosti – transcendentnost, i religijsko svede samo na njenu spoljašnju pojavnost i funkcionisanje u društvu, psihološku ili društvenu korist, reagovali su upravo fenomenolozi religije ukazujući na posebnost religijskog fenomena i njegovo snažno unutrašnje značenje. Za shvatanje biti religijskog fenomena prema Jukiću, najvažnije je svedočenje onih koji su imali autentično religijsko iskustvo. S obzirom da je ovo iskustvo uvek vezano za kategoriju svetog, onda je putem doživljaja svetog, kao analitičke kategorije, moguće razumeti metamorfoze i dinamiku, lica i naličja, religijskog u savremenom svetu. Religiozno iskustvo u društvenim naukama se još uvek proučava i istražuje gotovo isključivo pod individualnim, psihološkim, vidom. Svako religijsko-religiozno iskustvo događa se unutar društvenog konteksta koji se može, kao i svaki drugi društveni kontekst ili struktura bilo kog čina kome čovek pridaje značenje, podvrgnuti sociološkoj analizi. Ne postoji, naime, neka vrsta čiste esencijalnosti religijskog iskustva koje bi bilo sasvim nezavisno od tog konteksta. Stoga je hodočašće kao kulturna forma koja predstavlja tekst, smeštena u odgovarajući društveni kontekst, izložena podrobnom opisu, koji u sebi sadrži interpretaciju. Ankica Marinović Bobinac u istraživanju o religijskim iskustvima kaže: „Većina doživljenih iskustava izrazito je povezana s pučkom religioznošću, posebno s hodočašćenjem u Međugorje (Marinović-Bobinac 2005, 339).

Na osnovu svega navedenog smatrali smo da je fenomenološki pristup adekvatan izbor za naše istraživanje uz potrebnu dozu opreznosti u odnosu na neke moguće probleme koji prate fenomenologiju, jer terminologija u religiologiji pati od jednog romantičarskog ideala uživanja u iskustvo vernika i pretenzije da to iskustvo može da se interiorizuje i objektivizuje u tekstu. Najveću opreznost treba ispoljiti, smatra Vukomanović, u istraživačkoj skromnosti da se neće na taj način doći do nekakvih privilegovanih informacija o unutrašnjem iskustvu samog vernika, jer je ta vrsta interiorizacije više jedna utopija. Zato u radu sledimo jedan moderniji fenomenološki pristup, koji bi išao malo dalje od klasika fenomenologije, uz egzaktnost koju pruža sociologija i, posebno, kvalitativni pristup (Vukomanović 2010, 88).

2. Metodološki okvir istraživanja

2.1. Kvalitativno istraživanje kao strategija i istraživačka tehnika

Kvalitativna metodologija preduzetog istraživanja nam se nametnula dvostruko. Prvo, formalno, reč je o vaninstitucionalno sprovedenom istraživanju, s temom koja ranije nije sociološki ispitivana, tako da o reprezentativnom uzorku nismo ni razmišljali. Drugo, suštinsko, akcenat je bio na religioznom iskustvu vernika hodočasnika, pa je višestruka studija slučaja (3 svetilišta i 50 hodočasnika) uz fenomenološku teoriju, dobro odabran teorijsko-metodološki pristup.

Mnogi ljudi veruju da su kvantitativna istraživanja potvrđena (*confirmatory*) i deduktivna, a kvalitativna istraživanja eksploratorna i induktivna po prirodi. Trochim (Trochim) kaže da je srce ove polemike u filozofskom, a ne u metodološkom. Različite su epistemološke pretpostavke kvalitativnih istraživača, od kojih mnogi smatraju da je najbolji način da razumeju neki fenomen da sagledaju njegov kontekst (Trochim, 2001). Stejk (Stake) u delu *The Art of Case study Research* (1995) navodi tri glavne razlike između kvalitativnog i kvantitativnog:

1. Distinkcija između objašnjenja i razumevanja kao cilja istraživanja⁸⁰
2. Distinkcija između personalne i impersonalne uloge istraživača
3. Distinkcija između otkrivenog znanja i konstruisanog znanja (Stake 1995, 37)

Ovaj autor smatra da je kvalitativno istraživanje, „interpretativno, holističko, naturalističko, nezainteresovano za uzrok“ (Stake 1995, 46). Jin, autor više studija o Metodu slučaja, smatra da je neproduktivna debata o kvalitativnom istraživanju kao manje vrednom u odnosu na kvantitativno. On navodi da neki kvalitativno istraživanje smeštaju u „meku“ (*soft*) društvenu nauku, dok je kvantitativno posledično orijentisano i zaista naučno. Zapravo, slažemo se sa Jinom, istraživanje može biti dobro i loše, što ne zavisi od tipa istraživanja (Yin 1993, 57). S druge strane, u poslednjoj dekadi 20. veka neki autori nastoje da afirmišu stavove o nemogućnosti utvrđivanja jasnih granica između tih metoda, jer nema apsolutnog razlikovanja kvalitativnog i kvantitativnog (Guba 1981, Patton 1980, Miles & Huberman 1984). Među onima koji su smatrali da se

⁸⁰ Razliku između istraživanja koje stvara objašnjenja, nasuprot istraživanja koje promoviše razumevanje vidi šire u Wright, G. H. von (1975).

mogu udruživati oba metodološka pristupa, najistaknutiji je Denzin sa svojom strategijom „triangulacije“.⁸¹ On smatra da različiti epistemološki pristupi ne moraju nužno da rezultiraju i različitim metodološkim pristupima.

Pojam kvalitativnih istraživanja danas podrazumeva širok obim mnogih strategija i istraživačkih tehnika. Koristi se terensko istraživanje, etnografija, studija slučaja, deskriptivno istraživanje, interpretativna procedura. Ova istraživanja se nazivaju i hermeneutička, fenomenološka, naturalistička, interaktivna. Iako ovi termini sadrže u sebi elemente kvalitativnih istraživanja, ne mogu se izjednačiti. Najčešće koriste termin terenski rad (*field work*) da bi se potencirao način na koji su došli do podataka.

Kvalitativna istraživanja su dizajnirana da istraže ljudsko iskustvo, pri čemu koriste specifične metode pomoću kojih se ispituje kako pojedinci vide i doživljavaju svet. Kvalitativne metode su adekvatne kada se želi odgovoriti na pitanja „zašto“ i „kako“ u okviru definisanog istraživačkog problema (Yin 2007, 11). Kvantitativni pristup se koristi u onim istraživanjima u kojima se želi doći do odgovora ko i koliko učestvuje u određenim procesima, ali ne može da objasni zašto se neka pojava dešava u njenom prirodnom kontekstu. Kvalitativne studije se najčešće koriste i onda kada želimo da istražimo neku relativno novu pojavu ili proces i kada se želi objasniti i razumeti iz perspektive pojedinca (odnosno grupe). Generalizacija se i ne pominje u kvalitativnim istraživanjima. Analizira se, daje se gust opis, “thick description” nekog slučaja koji može, ali i ne mora u nekom drugačijem kontekstu da važi.

⁸¹ Triangulacija (lat. triangulus - trougao) je istraživački princip koji zahteva komplementarnu primenu različitih istraživačkih pristupa u istraživanju jednog problema... Naime, pojedinačni metodi mogu da otkrivaju različite aspekte stvarnosti, ali nijedan poseban metod ne može da osvetli raznovrsnost sveukupnih aspekata kompleksnih društvenih fenomena...Triangulacijom se povećava pouzdanost ili valjanost istraživanja. „Ukoliko se jedna tehnika za prikupljanje podataka primenjuje na različite izvore podataka i pri tom se dobijaju konzistentni rezultati – to je direktna potvrda pouzdanosti studije. Ukoliko se, pak, triangulacija odnosi na različite tipove podataka (npr. kvalitativne i kvantitativne), a tim putem dobijeni nalazi konvergiraju, onda takva strategija unapređuje valjanost istraživanja” (Đurić, S. 2007, 630-631).

2.2. Kvalitativno istraživanje u sociologiji religije

Prema Jukiću postoje tri razdoblja u istoriji sociologije religije: I razdoblje je obeleženo nadmoćnošću teorijsko-ideološke metode; II razdoblje karakteriše nadmoćnost iskustveno kvantitativne metode; III razdoblje u prvi plan dolazi pluralističko-interdisciplinarna metoda. Ovaj vrsni sociolog religije tvrdi da:

„Izjednačiti religioznost s redovnošću ispunjenja crkvenih obaveza znači osiromašiti religiju do izobličenja“ (Jukić 1991, 20).

Ispravan je prigovor ovog autora da postupak praćenja posete nedeljom bogoslužnju ne meri svu religioznost, jer statistika posećivanja ne govori ništa o tome kako vernici osećaju to sudelovanje u obredu, koje može biti rezultat dubokog verskog opredeljenja, ali i posledica porodične tradicije, ili društvene prisile. Ispitivanja javnog mnjenja su pokušala da pored verske prakse *izmere* tu subjektivnu stranu religioznosti. Broj indikatora religioznosti se počeo brzo množiti... Glok (Glock) je pisao da unutar religije postoji 4 dimenzije religioznosti:

1. religiozno iskustvo - pokušava da meri stepen osećajne privrženosti natprirodnom.
2. obred - pohađanje crkve i molitveni život.
3. ideologija - izražava meru podređenosti verskoj grupi ili njenoj istini.
4. etička doslednost- određuje posledice pridržavanja verskih pravila grupa i pojedinaca.

Posle je dodata, kao peta, spoznajna dimenzija, koja meri znanje vernika o bitnim porukama njihove religije (prema Jukić 1991, 21).

Kritika empirijske sociologije da je nepogodna za istraživanje fenomena religije, jer je isključivo vezana za crkvenu religioznost. Religioznost je isuviše lično pitanje koje zadire u najdublje slojeve ljudskog bića - da bi se lako izložila merenju s grubim i neprikladnim sredstvima.

„Zato je sociolog izložen unutrašnjem osobnom procijepu: mora u isti mah biti nepristrasan i dobrohotno suživljen s religioznošću vjernika koju istražuje. Ako religiju mrzi ili prezire neće od nje ništa shvatiti, ako je suviše uvažava neće od istraživanja imati nikakve koristi“ (Jukić 1999, 23).

U III razdoblju su se pojavili sociolozi koji nastoje da prevladaju raskol između neplodnog empirizma i apstraktne teoretičnosti, kada je stvoren tip „mešovitog“ sociologa religije. Osim pluralizma (teorijskog i empirijskog) u sociologiji religije se

pojavljuje još jedna oderednica: interdisciplinarnost- zbog nemogućnosti sociologije da smisleno dosegne i obuhvati svu složenost religijskog fenomena. Ukratko, po Jukiću, budućnost pripada samo onoj sociologiji religije koja uspe da izmakne trostrukoj opasnosti: da ne postane ideologija, da se ne pretvori u idolatriju brojeva i da prestane da prekoračuje vlastite granice (Jukić 1991, 28).

Neke slabosti kvantitativnog, odnosno prednosti kvalitativnog istraživanja religioznog iskustva navodi i A. Marinović Bobinac u radu “Dimenzija religioznog iskustva u Hrvatskoj: “šapat anđela” iz sociologijske perspektive” (2005). Naime, u dosadašnjim (kvantitativnim) istraživanjima religioznog iskustva najčešće se koristio strukturisani intervju s ponuđenim odgovorima i uzročna analiza povezanosti varijabli. Prigovor tom pristupu, da strukturisana pitanja nisu adekvatna za ispitivanje religioznog iskustva jer je interpretacija svakog ispitanika o značenju strukturisanog pitanja različita, izneo je Jaman (Yamane 2000). Na ovaj način, kaže Bobinac Marinović, može da se utvrdi samo postojanje fenomena religioznog iskustva i njegova učestalost, dok istraživač nema načina da iz odgovora sazna da li je ispitanik imao religiozno iskustvo, jedan od više tipova fizičkih susreta ili neko potpuno beznačajno iskustvo; ne saznaje se ništa ni o značenju iskustva za pojedinca (Marinović Bobinac 2005, 341). Kvalitativan pristup, posle pozitivnog odgovora na filter pitanje, koristi otvorena pitanja ili intervjue da bi dobio opise religioznih iskustava, koje posle klasifikuje u kategorije. Umesto merenja imamo opis, umesto uzročne analize – klasifikaciju.⁸² Sociolog ne može da istražuje religiozno iskustvo u trenutku njegovog događanja, ali može da istražuje njegove posledice. Znači, proučava se interpretacija religioznog iskustva, odnosno istraživanje jezičke ekspresije, naracije (priče), tj. načina na koji ispitanici izražavaju, zaključuju i misle o svom religioznom iskustvu. Strukturalno se većina razvijenih religija, kao sistema ideja, verovanja i prakse, sastoji od više međusobno povezanih elemenata: doktrine, obreda, iskustva, znanja, vrednosti, normi, ustanova i verskih ličnosti. Religije se međusobno razlikuju kako su ti elementi povezani u celinu.

⁸² Nedostaci pristupa: religiozna iskustva se shvataju kao realistične prezentacije a ne interpretacije iz kojih može da se isčita značenje koje podložno promenama, što zavisi od društvenog konteksta ili stadijuma životnog ciklusa ispitanika; postoji rizik da filtriranjem ispadnu iz istraživanja pojedinci čije se religiozno iskustvo ne uklapa u istraživačevo filter- pitanje (Yamane 2000). Zato se više autora zalaže za analizu značenja putem jezičke ekspresije, odnosno narativnu analizu (narrative analysis) (Yamane 2000; Franzosi 1998; Ochs i Capps 1996).

Prevladavanje jednog elementa upućuje na tip religije, a razvijenost pojedine dimenzije upućuje na tip religioznosti, odnosno na tip vernika. Ako krenemo od Glok-Starkove tipologije religioznog iskustva, imajući na umu da je korišćenjem kvantitativne metodologije moguće samo naslutiti sadržaj koji se krije iza pojedinog odgovora, prvi i drugi tip religioznog iskustva iz njihove tipologije (potvrđujuće i odgovoreno iskustvo), treći tip (ekstatično iskustvo), četvrti tip - iskustvo objave (revelation experience).

U istraživanju Marinović Bobinac su se izdvojila tri tipa iskustva:

1. Religiozna- ozdravljenje, obraćenje, vizije, glasovi, govorenje u jezicima, opsjednutost đavolom;
2. Alternativna – čitanje misli, uroci, magija, duhovi, hipnoza, susret s vanzemalcima;
3. Mešana iskustva (mogu biti i u religijskom i alternativnom kontekstu) ozdravljenja, obraćenja, vizije, glasovi (Marinović-Bobinac 2005, 351).

U našem istraživanju hodočasnici su imali iskustva ozdravljenja, obraćenja, vizije, videli su opsednute đavolom.⁸³

Ne možemo da zaobiđemo važnu polemiku između Tomke i Flerea oko metode anketiranja koje se direktno odnosi na proučavanje pravoslavlja. Mikloš Tomka, poznati mađarski sociolog religije, u tekstu „Da li konvencionalna sociologija religije može izaći na kraj sa razlikama između istočno i zapadnoevropskog razvoja?“ postavlja pitanje da li su konceptualizacija i kriterijumi religioznosti, kao i konvencionalni metodi anketiranja koji se koriste u sociologiji religije na Zapadu, adekvatni za Istočnu i Srednjeistočnu Evropu? Kao i religija u društvenom životu na ovim prostorima i sociologija religije je doživela obnovu u Istočnoj i Srednjeistočnoj Evropi, a tumačenje religijskih promena na ovom prostoru vodi neobično različitim zaključcima. Komunistička prošlost, ograničena modernizacija i pravoslavna kultura usloveli su različitosti sociokulturnih obrazaca u Istočnoj Evropi. Prema Tomki razvoj adekvatne sociologije pravoslavlja zahteva napredovanje na tri polja: 1. standardizovani metodi bi trebalo da prevaziđu iskazivanja zapadnohrišćanske tradicije kao osnovne kriterijume religioznosti; 2. uranjanje u eksplicitne ili implicitne religije bi trebalo da bude prihvaćeno kao relevantan podatak i 3. članstvo u religijskoj organizaciji u Istočnoj Evropi nije tipično. U ovim kulturama, religija i denominacija, sa Bogom ili bez njega,

⁸³ Više u poglavlju V 2.

su nerazdvojni delovi ličnog identiteta. Istočnoevropska religija zato izmiče kriterijumima zapadne sociologije religije, kao što je slučaj sa novim religijskim fenomenima (Tomka 2010, 199-215). Na Tomkin tekst je reagovao Sergej Flere, međunarodno istaknuti slovenački sociolog religije, radom „Ispitivanje potrebe za posebnom metodologijom pri proučavanju pravoslavlja“ (Flere 2010, 217-234). Posebne razlike pravoslavlja koje je naveo Tomka, uz zahtev za „posebnom metodologijom istraživanja“, testirani su na uzorku srpskih pravoslavaca i komparirani sa slovenačkim katolicima i američkim protestantima. Korišćen je upitnik koji je imao pitanja koncentrisana na različite pokazatelje religioznosti i njihove moguće korelate (npr. strepnju, rodnu orijentaciju, delinkvenciju, demografske varijable ...). Uzorkom su bili obuhvaćeni studenti prvenstveno društvenih i humanističkih nauka iz četiri različita kulturna okruženja, a istraživanje je sprovedeno 2005. godine. Značajno je da Flere nije pronašao važne strukturalne razlike, ni u stepenu, ni u pravcima koje pominje Tomka. Osobnost srpskih pravoslavaca se pojavila jedino u većoj prisutnosti religioznosti krivice. Flere ne kaže da, sa sociološkog stanovišta, nema važnih razlika između Istočnog i Zapadnog hrišćanstva, ali nije našao da je valjana tvrdnja o potrebi za „posebnom metodologijom istraživanja“.

2.3. Studija slučaja

Studija slučaja je poznata istraživačka metoda, koja se smešta unutar nekoliko metodoloških tradicija: naturalističke, holističke, etnografske, fenomenološke i biografske (Denzin&Lincoln, 1994). U poslednje vreme studija slučaja postaje istraživačka strategija (Yin 1993, 44) koja se koristi u empirijskim istraživanjima u društvenim naukama. Studija slučaja podrazumeva emirijsko istraživanje koje istražuje pojavu „u njenom realnom obliku i životnom i društvenom kontekstu“, posebno kada granice između pojave i konteksta nisu jasno odvojene (Bogdanović 1993, 89)⁸⁴. Obuhvatanje kontekstualnih uslova su veoma važni za istraživanu pojavu. Istraživački dizajn studije slučaja formira se na sledeće probleme: na koja pitanja studija treba da pruži odgovor, koji su podaci za to relevantni, koji podaci i kako se prikupljaju, i, kako se analiziraju rezultati (Yin 2003, 20). Kod studije slučaja naglasak je na razumevanju slučaja, samog po sebi, ili ako je slučaj osoba, uobičajeni kontekst je njegova porodica (Leburić 2002, 224). Yin smatra da je studija slučaja bitna forma istraživanja u društvenoj nauci, jer može da koristi više od jedne metode i to u međusobnoj kombinaciji jedne s drugom. Studija slučaja kao istraživački pristup odlikuje traženje (Yin 1993, 46). Yin, u tehničkom smislu, metodu studije slučaja definiše kao „empirijsko istraživanje u kojem broj varijabli može da premaši broj ključnih podataka“ (Yin 1993, 32). U primeni ove metode je bitno da se u ispitivanju savremenog fenomena unutar njegovog realnog životnog konteksta koristimo višestrukim izvorima evidencije (Leburić 2002, 232).

Prva tipologija prema vrsti razlikuje *pojedinačnu i višestruku* studiju slučaja (Yin, 2007: 53), dok druga klasifikacija tipova studije slučaja (Stake 1995, 3) razlikuje *intrinzičnu, instrumentalnu i kolektivnu* studiju slučaja. Višestruka studija slučaja uključuje dva ili više slučajeva u jednoj studiji/istraživanju. Ti višestruki slučajevi su odabrani da se međusobno mogu replicirati (ponavljati), bez obzira da li se radi o egzaktnim (direktnim) ponavljanjima ili predvidljivim različitim sistematskim

⁸⁴ Marija Bogdanović se prva u srpskoj sociologiji bavila kvalitativnom metodologijom, posebno studijom slučaja i biografskim metodom.

ponavljanjima (Yin 1993, 5).⁸⁵ U našem istraživanju imamo višestruku studiju slučaja svetišta i hodočasnika.

2.4. Metodologija: istraživanje 2007. godine

Nakon terenskog dela i kontakta s religioznim pojedincima i grupama u njihovom vlastitom društvenom i kulturnom okruženju, istraživač se vraća u svoj vlastiti prostor, sređuje beleške, podatke, utiske, audio i video zapise, snimljene razgovore i- nakon izvesnog perioda (samo)refleksije – seda za pisati sto ili kompjuter da ponudi još jednu, manje ili više validnu, interpretaciju ili, eventualno, novi ugao gledanja na religijske svetonadzore, prakse i institucije (Vukomanović 2008, 19).

S obzirom na višedimenzionalnost i složenost teme opredelili smo se za kvalitativnu metodologiju i metod slučaja, koji ispituje celovitost istraživane pojave. Da bi dobili odgovore na polazna pitanja koja smo postavili u Uvodnom delu gde se utvrđuju polazni ciljevi istraživanja koristili smo navedeni metodski pristup, odnosno dizajn u okviru ove metode- studiju višestrukog slučaja. Ovo se odnosi kako na odabrana tri svetišta, tako i na po 25 hodočasnika iz obe hrišćanske konfesije. Koristili smo i tehniku narativne analize (*narrative analysis*) koja predstavlja kombinaciju više istraživačkih strategija i u sebi sadrži primese biografskog, analitičkog metoda, metod životne istorije i intervju). U izveštajima ovakvih istraživanja oko 50% teksta predstavljaju navodi govora i mišljenja ličnosti o kojoj se radi, a ostalo su komentari istraživača. Cilj nam je bio da dođemo do jedne interdisciplinarnе metodologije, da bi izbegli iskliznuće, tj. održali jedan što objektivniji, neutralniji odnos prema samoj građi. Uz stalno vraćanje na diskurs, kako bi to rekao Vukomanović, a ne s onim što je u srcima i glavama ljudi (Vukomanović 2010, 88-89).

Iskustvena evidencija nastajala je postupno iz više različitih izvora podataka sa ciljem razumevanja pojave, iz aspekta svakodnevice samih aktera, hodočasnika. Ceo tok

⁸⁵ Robert Jin razlikuje dve varijante studije slučaja, i to u odnosu na broj jedinica analize: dizajn pojedinačnog slučaja i dizajn višestrukog slučaja (Yin, 2003:45). Studija pojedinačnog slučaja se koristi u situacijama kada je slučaj presudan za testiranje precizno formulisane teorije. Studija višestrukog slučaja se koristi kada studija sadrži više od jednog slučaja, i zasniva se na logici ponavljanja (kao kod eksperimenta). Logika kojom se rukovodi studija višestrukog slučaja kaže da svaki slučaj mora biti izabran da bi pružio iste ili slične rezultate ili da bi dao kontrasne rezultate iz unapred određenih (teorijom zasnovanih razloga). Dakle, ponavljanje, a ne logika uzorkovanja, je osnovni cilj višestrukog slučaja. Jin piše da je dizajn višestruke studije slučaja sve prisutniji u istraživanju poslednjih godina.

nastanka građe pratila je intenzivna *sekvencionalna analiza* (Bogdanović 2007, 16-17). Terensko istraživanje se odvijalo na pomenuta tri svetišta na centralne praznike. Posmatranje s učestvovanjem u ritualima (sveto), ali i poseta vašarima (svetovno). Drugi izvor evidencije su pružili intervjui, kao sastavni deo studije višestrukog slučaja. Prilikom prikupljanja podataka u kvalitativnim sociološkim studijama navodimo tri osnovna principa koja obezbeđuju epistemološku jačinu studije. To su:

- princip triangulacije,
- stvaranje baze podataka, i,
- održanje lanca evidencije (Bogdanović 1993, 94-105).

Podaci treba da budu objektivni, sistematični, precizni i valjani. Kada se istraživanje sprovodi metodom studije slučaja, potrebno je da se ojača valjanost rezultata, što se prvenstveno postiže principom triangulacije. Ovaj princip sledi logiku višestrukih izvora evidencije i podataka, različitih tehnika njihovog prikupljanja, i različitih perspektiva njihovog objašnjenja.

Višestruki izvori evidencije podrazumevaju prikupljanje evidencije iz različitih izvora, što je u okviru istraživanja o svetištima i hodočasnicima koji ih pohode, obuhvaćeno pomoću odgovarajućih postupaka, kao što je analiza literature o problemu, dubinski intervjui sa hodočasnicima, u kontekstu desekularizacije svetske, regionalne i u Srbiji, upitnici o opštim podacima za slučaj, analiza postojeće zvanične i crkvene statistike i sajtova eparhija.

Da bi povećali objektivnost koristili smo različite metode prikupljanja podataka, uključujući upitnik, snimanje kamerom, analizu sekundarnih podataka, dakle metode koje se smatraju objektivnim. To su:

- terenski rad
- posmatranje s učestvovanjem
- snimanje rituala kamerom
- razgovor s igumanijom manastira i sveštenicima koji su u svetištima kao i onima koji vode grupe na put.
- dubinski intervjui s hodočasnicima
- razgovor s Romima sniman kamerom (Tekije i Đunis).

Protokol istraživanja je najbolji način da se poveća objektivnost i pouzdanost studije, i trebalo bi da se sastoji od nekoliko delova: uvod i pregled o samom projektu koji sadrži ciljeve, probleme i značajnu literaturu o istraživanoj temi; Temeljnim zahtevima mentora rada već pri podnošenju Molbe za izradu doktorske teze imali smo od početka solidnu bazu i dobar orijentir za istraživanje.

Vođenje terenskih beleški je bilo od velike koristi, kao i snimanje kamerom na sva tri svetišta. Prikupljanje podataka obavljeno je, osim iz validne literature i putem dubinskog intervjua sa otvorenim pitanjima. Tehnika dubinskog intervjua je najpogodnija za istraživanja koja žele pojavu da objasne dubinski i uzročno. Konstruktivistički, ili, kako ga neki nazivaju, postmoderni pristup istraživanju favorizuje slobodu u formi i u toku intervjua. U cilju uspostavljanja uporedivosti ovako prikupljene građe, podataka, bilo je potrebno da intervju bude „vođen“. Zato smo se i opredelili za *polustrukturisani intervju*, gde je data sloboda hodočasnicima da ispričaju svoju priču, a da s druge strane istraživač svima postavlja ista pitanja i samo u slučaju velikih skretanja s teme, što se dešavalo, vrati ispitanike u kolosek i okvir teme.

Na osnovu ovog Plana intervjua, s definisanim pitanjima, rađeni su intervjui u kojima se, nakon uvoda i predstavljanja istraživačkog problema hodočasnicima prelazilo na intervju (koji je sniman diktafonom).⁸⁶

⁸⁶ Plan intervjua vidi u Prilogu.

2.4.1. Tok i uzorak istraživanja

Iskustvo sa velikih hodočašća donekle nas je usmerio na odabir teme doktorata, o posebnoj vrsti malih pokloničkih putovanja, mešovitim hodočašća, u Srbiji. Knjiga Gera Dejzingsa o mešovitim hodočašćima na Kosovu stigla je u pravi čas (2005). Moja prvobitna zamisao su bila svetišta u Đunisu⁸⁷ i na Tekijama⁸⁸ (pravoslavno i rimokatoličko), oba posvećena Bogorodici koja masovno posećuju Romi muslimani. Na sugestiju mentora, Milana Vukomanovića, dodata je Sv. Petka Kalemegdanska,⁸⁹ kao izuzetna svetinja do koje nije teško doći.

Najčešća metoda uzorkovanja koja se koristi u studijama slučaja je namerno uzorkovanje. Pri tome se obično bira po sledećim principima: ekstremni slučajevi, najbolji slučajevi, najgori slučajevi, klasteri sličnih slučajeva, reprezentativni slučajevi i specijalni slučajevi. Mi smo tražili vernike- hodočasnike koji su išli na više hodočašća. Pored toga, u formiranju uzorka, glavne determinante su bile konfesionalna pripadnost, starost i pol. Intervjui su obavljeni u Beogradu 2007. godine na uzorku od 25 pravoslavnih i 25 katoličkih hodočasnika. S obzirom da su navedena svetišta posvećena Bogorodici i Sv. Petki, smatrali smo da ih nešto više posećuju žene. Zato u uzorku ima po 15 žena i po 10 muškaraca iz obe konfesije. U uzorku je bilo po 6 žena ispod i po 9 iznad 50 godina, a muškaraca po 5 iz obe starosne kategorije kako pravoslavnih tako i katolika. Razgovori su snimani diktafonom, a zatim transkribovani.

U kvalitativnim istraživanjima najčešće ne može da se vrši selektovanje uzorka slučajnim izborom, već je potrebno korišćenje druge strategije. U literaturi posvećenoj kvalitativnim istraživanjima govori se o više vrsta uzorka dobijenih na različite načine. Mi smo se opredelili za uzorak „grudve snega“, za koju je karakteristično da se formira postepeno sa korišćenjem informacija od jednog izvora, pa od drugog. Istraživač stupa u kontakt sa jednom grupom ispitanika ili sa nekoliko individua za koje zna da mu mogu dati informacije za problem koji proučava. To su ispitanici koje lično poznaje ili je na

⁸⁷ Pošto se radi o selu koje je oko 210 km udaljeno od Beograda, u kome su rođeni autorkini baka i deda, logistička podrška rođaka je olakšavala duži boravak na terenu.

⁸⁸ Tekije su kod Petrovaradina (Novi Sad) na 70-tak km od Beograda pa su bili mogući višekratni jednodnevni boravci.

⁸⁹ Kalemegdanska tvrđava spada u najposećenija turistička mesta u Beogradu. Kalemegdanske svetinje: Crkva Ružica i Kapela Sv. Petke su takođe masovno posećene od svih ljudi bez obzira na konfesionalnu i versku pripadnost.

neki način stupio u kontakt s njima. Ovi ispitanici dalje upoznaju istraživača sa njihovim prijateljima, kolegama ili poznanicima koji postaju predmet interesa istraživača. Od njih dobija informacije i vezu za kontakt sa trećim ispitanicima i tako sledeći njihovu mrežu odnosa se formira uzorak. Naziv ove vrste uzorka izražava alegorija sa grudvom snega, koja kad se baci nizbrdo postaje sve veća (Burgess 1984, 54-58). Ova vrsta uzorka ne poštuje kriterijume reprezentativnog uzorka i nije zasnovana na teoriji verovatnoće. To što se istraživači odlučuju u kvalitativnim istraživanjima za ovakve tipove uzorka proizilazi iz prirode ovih istraživanja. Na primer, grupe sa devijantnim ponašanjem, religijske sekte, simpatizeri neke partije, i zašto da ne - hodočasnici. Ako u ovim populacijama izaberemo ispitanike slučajnim izborom, male su šanse da nam bude dozvoljeno jedno produbljeno istraživanje pojave koja nas interesuje. Intenzivno proučavanje pojave je moguće samo u grupi koja nas prihvata i stekla je poverenje u nas.⁹⁰ Primena reprezentativnog, slučajno izabranog uzorka u kvalitativnim istraživanjima često je nepotrebna i zbog toga što istraživača ne interesuju varijacije na pojavu u različitim grupama, već ono što predstavlja karakteristiku izabranih grupa.

Najveći broj intervjuja s hodočasniciima urađen je u crkvenim prostorijama u Beogradu: za katolike u crkvi Sv. Petra, Sv. Ante, i u kući- samostanu Malih sestara na Zvezdari, za pravoslavce u prostorijama crkvenog doma Sv. Arhangela Gavrila u Zemunskom parku, i Sv. Aleksandra Nevskog na Dorćolu. Nekoliko intervjuja urađeno je, po njihovoj želji, u stanovima hodočasnika, i u biblioteci Odeljenja za sociologiju na Filozofskom fakultetu.

⁹⁰ Zahvalna sam na pomoći "ljudima iz crkve", od nadbiskupa Stanislava Hočevara i Isusovih Malih sestara, do prof. Bogosl. fakulteta, +o. Radovana Bigovića, tadašnjeg starešne manastira Sv. Arhangela Gavrila u Zemunskom parku, i o. Radomira Popovića, upravitelja svetilišta Kapele Sv. Petke i crkve Ružice na Kalemegdanu. Nesebičnu pomoć, posle prvobitnog i srećom kratkotrajnog nepoverenja, dobila sam i od o. Vaje Jovića, starešine hrama Sv. Aleksandra Nevskog u Beogradu, i mati Marije Vasiljević, igumanije manastira u Đunisuu. Njihova preporuka, oni bi rekli blagoslov, mi je uveliko olakšavala početnu komunikaciju s ispitanicima- hodočasniciima, a dozvolili su i snimanje kamerom što je strogo zabranjeno u hramovima.

Socio-demografska obeležja hodočasnika

a. Polna struktura:

-muškaraca u uzorku ima 20, a žena 30.

b. Starosna struktura:

do 20 god. - 1
od 21-30 god.- 7
od 31-40 god.- 5
od 41-50 god.- 9
od 51-60 god.-13
61god i više- 15

c. Obrazovna struktura

sa osnovnom školom- 2
sa srednjom školom- 23
sa višom stručnom spremom- 6
sa visokom stručnom spremom- 19

d. Profesionalna struktura:

1 učenik, 3 studenta, 7 tehničara (ekonomski, laboratorijski, rentgen, administrativni, elektro, i turistički), 1 fizioterapeut, 1 poslastičar, 1 veterinar, 1 pedagog, 1 andragog, 1 bibliotekar, 1 pravnik, 7 profesora (istoričar umetnosti, filozof, italijan, matematičar, veroučitelj, 2 fizičara), 1 kustos, 1 prevodilac, 1 bankar, 1 elektro inženjer, 1 pesnikinja, 1 domar, 1 stomatolog, 1 fotograf, 1 crkvenjak, 14 penzionera, 1 nezaposlena i 1 domaćica.

V ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

1. Studije slučaja tri svetišta u Srbiji

1.1. Kalemegdanska Sv. Petka

1.1.1. Istorijat/mit i deskripcija svetišta

“Ono što je Jerusalem među drugim patrijaršijama, to su beogradske kalemegdanske crkve za ostale hramove u gradu. Mesto pokloništva, kolevka hrišćanstva u Beogradu, kupelj mnogih ponovnih ili sviše rođenja, odlagaonica reka suza pokajanja, grozdilište zaveta- crkva Rođenja Presvete Bogorodice, poznatija kao crkva Ružica, i kapela Svete Petke predstavljaju istinsko duhovno jezgro Beograda”(Vukašinović 2007, 18).

Od cele Beogradske tvrđave najlepši, u istorijskom pogledu najvažniji, i svakako najinteresantniji jeste onaj deo Beogradske tvrđave gde se nalaze dve velike srpske verske i narodne svetinje: crkva Ružica i kapela Svete Petke, sa izvorom lekovite vode u samom oltaru kapele piše o. Dušan Ivančević, nekadašnji duhovnik ovog svetišta (Ivančević 2010, 19).⁹¹

Iako ih narod često poistovećuje, Pravoslavna crkva zapravo slavi tri Sv. Paraskeve ili Svete Petke. To su Prepodobna mučenica Paraskeva (Rimljanka) iz II veka koju crkva slavi 20. jula (8. avgusta)⁹², prikazuje se pod šlemom na ikonama. Zatim, Sv. mučenica Paraskeva iz Ikonije, kojoj je posvećen 28.oktobar (10. novembar), koju slavi Ruska crkva, dok je kod Srba sasvim nepoznata. I na kraju, za naš rad najznačajnija, Prepodobna mati Paraskeva, (u daljem tekstu Sv. Petka) koju srpski narod visoko poštuje i slavi kao svoju veliku svetiteljku 14. (27) oktobra. Interesantno je da rimsku mučenicu i prepodobnu mater Sv. Petku, srpski narod slavi kao jednu sveticu. Sv. mučenicu Paraskevu narod zove “letnjom Sv. Petkom”, a prepodobnu mater Petku “jesenjom Sv. Petkom”. Visoko poštovanje Sv. Petke u Srba datira još iz srednjeg veka, što se vidi i po broju hramova koji su posvećeni omiljenoj svetici.⁹³

⁹¹ Preciznije rečeno, na Kalemegdanu, postoji više svetinja. Pored crkve Ružice i kapele Svete Petke, to su i Isposnica, Vodica i Kosturnica.

⁹² Prvo je naveden datum po Julijanskom (validan u nekim pravoslavnim crkvama, među kojima je i SPC) kalendaru, a u zagradi je datum po Gregorijanskom, danas opšte prihvaćen svetski kalendar.

⁹³ Po slavljenosti u Srba, Sveta Petka je na petom mjestu, po broju svečara, nalazi se iza Svetog Nikole, Jovana, Đorđa i Arhandela Mihaila. Njoj je u našem narodu posvećeno oko 240 poznatih parohijskih i manastirskih crkava...” (Radović 2009, 5).

Sv. Petka, poreklom Srпкиnja⁹⁴, je rođena u Vizantiji u gradu Epivatuu (danas, Bojados). Živela je krajem X i početkom XI veka (Đorđević, S. 1994, 7). Po smrti imućnih roditelja svetica je podelila imanje sirotinji i zamonašila se u Carigradu. Najveći deo svog asketskog i molitvenog života je provela u Jordanskoj pustinji. U njenom životu⁹⁵ (biografiji) je zapisano da joj se tada javio anđeo rekavši joj da se vrati u svoj zavičaj. Posle upokojenja mošti su joj bile u Carigradu, pa su prenete u Trnovo, a odatle ponovo u Carigrad, zatim u Beograd, i konačno u rumunski grad Jaši. U beogradskoj tvrđavi, na Kalemegdanu, pored kapele posvećene Sv. Petki nalazi se izvor čija voda čudotvorno leči bolesne.

„U većini mesta ovaj dan zovu Pejčin dan ili Petkovića. Kao i na Kalemegdanu, Crkva u Jašu ovog dana je izuzetno posećena jer dolaze bolesni sa čitavog Balkana da se za trenutak ispruže na njenom grobu, verujući da su njene mošti isceliteljske. Desetine crkava u srpskim krajevima posvećeno je Sv. Petki. Hramove posećuju naročito žene da bi lakše rađale, a nerotkinje se mole da bi imale decu. Žene koje traže pomoć od svete zavetuju se i poste sedam dana, a na njen dan odlaze u crkve sa prilozima” (Antonić, D. 2002, 1465).

Violeta Cvetkovska Ocokoljić i Tatjana Cvetkovski prave zanimljivu paralelu između savremenih hodočasnika i hodočašća drevnih hrišćana u Svetu Zemlju, dobro zapažajući da se paganski obred *incubatio*, poznat od najranijih hodočasničkih putovanja zadržao i do današnjih dana (Cvetkovska Ocokoljić; Cvetkovski 2010, 228). U brojnim srpskim manastirima i danas vernici, koji su u potrebi, mogu da prespavaju pored kivotu svetitelja u nadi da će ih isceliti.⁹⁶ Autorke pokazuju da se suština hodočasničkih

⁹⁴ Osim ovog navoda u *Enciklopediji pravoslavlja*, o srpskom poreklu svete pisao je i vladika Nikolaj Velimirović u Ohridskom prologu (Velimirović, 2007:754-755).

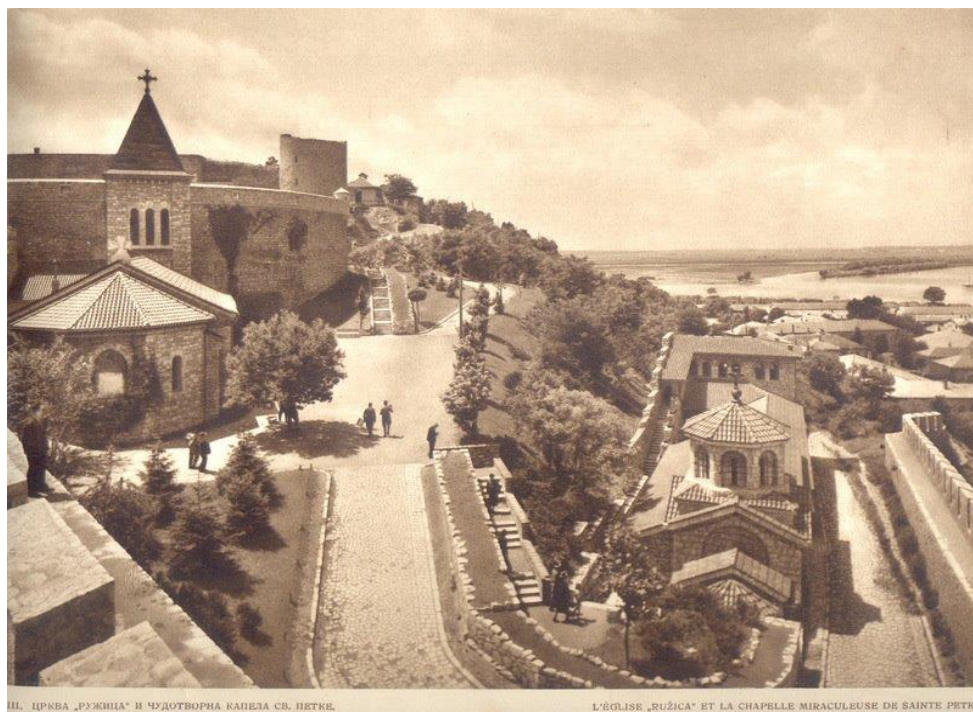
Ovu tezu, o srpskom poreklu svete, je odbacivao je u 19. veku arhimandrit Ilarion (Ruvarac) (vidi članak u *Letopisu Matice Srpske*, br. 115, „O radu Miloša S. Milojevića u Glasniku“ iz 1873. godine, ili u Zborniku Ilariona Ruvarca, u izdanju Srpske Kraljevske akademije, iz 1934. godine. (http://www.sv-jelisaveta.org.rs/holidays_alone.php?ArticleId=%20648).

⁹⁵ Žitije Svete Petke je, (prema I. Ruvarcu 1385), napisao bugarski patrijarh Jevtimije (prema Vukašinović 2010, 241); Poznato je i žitije Prepodobne matere naše Paraskeve-Petke koje je napisao arhimandrit Justin Popović.

⁹⁶ Jedna od najposećenijih srpskih svetinja je svakako manastir Ostrog u kome, naročito preko leta, na stotine vernika prespava u konacima ili pod vedrim nebom. Dodirne relikvije, osveštane na kivotu svetitelja i danas su podjednako delotvorne, a mošti Vasilija Ostroškog koje se kao velika svetinja čuvaju u manastiru (...) mesto su hodočašća za vernike svih religija.

motiva nije promenila, jer je osnovni motiv ranih hodočanika, kao i savremenih poklonika, lično isceljenje (fizičko ili duhovno).

Potreba za prebivanjem na svetom mestu, bila je u skladu sa istim osnovnim uverenjem svakog hrišćanina „da će se svetost svetih ljudi, svetinje i svetih mesta na neki način preneti kroz fizički kontakt“ (Vikan 1984, 15). Tako je razvijen kult prenosivog blagoslova, dobijen preko svetog mesta, predmeta ili osobe (materijalnim, direktnim kontaktom, ili nematerijalno – boravljenjem na svetom mestu”(prema Cvetkovska Ocokoljić 2010, 229).



Slika 1. Crkva Ružica i kapela sv. Petke <http://secanja.com/stari-beograd>

Omiljena svetiteljka u Srba, zaštitnica žena, veoma je poštovana i od ljudi drugih naroda i veroispovesti, što će pokazati i naše istraživanje. U Rumuniji je Sveta Petka najslavljenija svetiteljka kojoj je posvećeno stotine hramova. Kult svetiteljke, takođe, je rasprostranjen u Bugarskoj, Crnoj Gori, Makedoniji, nešto manje kod Grka i pravoslavnih Albanaca, a kod Rusa veoma malo. Utvrđeno je da je kult pojedinih svetitelja bio jači u onim zemljama kuda su išle njihove mošti (Vukašinović 2010, 242).

„Svetu Petku kod nas posebno poštuju žene, obraćaju joj se nerotkinje, a i ostale u raznim životnim nedaćama. Njenim danom smatraju petak, jer je svetiteljka verovatno na taj dan rođena, otuda joj i ime. Tog dana ne rade određene poslove, poste, posećuju crkve i mole se Sv. Petki. Širom Srbije i Vojvodine mnogo je vodica i kapela posvećeno majci Paraskevi. Podignute su u znak zahvalnosti za molitvenu pomoć nekom od verujućih. Ta su mesta centri brojnih hodočašća našeg pobožnog sveta. Brojni su i rodovi koji danas slave svoju krsnu slavu. Ona se smatra prvom u nizu jesenjih slava”.⁹⁷

Kapelu Sv. Petke na Kalemegdanu i vodicu (izvor) na dan slave prepodobne mati Paraskeve (27. oktobra) pohodi reka hodočasnika, koji dolaze na poklonjenje moštima svetice, i po osvećenu vodu koju smatraju lekovitom. Narod je oduvek posećivao izvor, koji postoji od davnih vremena. Pominje ga i Francuz Kikle (Qucllet), na svom proputovanju kroz Beograd, 1658. godine (Ivančević 2010, 176). I kada su crkve u Beogradu sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog veka bile poluprazne, na praznik Sv. Petke, Kalemegdan su obavijali redovi onih koji su satima strpljivo čekali da se poklone moštima svetice i da uzmu vodu. Mešavina je prototipskog i ekografskog hodočašća. Svakog petka se čita akatist Sv. Petki, a vernici u većem broju dolaze i na Mladi petak⁹⁸ kada se osvećuje voda. Nekadašnji sveštenik ovog svetilišta o. Ivančević piše da su uslišene molitve verujućih brisale verske i etničke granice (reč je o vremenu socijalističke Jugoslavije ne baš naklonjenom vernicima). Sve svetinje u Beogradskoj tvrđavi: crkva *Ružica*, kapela *Svete Petke*, *Isposnica* i *vodica*, veoma su poštovane ne samo od pravoslavnih hrišćana, i u krugu Beograda već i od mnogih hrišćana katoličke vere.

“Glas o uspešnoj molitvi Svetoj Petki raširio se zaista i do najzapadnijih strana države. Događa se da pomoć od Svete Petke Beogradske traže vernici Rimokatoličke crkve čak iz Zagreba i Splita”(Ivančević 2010, 187).⁹⁹

⁹⁷ http://www.sv-jelisaveta.org.rs/holidays_alone.php?ArticleId=%20648.

⁹⁸ Prvi petak posle mene mesečeve zove se Mladi petak. U Mladi petak žene i devojke ništa ne rade od ženskih radova, ne gotove, hleb ne mese, ne šiju...

⁹⁹ Knjiga *Kapela Svete Petke i crkva Ružica* sadži tekstove dve davno rasprodate knjige: *Beogradska tvrđava i njene svetinje*, Dušana Ivančevića, prvo izdanje knjige je napisano 1970., i knjižice *Kapela Svete Petke*, Vladimira Vukašinića (ranija izdanja 2000, 2002).

Brojni turisti, koji sa raznih strana sveta koji dolaze u Beograd, neizostavno obilaze Kalemegdansku tvrđavu, takođe posećuju crkvu Ružicu i kapelu Sv. Petke.

„Dugo godina u kapeli je bila vodarica katoličke vere... Domaćica slave izvora je godinama bila Angela Stefanović, Slovenka. Niko tome ne samo što ne prigovara, nego je svakom milo što su ovako dobri odnosi između hrišćana ove dve veroispovesti. I muslimani katkad dođu na molitvu. I oni su u svemu uvek pažljivo dočekani i usluženi kao i pravoslavni” (Ivančević 1970, 144).

I danas Sveta Petka privlači vernike bez obzira na konfesiju, dakle i katolike i muslimane¹⁰⁰, kao i mnogobrojne turiste, goste Beograda. I danas sveta vodica Sv. Petke sa Kalemegdana ne zna za granice po rečima upravitelja svetilišta o. Radomira Popovića:

„Ljudi dođu ovde zbog molitve, neki samo iz sujeverja, pa čak i oni koji nisu kršteni ili pripadaju nekoj drugoj veri. Mi smatramo da ništa nije slučajno već po volji Božjoj. Sve, u svemu, naroda uvek ima, oni iz Amerike, Britanije ili Australije traže da im pošaljemo vodicu sa izvora Svete Petke i mi to činimo, upakujemo je kao lek i predamo na poštu. Godišnje nekoliko stotina hiljada ljudi prođe kroz kapelu Svete Petke, ona kao da ih sve dočekuje i ispraća“.¹⁰¹

¹⁰⁰ Protojerej stavrofor dr Radomir Popović, duhovnik i upravitelj svetilišta kaže da su Romi muslimani, česti posetioci kapele Sv. Petke i da su darivali jagnje.

¹⁰¹ Pod lupom SPC i njeni vernici „Svako pobožan na svoj način“, Politika, Magazin, 2011, 708/24. April, str.4-5.



Slika 2. Kapela Sv. Petke

Ne možemo ovde da idemo u detalje istorijskih zbivanja, ali pošto je sudbina svetinja direktno zavisila od istorijskih prilika (vreme rata i mira, stranih vladara i srpske vladavine) navešćemo najznačajnije momente.

Burna je istorija Beograda (Singidunuma), čiji su brojni osvajači prvo zauzimali Kalemegdan, znamenitu tvrđavu.¹⁰² Despot Stefan Lazarević¹⁰³, posle smrti svoje majke, kneginje Milice¹⁰⁴ preneo je svoju prestonicu iz Kruševca u Beograd. Ovaj vladar je sa

¹⁰² Kralj Dragutin, koji je bio zet ugraskog kralja, je prvi srpski vladar sa tronom u Beogradu od 1284. godine. On je sagradio dvor i crkvu posvećenu *Uspeniju Presvete Bogorodice* u kojoj se kao velika dragocenost čuvala srebrom okovana čudotvorna ikona Bogorodice, koju je po predanju, naslikao Apostol i Jevanđelist Luka. Posle Dragutinove smrti Beograd ubrzo preuzimaju i spaljuju Mađari 1319. godine.

¹⁰³ SPC proglasila je despota Stefana za svetitelja, i slavi se 9. (22) oktobra.

¹⁰⁴ Knjeginja Milica je u monaštvu dobila ime Evgenija. Ona je od sultana Bajazita izmolila mošti Sv. Petke koje su prenesene u Srbiju 1398. godine, i položene u dvorsku crkvu u Kruševcu, prestonicu kneza Lazara. Kada je despot Stefan Lazarević dobio Beograd od mađarskog kralja, preneo je mošti Sv. Petke u Beograd, verovatno posle majčine smrti 1405. godine. U Beogradu su mošti čuvane do 1521. godine., kada je sultan Sulejman naredio da se Srbi iz Beogradske tvrđave presele u Carigrad. Srednjovekovni srpski prognanici su sa sobom poneli svoje najveće svetinje, mošti Svete Petke, mošti carice Teofane i čudotvornu ikonu Presvete Bogorodice. Carigradski patrijarh je svečano dočekao ove svetinje, ali je najverovatnije morao da ih otkupi od sultana za 12.000 dukata. U Carigradu su mošti ostale do 1641. god., a tada ih je moldavski vojvoda Vasilije Kučuk otkupio za ogromnu sumu novca i preneo ih u svoju prestonicu, grad Jaš, gde se i danas počivaju. Jedna čestica ovih mošti čuva se u crkvi Ružici kao velika svetinja koju verni celivaju svakog petka posle molebana Sv. Petki (Ivančević 2010, 168).

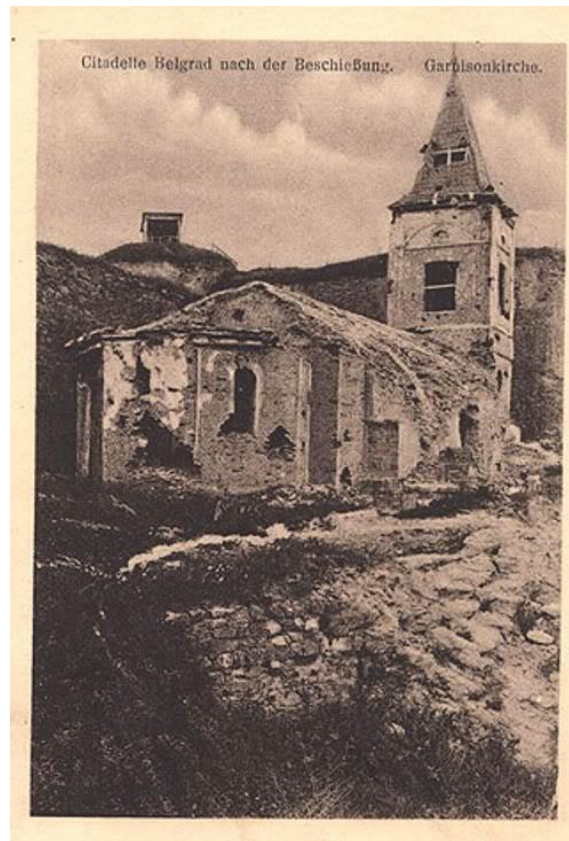
sobom, kao najveću dragocenost, doneo i mošti Svete Petke.¹⁰⁵ Iz vremena njegove vladavine sačuvala se u narodu živa uspomena na tri pravoslavne crkve: *Ružicu*, *Maricu* i *Anicu* kao i kapelu *Svete Petke* (Ivančević 2010, 60).¹⁰⁶

Status hrišćanskih svetilišta se potpuno promenio kada je Beograd osvojio sultan Sulejman. Velika ili Saborna crkva, posvećena Uspeniju Presvete Bogorodice, pretvorena je u džamiju, dok su crkve Marica, Anica i Ružica tada postale magacini za barut. Prve dve su stradale od eksplozije municije u Prvom svetskom ratu. Uslovi za obnovljenje i osvećenje crkve Ružice stekli su se tek nakon što je Riza-paša predao ključeve Beogradske tvrđave knezu Mihailu 6. (18) aprila 1867. godine. Crkva je stradala i tokom Prvog svetskog rata, a ponovo je obnovljena i osveštana 11. oktobra 1925. godine. Za uspomenu na obnovu crkve iz ove godine, desno od ulaznih vrata je postavljena spomen ploča na kojoj je zapisano:

„Za vreme svetskog rata 1914-1918. od strane austrougarske i nemačke vojske opljačkan i porušen je ovaj sveti hram vojnički. Pod Vladom Nj. V. Kralja Srba, Hrvata i Slovenaca, Aleksandra I, upravom prvog srpskog Patrijarha Dimitrija... obnovljen je hram Božiji“.

¹⁰⁵ Pre pada Beograda pod vlast Turaka 1521. godine u istorijskim dokumentima sačuvao se siguran spomen na svega tri do četiri hrama, što ne znači da ih nije bilo više. Najveća pravoslavna crkva bila je posvećenja Uspenju Presvete Bogorodice. Crkva Ružica je posvećena Roždestvu Presvete Bogorodice, a takođe i franjevački manastir u Donjem gradu bio je posvećen Presvetoj Bogorodici. Despot Stefan je Beograd posvetio Bogorodici kao zaštitnici grada (Ivančević 2010, 61).

¹⁰⁶ Kako su crkve dobile ženska imena? Po narodnom predanju bile su u staro vreme tri pobožne sestre: Ružica, Marica i Cveta ili Anica, i sve tri su na prostoru Beogradske tvrđave podigle po jednu crkvu (kao svoju zadužbinu), koju su prozvale po svome imenu (Ibid, 112).



Slika 3. Razrušena crkva Ružica crkva.blogspot.com/2011/03/crkvaruzica-beograd-1915.html

Prilikom ove obnove izrađene su i dve statue koje su postavljene na ulazu u crkvu, od kojih jedna predstavlja kopljanika cara Dušana, a druga pešaka iz Balkanskih ratova.



Slika 4. Ulaz u crkvu Ružicu

Crkva Roždestva Presvete Bogorodice – crkva Ružica je specifična i po tome što su u njoj od ratnog materijala urađeni čiraci za sveće i vaze za cveće od topovskih čaura. Unutrašnjost crkve krasi tri lustera (polijejeja) napravljena od istrošenih čaura, topovske municije, oficirskih mačeva i vojničkih kubura vojnika sa Solunskog fronta. Zato se i našla na listi deset jedinstvenih crkava u svetu na zvaničnom sajtu *Društva ljubitelja neobičnosti*.¹⁰⁷ U crkvu tada dolazi, uz posredovanje vojnog sveštenika, duhovnika crkve Ružice, i šest ikona, od kojih su dve sačuvane, iz logora Nador u Africi. Radovi su vršeni i nakon Drugog svetskog rata. Tom prilikom je podignuta kapija kod oltara, produžen je i saniran vodovod do Isposnice Sv. Petke. Današnja Kapela Svete Petke, trem uz kapelu i crkveni dom (koji je prilikom bombardovanja 1944. godine bio razoren) sagrađeni su 1937. godine na inicijativu patrijarha Varnave (Ivančević 2010, 139).

¹⁰⁷ Našu Ružicu na Kalemegdanu, u očima Ljubitelja neobičnosti, izdvaja trenč art ili ratna umetnost. Njih je fascinirao polijelej (luster) koji su srpski vojnici napravili na Solunskom frontu od istrošenih čaura, topovske municije, vojničkih sanduka... Ružica je ovim rafiniranim ljubiteljima retkosti najbolji primer trenč arta i po tome što je preko 100 godina, u tursko doba, bila barutana. (<http://www.politika.rs/rubrike/Nekretnine/Ruzica-medju-chudima.lt.html>).

Danas crkva Ružica, kao svoju najveću svetinju, čuva jednu časticu (delić) moštiju Sv. Petke. S obzirom na to da je kult Svete Petke posebno razvijen u našem narodu, mnoštvo sveta svakodnevno posećuje ovu svetinju, posebno petkom kada se u Ružici služi Liturgija sa čitanjem kanona Sv. Petki i celivanjem svetih moštiju, a popodne se u kapeli služi večernja molitva sa čitanjem kanona kada se ponovo iznose mošti.



Slika 5. Mošti Sv. Petke

Monasi su iz Rumunije 2010. godine doneli u kapelu Sv. Petke rizu (Zlatno izvezeno platno) u kojoj su čuvane mošti Svete Petke u istoimenom manastiru u rumunskom gradu Jaši koja se sada čuva u u staklenoj vitrini.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Jedan od čuvara moštiju Svete Petke pri Sabornom hramu Sretenja Gospodnjeg u gradu Jaši je Srbin, jerodakon Kleopa Stefanović, doktorand na Bogoslovskom fakultetu „Dr Dimitrije Staniloae“. Otac Kleopa je po blagoslovu Njegovog preosveštenstva episkopa sremskog Vasilija, oktobra 2008. godine stigao u Jaši. Kao čuvar moštiju ovaj mladi monah je i svedok čuda koja se dešavaju u hramu kaže: “Mi smo se na jednom sastanku uprave bratstva u Sabornom hramu dogovorili da pored moštiju stavimo jednu kutiju u koju će verni narod moći da piše svoja čuda i milosti koje je doživeo posredništvom Svete Petke. Ta kutija (povećane dimenzije) se svakog trećeg dana prazni. Narod dolazi i oseća milost, blagodat i radost što je svetiteljka tu prisutna zajedno sa njima. A naravno da se sva čuda i isceljenja vide, ali od nas, kao čuvara moštiju, traži se da sve sačuvamo u našem srcu. Čuda se dešavaju svakodnevno, narod dolazi, ne dešava se nikad da se red zaustavi, da mi možemo imati pauzu; toga jednostavno nema jer narod neprestano cirkuliše, a među njima ima dosta poklonika iz Srbije u organizovanim grupama, koji na taj način dokazaju svoju ljubav prema svetiteljki” (<http://www.politika.rs/rubrike/Magazin/Riza-na-dar-ovdasnjim-vernucima.sr.html>)



Slika 6. Riza Sv. Petke

Centar svetišta: Vodica

Izvore kraj svetinja narod zove vodicama. Pod pojmom „vodice”, koji ima različito i široko značenje, se podrazumevaju izvori sa lekovitom i isceliteljnom vodom za koje je vezano čudo isceljenja i ozdravljenja neke osobe, na kojima je narod vremenom podizao građevine različitih veličina i oblika (Đekić 2001, 9). Voda se u ovim izvorima osvećuje i ona uživa veliko poštovanje vernika. Od najstarijih vremena narod je ovu vodu upotrebljavao kao lek protiv groznice, zatim za lečenje nekih bolesti očiju, ponekog osipa na koži...I danas mnogi verni, pravoslavni i katolici, dolaze svakodnevno po vodu, naročito mladim petkom, kad se ujutru vodica osvećuje. Na izvor je 1965. godine postavljena pumpa (*Kapela Svete Petke i Crkva Ružica* 2010, 176). Izvor, koji se odvajkada smatra lekovitim i čudotvornim, jednom je presahnuo, 1915. godine, međutim, ponovo je potekao 1918. godine na Svetog Onisima od kada se na ovaj praznik u hramu služi Luturgija i Osvećenje vode.¹⁰⁹ Izvor se, kaže o. Popović,

¹⁰⁹ O. R. Popović kaže da izvor je naprasno presušio 1915. godine, i to je u narodu protumačeno kao najava velikog zla. Tako je i bilo, jer je te godine pao Beograd. Međutim, voda je ponovo potekla 28. februara 1918. godine, i u Crkvi svete Petke ovaj datum obeležavaju kao praznik (*Novosti*, “Izvor svete vode”, 2. maj 2007.).

pominje još u srednjem veku, ali niko ne zna od kada je tu jer su „izvori tu da traju duže od nas”. Ono što je sigurno je da svi hroničari starog Beograda opisuju ovo mesto kao deo koji je srpskom živilju uvek bio svetinja. Po svemu sudeći, ova vodena žila stiže do Kalemegdana iz pravca Terazija. Izvor je kaptiran, i danas se nalazi ispod same crkve. Mnogi oboleli se umivaju ovom vodom. *Agiazma* ili sveta voda vezana je za svetu Petku čije je mošti u Srbiju donela kneginja Milica krajem 14. veka. Tu je bio manastir posvećen uspenju presvete Bogorodice i sedište beogradske mitropolije. R. Popović misli da bi na ovom mestu, u tvrđavi, i danas trebalo da bude sedište patrijarha. Za ovo mesto bila je vezana i čudotvorna ikona Bogorodice beogradske koja je nastala još u 11. veku i kojoj se poklanjala još kraljica Simonida 1314. godine. Ikoni se pod turskom vlašću gubi trag, ali se zna da je bila zaštitnica našeg grada.

Kapela Sv. Petke je dvaput živopisana. Prvi živopis, koji je radio akademski slikar Vladimir Predojević, je propao zbog slabog kvaliteta materijala zbog čega je drugi put odabran mozaik kao trajnija varijanta. Uradio ga je beogradski slikar Đuro Radlović u periodu od 1975. do 1982. godine, a osvetio ga je patrijarh German 27. februara 1983. godine.

Na zapadnom zidu kapele prikazano je opredeljenje Svetog kneza Lazara za Carstvo Nebesko. Tu se nalaze Carica Milica, Sveti Stefan, kao i Beograd sa nebesnim pokroviteljima Svetim Simeonom i Svetim Savom. Nalazimo i kompozicije Svete Trojice, Blagovesti, Rođenje, Preobraženje, Vaskrsenje Hristovo. Tematika živopisa južnog zida kapele povezuje izvor Svete Petke i banju Vitezdi (u Jerusalimu). Dalje nalazimo i Svetu Petku u čijoj pozadini se vidi i ova kapela, tvrđava i crkva Ružica, kao i monumentalni lik Presvete Bogorodice i Hristov „nerukotvoreni obraz“ otisnut na ubrusu. Važno je istaći i to da živopis kapele izražava stremljenje od zemlje ka nebu - donja zona predstavlja zemlju, srednja pojavu Boga u svetu i istoriju našeg spasenja, a treća dočarava slavu Carstva Nebeskog.



Slika 7. Kapela Sv. Petke-izvor

Isposnica (Pećina)

U isposnici se prislužuju/pale sveće (za zdravlje i pokoj duša umrlih). Zidovi isposnice su nekada bili pokriveni mermernim pločicama sa izrazima zahvalnosti Sv. Petki za pomoć u bolestima i raznim nevoljama. Isposnica je posvećena Sv. mučenici Paraskevi i slavi se 8. avgusta. Pošto je od silnih sveća isposnica toliko bila u gareži, ona je takođe renovirana, a pločice nisu vraćene. Dve pločice se sada simbolično nalaze na ulazu u isposnicu.

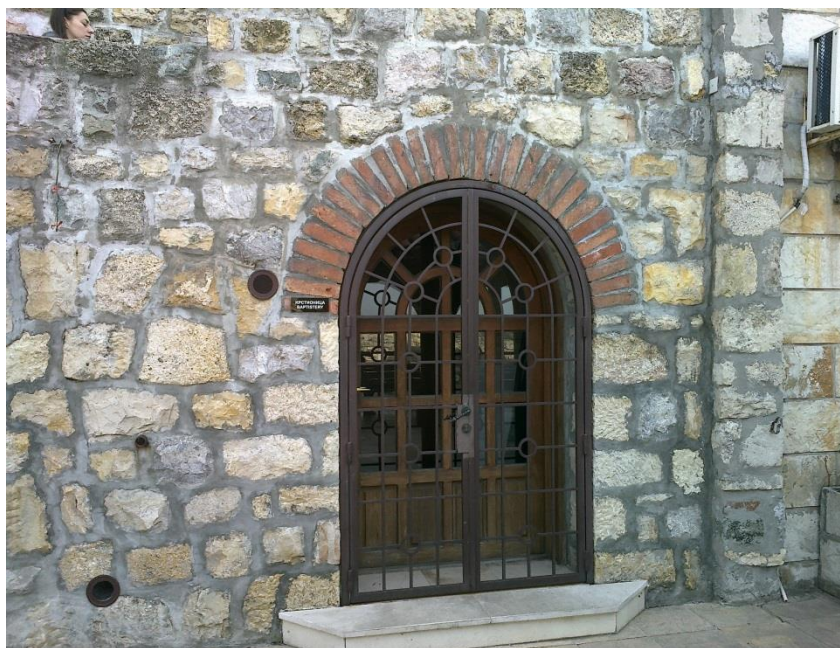


Slika 8. Paljenje (prisuživanje) sveća u Isposnici



Slika 9. Pločica zahvalnosti (koje su nekada prekrivale celu Isposnicu)

U kompleksu kapele Svete Petke nalazi se i krstionica Svete Petke izgrađena 2004. godine, novoizgrađeni parohijski dom sa trpezarijom i bibliotekom, kapela za paljenje sveća i crkvena prodavnica.



Slika 10. Ulaz u krstionicu

U novopodignutoj krstionici Svete Petke u Kalemegdanskoj tvrđavi u Beogradu krštenja podsećaju na ona drevna, ranohrišćanska, jer se novokršteni potapa u vodu. Otac R. Popović kaže da je krstionica u Svetoj Petki je po mnogo čemu originalna, ne samo koncepcijski, po uzoru na sačuvane drevne krstionice iz petog i šestog veka.

“Ulaz u krstionicu je sa istočne strane kao što se ulazi u hram. Tu je bazen napunjen vodom i sveštenik vrši tri pogruženja, trokratno, a novokršteni izlazi na zapadnoj strani. Onaj ko se krštava oblači belu haljinu ili krsnicu, mi smo uradili nekoliko belih muških i ženskih krsnica, koje imaju krst na leđima i napred, a neko donese svoju. Bela boja je simbol duhovne i telesne čistote koja se događa u svetoj tajni krštenja. Naravno, krštenja nema bez pokajanja i očišćenja duhovnog i fizičkog.”

Upravitelj ovog svetilišta objašnjava da je jedan od motiva gradnje krstionice upravo taj što se poslednjih desetak godina veliki broj ljudi krštavao. Taj trend još uvek traje, mnogo je odraslih krštavano i, naravno, ne možemo zanemariti viševekovnu praksu krštavanja oblivanjem ili kropljenjem, prskanjem vodom. A ako smo dosledni, objašnjava Popović, kanoni strogo zabranjuju krštavanje oblivanjem ili kropljenjem. Znači li to da oni koji su krštavani prskanjem, kropljenjem i oblivanjem (velika većina

kod Srba) nisu valjano kršteni? Pojedine protestantske grupacije upravo to zameraju pravoslavnima.

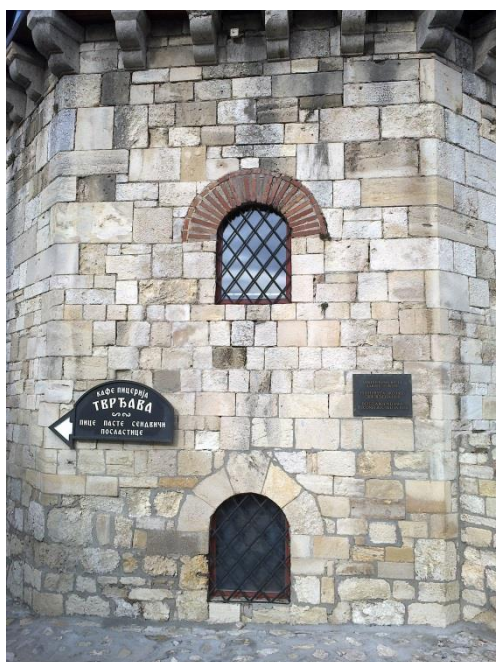
“Tajna je valjana jer ima, recimo jedan drevni hrišćanski spis koji govori o krštenju. Zove se *Apostolske ustanove* i daje uputstva kako treba krštavati. Pa kaže: krštavajte ako je moguće u tekućoj vodi, ako nema tekuće, u stajaćoj, ako nema mnogo ni stajaće, može iz neke posude, čak ako nema ni vode, a to su vanredne situacije, može se preliti ili peskom, ili učiniti samo znak krsta, da ipak neko ne ostane nekršten. Naravno, u nekim normalnim prilikama, a čini mi se kako treba da težimo tome, treba se vraćati krštenju pogrružavanjem.”¹¹⁰

Mnogi odrasli se krštavaju da bi bili kumovi, ili u bolesti, a o. Popović naglašava da u bilo kom životnom dobu treba obaviti krštenje, „jer Bog nas možda zato i drži i čeka strpljivo da poverujemo, da se pokajemo i da se krstimo, bez čega nema spasenja”.

Kosturnica

Kada su kopani temelji crkve, građevinari su pronašli ostatke 40 srpskih vojnika koji su poginuli braneći Beograd 1915. godine. Njihovi zemni ostaci su smešteni u spomen kosturnicu u zidinama, u Kuli Jakšića. Danas je iznad kosturnice, u samoj kuli otvorena kafana. “E, to nam niko ne bi uradio, osim nas samih” kaže o. Popović. Spomen kosturnicu danas obilaze samo sveštenici Crkve Ružice i Crkve Svete Petke.

¹¹⁰ Sindelić Nikolić, Ljiljana
http://www.manastir-lepavina.org/arhiva/novosti/index.php/weblog/detaljnije/krstenje_je_novi_pocetak/.



Slika 11. Jakšićeva kula (iznad kosturnice)

1.1.2. Hijerarhijska struktura svetilišta

Crkva Ružica i kapela Sv. Petke pripadaju episkopiji Beogradsko-karlovačkoj. Da bi predstavili hijerarhijsku strukturu svetilišta, moramo biti elementarno upoznati sa organizacijom i ustrojstvom Srpske pravoslavne crkve. Crkva Ružica sa kapelom Sv. Petke nema parohiju, ali ima desetak odabranih duhovnika, uglavnom profesora Bogoslovnog fakulteta.¹¹¹ Ovaj spoj najobrazovanih sveštenika iz redova SPC i svetinje koju pohode svi ljudi, ne samo verujući i ne samo pravoslavni, je dobro rešenje. U svojim posetama svetilištu, najviše sam razgovarala sa upraviteljem svetilišta. To je,

¹¹¹ Duhovnici su 2007. godine bili: Protojerej Petar Stajić, finansijski inspektor Arhiepiskopije, Protojerej –stavrofor dr Dragan Milin, profesor Bogoslovnog fakulteta, Protojerej –stavrofor dr Predrag Puzović, profesor Bogoslovnog fakulteta, Protojerej –stavrofor Savo Jović, Glavni sekretar Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve, Protojerej dr Ljubivoje Stojanović, Protojerej–stavrofor dr Radomir Popović, starešina hrama, profesor Bogoslovnog fakulteta, Protojerej–stavrofor dr Dragan Protić, rektor Bogoslovije Svetog Save i profesor Bogoslovnog fakulteta SPC, Protojerej dr Dragomir Sando, profesor Bogoslovnog fakulteta SPC, Jerej Duško Jovičić, službenik Eparhijskog upravnog odbora Arhiepiskopije, Jerej mr Vladimir Vukašinović, asistent Bogoslovnog fakulteta SPC, Jerej Stojan Damčević, nastavnik Bogoslovije Svetog Save u penziji, Jerej Milan Lučić, profesor Bogoslovije Sv. Save u Beogradu, Đakon: mr Srđan Simić, asistent Bogoslovnog fakulteta (*Crkva 2006: Kalendar*, 10-11).

Za aktuelne podatke o duhovnicima Sv. Petke vidi mali crkveni *Kalendar* za tekuću 2013. godinu. U sredini kalendara, koji manje-više imaju svi vernici SPC, dat je Šematizam Arhiepiskopije Beogradsko-karlovačke sa ažuriranim podacima o hramovima, crkvama, sveštenicima sa adresama i brojevima telefona.

više puta pominjani, dr Radomir Popović, protojerej stavrofor, dekan Visoke škole - Akademije Srpske Pravoslavne Crkve za umetnost i konservaciju, profesor Bogoslovske fakulteta Univerziteta u Beogradu, i starešna crkve Ružice i kapele Svete Petke. On nam je dao blagoslov, tj. dozvolio, da snimamo kamerom u svim crkvenim objektima svetilišta što inače nije dopušteno.¹¹² Takođe nam je ustupio *Knjigu utisaka* u koju se upisuju vernici koji to žele. Ovaj duhovnik ističe da što je veća svetinja veća su i iskušenja.¹¹³ O motivima brojnih posetilaca svetinja o. Radomir kaže:

„Čim je došao, to je velika stvar, nešto ga je dovelo, san, sugestija, neznanje ili poluznanje, ali trudimo se da svetinju učinimo pristupnom na pravi način svakome. Mnogi ovde shvate da ne bi trebalo ići kod vračara, da se ne zavaravaju iako je u nesreći čovek spreman da veruje svemu i ponaša se iracionalno i radi ono što nikada ne bi. Naše je da ukažemo, pružimo svaku vrstu duhovne pomoći, utehe i radujemo se ako ljudi odavde odu rasterećeni. I to je poslanje Crkve“.

1.1.3. Rituali na centralni praznik

U ovim dvema svetinjama često se u jednom danu očita molitava i da više saveta nego u drugom kom hramu u toku cele godine (Ivančević 1970).

Bogoslužnja

Kapela Prepodobne mati Paraskeve- Svete Petke na Kalemegdanu spada u red najposećenijih hramova ne samo u Arhiepiskopiji beogradske-karlovačke nego i u celoj Srbiji. Ova Kapela i crkva Rođenja Presvete Bogorodice, poznatija kao crkva Ružica, predstavljaju nerazdvojnu celinu. Ružica je hram u kome duhovnici ovih svetinja služe službe dnevnog bogoslužbenog kruga i Svete liturgije, dok je sama kapela pre svega

¹¹² Čim vide uključenu kameru svi, od prodavaca sveća do sveštenika, su odmah reagovali. Umirivale su ih reči da smo dobili blagoslov od oca Raše, što govori o neospornom autoritetu i poštovanju koji uživa ovaj duhovnik.

¹¹³ U dugogodišnjem kontaktu s tako puno raznih ljudi i njihovih različitijih potreba ima svega, čak i komičnih trenutaka. O. Radomir navodi, kao nezaboravan, primer vernice koja je godinama svakog 8. marta slala čestitku Sv. Petki za dan žena! On s poštovanjem govori o starijem naraštaju vernica koje su u vremenu kada nije bilo poželjno ići u crkvu, sačuvali veru i svedočile je svojim životima. Duhovnici Sv. Petke ne moraju da čitaju novine, jer o svim novostima saznaju od brojnih posetilaca koji posećuju ovo svetilište.

Knjiga utisaka je, takođe, dragocen izvor podataka o veri ljudi koji ovde dolaze na poklonjenje i molitvu tražeći utehu i obraćajući se svetici za pomoć.

namenjena čitanju molitava za razne potrebe (za zdravlje, isceljenje, dobijanje dece, napredak u poslu...), vršenju Svetih Tajni (Ispovesti, Krštenja, Jeleosvećenja...), služenju akatista i kanona (Svetoj Petki, Svetom Pantelejmonu...).

Crkva Ružica (hram Rođenja Presvete Bogorodice) i kapela Svete Petke nisu parohijske crkve. U njima se obavljaju sledeća bogoslužjenja:

Nedelja

-Jutrenje u 8,30 časova;

-Sveta Liturgija u 9,30 časova;

-Večernje u 17,00 časova (zimsko vreme u 16 časova).

Petak

-Jutrenje u 8 časova;

Sveta Liturgija u 9 časova;

Kanon Sv. Petki u 10,30 časova

Večernje i Kanon Sv. Petki u kapeli Svete Petke u 17 časova (zimsko vreme 16 časova).

U 18,30 (zimsko vreme u 17,30) časovi veronauke

Subota

Sveta Liturgija u 9 časova.

Večernje u 17 časova (zimsko vreme – 16 časova)

Uoči velikih praznika večernje je u 17 časova. Na sam dan praznika Jutrenje je u 8,30 časova; Sveta Liturgija u 9,30 časova.

Svakog dana sveštenici dežuraju u kapeli Svete Petke od 9 do 13 časova, a petkom, subotom i nedeljom do 17 časova (zimi do 16 časova). Osim hramovne slave Rođenja Presvete Bogorodice i Svete Petke Paraskeve, svečano se proslavljaju i sledeći praznici:

Sv. apostol Onisim, zaštitnik izvora Sv. Petke 28/15. februar,

Sv. Petka Trnova 8.avgust/26.jul,

Obnovljenje hrama Sv. Đorđa- Đurđić 16/3. novembar,

Sv. novomučenici srpski Sv. đakon Avakum i iguman Pajsije

30/17.decembar,

Tomina nedelja (slava crkvenog hora) (Vukašinić 1999, 33-34).

Kapelu Sv. Petke posećuju vernici skoro svakog dana, a naročito petkom, mladim petkom i o hramovnim slavama piše o. Ivančević. Svakog petka pre podne služi se u crkvi Ružici liturgija sa čitanjem kanona Sv. Petki i celivanjem Sv. mošti, a po podne se služi u kapeli večernje sa čitanjem kanona Sv. Petki i celivanjem Sv. mošti. Ovo je prastari običaj o čemu svedoče pisma beogradskog mitropolita Teofana iz 1509. godine ruskom velikom knezu Basiliju III Ivanoviću. Iz njih se vidi da se već tada čitao moleban nad moštima Svete Petke, što je i dokaz da ovo nije neki običaj zaveden za vreme turske vlasti i po ugledu na muslimansko praznovanje petka. Ovaj običaj je dobro

došao Srbima za vreme turske vlasti, jer su petkom slobodno mogli da dolaze u tvrđavu na izvor Sv. Petke (Ivančević 1970, 133-134).

Rituali na centralni praznik Svete Petke počinju dan ranije, 26. oktobra, Bdenijem. Zatim je sledila Litija i Vodoosvećenje, a crkva je bila otvorena preko cele noći. Neki vernici su i prenoćili na svetom mestu.



Slika 12. Vodoosvećenje



Slika 13. Uzimanje osvećene vode

Nekada su hodočasnici donosili svoje flaše, sada mogu dobiti plastične flašice. Neki od vernika donose (prisužuju) slavski kolač.

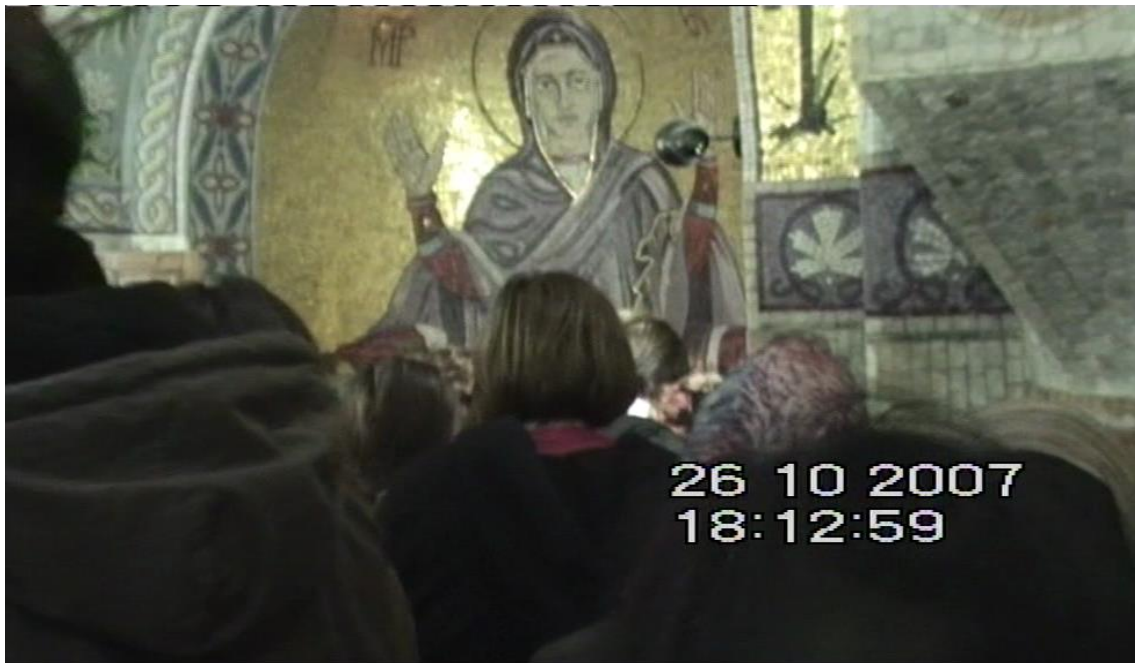


Slika 14. Sečenje slavskog kolača

Ljudi svih generacija od najmlađih do najstarijih dolaze u Sv. Petku.



Slika 15. Posetioci svetinje svih generacija



Slika 16. Red za celivanje ikone Sv. Petke na Vodici



Slika 17. Ikona sv. Petke na Vodici

Vernici donose poklone svetici: cveće, ulje, vino, peškire, ostavljaju novac...



Slika 18. Darovi hodočasnika

Uobičajeni redovi na praznik sv. Petke (po oblačnom vremenu s kišom)..



Slika 19. Red poklonika na praznik



Slika 20. Red s gornje strane svetišta

Raspored crkvenih bogoslužjenja sa Plakata na vratima hrama 2007. god.

Sveta Petka, subota 27/14 oktobar 2007.

Prva Sv. Liturgija 06,30 h, služi o. Duško Jovičić

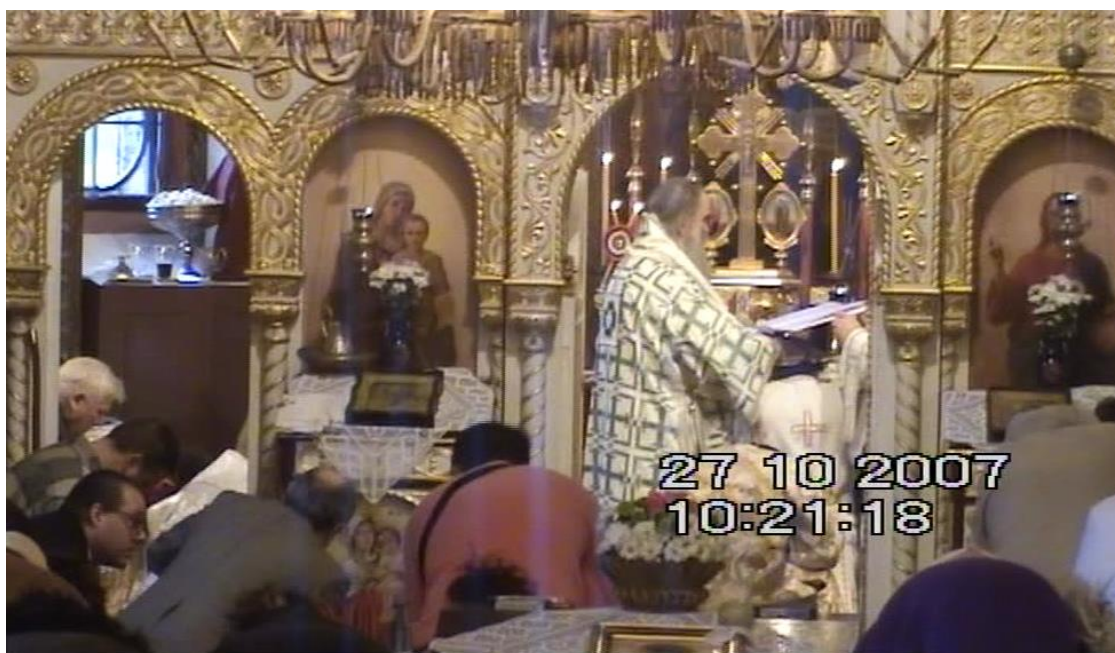
Druga Sv. Liturgija 9h, služe Mitropolit Amfilofije, o. Dragan Milin, o. Predrag Puzović, o. Vladimir Vukašinović i o. Radomir Popović.

Večernja i akatist, 16h, služe o. Dragan Protić i o. Duško Jovičić

Uoči Sv. Petke u Kapeli celu noć dežura o. Petar Stajić.



Slika 21. Liturgija u Ružici na praznik



Slika 22. Rukopoloženje u čin đakona u toku Liturgije



Slika 23. Vernici u redu za pričest



Slika 24. Litija



Slika 25. Slava – okretanje kolača



Slika 26. Mitropolit Amfilohije drži propoved ispred kapele sv. Petke
(o. Vladimir Vukašinović i o. Radomir Popović)

Sv. Petka 8. avgusta
Raspored bogoslužjenja
Bdenije u 17h
Litija do kapele Sv. Petke
Prva Sv. Liturgija ispod trema u 6h i 30 min
Druga Sv. Liturgija u 9h
Akatist Sv. Pantalejmonu u 17 h
Služi Nj. Svetost Patrijarh Srpski Pavle
Sretan praznik, dobro došli
Duhovnici crkve Ružice i Sv. Petke
Starešina o. Radomir V. Popović

1.1.4. Turistički potencijal svetišta

Mi se u okviru našeg rada nećemo baviti turističkom valorizacijom odabranih svetih mesta, to ostavljamo kolegama turizmolozima, ali ćemo u sklopu teme ukratko navesti svoja zapažanja o turističkim mogućnostima svetišta.

Turistički potencijal Beograda i Kalemegdana je nesumnjivo ogroman. Svako ko dođe u Beograd, ili makar samo prolazi kroz našu prestolnicu, ako ima samo malo slobodnog vremena, dolazi do Beogradske Tvrđave i Kalemegdana. I Svaki Beograđanin svoje goste vodi na ovo čudesno mesto koga su Turci nazivali Fićir Bair „Breg za razmišljanje“. Deo tvrđave oko crkve Ružice danas je najinteresantniji zato što baš u tom kraju ima najviše i najbolje očuvanih spomenika naše prošlosti: tu su najstariji gradski bedemi, četiri poslednje kule, turski amam, trijumfalna kapija cara Karla, čuvena kula Nebojša na Dunavu. Nesumljivo, ovaj kraj rado posećuju svi turisti domaći i strani, i obavezno slikaju ovaj deo Grada sa kulama i crkvama.

Radi orijentacije posetiocu duhovnici crkve Ružice i kapele Sv. Petke su u knjižici o svetinji iz 1983. godine, pored ostalih informacija, naveli i pravce prilaska svetištu:

Do Bogorodičine crkve Ružice i kapele Svete Petke, koje se nalaze u Istočnom predgrađu Beogradske tvrđave na Kalemegdanu, dolazi se:

-putem pored Zoološkog vrta (zatim kroz kapiju cara Leopolda I i pored Zindan kapije, tj. tamničkih kula i kapije) pa pored sadašnjeg restorana „Kalemegdanska terasa“, odakle se stepenicama spušta do zaravni i padine Istočnog podgrađa gde se obe bogomolje nalaze;

-može se prići i od Vojnog muzeja i Sahat kule, preko prostrane zaravni Gornjeg grada, pored Dizdareve (stražarske, vratareve) kule u kojoj je danas smeštena „Opservatorija“, pa kroz Dizdarevu kapiju, a zatim se stepenicama silazi do manje zaravni Istočnog podgrađa sa crkvom i padine na kojoj je kapela;

-moguć je prilaz i iz Donjeg grada (od strane Donjogradskog bulevara), pored kapije cara Karla VI, pa uzbrdo, strmim, putem do kapele i dalje do crkve...(Popović J; Ivančević D., 1983:39-40).

Osim crkvenih rituala, o kojima smo već pisali, zanimljiva je i tradicionalna manifestacija "Duhovske svečanosti", ovogodišnja je bila posvećena velikom jubileju – 1700 godina Milanskog edikta, u organizaciji Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke, i Crkve Ružice i kapele Sv. Petke, koja je bila održana od 20. do 25. juna na platou ispred ovih svetinja. Naravno, bogat kulturno-umetnički program i uvaženi gosti, privukli su brojnu publiku.



Slika 27. Plakat za manifestaciju Duhovske svečanosti
http://www.spc.rs/sr/duhovske_svechanosti_kod_crkve_svete_petke_na_kalemegdanu



Slika 28. Duhovske svečanosti
http://www.spc.rs/sr/duhovske_svechanosti_kod_crkve_svete_petke_na_kalemegdanu

I turistički radnici Beograda se, čini se, polako bude iz letargije prouzrokovane prolongiranom društvenom krizom i transformacijom društva, a što se nepovoljno odrazilo i na ovu privrednu granu. Tako Turistička organizacija Beograda (TOB), među drugim programima, organizuje i šetnje Beogradom kroz Beogradsku tvrđavu sa vodičima na srpskom i engleskom jeziku,¹¹⁴ a sličnu ponudu ima i Udruženje turističkih vodiča.¹¹⁵ Za nas su možda nainteresantniji program osmislili i realizovali ljudi iz JP “Beogradska tvrđava“, takođe, povodom jubileja 1700. godina od donošenja Milanskog edikta. Naime, za sve zainteresovane posetioce, na Dane Beograda od 16-19. aprila 2013. godine organizovane su besplatne ture pod nazivom „Iščezli hramovi hrišćanskog Beograda - (Hrišćanstvo u Beogradu)“. Srž i sam naslov ove ture jeste priča o iščezlim hramovima hrišćanskog Beograda o kojima imamo saznanja da su postojali, a tek za neke i materijalne ostatke, kao i tačno utvrđen položaj. Početak šetnje je bio kod crkve Ružice i kapele Svete Petke, nastavljao se šetnjom po Gornjem gradu Beogradske tvrđave, a tura se posle 90 minuta završavala kod Saborne crkve. Nadamo se da će ove ture postati trajna ponuda, kao što piše na dosta informativnom sajtu “Beogradske tvrđave.”

¹¹⁴ http://www.tob.rs/sr-lat/sightseeing_in.php?id=91.

¹¹⁵ <http://www.guides-serbia.com/srpski/index.php?strana=10>.



Slika 29. Turisti <http://www.beogradskatvrdjava.co.rs/>

Nimalo ne potcenjujući turističke posete i njihov značaj, u Svetu Petku i crkvu Ružicu se pretežno odlazi bogotražiteljski, o čemu svedoči i Knjiga utisaka.

1.2. Bogorodica Đuniska

1.2.1. Istorijat/mit i deskripcija svetilišta



Slika 30. Manastir Pokrova Presvete Bogorodice- Đunis (2012.)

Đunis se nalazi na obali Južne Morave petnaestak kilometara udaljen od Kruševca. Ovo malo selo krasi dva aktivna manastira, Sv. Roman i Pokrov Presvete Bogorodice na koji je u istraživanju usmerena naša pažnja. U ovaj manastir, na praznik Pokrova 13/14. oktobra hodočasti više desetina hiljada ljudi, sada najviše iz Srbije i Republike Srpske.¹¹⁶ Bogorodičin izvor čiju vodu smatraju lekovitom je Centar hodočašća, nalazi pored stare crkve, i veće, novoizgrađene crkve. Hodočasnici celivaju

¹¹⁶ To dokazuju brojni autobusi sa različitim registraskim tablicama, koje smo snimili kamerom. Mati Evgenija, najstarija monahinja u manastiru, kaže da je bilo godina, u vreme bivše Jugoslavije, kada je ovo sveto mesto posećivalo i po 100.000 ljudi u toku 24 časa.

Kamen za koji se veruje da je na njemu stajala Presveta Bogorodica. Manastir se nalazi na izuzetno lepom mestu, među vinogradima, i pripada mešavini prototipskog i ekografskog. Celonoćno bdenje, čitanje akatista na izvoru u ponoć, jutarnja liturgija, na mestu gde se 1898. godine devojčici Milojki ukazala Presveta Bogorodica, zbog čega Đunis nazivaju „malim srpskim Lurdom“. U ovo pravoslavno svetište masovno hodočaste Romi, muslimani, uoči 15. avgusta, na praznik katoličke Velike Gospe. Ovaj neusklađeni tajming se pokazao kao uzrok izvesnog nerazumevanja između sestrintva manastira i hodočasnika Roma. Zbog poznate dvonedeljne razlike između Gregorijanskog i Julijanskog kalendara validnog u SPC, tada kod pravoslavnih počinje Velikogospojinski post, a sestrintvo manastira se povlači u dublju molitvu. Romi tek u novije vreme posećuju ovo svetište, dok su ranije na isti praznik pohodili Letnicu, poznato katoličko Marijansko svetište na Kosovu, o čemu je bilo reči u teorijskom delu.

Ovo Sveto mesto otkriveno je na čudesan način 1898. godine. Toga dana je seoska devojčica, Milojka Jocić iz Đunisa, pošavši da na izvoru zahvati vode, srela Bogorodicu. Ona joj je naložila da na tom mestu treba podići crkvu posvećenu Pokrovu Presvete Bogorodice. Događaj je ostao zabeležen zaslugom Milojkinog brata Dragutina-Draže Jocića, i štampan je prvi put 1936. godine. Do danas je izašlo mnogo izdanja knjižice *Čudesna povest*, koju svi hodočasnici i posetioci ovog svetog mesta obavezno kupuju. Evo skraćenog prikaza povesti i stvaranja ovog svetog mesta:

„U selu Đunis kod Stalaća, ispod Đuniskog visa, pronađeno je sveto mesto na čudesan način. 24. jula 1898. Persa i Milojka Jocić sa Ankom otišle su da okopaju vinograd. Milojka kao najmlađa, 13 godina, morala je da ode na potočić po vodu. Videla je devojkicu da sedi na kamenu, sva u blistavom zlatnom odelu. „Beše sva u svetlosti kao u suncu“. Ona joj reče da se ne plaši i priđe. Uze krčag iz Milojkinih ruku, zahvati vode, podiže ga iznad glave i baci u stranu. Krčag ne pade već osta u vazduhu. „Reći ćeš ljudima da tu naprave crkvu posvećenu Pokrovu Presvete Bogorodice da služi za isceljivanje bolnih i nevoljnih“. Zatim zagazi u potočić i bosom nogom počeo u pesku zakopavati viriće u koji nateče bistra voda. Rekla joj je da se umije i pije da bude krepka i zdrava, i da se odmah sklone u kolibu jer će nastupiti veliko nevreme. Nepogoda, kiša, grad i oluja, je trajala dva sata, od nadošlih reka stradali su i nekoliko čobana. Ubrzo se to pročulo i narod je počeo da dolazi i moli se Bogu i Bogorodici. Sveta Bogorodica se Milojki često javljala i pričala sa njom. Posle ozdravljenja teškog bolesnika (doneli su ga na kolima), i spustili na zemlju. Posle četvrt sata kada se probudio mogao je da sam ustane na noge. Starešni obližnjeg manastira Sv. Romana arhimandritu Danilu bilo je krivo što narod iz udaljenih mesta hrli ka ovoj

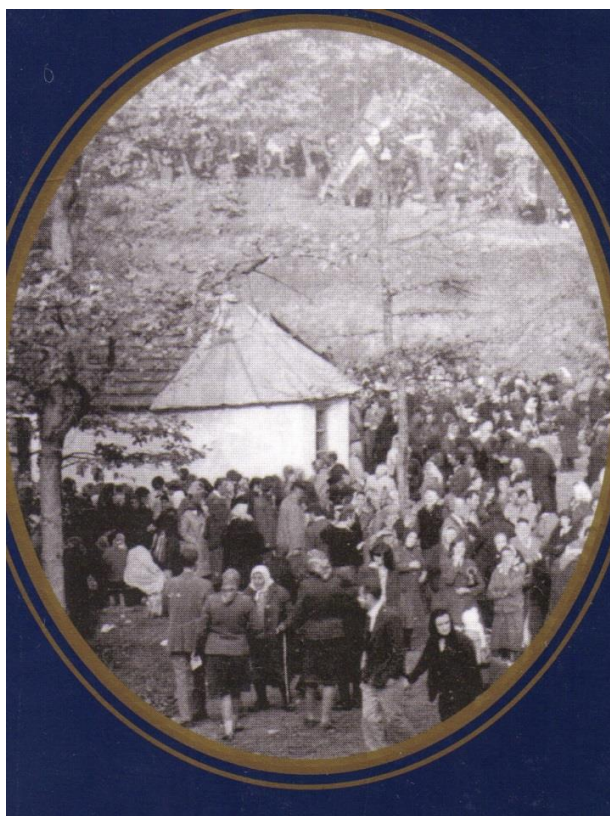
svetinji, plašeći se da se ne zapostavi njegov manastir. Arhimandrit Danilo Nedeljković sa popom Ljubodragom otišli su kod sreskog načelnika Mladena Todorovića u Kruševac i izdejstvovali nekakvu zabranu da se narod tamo okuplja i moli. Narod je podigao skromnu crkvicu, a ova trojica donesu odluku da se crkvica sruši. Narod nije hteo da učestvuje u rušenju, pa su morali sami da je ruše uz pomoć svega dva kmeta. Načelnik Todorović zabrani okupljanje, a Milojku i njenog strica i sve koji ne htedoše rušiti crkvu kazni sa po nekoliko dana zatvora u Kruševcu. U povratku kočija se izvrnula, a Danilo je bio toliko povređen da se više nije podigao. Bolovao je 7 godina, velike pare dao je na lečenje, velike darove slao svetinji, slavski kolač donosio, ali pomoći ne beše. Kazna Božja stigla i načelnika Mladena Todorovića, čiji je sin Radomir, telegrafista poludeo. Umro je 1899. godine u manastiru Sv. Roman. I pop Ljubomir je kažnjen, sva porodica mu je umrla, a ni on ostavši sam nije dočekao duboku starost. Jedan od retkih pomagača u rušenju Ljubomir kao nagradu za trud uzeo je ćeramidu sa porušene crkve kojom je pokrio svoju kuću. I danas oko njegove kuće raste samo burjan i korov. Iako je Milojki Bogorodica rekla da se ne udaje već da čuva svetinju, maćeha je ipak primorala. Posle udaje nije živela ni tri godine. U bolesti je ostavila amanet rečima „Svetinju da opravite“. Dragutin se primio da bude služitelj svetinje. Kazna za maćehin porod bila je smrt dve mlade ćerke“.

Izdvojićemo neka paradigmatiska mesta:

- Bogorodica se javlja, i priča s devojčicom dajući poruku, tako je sa svim mestima ukazanja Bogorodice u Lurdu, Fatimi, Međugorju);
- Narod veruje i odlazi (ljudi iz naroda- mirjani/laici, stvaraju sveto mesto, dešavaju se čuda, isceljenja...).
- Klir (crkvena hijerarhija) se suprotstavljaju (u početku) - čak i otvoreni sukobi (Međugorje ni sada nije priznato od Vatikana);
- Kazna ili opomena stiže one koji su se direktno ogrešili o svetinju, i ta priča se najčešće usmeno, a nekad kao u ovom slučaju i pisanom reči prenosi „s kolena na koleno“.

Meštani su ozbiljno shvatili Milojkinu poruku i iste godine sagradili malu kapelu od dasaka, da bi 1921. godine na tom mestu bila podignuta skromna zidana crkva. Po javljanju Presvete Bogorodice devojci Milojki, a po blagoslovu Sv. Vladike Nikolaja Žičkog 1934. godine podignuta je crkva Brvnara na mestu današnje male crkve. Tek 1960. godine dolazi o. Kliment sa bratstvom i osniva se muški manastir u Đunisuu. Dolaskom blaženopočivše igumanije mati Minodore (Ilić) sa sestrinštvom 1968. godine manastir Pokrova Presvete Bogorodice u Đunisuu postao je ženski manastir čime je

ispoštovan blagoslov Majke Božije. Prilozima meštana, darodavaca iz zemlje i inostranstva osamdesetih godina prošlog veka ovde je nikao velelepan hram. Naročita zasluga za osnivanje ovog manastira pripada Stani Cerović iz Beograda. Arhitekta ovog zdanja bio je Dragomir Tadić. Godine 1977. postavljen kamen temeljac za veliku crkvu, koja je osvećena 2001. godine. Stara mala crkva srušena je 1997. godine i podignuta današnja, koja je osvećena 1998. godine. Dragomir Jašović je oslikao zidove hrama, a ikonostas u vizantijskom stilu, delo Grka Adonisa Steriosa, je postavljen je 1987. godine. U porti postoji veoma lepo uređeno monaško groblje, a u blizini je sahranjena i Milojka Jocić koja je umrla veoma mlada 1909. godine. U manastiru se čuva nekoliko knjiga iz 19. veka, a riznica je svakim danom sve bogatija darivanjem vernika za koje je ovo mesto postalo jedno od vodećih duhovnih centara i hodočašća u Srbiji.¹¹⁷



Slika 31. Sa korica romana „Voda u kamenu” Ljiljane Habjanović-Đurović¹¹⁸

¹¹⁷ Ovi podaci su sa starog sajta niške eparhije <http://www.eparhija-niska.org.yu>, pristupljeno 19.07.2007. Nova web adresa niske eparhije je www.eparhijaniska.rs

¹¹⁸ Ovu originalnu fotografiju, Ljiljana Habjanović-Đurović, je dobila od jeromonaha Stefana Đorđevića iz manastira Sv. Petka u Stublu kod Kraljeva. Na fotografiji se vidi narod oko crkve Pokrov Presvete Bogorodice u Đunisu, podignute 1934. godine.



Slika 32. Mala crkva danas (u pozadini konak)

Pred kraj „vladavine ateizma” u ex Jugoslaviji, o Đunisu kao svetom mestu, 1987. godine izašla je opširna reportaža Mije Gabrića „Kod čudotvorne Bogorodice Đuniske“, u *Glasi koncila*, poznatom hrvatskom katoličkom nedeljniku (Gabrić 1987, 6).¹¹⁹



Slika 33. Unutrašnjost Male crkve

¹¹⁹ Vidi u Prilogu fotografiju sa naslovne strane *Glasa koncila* (God.XXVI, 1987, 43 (698)).

Crkva je oduvek proslavljala Presvetu Bogorodicu kao pokroviteljicu i zaštitnicu hrišćana, koja je Svojim molitvama umilostivljava Boga, pomagala pojedincima i narodima, u ratu i miru, i svuda u nevoljama. Događaj koji crkva praznuje na ovom svetom mestu –*Bogorodičin pokrov*, ima svoju mitsku priču koja se desila 1. oktobra (14. oktobra) 911. godine, u vreme cara Lava Mudroga (Filosofa).

Bilo je svenoćno bdenje u Bogorodičinoj crkvi Vlaherne u Carigradu. Crkva je bila puna naroda, a negde u pozadini je stajao Sv. Andrej Jurodivi sa svojim učenicom Epifanijem. U četiri sata posle ponoći ugledao je Sv. Andrej Presvetu Bogorodicu sa rasprostrtim omoforom iznad naroda, kao da tom odećom pokriva narod. Bila je odevena u zlatokrasnu porfiru i blistala okružena apostolima, svetiteljima, mučenicima i devicama. Sv. Andrej pokaza rukom Epifaniju i upita ga da li i on vidi „Caricu i Gospođu kako se moli za sav svet”, što Epifanije začuđen potvrdi. Zbog toga događaja uvedeno je ovo praznovanje, da nas podseća na taj trenutak i na stalno pokroviteljstvo Presvete Bogorodice kad god to u nevoljama od nje molitveno tražimo.¹²⁰

Praznik Pokrova uveden je u XII veku, i to ne u Vizantiji, nego u Rusiji, gde je postojao jak kult Bogorodice Vlaherinske, a sveti Andrej Jurodivi je bio rodom iz Novgoroda. Iz Rusije je ovaj praznik, zajedno sa bogoslužbenim knjigama, u XVIII veku, stigao u Srbiju, tako da je kult presvete Bogorodice kao Pokroviteljke i Zaštitnice najizraženiji upravo kod slovenskih naroda. Pokrovu presvete Bogorodice posvećen je jedan od najpoznatijih hramova u Rusiji- Pokrovski sabor, na Crvenom trgu ispred moskovskog Kremlja, poznatiji kao crkva Vasilija Blaženog.

¹²⁰http://www.manastir-lepavina.org/arhiva/novosti/index.php/weblog/detaljnije/pokrov_presvete_bogorodice.



Slika 34. Freska u Velikoj crkvi "Bogorodica sa Pokrovom"



Slika 35. Građenje manastirske ograde (2007.)

Veliku crkvu, i ceo ovaj prostor, patrijarh Pavle je osveštao 16. septembra 2001.



Slika 36. Unutrašnjost Velike crkve



Slika 37. Bogorodica sa raširenim i uzdignutim rukama tzv. „Širšaja nebes” u oltarskoj apsidi Velike crkve

Centar svetilišta: Izvor i Kamen

Dve najveće svetinje u manastiru su Izvor sa lekovitom vodom i Kamen na kome je stajala Bogorodica. Kod čudotvornog Izvora pri manastiru Pokrova Presvete Bogorodice u Đunisu desilo se bezbroj čudesnih isceljenja – mnogi nepokretni su ustali iz invalidskih kolica, gluvonema deca su progovorila, a ogroman je i broj nerotkinja koje su posle posete ovom svetom mestu rodile decu. Tu je i Kamen (za koji se veruje da je na njemu stajala Bogorodica) koji svi poklonici celivaju i gde se mole.



Slika 38. Izvor



Slika 39. Bogorodičin Kamen



Slika 40. Izvor



Slika 41. Darovi hodočasnika



Slika 42. Konak manastira

1.2.2. Hijerarhijska struktura svetilišta: razgovor sa igumanijom

Manastir Đunis pripada Niškoj eparhiji. U vreme našeg istraživanja (2007.) Niška eparhija, sa sedištem Nišu, bila je jedna je od prostorno najvećih eparhija. Imala je 12 namesništava sa 179 parohija i 167 sveštenika. Episkop je tada bio Irinej (Gavrilović), sadašnji patrijarh SPC. U eparhiji je 16 manastira (Sveti Roman, Đunis, Lipovac, Divljani, Ajdanovac, Naupara, Poganovo, Sukovo, Sićevo, Matejevac, Temska...). U međuvremenu je osnovana eparhija Kruševačka sa episkopom Davidom (Perovićem) i episkopija Niška sa episkopom Jovanom (Purićem), ali je manastir Đunis, iako bliži Kruševcu, ostao u Niškoj eparhiji.¹²¹

Osim na centralni praznik, bila sam u Đunisu i 2. i 3. 06. 2007. na praznik Sv. cara Konstantina i carice Jelene. Tog dana je bila Bogomolja u Đunisu, pokretni praznik vezan za Petrovske poklade. Posle dužeg čekanja uspeła da razgovaram sa igumanijom mati Marijom. Na početku razgovora kazala da je 1. juna- davana godišnjica blaženopočivšoj igumaniji Minodori (Ilić), kada dolaze mnogi verujući i bogomoljci u manastir. Nova nastojateljica manastira Đunis je iz Beograda, visokoobrazovana, ljubazna, ali i „stroga“, najpre prema sebi. Manastir ima 8 sestara, 6 monahinja i 2 iskušeniice, i 1 jeromonaha, oca Damaskina, koji je profesor bogoslovije u Nišu. Nažalost, ističe mati Marija, samo su 3 monahinje radno sposobne. Pomažu im vernici, ali tu su i ljudi koji dolaze da subotom i nedeljom da pomognu, a imaju i jednu stalno zaposlenu osobu. Vernici najviše dolaze zbog molitve za zdravlje na konak subotom i nedeljom, i o praznicima. U velikom broju manastir pohode i đaci koje veroučitelji dovode, kao i brojne ekskurzije. Kada sam je upitala kako izgleda jedan njihov radni dan, sledio je odgovor koji nam otkriva vrlo ozbiljan monaški život:

Radni dan počinje u 3 h.

Od 3-4 kelijno pravilo.

U 4 h su u crkvi do 6 h i 30- 7h.

Od 7h do 8h odmor.

Od 8 h idu na poslušanja: kuvarica, trpezarac...

Od 8h i 30 min. je doručak.

Poslušanje je do 16 h.

U 16 h i 30 min – ručak.

Od 18h počinje večernje do 19h i 30 min.

¹²¹ Podaci o obe eparhije videti na njihovim sajtovima: www.eparhijaniska.rs/ i eparhijakrusevacka.com/.

Posle, ili završavaju poslušanje ili su slobodni.
U 22- 23h odlazak na spavanje.

Mati Marija je došla u Đunis, po „službenoj dužnosti”, iz manastira Lipovac, poznatog po svom duhovniku o. Dionisiju (Pantelić).¹²² Za sebe kaže da je “odgovorna pred Bogom i pred ljudima”, napomenuvši manastirsko pravilo da “ko prvi dođe u manastir – on je stariji”, kao i da se igumanija i nastojateljica oslovljavaju sa mati, a rasoforne monahinje sa sestro. Ona pripada mlađem naraštaju visokoobrazovanih igumanija SPC, primetivši „da u srpskom monaštvu ima starih monahinja i onih mladih, da najmanje ima srednje generacije, i da se to oseća”. Izvor je srce manastira, ističe igumanija Marija, a tu su i Mala crkva (nju je blagosloвила Presveta Bogorodica), a zbog velikih potreba naroda, sagrađena je velika crkva. Na Preobraženje, Blagovesti, Vavedenje, kao i zadnje nedelje Velikog Posta dolazi veliki broj ljudi. U manastirskom kompleksu nalaze se „stari i novi konak”, kojima predstoji renoviranje, monaško groblje i „kućica za pčele.” Dok nije postojao asfaltni put do manastira, poklonici su više ostajali na konaku u manastiru, a mnogi od njih su nekada dolazili vozom. S obzirom da je igumanija relativno od skora tu, posle oko pola sata razgovora, dala je blagoslov mati Evgeniji, najstarijoj sestri, koja je najduže u ovom manastiru. Mati Evgenija (1937) je došla u manastir Pokrova Presvete Bogorodice 29. avgusta 1955. godine iz Manastira Gomionice na Manjači. Ova krepka i razgovorljiva monahinja je živi svedok nekih čuda u ovom manastiru.

“Dolaze ovde deca koja ne čuju i ne progovaraju, pa posle ozdrave. Sećam se, bilo je to 1982. godine kada sam svojim očima gledala i svojim ušima slušala dete koje je ovde progovorilo. Dovala ga baka da mu se ovde očita molitva. Njihova je vera bila jaka”...

Mati Evgenija pamti da je i jedna od monahinja, mati Angelina, došla u manastir najpre da potraži pomoć. A kada ju je primila od Boga i izlečila se, odlučila je da

¹²² O ahimandritu Dionisiju vidi u tv emisiji Velje Pavlovića “Duhovnici”, <http://www.youtube.com/watch?v=R0cuWdoAmDQ>

zauvek ostane na svetome mestu. I mnoge nerotkinje su došle ovde po svetu vodu. Posle su postale majke – svedoči mati Evgenija.

Pravila ponašanja u crkvi i manastiru

Kako treba ići obučen u crkvu i na hodočašće? Na web sajtu Saborne crkve u Beogradu Među drugim savetima o Ponašanju u hramu data su i ova uputstva o odevanju i izgledu u crkvi:

U crkvi treba da smo odeveni pristojno, bez prepunih stomaka, žvakaće gume, upadljive šminke, držanja ruku u džepovima, ljubopitljivog posmatranja ostalih vernika, smeha i razgovora. Pristojno odevanje isključuje kratke suknje, šortseve, suknje sa dubokim izrezom, provokativnu i prenapadnu odeću. Začudjuće je to što ljudi nikad ne postavljaju pitanje kako da se obuku za odlazak u pozorište ili u goste prijateljima, a kada idu u goste svome Gospodu i Spasitelju, za Njegovu Svetu Trpezu, gde dobijaju dar života, tu se o načinu oblačenja ili nepotrebno polemiše ili se na to čak i ne obraća uopšte adekvatna pažnja. Nedopustivo je korišćenje mobilnih telefona u crkvi! Kao što i u svojim i tuđim domovima poštujemo određena pravila ponašanja, kako bi naš život u zajednici bio olakšan i služio na međusobnu radost, poštovanje i ljubav, pa su nam ta pravila sasvim prirodna i razumljiva, tako i u hramu treba da budemo prirodni, ne pretvarajući se u roba pravila, kako ne bismo sputavali duh ljubavi i molitve, ali ni da se prema hramu odnosimo nehajno, bahato i bez poštovanja jer se nalazimo na svetom mestu.¹²³

U manastiru Bogorodičin Pokrov, pravila oblačenja su uobičajena za srpske manastire: za žene suknje, marame, pokrivenih ramena, muškarci bi trebalo da imaju košulje s dugim rukavima. Za neupoznate i nespremne hodočasnike i turiste na ulazu u hram u kutijama ostavljena je odeća što je korektno, jer se niko ne odbija od svetinje.

¹²³ http://www.sabornacrkva.com/index.php?option=com_content&task=view&id=74&Itemid=90



Slika 43. U predvorju velike crkve odeća za „nespremne“ posetioce

Snimanje kamerom i fotoaparatom je zabranjeno u crkvi bez dozvole, a mi smo blagoslov bez problema dobili od mati Marije.

1.2.3. Rituali na centralni praznik

U manastiru se služe u u pravoslavlju uobičajeni crkveni obredi:

Sveta Liturgija – Bogoslužjenje koje crkva vrši javno i saborno u molitvenim mestima, kroz određeni skup obreda, reči, simbola i ritualnih pokreta (čin evharistijske službe ili čin Svete Tajne Pričešća),

Molebani,

akatisti – Himne blagodarnosti posvećene Svetoj Trojici, Časnome Krstu, Presvetoj Bogorodici i svetiteljima. Akatist ima oblik poeme sačinjene od 24 ikosa i kondaka (ikos je sačinjen od prozbi iz 12 stihova),

jutrenja i bdenija- jutarnje i noćne molitve,

jeleosvećenje ili blagosiljanje ulja – Sveta Tajna u kojoj bolesnik, pomazivanjem osvećenim uljem i sveštenikovim prizivanjem Svetoga Duha, prima isceljenje tela i oproštaj grehova,

krštenje – Sveta Tajna kojom se lice koje se krštava čisti od grehova, ponovo rađa i postaje novi član Hristove crkvene zajednice,

venčanje – čin kojim se zaključuje brak i

molitve – za zdravlje, bližnje, uboge, upokojene (parastosi) (prema Stamenković, 2006:85).

U Đunisu 13 i 14. oktobra vrše se sledeći crkveni obredi:

13.10.

Bdenije

14.10.

Akatist u ponoć

Jeleosvećenje,

Liturgija oko 4h

Liturgija u 9h



Slika 44. Okupljanje hodočasnika oko svetinje (pred Velikom crkvom)



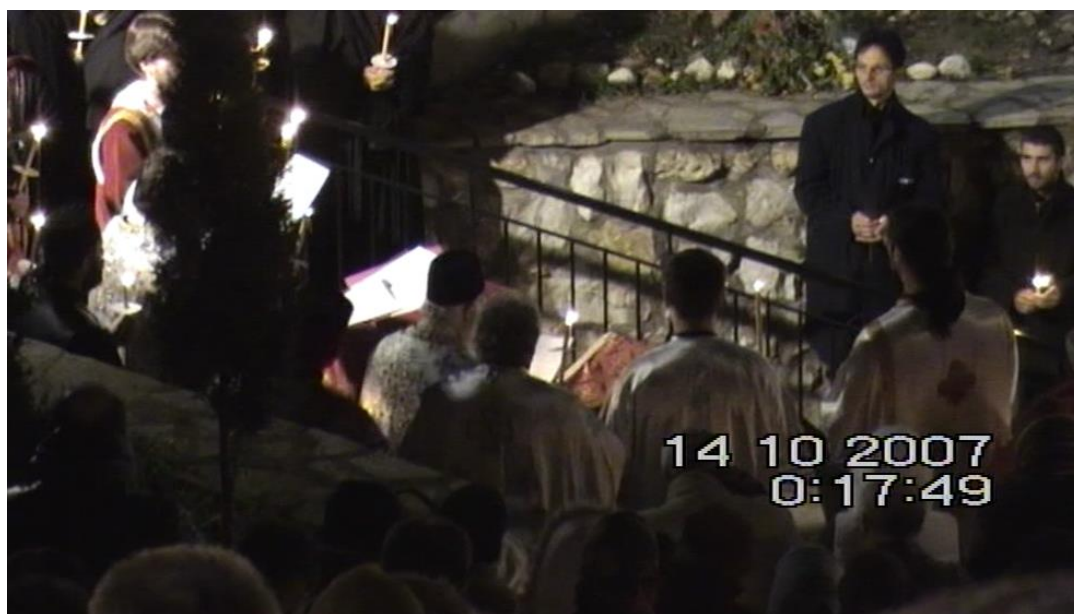
Slika 45. Hodočasnici pred Malom crkvom



Slika 46. Hodočasnici sa zapaljenim svećama



Slika 47. Monahinje silaze na Izvor



Slika 48. Sveštenici čitaju akatist na Izvoru



Slika 49. Za vreme čitanja Akatista



Slika 50. Hodočasnici u molitvi



Slika 51. Vladika Niški G. Irinej (sadašnji patrijarh Srpski) drži prazničnu propoved (2007.)



Slika 52. Nastojateljica manastira Mati Marija (Vasiljević)



Slika 53. Izvor na Praznik



Slika 54. Sveta voda se uzima tokom celog dana



Slika 55. Paljenje sveća ispred Velike crkve

Preplitanje svetog i svetovnog je neizbežno na hodočašćima, crkveni rituali i vašarski ambijent su u Đunisu sada barem fizički razdvojeni, od kada je podignuta oграда oko manastira. Van manstirske porte odvija se vašarski deo.¹²⁴ Hodočasnička mesta su zatrpana suvenirima i proizvodima religioznog zanatstva. Tu su improvizirani šatori sa hranom, i brojne tezge i tezgice, gde mogu kupiti razni proizvodi, od kapa i narodne nošnje do odevnih predmeta za decu i odrasle, igračaka, dragulija svake vrste, do brojanica, meda i vina... Po rečima Abrahama Mola religiozna umetnost se neprestalno nalazi pod pretnjom kiča, na njegovoj granici a velikim delom mu i podleže. Ovaj autor ističe da se u Lurdu i drugim mestima hodočašća mogu izdvojiti dva pravca u kiču. Jedan je vezan za razvoj "suvenira" uglavnom u njegovoj tendencioznoj bezvrednosti podvrgnutoj imperativima masovne proizvodnje koja je u suprotnosti sa smislom nekadašnjeg zanatstva. Drugi je vezan za iskrivljavanje osnovne funkcije i njeno naginjanje dekorativnosti (Mol, 1973:73). S druge strane, u prodavnicama pri crkvama i manastirima u Srbiji može da se nabavi sve što je potrebno za pripremu slave, venčanja, krštenja i parastose... Pored suvenira, razglednica, DVD, knjiga, tipični crveni proizvodi su:" ikone, sveće, slavske sveće, čiraci za slavske sveće, kandila, kadionice, brojanice, tamjan, briket (ugalj), kutijice za tamjan i briket, drveni diptisi sa ikonama, kutije za sveće i brojanice, krstovi, gravure"¹²⁵ Pored toga, u manastirima se često može kupiti med, vino i rakija, razni melemi... Duga je noć, a i mnogo je ljudi koji stalno cirkulišu, neki su iz daleka pristigli. Iako je put do manastira asfaltni, na centralni praznik, je suviše uzan da bi se nesmetano mogao odvijati saobraćaj. Godinama unazad, milicijske patrole dežuraju i ne puštaju motorna vozila, osim onih koji su došli ranije i zauzeli mesto na parkingu ispred manastira. Kola i mnogobrojni autobusi se tada parkiraju po njivama koje se nalaze s obe strane puta. Ovo možda i nije tako loše, jer skoro svi moraju bar deo puta pešice, hodočasnički, da idu do manastira.

¹²⁴ Reč *vašar* je mađarskog porekla (*vásár*) i označava pazar, odnosno sajam, u smislu delatnosti, kao i u smislu prostora na kojem se ta delatnost obavlja. *Vašar* u mađarskom jeziku takođe označava i *posao*, u smislu *pogodbe*. Pored ovog izraza, za isti pojam postoji i naziv *panađur*, koji je grčkog porekla (*πανήγυσις*). Verska komponenta sabora i vašara je takođe važna jer su oni upriličavani oko manastira i crkava, u dane crkvenih i seoskih slava i bili su praćeni crkvenim obredima, a trajali su dva-tri dana (Srećković 2007, 4-5).

¹²⁵ http://www.saborna-crkva.com/index.php?option=com_content&task=view&id=56&Itemid=298



Slika 56. Izvan manastirske porte - vašarski deo



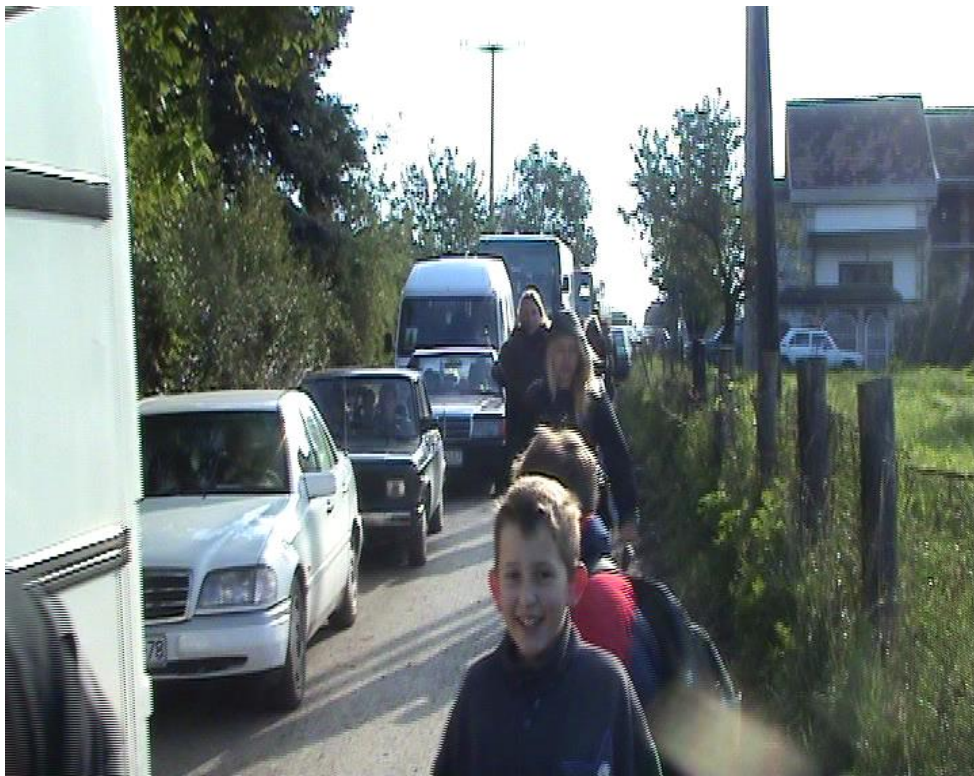
Slika 57. Svetovno i sveto (u pozadini se nazire crkva)



Slika 58. Jutro posle druge Liturgije, odlazak (i dolazak drugih) hodočasnika



Slika 59. Vašarski deo „za svakog ponešto“



Slika 60. Kolona autobusa, automobila i hodočasnika

1.2.4. Romi na hodočašću u Đunisu

Hodočasnici Romi, muslimani masovno na velike praznike/blagdane pohode neka hrišćanska hodočasnička mesta u Srbiji. Najčešće se radi o mestima koja su posvećena Bogorodici, Sv. Petki, Sv. Anti ili su „čuvena“ po čudotvornoj ikoni, kipu, vodici...

Mada etno-religijske razlike ne moraju biti prepreka za ostvarenje izvesnog stepena *komunitasa* u Tarnerovom smislu reči, skladnost i tolerancija ne vladaju uvek u hodočasničkim svetištima. U analizi (potencijalnih) sukoba na „mešovitim hodočašćima“ koristili smo Hajdenov koncept kompetitivnog deljenja i antagonističke tolerancije, posebno u Đunisu. Dejzings, istakli smo u teorijskom delu, je hodočašće posmatrao kao laboratoriju identiteta, ukazujući na toleranciju i sukob na mešovitim hodočašćima na Kosovu (Dejzings 2005). Poznato je da se Romi u religioznom pogledu, bez obzira da li je reč o islamu ili hrišćanstvu, ne osvrću mnogo na doktrinarnе poruke i pravila, već su pre svega usmereni ka ritualnim sadržajima, ka neposrednom odnosu prema svetom (Bogomilova 2003). Većina Roma, zadržavajući svoja stara verovanja, prihvata religiju sredine u kojoj živi, zato se kod Roma susrećemo s hrišćanskim i islamskim, ali i paganskim običajima i verovanjima (Cvitković 2003). Romska verovanja određuju romski identitet, a lokalna, religija - po pravilu religija većine određuje njihov lokalni, regionalni identitet. Realnom se čini teza da Romi koriste religiju kao most za ublažavanje socijalne isključivosti, prihvatajući većinsku religiju teže integraciji u određeno društvo. Niška romološka škola je istakla dve tipologije romskih kulturnih mesta. Prva tipologija: (I A) kulturna mesta koja posećuju isključivo Romi; (I B) kulturna mesta koja Romi posećuju zajedno sa ostalim narodima; i (I C) sakralni hramovi, kao kulturna mesta okupljanja Roma. Druga tipologija: (II A) ugašena, izumrla kulturna mesta; i (II B) aktivna (živa) kulturna mesta u funkciji. Dragan Todorović je u radu „Romsko kulturno mesto: Rimokatolička crkva u Nišu“- deskripcija primera trećeg varijeteta prve tipologije romskih kulturnih mesta- *sakralni hram kao kulturno mesto okupljanja Roma* (Todorović 2005) zapravo pisao o mešovitom hodočasničkom mestu, mada ga on tako eksplicitno ne naziva. Naime, Romi muslimani posećuju katoličku crkvu u Nišu na praznik Velike Gospe. Na isti praznik Romi muslimani masovno posećuju i pravoslavni manastir u Đunisu 14/15. avgusta. Ovaj

neusklađeni tajming pokazao se kao uzrok izvesnog nerazumevanja između sestrinstva manastira i hodočasnika Roma. Zbog poznate dvonedeljne razlike između Gregorijanskog i Julijanskog kalendara važećeg u SPC, tada su kod pravoslavnih Makaveji¹²⁶ i počinje Velikogospojinski post, a sestrinstvo manastira se povlači u dublju molitvu. Romi tek u novije vreme posećuju ovo svetište, dok su ranije na isti praznik pohodili Letnicu, poznato katoličko, Marijansko svetište na Kosovu o čemu je pisao Dejzings, a ranije i Tatomir Vukanović (1982) ukazujući na romsko ljaramanstvo-dvoverje (Dejzings 2005:62-65).

U našoj terenskoj beležnici je zapisano: 14. avgust 2007. godine, lep sunčan dan. Odlazimo u manastir da bi snimili pristigle Rome koji porodično dolaze dan ranije, da bi prenoćili u blizini svetinje. Glasna muzika, graja dece, roštinjanje pljeskavica, ima i jaganjaca. Osim nas i Roma, koji se raspremaju izvan manastirske porte, u svetištu skoro da nema drugih posetilaca. Romska dečica trčkaju po porti, ulaze u crkvu. Nedaleko od manastira, prilazimo jednoj brojnoj porodici i započinjemo razgovor. Dejan i Bojan, braća blizanci, dolaze iz Niša svake godine ovde na današnji praznik. Noće tu, govoreći da je to njihov običaj, njihova tradicija, od predaka. Oni su muslimani, ali donose poklone, zavetuju se, zahvaljuju i mole se za sreću i zdravlje. Kažu to je najvažnije, ali imaju i konkretne molitve. Kažu da su ranije išli u Letnicu, a dok su radili u Nemačkoj i tamo su posećivali crkvu na ovaj praznik.

„Dolazimo svake godine s familijom. Poštujemo ovaj dan. Molili smo se za našto, Ona je to ispunila“. Šta konkretno? “Sve što poželimo, ona je pomogla, nešto preko suda, to smo dobro završili, i Ona je to pomogla, obećao sam da ostavim zlatan lanac. Donosimo pokone. Mi se zahvaljujemo, šta da kažem. Pre smo išli dole (misli na manastirsku portu), bila je masa ljudi, sad ne dozvoljavaju, ja to ne razumem. Taj dan to je Njen dan, ne shvatam da oni (sestrinstvo) to ne poštuju.”

¹²⁶ Sveti mučenici Makaveji su starozavetni jevrejski svetitelji i mučenici iz 2. veka p. n. e. Njihov život opisan je u Knjigama Makavejskim, koji su sastavni deo Svetog pisma. Braća Avim, Antonin, Gurije, Eleazar, Evsevov, Adim i Markel, njihova majka Solomona, i njihov učitelj Eleazar postradali su mučenički 166. p. n. e. od strane imperatora Antioha XI Epifana. Antioh Epifan je, osvojivši Judeju u Jerusalim uveo grčke paganske običaje. UJerusalimski hram je postavio kip grčkog paganskog boga Zevsa, i prisiljavao Jevreje da se njemu poklone... Podvig sedam svete braće Makavejske inspirisao je Judu Makaveja, da povede pobunu protiv Antioha Epifana, kako bi očistio Jerusalimski hram od paganskih idola. Mošti mučenika Makaveja čuvaju se u bazilici Svetog Andreja u Kelnu (Nemačka). Pravoslavna crkva proslavlja Svete Makaveje 1. avgusta po julijanskom kalendaru (http://sr.wikipedia.org/Свети_мученици_Макавеји).

Pored molitve i davanja poklona raširena je i praksa zavetovanja što se vi iz iskaza jednog deteta.

“Mi ovde dolazimo da se molimo. Ulazimo u crkvu, kad imamo sitne pare stavimo na ikonu. Šta obećamo- to uradimo.”

Romima je važno da prenoće u blizini svetinje. Doneli su jagnje i veruju da se oko 2 sata posle ponoći javlja Bogorodica u manastirskoj šumi. Njihova konstatacija da je ranije bilo znatno više hodočasnika poklapala se sa rečima igumanije Marije da je prve godine došlo 5000 Roma, dok je prošle godine, po njenoj oceni, bilo oko 150. Iz razgovora s najstarijom monahinjom, mati Evgenijom, saznali smo za incident koji se desio pre nekoliko godina i koji je dodatno pojačao nepoverenje sestrinstva prema Romima. Naime, po sećanju ove monahinje, tada je neko od romskih hodočasnika, slučajno ili namerno oskrnavio Izvor. Posle toga počinje da se ubrzano ograđuje porta oko manastira, a Romima je dopušteno samo danju da ulaze u portu i crkvu. Zbog te zabrane, uveče je bilo znatno napetija situacija, jer je milicija stajala blizu ulaza u manastirsku portu. Mati Marija, nastojateljica svetilišta, nije dozvoljavala da se vrše obredi zasecanja papaka jagnjadi u ponoć, i njihov ritualni ophod oko crkve. Zbog početka posta, pred Veliku Gospojinu po pravoslavnom kalendaru, sestrinstvo se inače povlači u dublju molitvu i smanjuje komunikaciju sa hodočasniciima i svim ljudima koji posećuju manastir.

Mati Marija ističe da mnogi noće u manastirskom konaku iz sujevernih pobuda. „Koliko blagodati, toliko i zloupotrebe“. Kaže da joj je mlada Romkinja tražila crveni konac da ga opase oko sebe da bi ostala trudna. Žali se da svašta nalaze posle na Izvoru koji je srce manastira. Kasnije smo čuli da se deo Roma iz Đunisa prebacio u manastir posvećen Bogorodici u Mrzenici koja je takođe nedaleko od Kruševca.



Slika 61. „Prazno“¹²⁷ sveto mesto



Slika 62. Spremanje roštilja za mnogobrojnu čeljad

¹²⁷ O religijski “ispražnjenom” mestu vidi (Belaj 2010, 8-9).



Slika 63. Jagnje



Slika 64. Dečica



Slika 65. Šator u vinogradima u blizini manastira



Slika 66. Noćna atmosfera pred manastirom



Slika 67. Vatra



Slika 68. Romi noću u šatoru



Slika 69. Romi noću

1.2.5. Turistički potencijal svetišta u Đunisu

Đunis se nalazi u centralnoj Srbiji u Rasinskom okrugu. Udaljen je oko 210 km od Beograda, 14 km od Kruševca i 8 km od auto-puta E-75, a nalazi se na glavnoj železničkoj liniji normalnog koloseka Beograd - Niš - Skoplje - Solun na kojoj ima svoju putničku i teretnu stanicu. Smešten je u dolini Južne Morave, a kroz njega protiče i Ribarska reka.

“Ime je dobilo po hramu Sv. Dionisija, koji je podignut pre XII veka. Njegove ruševine se nalaze danas na seoskom groblju i narod ga naziva Sv. Bogorodica, ili Sv. Nikola, ili Đunisija...”(Pejović 2002, 623-624, I).

Drevnost ovog naselja pored parohijske crkva Sv. Nikole dokazuje i Crkva Sveti Nestor (brata Romanovog), kao i crkva Sv. Petke što je tipičan primer obnavljanja svetog mesta. Ceo ovaj kraj, koga nazivaju Mojsinjska Sveta Gora, ima neverovatno puno crkvišta iz drevne prošlosti, a samo retki entuzijasti, kao što je Vladan Vukomanović autor kataloga „Mojsinjska Sveta Gora“, mu poklanjaju dužnu pažnju.¹²⁸

¹²⁸ Vidi u Prilogu korice kataloga Vladana Vukomanovića „*Mojsinjska Sveta Gora*“.

“Zbog položaja koji zauzima, ovaj prostor često nazivaju "Vrata Srbije". Smešten između niške i aleksinačke kotline, na jugoistoku, ražanjske doline na istoku, velikomoravske doline na severu, i kruševačke doline na jugozapadu, predstavlja značajnu raskršnicu puteva koji spajaju jug i sever Evrope. Ovuda su vodili glavni putevi od najranijih civilizacija, do danas (Sredozemno more, Dolina Vardara, dolina Nerodimke, dolina Binačke Morave, Dolina Južne Morave, Velikomoravska dolina, dolina Dunava, pa sve do severnih teritorija Evrope i severnih mora). Strateškim položajem u odnosu prema glavnoj komunikaciji koja povezuje severne sa južnim delovima Evrope, moguće je objasniti gotovo kontinuirano prisustvo života na ovim prostorima, od praistorije (oko 6000 godine p.n.e.). Planina Mojsinja i njena okolina puna je starih crkava i crkvišta, otuda narod veruje da je ona bila nekada druga Sveta Gora. Mojsinjska planina i Poslonska planina odlikuju se bogatstvom kulturno istorijskog nasleđa, specifičnost pre svega zbog činjenice da je na ovom prostoru sagrađen veliki broj crkava i manastira. Po narodnom predanju bile ih je 76, te je ovo područje bile poznato kao "Mala Srpska Sveta Gora". Veliki broj crkava i manastira na relativno malom prostoru objašnjava se okolnošću da je ova teritorija, koja se nalazi u središtu Srpske države krajem 14. veka, postala pribežište velikog broja monaha iz južnih krajeva i Svete Gore zbog opasnosti od Turaka, posle Maričke bitke 1371. godine. Podatak da je svetogorski monah starac Isaija pomogao knezu Lazaru pri izmirenju Srpske crkve i Carigradske patrijaršije 1375. godine, objašnjava da je većina monaha koja je došla u ove krajeve pripadala "Sinaitima", sledbenicima ovog svetogorca, koji su se odlikovali jakom pobožnošću, živeli strogim životom i stremili doživljavanju božanske energije. Našavši ovde bezbedno utočište, podizali su crkve i isposnice na zaklonjenim, mirnim i teško pristupačnim mestima, stvarajući novo monaško središte. Doseljavanje monaha "Sinaita", svakako je pojačalo graditeljsku delatnost na ovom prostoru, na kojem postoje i građevine za koje se pretpostavlja da su sagrađene i pre ovog vremena” (http://www.komoraks.co.rs/Mojsinjska%20Gora/Mojsinjska_Sveta_Gora.htm).

Šta reći za turistički potencijal Đunisa? Potencijal je nesumljivo veliki, ali je učinak slab kada je reč o (verskom) turizmu. Pogotovo kada bi se poredilo sa sličnim mestima u svetu (Lurd) ili u regionu (Međugorje) kao mestima gde se ukazivala Bogorodica. Đunis svake godine poseti na desetine hiljada hodočasnika. Ovu imponozantnu brojku meštani slabo koriste, jer su smeštajni kapaciteti nerazvijeni. Turističke atrakcije Đunisa predstavljaju njegovi manastiri, poznati pecaroški lokaliteti na Južnoj Moravi, kao i prilično očuvana priroda. Pored manastira Pokrova Presvete Bogorodice koji je izuzetno posećen tokom cele godine, a na dan slave manastira, se redovno okuplja više od 30.000 ljudi iz cele Srbije i Republike Srpske, drugi đuniski manastir, manastir Sv. Romana je takođe jedna od najvećih srpskih svetinja. Pominje se još 1020. godine u hrisovulji vizantijskog cara Vasilija Drugog. Ovde se nalazi grob ruskog plemića i dobrovoljca Nikolaja Nikolajeviča Rajevskog koji je u Tolstojevom romanu Ana Karenjina predstavljen kao Vronski. Vronski tj. Rajevski je po pogibiji prvobitno bio sahranjen u porti manastira da bi kasnije bio prenet u porodičnu grobnicu u Rusiji, ali je njegovo srce ostavljeno da i dan danas počiva u manastiru.¹²⁹

Odnedavno je ustanovljena poklonička služba pri Eparhiji Niškoj.

Upravni Odbor pravoslavne Eparhije Niške kojim predsedava Njegovo Preosveštenstvo G.G. Jovan je 12. septembra 2012. doneo odluku i dao blagoslov za ustanovljenje Pokloničke službe u ovoj eparhiji. Prvo pokloničko putovanje, u njihovoj organizaciji, bilo je „Pod Pokrovom Presvete Bogorodice - manastir Đunis 13/14. oktobar 2012.

Plana puta niških hodočasnika:

1.dan, 13.subota – Niš – manastir Đunis

13:00 - polazak autobusa ispred crkve Sv.arh. Mihaila, starim putem preko Donje Trnave, Žitkovca i Ljubeša

14:30 - dolazak u manastir Pokrova Presvete Bogorodice, kraj sela Đunis

Po dolasku, obilazak manastira.

18:00 - početak prazničnog velikog večernja.

Po večeri, molitveno tihovanje.

Pred ponoć početak akatista Pokrovu Presvete Bogorodice kraj Bogorodičinog izvora.

¹²⁹ <http://sr.wikipedia.org/wiki/ђунис>

2.dan, 14.nedelja – manastir Đunis – manastir Sv.Romana – Niš

Nakon akatista, Sveta tajna osvećenja ulja (jeleosvećenja) u crkvi, u nastavku jutarnja služba i Sveta Liturgija (završetak u ranim jutarnjim satima).

Po završetku Svete Liturgije polazak autobusa za one koji su se izjasnili da bi pošli kući nakon prve Liturgije.

08:00 – Početak druge Liturgije

12:30 – polazak iz manastira ka manastiru Sv.Romana

13:00 – dolazak u manastir Sv.Romana, poklonjenje grobu Sv.Romana i potom obilazak manastira

14:00 – polazak iz manastira ka Nišu

15:30 – dolazak u Niš (pred Sabornu Crkvu).¹³⁰

¹³⁰ <http://www.eparhijaniska.rs/поклони́чка-служба/1963-поклони́чко-путовање-у-манастир-ђуни́с>

1.3.Majka Božja Tekijska

1.3.1. Istorijat/mit i deskripcija svetišta

Tekije na arapskom znače počivalište (odmorište), jer su tu dolazile turske age da se odmaraju. Centralna slava svetišta je 5. avgusta, na dan Snježne Gospe, jer se na taj datum 1716. godine odigrala bitka između hrišćana i Turaka, a pobjeda višestruko slabijih hrišćana se pripisuje Bogorodici Tekijskoj. I ovo svetište je mešavina ekografskog i prototipskog.



Slika 70. Tekije <http://www.panoramio.com/photo/4737152>



Slika 71. Tekije na Sniježnu Gospu: Sveto i svetovno

Tekije se nalaze u neposrednoj blizini Petrovaradina, nekadašnjem južnom delu Ugarske kraljevine, koji su 1526. godine osvojili Turci. Stara crkvice u kojoj su bili Cisterciti, rimokatolički red, je srušena, i na njenom mestu je podignuta džamija. Posle Velikog bečkog rata 1699. godine (mir je sklopljen u Sremskim Karlovcima), Turci napuštaju severni deo Srema. Džamija na Tekijama je ostala prazna pa su je preuzeli isusovci pretvorivši je u kapelu Bezgrešnog Začeca Marijinog. Nažalost, rat je ponovo počeo 1715. godine kada je Veliki vezir Osmanskog carstva Damad Ali-paša sa ogromnom vojskom krenuo na Austriju. Austrijski vojskovođa Eugen Savojski ga je dočekaio i pobedio 5. avgusta 1716. na brdima oko Petrovaradina. Gubici Turaka su bili ogromni (preko 25000 mrtvih). Kako se bitka odigrala na dan Snežne Gospe, Eugen Savojski je poklonio Petrovaradinu prelepu kopiju slike Snežne Gospe iz bazilike Santa Marija Mađore (Santa Maria Maggiore) u Rimu. Ova slika se nalazi u samostanu Sv. Jurja u Petrovaradinu. Posle Petrovaradinske bitke, kapela na Tekijama je postala veliko svetište. Tu su dolazili, kao i danas, hodočasnici svih vera s različitim potrebama da se pomole. Kapela, bivša turska džamija, je nekoliko puta dograđivana i obnavljana tokom vekova. O kapeli su se starali isusovci, da bi posle ukidanja isusovačkog reda 1773. godine brigu o kapeli preuzeo sveštenik koji je službovao na tvrđavi, a zatim, ukazom

đakovačkog biskupa, župnik crkve Sv. Roka u Petrovaradinu. Krajem 19. veka, Ilija Okruglić Srijemac, župnik crkve Sv. Jurja u Petrovaradinu i čuveni pesnik, restaurirao je kapelicu. Uz pomoć đakovačkog biskupa, po idejnom rešenju arhitekta Hermana Bolića, gradnja je počela 1881. a završena 1885. godine kada su podignuta nova zvona na zvonik.

Ova Crkva je u početku bila predviđena i za službe vernicima pravoslavne i protestantske vere, za koje su bili predviđeni posebni oltari, ali se danas u njoj obavlja samo rimokatolička služba (Dudvarski 2005, 268).

Orgulje su postavljene 1893. godine. Kupola crkve je obložena limom, a krst je pozlaćen 1924. godine. Kasnije su postavljeni vitraži i posvećen novi oltar 1977. godine. Nova župna kuća podignuta je na mesto stare 1997. godine. Crkva ima karakterističan i jedinstven izgled. Na prednjoj strani se uzdižu dva zvonika u neogotičkom stilu visine 27,6 metara. Zadnji deo crkve ima kupolu u vizantijskom stilu, koja podseća na staru džamiju i pobedu nad Turcima 1716. godine. Ispod krsta na kupoli stoji položen polumesec, simbol pobeđe hrišćanstva nad islamom.¹³¹

U crkvi se nalazi glavni oltar sa kipom Bezgriješnog Začeca Blažene Djevice Marije. Tu se takođe nalazi oltar Marije Sniježne na koji se postavlja čudotvorna slika Majke Božije Sniježne. U crkvi je i spomen ploča od mermera koja je postavljena u znak zahvalnosti Majci Božijoj za pobedu nad Turcima. Tu se nalaze i Kipovi Sv. apostola Petra i Pavla, kao i Sv. Ćirila i Metodija, prvih slovenskih prosvetitelja (Dudvarski 2005, 270).

Na Kalvariji je vekovima postojao Križni put, koji je išao od crkve Sv. Roka do Kalvarije. Tokom 90-tih godina zbog ubrzane urbanizacije ovog dela Petrovaradina, pokrenuta je inicijativa za podizanje novog Križnog puta na tekijskom zemljištu. Tokom 2002-2003. raskršeno je zemljište pored crkve zaraslo u trnje. Napravljena je staza duga 300 m širine 2,2m i podignuta je pećina Lurdske Gospe (Dudvarski 2005, 268).

¹³¹ Na zidovima crkve stoje mnoge spomen ploče: Iliji Okrugliću Srijemcu, poginulim građanima Petrovaradina u Prvom svetskom ratu, svečanosti krunisanja čudotvorne slike Majke Božje Sniježne 1957. godine i spomen na 1000 godina od krštenja hrvatskog naroda.

1.3.2. Hijerarhijska struktura svetilišta

U vreme našeg terenskog istraživanja, 2007. godine, mons. Marin Švrakić je bio biskup Đakovačke biskupije, a mons. Đuro Gašparović je bio pomoćni biskup za Srem. Već 2008. godine uspostavlja se Srijemska biskupija sa prestolnom katedralnom crkvom Sv. Dimirije u Sremskoj Mitrovici.¹³² Reakcija na ove velike promene stigla je samo kroz knjigu *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, istoričara Đorđa Bubala, Radmile Radić i Katarine Mitrović (2010). Ovi autori već u uvodu navode da je njen osnovni cilj: da dokažu neopravdanost pripadnosti Sremske biskupije Đakovačko-osječkoj metropoliji, odnosno da argumentovano obrazlože ispravnost njenog priključenja Beogradskoj nadbiskupiji. Osnovni razlog za takvu promenu je potreba da svi katolici unutar granica Srbije budu podložni beogradskom nadbiskupu kao najvišem katoličkom velikodostojniku u zemlji. Mi ovde ne možemo da ulazimo u detalje i posledice ove "crkveno-političke" odluke, već samo napominjemo da ni Zemun, Novi Beograd i Surčin, ne pripadaju Beogradskoj nadbiskupiji, već Sremskoj biskupiji koja je podređena, takođe novouspostavljenoj, biskupiji Đakovačko-osječkoj kao metropolitanskom sedištu.

¹³² Đakovo, 18. 06. 2008. godine, Mons. Mario Roberto Cassari, apostolski nuncij u Hrvatskoj u Biskupskom domu u Đakovu u prisutnosti kardinala Josipa Bozanića, biskupa Hrvatsko-slavonske crkvene pokrajine, kanonika, dekana, članova Zbora savetnika, svećenika-profesora, redovnika, redovnica i bogoslova objavio je da je Sveti Otac Benedikt XVI.:

„1. Ponovno uspostavio Biskupiju Srijemsku – do sada pripojenu „in persona Episcopi" Biskupiji Đakovačkoj - i da je biskupom imenovao preuzvišenog mons. Đuru Gašparovića, do sada naslovnoga biskupa Mattiane i pomoćnog biskupa Đakovačkog te generalnog vikara s posebnim ovlastima za Srijem. Preuzvišeni mons. Gašparović bit će član Međunarodne biskupske konferencije svetog Ćirila i Metoda i neće više pripadati Hrvatskoj biskupskoj konferenciji.

2. Uspostavio je Crkvenu Pokrajinu Đakovačko-osječku te je uzdigao biskupiju Đakovačko-osječku na metropolitansko sjedište, dokidajući naslov „bosansku", a dodavši onaj osječku, jer je Osijek najveće središte Slavonije; dodijelio joj kao sufraganske biskupije Srijemsku i Požešku biskupiju koje su do sada pripadale crkvenoj pokrajini Hrvatsko-slavonskoj; preuzvišenog mons. Marina Srakića, dosadašnjeg biskupa đakovačko-srijemskog, imenovao je za prvog nadbiskupa metropolita đakovačko-osječkog.

3. Promijenio je naziv crkvene pokrajine Hrvatsko-slavonske u Zagrebačku crkvenu pokrajinu, s metropolitanskim sjedištem u Zagrebu, a sufraganske biskupije su Križevačka i Varaždinska“
<http://www.srijembiskupija.rs>.

Razgovori sa sveštenicima na Tekijama

Otac Marko Loš, koji je 2007. godine bio v.d. upravitelj Tekija, me je uputio na o. Marka Kljajića župnika u Surčinu, preporučivši mi njegovu knjigu. Telefonom unapred zakazani razgovor sa ovim sveštenikom koji je nekada bio Petrovaradinski župnik i župnik Sv. Roka i Sv. Juraja i saupravitelj sremskog marijanskog svetišta Gospe tekijske je tekao s njegove strane pomalo nepoverljivo, i „u rukavicama“. Nagli obrt je nehotično prouzrokovala moja rečenica, da u Tekijsko svetište dolaze, pored katolika, masovno Romi muslimani, i pravoslavni (uz napominjanje nekadašnja tri oltara, od kojih su dva bočna bila namenjena pravoslavicima i protestantima).¹³³ Reakcija o. Marka je bila nagla i nervozna, „da to sa oltarima nije tačno“, i da je to „preotimanje“ svetišta, i da je „šteta što se Romi ne evangeliziraju“.¹³⁴ Kada ove afektivno izrečene misli o. Marka povežemo sa zvaničnim odlukama Vatikana, koje se nikada ne donose na prečac, već se dugo promišljaju, onda u i slučaju Tekija ima elemenata, suptilnog sukoba, ovde manifestovanog kao strah od „preotimanja“ svetišta, ili borbe za teritoriju, što je odgovara konceptu kompetitivnog deljenja i antagonističke tolerancije R. Hajdena (2002) o čemu je bilo više reči u teorijskom delu.

¹³³ Podatke o zajedničkim oltarima smo našli u relevantnoj literaturi (Dudvarski 2005), kao i na zvaničnoj prezentaciji Novog Sada, gde za Tekije piše:

“Poznato hrišćansko svetište, ekumensko, gde uoči 5. avgusta sa litijama i procesijama navraćaju pravoslavci, protestanti i katolici, u znak sećanja na zajedničku pobjedu nad Turcima 1716, na dan Snežne gospe. Isterivanjem Turaka 1687. godine, petrovaradinski fratri pretvorili su džamiju u katoličku bogomolju. Polovinom XVIII stoleća povećana je: drveni toranj u pročelju, a iznutra tri oltara. Godine 1881. podignuta je sadašnja crkva sa dva tornja u gotskom stilu, zalaganjem opata Ilije Okrugića Sremca, a dozvolom biskupa Štrosmajera, po projektu zagrebačkog arhitekta Hermana Bolea. Sve je bilo novo, s tim što su oltari bili u stilu tri hrišćanske varijante: katoličke, pravoslavne i protestantske. A na zadnje kube je stavljen krst i polumesec, kao znak da je ova bogomolja naizmenično pripadala dvema religijama hrišćanskoj i muslimanskoj. U temelj crkve sahranjen je njen idejni tvorac Ilija Okrugić Sremac, rodom Karlovčan i školski drug srpskog pesnika Branka Radičevića, nosilac srpskog i crnogorskog odlikovanja, uz titulu opata svetog Dimitrija mučenika sremskog, koju mu je dodelio biskup đakovački...” (<http://www.novisad.rs/tsrkva-na-tekijama>).

¹³⁴ Traženu knjigu nisam dobila, jer se o. Marko plašio da će se oštetiti prilikom kopiranja, ali mi je pozajmio fotokopiju svoje druge knjige *Slankamen kroz povijest* (koja govori o egzodusu Hrvata iz Srema).

1.3.3. Rituali na centralni praznik

Na Plakatu u crkvi pisala je satnica prazničnih rituala za Male i Velike Tekije

Velike Tekije

4.VII

Od 15 h – Prilika za sv. ispoved

u 17 h – Sv. misa na mađarskom jeziku

u 18 h Sv. misa na staroslovenskom jeziku

u 19 h Svečana Pontifikalna misa na hrvatskom posle koje sledi procesija sa svećama.

od 21-24 h noćni program u crkvi- molitva, pesma i klanjanje pred Presvetim.

5.VII

U 5 h Sv. misa na hrvatskom jeziku

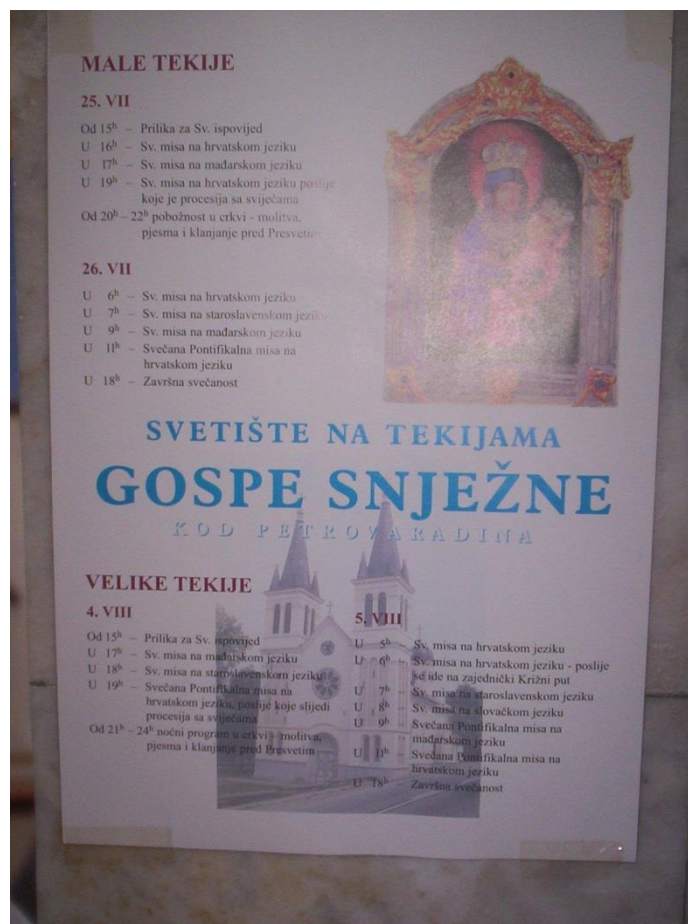
u 6 h Sv. misa na hrvatskom jeziku posle se ide na Križni put.

u 7 h Sv. misa na staroslovenskom jeziku.

u 9 h svečana Pontifikalna misa na mađarskom jeziku

u 11 h svečana Pontifikalna misa na hrvatskom jeziku

u 18 h završna svečanost.



Slika 72. Raspored rituala

Mi smo se 4. avgusta posvetili snimanju razgovora sa Romima, a 5. avgusta smo u Tekije došli sa grupom rimokatoličkih hodočasnika iz Beograda predvođenih paterom Ivanom Cindorijem, isusovcem iz župe Sv. Petra. Sa grupom smo prošli Križni put i prisustvovali Pontifikalnoj misi u 11h što je snimljeno kamerom. Sa više hodočasnika sam kasnije u Beogradu obavila dubinski intervju, i oni su me upućivali na druge vernike koji odlaze na hodočašća.¹³⁵



Slika 73. Ispovest



Slika 74. Kip Gospe Lurdske

¹³⁵ Vidi poglavlje V 2.



Slika 75. Čudotvorna slika Gospe



Slika 76. Izvor



Slika 77. Župna kuća



Slika 78. Hodočasnici iz Beograda u svetilištu (ispred Romi u molitvi)



Slika 79. Hodočasnici iz Beograda na Križnom putu



Slika 80. Procesija pred misu



Slika 81. Nadbiskup blagosilja narod



Slika 82. Misa (na slici mons. Đ. Gašparević, mons. M. Šrakić, vlč. M. Loš, pater I. Cindorij).



Slika 83. Narod na misi



Slika 84. Sveštenici u toku mise



Slika 85. Pričest

1.3.4. Romi na hodočašću u Tekijama

U Tekije tradicionalno masovno hodočaste Romi, muslimani koji obavljaju svoje rituale. Oni borave u neposrednoj blizini svetišta i važno im je da noć pred praznik kao i sam blagdan provedu na svetom mestu. Dolaze porodično, zbog zdravlja, sreće, napredka, iz zahvalnosti. Svi su muslimani i izražavaju duboko poštovanje prema Bogorodici, u ovom slučaju Tekijskoj Gospi. Ko god je u materijalnoj mogućnosti donosi živo jagnje. U crkvu ulaze, mole se, i idu do oltara na kome je Gospin kip, obilaze oko oltara, a kada izlaze iz crkve idu unatraske da ne bi okrenuli leđa kipu. Najčešće peškirima prelaze preko kipa, i daruju ga novcem. Deca prolaze puzeći ispod oltara tri puta- za zdravlje. Idu po vodu na izvor u blizini svetišta, pale sveće, ali ne prisustvuju brojnim misama koje se smenjuju na mađarskom, slovačkom i hrvatskom jeziku. Razgovarali smo sa više Roma i Romkinja, hodočasnika ovog svetišta. Jedni su, starosedeooci, kao Đevrija i njena porodica, rodom iz Zrenjanina, žive u Novom Sadu, u Velikom Ritu. Drugi su iz Podujeva i Prištine, Kumanova, doseljenici, izbeglice. Kažu da su tamo sve prodali, i sada dolaze ovde.

“Izbeglice smo, svaku godinu veselimo ovaj praznik, ranije išli u Letnicu, a sad ovde, i ona je bila neverovatna, i ova je (*Bodorodica*)- jednake su. Nosimo jagnje, pomogne nam.“



Slika 86. Jagnje



Slika 87. Podizanje šatora



Slika 88. Red za celivanje krsta i ophod oko olara



Slika 89. Celivanje krsta



Slika 90. Prolazak deteta kroz oltar



Slika 91. Kip Gospe okićen darovima peškirima



Slika 92. Buket cveća za Bogorodicu



Slika 93. Izlazak unazad iz crkve

Najuopšteniji rezultati istraživanja pokazuju da se motivi hodočasnika Roma ne razlikuju od motiva drugih hodočasnika. To su: zdravlje, sreća, napredak porodice, molba, zavet, i zahvala Bogorodici. Romi imaju svoje rituale, tradiciju i običaje, i ne učestvuju u crkvenim, konfesionalnim, ritualima. Dakle, ne ostvaruje se komunitas sa hrišćanskim hodočasniciima, ali najčešće nema ni sukoba. Religijski sinkretizam, tačnije – kombinativnost najviše su izraženi u poštovanju romskih kulturnih mesta (Đorđević 2010, 232). Treba reći da Romi redovno odlaze i u druge hrišćanske svetinje, na primer u katoličku crkvu Sv. Ante na Zvezdari.



Slika 94. Devrija sa snajom i unucima



Slika 95. Naš glavni "vodič"



Slika 96. Romi iz Kumanova



Slika 97. Rom iz Podujeva



Slika 98. Podizanje šatora



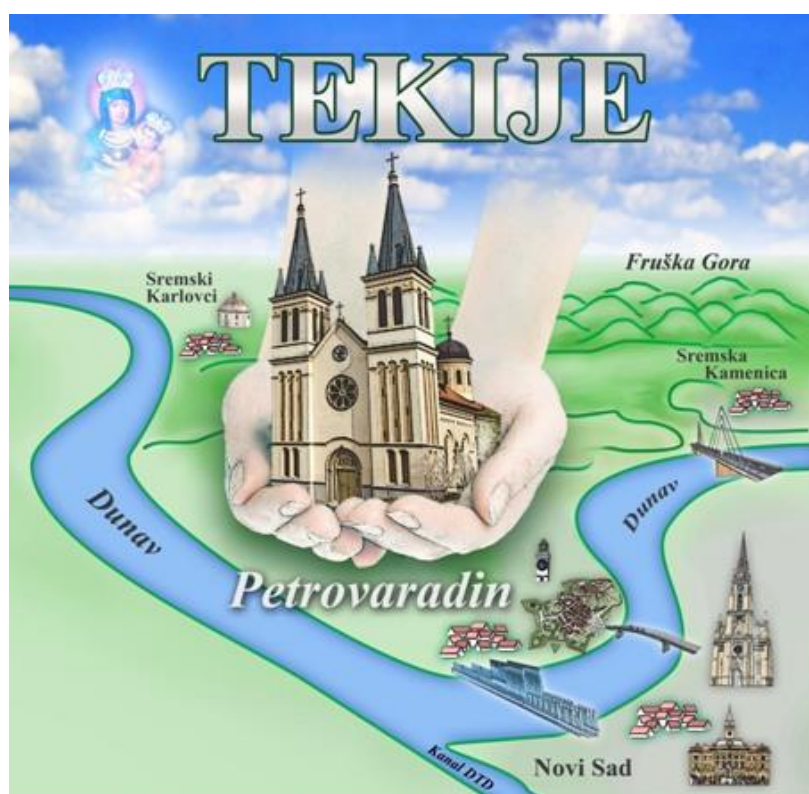
Slika 99. Molitva pred Bogododičnim kipom



Slika 100. Molitva Đevrije

1.3.5. Turistički potencijal svetilišta

Turistički potencijal ovog svetog mesta je veliki, i takođe, nedovoljno iskorišten. Svetilište se nalazi na samom putu, u neposrednoj blizini Petrovaradina i Novog Sada, a nisu daleko ni Sremski Karlovci. U vreme našeg istraživanja svetilište je imalo sezonski karakter, i crkva je otvarana samo o praznicima. Posetioци koji bi se zaustavljali na ovom mestu drugim danima, što se i autorki ovog rada desilo, nailazili bi na zaključanu crkvu, što je velika šteta. Tim je veća transformacija ovog svetilišta na blagdane Malih i, posebno, Velikih Tekija.



Slika.101 Sa plakata iz 2010. godine.

Vašar je neizostavni deo Tekija. Šarolikost ponude, od slatkiša, liciderskih srca, igračka i svih vrsta drangulija, do krunica i (pravoslavnih) brojanica svih veličina i boja, sveća, kipića Bogorodice... Za svakog se nađe ponešto, tako da manje-više svi hodočasnici svrate da kupe nešto, do sledećih Tekija.



Slika 102. Gužva pred vašarskim šatrama



Slika 103. Kupovina krstića i kipića



Slika 104. Sveće

U međuvremenu je uspostavljen, dosta informativan, websajt Srijemske biskupije, pa saznajemo da se Tekije počinju da aktiviraju i van svojih centralnih blagdana. Vlač. Stjepan Barišić sada je rektor svetilišta na Tekijama, dok je voditelj svetilišta Petar Pifat. Organizuju se povremeno duhovne obnove, izložbe... Ima li tu verskog turizma? Po našem mišljenju nema, iako se radi o važnom hodočasničkom mestu.

2. Hodočasnici u Srbiji: studija višestrukog slučaja (analiza podataka dobijenih dubinskim intervjuom)

2.1. Uticaj porodice (vaspitanja) na religioznost hodočasnika

Čovek upoznaje Boga najpre i najtrajnije (i u pozitivnom i u negativnom smislu trajno), kroz narod u kome se rodio, kroz njegovu religiju, kroz svoje genetsko nasleđe (telesna i duševna konstitucija, možda i inteligencija) i preko presudnog uticaja rane porodične, ili neke druge sredine u kojoj je proveo nekoliko prvih godina života (Jerotić 2002, 15).

Najjači uticaj na formiranje pogleda na svet, što su potvrdila i empirijska istraživanja, ima upravo porodica (Kuburić 2007). Brojna istraživanja, koja se oslanjaju na teoriju socijalnog učenja, ukazuju na značaj roditeljske religioznosti za religioznost njihove dece (prema Dušanić 2009, 252). (Ne)religijska atmosfera u krugu porodice utiče na njene članove. Ako porodica drži do tradicionalnih oblika ponašanja, npr. posmatrano kroz slavljenje verskih praznika, to će biti blisko i deci odrasloj u takvoj porodici u velikoj većini slučaja. Ukazujući na primarnu ulogu porodice u postavljanju temelja kako za kognitivni, tako i za emotivni razvoj i aktivnost deteta, Zorica Kuburić ističe da se pojedinac ne rađa sa religijskim znanjem i verovanjem ili pak navikama ritualnog ponašanja, već je samo potencijalno sposoban za usvajanje sadržaja religije (Kuburić 2002, 97). Vladeta Jerotić, akademik, smatra da je za religiozne ljude čovek religiozno biće koje se razvija i prolazi kroz dečji stupanj razvoja religiozne svesti, zatim mladalačke, sredovečne i one u starosti prisutne (Jerotić 2002, 88). Uloga porodice u procesu religijske transmisije je nesumljivo bitna. Osim istraživanja koja smo naveli, gde roditelji u procesu socijalizacije svoje dece prenose religijske vrednosti, što se odražava na njihovu sliku o sebi, postoje i novija psihološka istraživanja uzajamnog uticaja između roditelja i dece, s akcentom uticaja dece na roditelje. Srđan Dušanić, psiholog, je istraživao upravo ovaj uticaj, što je neposredno povezano sa uvođenjem veronauke u škole (u Republici Srpskoj).

„Zahvaljujući vjeronauci, ne samo da je „moć“ u vjerskom znanju između djece i roditelja izbalansirana, već je i na strani djece“ (Dušanić 2009, 254).

Porodica može biti izvor vere, ali i nevere, jer ne nose svi veru iz detinjstva ili iz porodice. Naprotiv, nije malo onih koji su se sa verom u Boga susreli u odraslom dobu.

Zorica Kuburić piše:

„Ako se to tiho ulivanje poverenja u Boga kroz rešavanje životnih problema u porodičnom krugu propusti, onda pojedinac u svom odraslom dobu, u susretu s verujućim ljudima ili samo kroz san, osvesti u sebi potrebu za Bogom, za večnim savršenim i moćnim, i potrebu za smislom života. Religijsko iskustvo tada postane burno izazivajući restrukturiranje ličnosti u procesu konverzije“ (Kuburić 1999, 77-78).

U našem istraživanju neki od hodočasnika, sada crkvenih vernika, su imali izrazito ateističko vaspitanje u porodici. U skladu s tim smo, u odnosu na vaspitanje, formirali 3 tipa hodočasnika:

1. tradicionalno religiozno vaspitani (TR)
2. nereligiozno vaspitani (NR)
3. iz bogomoljačkih porodica (BP).

Tradicionalno religijsko vaspitanje u porodici dobilo je preko polovine hodočasnika (28), podjednako pravoslavaca i katolika (14), po 6 muškaraca i po 8 žena za obe konfesije.¹³⁶ Nereligiozno vaspitanje imalo je njih 14, očekivano više pravoslavnih (8) nego katolika (6). Na prvi pogled to nije velika razlika, ali kod katolika imamo 1 hodočasnika, iz mešovitog braka, i 2 hodočasnice, čiji su oba roditelja pravoslavci, koji su izvršili konverziju – zvaničan prelaz u katoličku veru. Sva tri slučaja su imala nereligiozno vaspitanje. Dok su tradicionalno vaspitani vernici, kao i oni koji su imali nereligiozno vaspitanje bili očekivana pojava, kao iznenađenje pojavili su se hodočasnici iz tzv. bogomoljačkih porodica. Oni su u odnosu na uobičajeno tradicionalno religijsko vaspitanje imali u porodici pojačanu religioznost. Ukupno ih je osam (5 iz katoličkih, 3 iz pravoslavnih porodica). Izdvajamo nekoliko primera da bi ilustrovali ovu krešendiranu religioznost u porodici- koju smo nazvali bogomoljačko vaspitanje.

¹³⁶ Vidi u Prilogu tabele 3-6.

Imao sam jako pobožne roditelje. Bili smo najbrojnija porodična zadruga u bivšoj Jugoslaviji. Na popisu 1956. godine bilo je 64 članova porodice pod jednim krovom. Moj otac je bio vođa bogomoljačkog pokreta Sv. Nikolaja Velimirovića. Progonili su ga komunisti iako je dva brata dao u NOB-u. 1969. godine Milan Kovačević je došao i snimao našu kuću u Janji, opština Šipovo. Molili smo se naveče pre obeda. Domaćin stane pred ikonu, nismo imali kandilo, i pred ikonom čita Očenaš, Bogorodice Djevo. Bogomoljci su čitali časoslov, zbornik, duhovne pesme pevali. Nikad nisu radili na crveno slovo. Molili smo se pod otvorenim nebom, nije bilo crkve. Tek 1976. godine sagrađena crkva, nisu dali komunisti [HP 10, m, 73 god., crkvenjak].

Moj tata je bio predsednik crkvenog odbora. I moja majka je imala jaku veru. Lekari su na paralizu sumljali, ali mama me u crkvu vodila, pešice do Žiće, noseći me u naručju.¹³⁷ Kasnije, za mene nikad nije bilo dileme „znaš ti nisi član“, ja se nikad nisam odrekla vere. Znam kad i gde je osnovana Komunistička partija, ali ja sam iz tradicionalne porodice, ja sam spoznala bezbroj puta Boga [HP17,ž, 55 god., nezaposlena].

Rođen sam u Beogradu. Moji roditelji su iz Slovenije 30- tih došli u Beograd. Otac je kupio 1937. godine kuću na Pašinom brdu. Svi smo kršteni, izuzev Stanka, na Neimaru. Molitva je bila redovna, večernja, jutarnja. U podne Anđeo Gospodnji, zvonilo zvono- čuli smo, jer je crkva u blizini. Nas petoro dece, četiri brata i sestra, išli smo tip-top obučeni i vaspitani u crkvu. Na mesto ministranta se čekalo, puno dece je ministriralo. Otac je svirao na harmonijumu mise. Posle II Svetskog rata nastavili smo da idemo u crkvu. Svi su znali da smo Slovenci. Pevali smo zajedno, strog otac, majka je svirala gitaru. U osnovnoj školi „Njegoš“ nas nekoliko je bilo na slovenačkoj školi, imali smo i veronauku. Ko je hteo je dolazio. Iz nadbiskupije je dolazio Janez Jenko. Veronauku u crkvi redovno, dva puta nedeljno. 1947. godine primio sam prvu pričest [HK8, m, 66 god., inžinjer].

¹³⁷ Ispitanica je iz sela pored Kruševca. Razdaljina između Kruševca i manastira Žiće je 56 km. Danas, kada se automobilom prevozimo do druge ulice, to izgleda pomalo neverovatno. Nekada je bilo uobičajeno pešice, posebno u teškim vremenima i situacijama (rat, teška bolest...), hodočastiti pešice do manastira i svetih mesta, što su potvrdili, u svojim pričama, i naši ispitanici hodočasnici.

2.2. Samoocena religioznosti i tipologija hodočasnika

Kao rezultat sintetskog proučavanja religioznosti hodočasnika nastala je tipologija religioznosti koja se kreće od tradicionalnog vernika, preko obraćenika, do uverenog i praktičnog, tj. crkvenog vernika. Kao podtip crkvenog vernika izdvojen je misionar.

I Tipologija hodočasnika prema samooceni religioznosti:

1. uvereni i praktični tj. crkveni vernik (C)

1.a misionar (M)

2. tradicionalista (T).

Crkveni vernik redovno ide na liturgije nedeljom i praznikom, posti sve propisane postove, redovno se pričešćuje, moli se svakodnevno Bogu. Misionar je takođe crkveni vernik koji drugima priča o veri i Bogu da bi pridobio i druge za svoja uverenja. Ima misionara koji svedoče svojim životom. Šta se podrazumeva pod tradicionalistom? D. B. Đorđević smatra da su pravoslavci najmasovnije okrenuti ritualima tj. da preovlađuju “vernici četiri obreda”- tradicionalisti.

“Reč ide o tradicionalnom, ritualnom tipu koji je kršten (i krštava svoje potomke), venčan u crkvi, slavi slavu (eventualno Božić i Uskrs, na selu obavezno i litije) i sahraniće se uz opelo”(Đorđević 2009, 62).

Pridružujemo se mišljenju V. Jerotića koji post i pričest ubraja u elementarnu pravoslavnu tradiciju.

„Srpska pravoslavna tradicija prenosila je iz veka u vek, pozitivne odlike pravoslavne vere i njenih običaja, kao što su: slavljenje krsne porodične slave, odlaženje u crkvu nekoliko puta u toku godine, obično na velike crkvene praznike: Božić i Uskrs; poštovanje propisanih nedelja posta i pričešćivanje u crkvi“(Jerotić 2002, 134–135).

Ova tradicija je nasilno prekinuta iz ideoloških razloga dolaskom komunista na vlast posle II svetskog rata. I S. Vrcan, poznati hrvatski sociolog, je smatrao da se ponovno buđenje Svetog u srpskom pravoslavlju nije poklapalo s masovnim prodorom postmoderne religioznosti, koju odlikuje neslaganje s doktrinarnom ortodoksijom, na jednoj strani, i odvajanje od tradicionalnih religijskih institucija, na drugoj strani.

„Naprotiv, posrijedi je bilo ponovno buđenje svetog u znaku povratka vjeri predaka i reafirmaciji religije kao religije-naslijeđene imovine (patrimonium), koja je bila popraćena reagregacijom oko tradicionalne religijske institucije” (Vrcan 2001, 203).

2.3. Obraćanje hodočasnika

Pitanje obraćenja/konverzije/preumljenja je, slažemo se sa Srđanom Sremcem, jedno od ključnih za razumevanje duhovnog života. Konverzija je centralni događaj u životu vernika i predstavlja potpunu realizaciju religijskog života (Sremac 2007, 17–18). O ovom fenomenu je pisao i psiholog religije Vilijam Džejms (W. James 1990). Nažalost, i ovaj fenomen je bio doskora potpuno zanemaren u empirijskim istraživanjima u srpskoj sociologiji religije.¹³⁸

Ključno pitanje je: kako se postaje uveren praktični, crkveni vernik, bez obzira da li je vaspitanje bilo religiozno ili ne? Naše istraživanje je pokazalo da je jedini put preko obraćenja tj. konverzije (Sremac 2007). Obraćanje je nezaobilazno u progresiji religioznog života. Ako nema obraćenja ostaje se u najboljem slučaju u status-quo poziciji, tj. tradicionalista. Šta je glavni “okidač” obraćenja? Ispitanici su navodili sledeće, tzv. “granične situacije”: prelaz iz srednje škole na fakultet, bombardovanje 1999. godine, traganje za smislom života, susret sa sveštenikom ili duhovnikom, bolest ili smrt člana porodice... Hodočasnici razlikuju unutrašnju potrebu, ali i društvenu situaciju tj. “vreme u kom smo živeli”. Obraćanje se najčešće dešavalo postepeno u “više klikova”, “kao tiha plima”. U istraživanju smo se susreli sa dve vrste obraćenja: obraćenje iz nevere u veru, i prelazom iz jedne konfesije u drugu. Iznenadila nas je činjenica da od 25 hodočasnika rimokatoličke veroispovesti u Beogradu imamo 3 zvanična prelaza iz pravoslavne u rimokatoličku konfesiju. Dok jedan ispitanik potiče iz mešovitog braka, pa se objašnjenje može tražiti i u ovoj činjenici, dve hodočasnice različitih generacija imaju oba roditelja pravoslavnog porekla i bile su prethodno krštene u pravoslavnoj crkvi. Ono što je zajedničko za sva tri slučaja je da nisu bili dublje ukorenjeni u pravoslavnoj veri, tj. da su realno imali nereligiozno vaspitanje.

¹³⁸ Popravljanju situacije značajan doprinos je dao S. Sremac sa dve knjige: *Fenomenologija konverzije: uticaj konverzije na promenu i/ili preobražaj ličnosti* (2007), i *Zavisnost, religija i identitet: Prilog za narativnu analizu svedočanstava konverzije bivših zavisnika* (2012).

Iako se radi o nereprezentativnom uzorku i o studijama slučaja smatramo da ovom zanimljivom fenomenu tek treba posvetiti sociološku naučnu pažnju.

Za pravoslavne hodočasnike koristimo skraćenicu u daljem tekstu (HP), a za katoličke (HK). Evo odgovora hodočasnika, koji su prešli u rimokatoličku veru,¹³⁹ o vaspitanju, obraćenju i samooceni religioznosti.

Ja sam krštena u pravoslavnoj crkvi, posle sam izvršila prelaz. Rođena sam pre vremena. Bila sam u inkubatoru, doktori su predozirali kiseonik pa mi je stradao očni živac. Roditelji u komunističkom vremenu nisu bili religiozni. Družili smo se sa mladom komšinicom iz dvorišta koja je išla u katoličku crkvu. Bila sam kod nje kao dete od 7 godina, ona je čitala Bibliju. Jako me zanimalo šta čita. Ona rekla o Isusu. Komšinice ispod prozora su glasno pričale, smetalo mi je pa sam rekla „Isuse molim Te da ovi ne viču“, i one su odmah otišle kući. Ona me je upoznala sa Malim sestrama.¹⁴⁰ Želela sam da idem s njom u crkvu. Upoznala me s Zvonkom, kapelanom. Išla na seminare 1986., 1987. god. kod Ivančića i Linića.¹⁴¹ 1996. godine izvršila sam prelaz na katoličku veru, mama nije imala ništa protiv. Priprema za prvu pričest. Prvo se piše molba biskupu, išla sam po krštenicu u Sv. Marka (*pravoslavna crkva u Beogradu*), u katoličkoj se očita molitva, ima svedoka. *Samoocena religioznosti*: Bolje drugi da ocene, od ateističko- tradicionalnog do obraćenika, pa do misionara. Moja želja za redovničkim (*monaškim*) pozivom je teško ostvariva. Niko neće zbog fizičkog hendikepa da me primi, samo klauzularni (*zatvoreni*) red, ali ja za to nisam [HK11, ž, 30 god., fizioterapeut, roditelji pravoslavci].

Nisu me nikad učili da idem u crkvu. Očeva crkva je kafana. Baba, pravoslavna, puno se molila kad sam bio dete, ona me uputila na moju katoličku crkvu... Kršten sam u pravoslavnoj crkvi, posle sam prešao. Rođen sam u Prištini, živio sam u Beloj Crkvi. Ovde (*u Beogradu*) idem u crkvu Sv. Antuna. Tata je došao u Prištinu na studije, oženio se. Kao dete od 9 godina išao sam u katoličku crkvu. Majka je kad počeo rat bila na jeziku pravoslavna. Tata nas je ostavio. Sudelovao sam na veronakuku, kad sam išao kod tate, neki pravoslavni nisu me hteli pričestiti, govorili su da sam jeres. Hteo sam i u jednoj i u drugoj crkvi da se pričestim. Za Preobraženje običaj ne može kolači... Odbilo me tada. Neki sveštenik iz Bosne, mali okidač, i ovde kad se naljutim na sveštenika ne dolazim.... *Samoocena*

¹³⁹ Termine katolički i rimokatolički u ovom radu koristimo kao sinonime, iako je pravilniji i precizniji drugi pojam. Name pored, rimokatolika, postoje i grkokatolici, koji imaju istočno pravoslavni obred, ali priznaju papu kao vrhovnog poglavara.

¹⁴⁰ O rimokatoličkom redu Male sestre Isusove vidi na web sajtu <http://www.malesestre.hr>; O Malim sestrama iz Beograda vidi više na sajtu Beogradske nadbiskupije www.kc.org.rs.

¹⁴¹ Dr Tomislav Ivančić i fra Zvezdan Linić su poznati harizmatični katolički sveštenici.

religioznosti: Malo sam pojačano religiozan [HK2, m, 28god, student medicine, majka pravoslavna, otac rimokatolik].

Dve religije slične, ja sam prešla zbog pričesti 1981. godine. Svaki dan se pričješćujem, uz post jedan sat. Otac je bio ubeđeni komunista, ateista, majka tradicionalista, slavila slavu, ali ne nešto dublje. Do 15 godina sam išla u crkvu, majka me primoravala, posle nisam išla. Obraćenje u 35-36 godina, zanimala me parapsihologija, okultne nauke, pa posle monaški život. Bog postoji. Pravila sam talismane, uverila sam se u onostranost, da postoji život posle smrti. Posle majčine smrti počela sam da pijem. Rešila sam da promenim život, išla sam godinu dana u pravoslavnu crkvu, ali zbog svakodnevnog pričesti 1981. godine izvršila prelaz. Ja sam obraćenik, nikad tradicionalista. Formalni vernik može da zapadne u letargiju. Nema stagnacije u veri, inače se ide u nazad [HK23, ž, 68 god., penzioner, roditelji pravoslavci].

Ističemo presudnu ulogu sveštenika, ali i vremena (vreme mira/ ratno vreme) za prelaz kod prvog i drugog slučaja. Dok je agilni katolički kapelan (pomoćnik sveštenika) (1986. god.-vreme mira) ispitanici, tada devojčici, poklonio puno pažnje i uputio je na najbolje duhovne seminare i vežbe, pravoslavni sveštenik (ratno vreme, sveštenik iz Bosne u Vojvodini- verovatno izbeglica) je grubim rečima izgrdio mladića koji je hteo da se pričješćuje u obe crkve, a nije ni postio („jeo kolače“). Treći slučaj prelaza je uslovljen potrebom svakodnevnog pričješćivanja, posle niza kriznih „graničnih situacija“ (smrt majke, lutanja kroz okultizam, alkohol). Treba naglasiti da ti prelazi iz jedne konfesije u drugu sami po sebi ne bi bili značajni da oni nisu (p)ostali crkveni, tj. uvereni i praktični vernici, koji redovno idu u crkvu, na ispoved i pričest.

Skoro nepostojanje posta pred pričest kod rimokatolika (dovoljno je ne jesti 1 h pre pričesti), žene mogu da se pričeste i u toku mesečnog ciklusa, mise traju kraće, i služe se više puta dnevno, svakako olakšavaju svakodnevno pričješćivanje.¹⁴² Kod pravoslavnih je do nedavno bilo uobičajeno pričješćivanje jedanput ili nekoliko puta godišnje, što je bilo vezano za višenedeljne postove (Božićni i Vaskršnji). Sada je

¹⁴² Misa, za razliku od pravoslavne liturgije, je podsećanje na Hristovu iskupiteljsku žrtvu i nema priziva Svetog duha, takozvane epikleze. Katolički vernici, za razliku od pravoslavaca se ne pričješćuju iz putira, telom i krvlju Hristovom, već hostijom koja je beskvasni hleb. Rimokatolička crkva smatra da je Hristova Tajna večera bila pashvalna večera, a Jevreji Pesah praznuju na beskvasnoma hlebu. Pravoslavna crkva smatra da je Tajna večera bila pre jevrejske Pashe i da je Hristos prelomio običan hleb- artos i blagoslovio čašu.

situacija donekle izmenjena, pa se vernici češće pričešćuju, što i naše istraživanje potvrđuje, i u toku postova, ali i preko cele godine.¹⁴³

2.4. Religioznost hodočasnika kroz vreme

Religioznost hodočasnika smo pratili kroz vreme, preko tri kategorije:

1. vaspitanja,
2. obraćenja, tj. konverzije, i
3. samoocene religioznosti.

Iz studija slučaja hodočasnika izdvojili smo tri pravca kretanja u njihovom religioznom životu.¹⁴⁴ To su:

1. progresija
2. stagnacija
3. regresija

Navodimo karakteristične primere iz obe konfesije:

Progresija u religijskom životu odnosi se na shemu 1 i shemu 2. U prvom slučaju hodočasnici su imali tradicionalno religijsko vaspitanje u porodici, ali je tek posle obraćenja usledio njihov novi status: postali su crkveni vernici tj. izjašnjavaju su se kao uvereni, praktični vernici (C u daljem tekstu). Shema 2 se odnosi na one koji su imali nereligiozno, tj. ateističko vaspitanje u porodici, ali su takođe posle obraćenja postajali crkveni vernici, od koji se mnogi izjašnjavaju kao misionari (M).

¹⁴³ Ne smemo zanemariti činjenicu da je rimokatolička Crkva (posebno posle II Vatikanskog koncila) više prilagođena savremenom čoveku i njegovim navikama. Na primer, u rimokatoličkoj crkvi dovoljan je post, bolje reći neuzimanje hrane, od 1h pred pričest. U pravoslavlju je potreban višednevni post pred pričest, a voda i hrana se ne uzimaju od ponoći ukoliko liturgija počinje u 9h ujutro. Naravno za decu, bolesne, trudnice ova pravila se mogu ublažiti uz odobrenje/“razrešenje“ sveštenika. Mise u (beogradskim) rimokatoličkim crkvama su svakodnevne: jutarnja u 7h i večernja u 18h, i traju oko 30-tak minuta, a nedeljna misa oko 1h. Pravoslavne liturgije su duže, oko 1h i 30 minuta, najčešće se služe samo nedeljom i praznikom i počinju u 9h. U crkvama i manastirima SPC uglavnom se stoji na službi, nekoliko stolica u crkvama su za stare ili bolesne. U rimokatoličkim crkvama se za vreme službe sedi u klupama, uz ustajanje ili klečanje u klupi, samo za vreme određenih molitvi. Ovo nije vezano toliko za veru, već više za prihvaćeni stil. Na primer, dok u Rusiji vernici stoje za vreme Liturgije, u takođe pravoslavnoj Grčkoj, postoje klupe za vernike.

¹⁴⁴ Termini progresija, stagnacija i regresija nemaju vrednosnu konotaciju, već ih koristimo da bi objasnili dinamiku religioznog života i crkvenosti hodočasnika.

Progresija u religioznom životu

Shema1: TR→O→C

Porodica tradicionalno pravoslavna, generacijama, vekovima. Moji otac i majka su kršteni, slave slavu. Mislila sam da je to vrhunac vere, ali sada vidim da je to običajna i tradicionalna vera. Petoro dece, svi kršteni po rođenju. Pričešćivali smo se 3 puta godišnje, na Preobraženje, Božić, Vaskrs. Veoma su se puno poštovali i slavili praznici. Cela porodica je postila, i to ne samo jednu nedelju, već i više od toga. Nije bilo verske literature, samo 5-6 knjiga: Sveto pismo, molitvenik, Srpske slave i običaji, i nažalost, Veliki sanovnik. *Obraćanje*: Imala sam do tog časa jako uspešnu profesionalnu karijeru, javna delatnost koja je donosila dobre materijalne plodove. Sve sam to ostavila, sad znam da je ništavno pred bogatstvom Božjim, ali tada... Postoje spoljašnji i unutrašnji razlozi i događaji evidentni i realni provereni iskustvom crkve, ne neka maštanja. Potreba za traganjem za smislom života. Da li postoji Bog, i ako postoji gde je On? Spoljašnjim proučavanjem raznih religija, ispitivanjem duhovnih tehnika npr. katolicizma, protestantizma, islam nisam nikad proučavala, došla sam do odgovora i do zaključka da Bog nije tamo. Unutrašnja okolnost- Lični susret s Bogom i upoznavanje Isusa Hrista kao živog Boga. To je suštinsko pitanje. Mnogi prihvataju uobičajne tokove vere, ja sam sklona potpunosti u svemu pa i tu. Tragala sam za Bogom... U 20 i nekoj godini susrela se s astrologijom... Ja sam bila uverena da služim Bogu, snimala analizu karaktera ličnosti, neke ključne činjenice su se poklopile kao tačne. Kasnije u crkvi Sv. Aleksandra Nevskog otkrivam da astrologija nije blagoslovena. Ja sam mislila da je to nauka, mešavina intuitivnog i naučnog. Nisam znala da Sveto pismo zabranjuje astrologiju. U roku od 3 dana sam sve ostavila. Imala sam i radio i TV emisiju i ličnu školu astrologije... Pozivali su me da radim za Vladu Srbije, da radim za Miloševića, ponuda koja je materijalno bila kako se samo poželeti može. Ja sam radila to iz ljubavi, kad sam počela da gubim mir, i videla da nešto nije u redu s tom naukom. Ja sam to dramatično doživela, jer sam iz stroge patrijahalne porodice. U mojoj porodici se nije smelo grešiti... Kako se meni dogodila prevara kako što je astrologija, i još da to Bogu nije ugodno. Šok. Jedan duhovnik mi je rekao da je to promisliteljni plan Božji, jer da nismo sagrešili ne bismo se kajali, da ne bi bili gordi. Da bi bili zahvalni. *Samoocena religioznosti*: Ja mislim da još nisam postala hrišćanka. Mislim da su svi bolji od mene, to je tek neki početak. Tek sam zagrebala malo. Misionarka [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

Kršten sam kao beba, prva pričest oko 11 god. Od malena sam išao na nedeljne mise. Išao sam na veronauk kao mali u osnovnoj školi. Već na veronauku za srednjoškolce nisam bio često. Ja sam obraćenik. Ja to vezujem za period NATO bombardovanja. Živim na 12 spratu. Posle par meseci nakon bombardovanja zapao sam u ličnu krizu. Možda sam se istrošio, ispraznio, fizički, umno. Molitve sam govorio mehanički, na mise

sam išao tradicionalno. Nisam mogao da sakrijem od roditelja. Video sam da treba nekom da se obratim za pomoć. Pomišljao sam na psihologa, ali ja radim u zdravstvu... predrasude, šta ću tamo. Čuo sam za patera Loranda Kilbertusa u Makedonskoj. Otišao sam na razgovor kod njega- ispričao šta me tišti, rastresen. Od tada sam češće počeo da dolazim, išao sam na duhovne vežbe, naučio kako se razmatra dnevno Evandjelje. Vremenom sam postao više nego tradicionalni vernik. Dolazak pater Mate Anića značajan. On je pokrenuo sekciju za sport. Igrali smo fudbal, išli na izlete. To dosta pomaže čoveku, kriza prolazi, a čovek raste [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

Shema 2. NR→O→UPV

Roditelji su popljuvali po Bogu- komunisti. Nisu slavili slavu, nisam bio kršten. Otac bio u partizanima, majka skojevka. Svađali su se, jer je otac pio. Majka je teško preživljavala to, bežala je od kuće dva puta. Imam 3 brata i 1 sestru... Ja nisam sudija ocu i majci, ovo samo konstatujem. Oženio sam finu i blagu ženu, moralnu i karakternu, dobru majku. Rodila mi je Marinu i Radoja. Kad su se oni rodili ja sam bio nekršten, ali hteo sam decu da krstim. Marina u trećoj godini dobije šarlah, tad sam mislio da je to potop celog sveta. Gospod je mene preko moje Marine uveo u svoj dom. Kad se to sve saniralo, ja sam shvatio da me Gospod na najbolećiviji način priveo sebi. Mislio sam da ću izgubiti dete. Zvao sam se mog bivšeg profesora i budućeg kuma, koji mi je rekao da možemo samo da se molimo zajedno u crkvi. U 30- toj godini sam se krstio u Ruskoj pravoslavnoj crkvi. O. Vasilije Tarasjev mi je dao mi prvu pričest, i kod njega sam išao na molitve 10 godina [HP 7, m, 54 god, domar].

Vaspitanje: Potpuno ateistička porodica, moji roditelji su bili prosvetni radnici, komunisti. Oni su bili kršteni, kao deca su se pričešćivali. U svom ponašanju nosili su vrednosti hrišćanske, samo je bilo da ne postoji Bog, totalno shizofreno. Do 25 godina bila sam ateista. Krštena sam svojom voljom i željom, venčana u crkvi, dete kršteno. Taj klik je uslovlila unutrašnja potreba koju svaki čovek nosi u sebi i kad-tad se projavi. Zatim vreme u kom smo živeli, uticaj manastira Vavedenje na beogradsku omladinu i o. Atanasije, Amfilohije. Manastir Vavedenje je bio nešto što je preporučalo i obnavljalo zatrpanu veru posebno intelektualaca, studenata. Treći uticaj, više implicitne prirode, bilo je druženje s Ljubicom Radulaški koja sobom nosila tu veliku ideju. Nikad nije govorila. Svojim životom propovedala je i ispovedala Hrista. *Samoocena religioznosti:* ocrkovljeni vernik [HP14, ž, 44 god., pedagog].

U prvom primeru, kod hodočasnika koji je imao ateističko vaspitanje, bolest deteta je inicirala njegovo obraćenje, posle čega je usledilo krštenje i kasnija radikalna životna promena koja traje do danas. Drugi primer, hodočasnice iz nereligiozne

porodice koja kod svog obraćenja uočava pored unutrašnje potrebe i prijateljstvo sa duboko verujućom osobom, kao i društveni uticaj vremena od kraja 80-tih što se poklapa sa početkom desekularizacije u Srbiji (Blagojević 1995; Radisavljević-Ćiparizović 2006).

Stagnacija u religioznom životu

Shema 3. TR → T.

Bilo je više tradicionalno vaspitanje, ali nisam kršten kao beba iz interesantnih razloga. Moj otac je želeo da se krstim u seoskoj crkvi u Hercegovini još iz doba Nemanića, koja je devastirana u II Sv. ratu. Trebalo vreme da se obnovi, a onda je izbio novi rat. Kršten sam u izbeglištu u Beogradu, u crkvi Sv. Petke s 12 godina. Oduvek smo slavili slavu i u vremenu komunizma. Dolazili su nam prijatelji, kumovi. Idemo u crkvu porodično, ne svi zajedno, ali idemo. Ne sećam se da sam se pričestio, uglavnom se ne posti... Ja sam tradicionalista, mada ne zbog same tradicije, već ja tako osećam [HP2, m, 26god., pravnik].

Ja sam iz Slamkamina, živim u Zemunu. Oduvek smo vaspitani tako. Baka i deda su bili Nazareni, imali su 8 dece, ali se niko nije tu uključio. Nedelja se poštovala. Išla sam na veronauku. Prva pričest u drugom razredu, a kad sam završila 6-ti razred krizma, ili potvrda. Idem u crkvu nedeljom, važna mi je propoved. Ne pričešćujem, ne mogu da oprostim... *Samoocena religioznosti: tradicionalista* [HK17, ž, 55 god., prof. fizike].

Tamo gde nije bilo obraćenja, a imali su tradicionalno religiozno vaspitanje u porodici- ispitanici su ostali na nivou tradicionalne religioznosti. U oba slučaja ispitanici se ne pričešćuju, ali iz različitih razloga. Dok u prvom slučaju (pravoslavac) nema „crkvenu disciplinu“ odlaska na liturgiju, i posta koji se podrazumeva pred pričest, u drugom slučaju hodočasnica (katolkinja) redovno odlazi u crkvu nedeljom, zbog propovedi. Ne pričešćuje se, jer ne želi da se nedostojno pričesti, s obzirom da „ne može da oprost“, iz čega se vidi i njena poučenost u veri, ali i poštovanje svetinje, iako sebe naziva tradicionalistom.

Ovi slučajevi su, uslovno, nazvani „stagnacijom“ u religioznom životu, u smislu crkvenosti. U realnom životu duža stagnacija vodi ka regresiji crkvene religioznosti, ali s druge strane, ostaje otvorena mogućnost njihovog ucrkovljenja.

Regresija u religioznom životu

Shema 4. TR → O → T.

Vaspitanje religiozno, išao sam u detinjstvu na nedeljne liturgije posebno na velike praznike Vaskrs, Božić, Sv. Savu. *Obraćanje*: Prelaz iz srednje škole na fakultet. Tad je krenulo više interesovanje za duhovnost, odnosno za smislom života... Čitao sam knjige, išao u crkvu intenzivnije, na večernje, liturgije. Situacija početkom 80-tih, u crkve u Beogradu su išli uglavnom stariji ljudi, svega par mlađih... U to vreme su počela zanimljiva predavanja u sali Patrijaršije i u Domu omladine o. Atanasija, Amfilohija, Irineja... U manastiru Vavedenju držali liturgije, počeli javno da istupaju... Narod je polako počeo da se vraća crkvi, prvo tradicionalno... Da, itekao dolazi do promene to što doživim na hodočašću, bukvalno se kod mene probudi želja za drugačijim životom. Ali izgleda sam ja kao ono seme bačeno u trnje, problemi zaguše to seme,¹⁴⁵ tako se ja osećam, ali inače napunim baterije kad idem na hodočašće. *Samoocena religioznosti*: tradicionalista [HP5, m, 49 god., fizičar].

Shema 5. NR → O → T.

Vaspitanje: Moji roditelji bili ubeđeni komunisti, idealisti. Živeli su po zakonima partije. *Obraćanje* 1965, 1966. godine kada je moja sestra živela u Sloveniji. Tata piše sestri pismo i plače. Pročitala sam pismo da je mamu odveo u bolnicu i da ima rak. Tada sam prvi put molila Boga s 15, 16 godina. Tad sam plaćuci, kad znaš da nema ko da pomogne, Bože dragi, ako te ima, molim te pomози mi, spasi mi mamu. Moja mama je odlično prošla, ali tad je za mene Bog prestao da postoji. U 3 razredu srednje škole želela sam da čujem orgulje, drugarica me odvela i kad sam ulazila činilo mi se da ulazim u mrak, tako smo učili. Pater Kilbertus je svirao, i ja sam želela da tu ostanem zauvek. Poverila sam se ocu moje drugarice, i uskoro na partijskom sastanku majka je bila opomenuta da joj ćerka ide u katoličku crkvu. Majka je tražila da se zakunem da neću ići kod pater Zvonka, i zaklela sam se. Stalno me vuklo da budem u crkvi, i moja drugarica je promenila župu i tako sam počela da idem kod Krista Kralja. Bila sam do pre deset godina svakodnevno aktivna, ali majkina bolest, pa moja, onda situacija velike nemaštine. Bilo je kad nisam imala ni za autobus, a ne kolima da idem, a sad lenjost. Prođu nedelje da ne idem u crkvu. Gledam misu na HRT 2... *Samoocena religioznosti*: Počela kao obraćenik pun energije, sad je to deo mog života, moja potreba, tradicionalista [HK19, ž, 57 god., penzioner].

¹⁴⁵ Isusova priča iz Jevandjelja po Mateju o sejaču i semenu. „Svakome koji sluša riječ o Carstvu i ne razumije, dolazi nečastivi i krade posijano i srcu njegovom; to je ono pored puta. A na kamenitu mjestu posijano, to je koji sluša riječ i odmah s radošću prima je, ali nema korijena u sebi, nego je nepostojan, pa kad bude nevolje ili ga potjeraju zbog riječi, odmah se sablazni. A posijano u trnju to je koji sluša riječ, no brige ovoga svijeta i prevara bogatstva zaguše riječ i bez roda ostane. A posijano na dobroj zemlji to je koji sluša riječ i razumije, koji, dakle i rod rađa, i donosi jedan po sto, a jedan po šezdeset, a jedan po trideset“ (Mt.13, 1-23) *Sveto Pismo/Novi Zavjet Gospoda Našeg Isusa Hrista* 1984, 34-35).

Prvi slučaj, pravoslavac tradicionalno religiozno vaspitan, koji je išao u crkvu i kao dete. Posle obraćenja postaje redovan na liturgijama, bdenjima i predavanjima u vreme socijalizma, kada takvo ponašanje, pogotovo kod mlade generacije, nije bilo često. Kasnije pritisnut svakodnevnim brigama, u vreme pada komunizma i masovnijeg povratka ljudi crkvi, ispitanik se vraća tradicionalnoj religioznosti. Obraćenje koje je vodilo crkvenosti,¹⁴⁶ nije jednom zauvek osvojen trofej, pa je došlo do nazadovanja u crkvenoj religioznosti koje ovaj hodočasnik sam uočava. To nazivamo regresijom u religijskom životu. Drugi slučaj, roditelji komunisti pod pritiskom drugih, su branili odlazak u katoličku crkvu. Godinama je ispitanica bila svakodnevno u crkvi, kada je to u društvu izazivalo osudu, a sada, u vremenu kada predsednici Srbije odlaze na rimokatoličku Ponoćku, ide mnogo ređe, gleda misu na HRT2. Bolest i lenjost su dovele do odcrkvljenja, tj. regresije crkvene religioznosti.

Da rezimiramo rezultate vaspitanja i religijskog kretanja kroz vreme:

1. Tradicionalno vaspitanje

Pravoslavci : 14 TR (6m:8ž)

10 religijsku progresiju (4m:6 ž), 3 religijsku stagnaciju (1m:2 ž), a 1 (m) religijsku regresiju.

Katolici : 14 TR (6m:8ž):

10 religijsku progresiju (4m:6ž), 4 religijsku stagnaciju (2m:2ž)

2. Nereligiozno vaspitanje:

Pravoslavci : 8 NV (3m:5ž) - svi posle obraćenja religijsku progresiju

Katolici: 6 NV (2 m:4ž), 5 religijsku progresiju (2 m:3ž) i 1 religijsku regresiju (ž)

Imamo i 3 konverzije tj. prelaza s pravoslavne na katoličku veru (1m:2ž)

3. Bogomoljačko vaspitanje

Pravoslavci: 3 BP (1m:2ž) svi religijsku progresiju

Katolici: 5 BP (2m:3ž) svi religijsku progresiju

¹⁴⁶ Prvo smo koristili termin ucrkvljenje- da bi naglasili da je to proces, a ne stanje. Na sugestiju mentora, kao manje rogovatan izraz, prihvatili smo crkvenost (ali i dalje naglašavamo da je reč o procesu koji može biti i reverzibilan).

Na prvi pogled se čini da oni koji potiču iz tzv. bogomoljačkih porodica nisu imali nikakvih životnih kriza i iskušenja u svom životu, jer su svi u kategoriji religijske progresije. Navešćemo dva primera koji govore da to nije tako, i još više poctavaju važnost shvatanja crkvenosti kao dinamičke kategorije, doživotnog i potencijalno reverzibilnog procesa.

Religioznost u porodici/ vaspitanje: Vaspitanje je bilo jako religiozno. Ja sam iz Bosne, jedno selo kraj Travnika. Rođena sam u pravoj rimokatoličkoj porodici. Poučena sve o vjeri. Od malih nogu na vjeronauku, pričest od 7, 8 godina. U našoj kući više se molilo, nego što se kruha jelo. Mole svi, pa molim i ja. Od desetoro dece, ostalo je šest živih. Kada sam napustila roditeljski dom i otišla na školovanje to se izgubilo. Ja sam dugo živela bez Boga, samovoljna. 20 godina nisam u crkvu ušla. Ja sam bila bezbožnik, živjela u grijehu, raskalašno, samovoljno do 1985. godine kada sam dobila milost obraćenja. Bila sam s jednim čovjekom, velika veza i ljubav, kad smo se rastali ja sam doživjela šok. Nisam mogla jesti, spavati. On mi je predstavljao sve u životu. Tada sam dobila dar obraćenja, toliko sam zahvalna Bogu, ne bih dala ovo nizakakav brak, nizakakvu djecu. Za ovo, to se može samo doživjeti. Od jedne tako pobožne porodice, ja nisam znala ni kad je Božić ni kad je Uskrs, ni kad je blagdan, ništa, ništa. Najedared je to bilo živi susret s Bogom. E, posle sam ja išla na hodočasca, seminare Ivančica, to je bilo 85. godine kad se moglo ići svuda. Zaljubila sam se u Isusa, to je ljubav prema Bogu [HK20, ž. 59 god., penzionerka].

Religioznost u porodici/ vaspitanje: Veoma prisutna religioznost, mama me učila da se molim zajedno sa njom molitvu Anđelu čuvaru od 2 godine. Rođena sam u Beogradu, roditelji došli iz Slovenije 1929. godine. *Samoocena religioznosti:* Jesam tradicionalista, kao veliki grešnik. Imala sam obraćenje. Bila je greška u mom životu 6 godina, našla sam se sa nehrišćaninom. Nisam išla na Sv. pričest. Kad je ta veza prekinuta imala sam veliku ispoved, razgovor sa sveštenikom, dobila sam oproštenje greha. Bog uvek prašta, i sve nas puno voli [HK22, ž. 66 god, penzionerka].

Kada je reč o empirijskom ispitivanju kompleksnih fenomena kao što je religioznost upravo ovakvi primeri nam pokazuju preimućstvo kvalitativne metodologije u odnosu na tzv. „naučniju“ kvantitativnu metodologiju. Tek kroz naraciju samih ispitanika mi možemo, i tada samo donekle, da upotpunimo saznanje o njihovoj religioznosti i crkvenosti. Naravno, ovo ne znači da ne treba spovoditi dobro osmišljena longitudinalna kvantitativna istraživanja na reprezentativnom uzorku.

2.5. Aktuelna vezanost hodočasnika za crkvu.

Aktuelnu vezanost hodočasnika za crkvu smo pratili preko sledećih indikatora: aktivnost u parohiji/župi, odnos sa sveštenikom i/ili duhovnikom, primarni motiv odlaska u crkvu i na liturgiju, pričest, molitva, post i čitanje verske literature.

2.5.1. Aktivnost hodočasnika u parohiji/župi

Pravoslavci

Većina pravoslavnih ispitanika je aktivna u svojim parohijama - 19HP (6 m: 13 ž). Svi idu redovno na liturgiju i druge službe u crkvi (jutarnje, večernje, akatiste, bdenja...). Neki pevaju u horu, drugi čiste crkvu, članovi su milosrdne sekcije, posećuju stare, bolesnike, bolesnu decu, izbeglice, mese prosfore (hlebčice za liturgiju), drže ili slušaju misionarska predavanja, rade za računarom u parohijskom domu... Ovoj aktivnosti najviše doprinose dobro organizovane zajednice na nivou parohije i oko manastira.¹⁴⁷ Oni su se, uslovno rečeno, podelili na one koji su aktivni na liturgiji (zajedničkoj molitvi) i one koji, ne zanemarujući liturgijski momenat, pomažu i svojim radom, a ima i onih koji su neaktivni. Dvostruko aktivni (liturgijski i svojim radom) je 9 PH (3 m: 6 ž). Liturgijski aktivni su oni ispitanici koji su svoju aktivnost vezuju za redovne odlaske na bogoslužnja. Liturgijski je aktivno 10 HP (3m:7ž). Šestoro pravoslavaca hodočasnika (4m:2ž) nije aktivno u parohijama.

1a. Radno i Liturgijski aktivni

Aktivan sam član svoje parohije. Radim za računarom u parohijskom domu, jer studiram informatiku, i organizujem čistače da čistimo crkvu jednom u dve nedelje [HP1, 22 god, student].

Ovde sam (*u crkvu Sv. Aleksandra Nevskog*) došla 1992. godine. Upoznala sam dosta drugara i drugarica. Znam i dosta brakova koji su se ovde sklopili. Ja sam u sekciji za milosrdan rad, i za čišćenje crkve [HP12, 29 god., administrat. tehničar].

¹⁴⁷ Razgovore s hodočasnici sam vodila u parohijskom domu crkve Sv. Aleksandar Nevski, i u manastiru Sv. Arhandela Mihaila u Zemunu, u prostorijama rimokatoličke crkve Sv. Petra koju vode Isusovci u Makedonskoj ulici, i crkvi Sv. Ante na Zvezdari koju vode franjevci, kao i u samostanu Malih sestara u Đevđelijskoj ulici.

Koliko god mogu, da. Ja sam na Vračaru. Aktivna sam bila u misionarskoj sekciji, pa kod o. Branka u Sv. Savi. Sve to od prošle godine, subotom imaju predavanja. Mi smo pomagali deci bez roditelja, bolesnima. Onda sam došla u Zemun... [HP13, 33 god., ekonomista].¹⁴⁸

Aktivna sam. Idem na sve liturgije, dajem prilog. Od prvog dana kad su počele izbeglice moja kuća bila mesto gde su donosili, kombijem prenosili... I danas, preko o. Ljube. Član sam Milosrdne sekcije. Bili smo kod staraca, kod dece, od raka bolesni, kod izbeglica. Od kad mi je suprug umro pala sam prihodima, ali poznajem veliki broj osoba o kojima se brinem. Znam tačno šta ima treba, uskočim ponekad... [HP25, 75 god., penzionerka].

1b.Liturgijski aktivni

Aktivan sam član svoje parohije. Svaku nedelju i svaki praznik idem na liturgiju, osim u slučaju velike sprečenosti i nevolje. Svaki dan se srećemo, ispozdravljajmo se s nekom pozitivnom energijom. S nekim se družim kući [HP7, m, 54 god., domar].

Da, kompletan liturgijski život, učestvovanje na svim liturgijama, praznikom, i bdenjima, uoči nedelje, subotom. Svaka nedelja je vaskrsenje Hristovo. Pevam u parohijskom horu [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Idem na svaki praznik ili crveno slovo na Liturgiju, od kad sam počela da idem u crkvu [HP 18, 55 god., domaćica].

2.Neaktivni

Znam šta znači ta parohijska svest, bio sam u jednom periodu vrlo aktivan. Sad nisam, van sam te zajednice. Malo sam skeptik. Ljudi u taj liturgijski život ne unose svoj sadržaj, nego čovek unosi maske. Veliki izazov kad su u pitanju veliki gradovi- teškoće obnove parohijskog života. Unositi svoj svet i da ga u crkvi preobražavaju [HP4, m, 37 god., filozof].

Ako se pod tim podrazumeva redovno odlaženje na liturgiju, nisam baš nešto [HP5, m, 49 god., fizičar].

Ne, nisam, imam brojnu familiju, ne stižem. Jedino u smislu posete crkve prve i zadnje nedelje Velikog posta i za slavu [HP6, m, 52 god., inženjer].

Osim onih koji ne stižu od porodičnih obaveza, imamo i vernika koji se „razočarao“ u parohijsku zajednicu kojoj je nekada pripadao. Ovaj hodočasnik dobro uočava problem velikih gradova. Urbana sredina je, s jedne strane, postala centar

¹⁴⁸ Primer traganja – za odgovarajućom zajednicom.

revitalizacije religioznosti (Radisavljević-Ćiparizović, 2006), a s druge strane, susreće se s teškoćom obnove parohijskog života (Bigović, 2010; Krstić, 2012; Jukić, 2007).

Katolici

Kod katoličkih hodočasnika imamo veliku većinu aktivnih u župama 21 (9m: 11ž). Katolici su, kao i pravoslavci, aktivni odlaženjem na mise, pevanjem u horu, sviranjem na orguljama, čitanjem na misi, ministriranjem, ali ima i onih koji su aktivni u župskim pastoralnim većima.

Katolici, kao ni pravoslavci, nisu vezani samo za parohijsku/župnu crkvu, kojoj kao najbližoj crkvi njihovom mestu stanovanja pripadaju. Kod rimokatolika, u Beogradu, je specifično što su mnogi aktivni pri nadbiskupiji, dok pravoslavci traže odgovarajućeg sveštenika i parohijsku zajednicu. Rimokatolici aktivno učestvuju u pastoralnim većima, što kod pravoslavaca nije slučaj.

Katolici u Beogradu imaju i specifično iskustvo ljudi koji, s jedne strane žive u velegradu, članovi su „moćne organizacije“ kakva je Rimokatolička crkva, a s druge strane su manjina gde se „svi se poznaju“. Neki su rođeni u Beogradu, a drugi su se ovde doselili što se oseti i u govoru.¹⁴⁹ Mnogi od njih potiču iz mešovitih brakova.

I ovde možemo, uslovno, odvojiti one koji su aktivni molitveno i radno „Ora et labora“ (moli i radi), i one koji preferiraju kontemplativni deo, tj. molitvu. Među liturgijski aktivnima, izdvajaju se članovi posebnih molitvenih grupa. Njih smo nazvali kontemplativci, čije primere navodmo.

Samo 5 HK nije aktivno (1m:4ž). Neaktivni nisu homogeni (od onih koji idu redovno u crkvu da čuju propoved, do onih kojima se „desi“ da odu na misu).

1. Aktivni u Župskim pastoralnim većima

Pripadam župi Sv. Petra gde su Isusovci, Jezuiti. Član sam Župskog pastoralnog veća. Nas nekoliko se sastanemo, šta treba da se organizuje. Grupa mladih animiraju nedeljnu večernju misu. Čitam iz Dela apostolskih- Služba reči na misi. Kad su veće mise ministriram [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

¹⁴⁹ Pored onih koji su zadržali jekavski izgovor, govor većine ispitanika rimokatolika se ne razlikuje od ovdašnjeg govora, izuzev kada su u pitanju crkveni termini, molitve... Tada katolici, inače rođeni Beograđani, čak i oni koji potiču iz pravoslavnih porodica, kažu za Boga- Gospodin (Gospod), križ (krst), kruh (hleb) pri molitvi „Oče naš“...

Da. Jednostavno po župama su tzv. Župska veća, idem obavezno svake nedelje i praznika. Idem svaki dan u crkvu što nije obavezno. Član sam Župskog veća, član Cenakula, Član molitvenih zajednica Krvi Kristove. *Šta je Cenakul?* Cenakul je u vreme Isusa zajednica vernika posle Isusovog uskrsnuća, zajedno su lomili hleb, kao u prvoj hrišćanskoj zajednici. To je okupljanje svake prve subote, mi se posvećujemo Bezgrešnom srcu Marijinom, Fatima... Don Gobi, Majka mu se Božja javila u srcu da oformi Marijanski pokret, da će sotoni zgaziti glavu Majka Božja. To je u župi Sv. Petra i Krista Kralja, to je povezano i sa Svetom Misom. Tu je i klanjanje uključeno, to je na nivou biskupije [HK19, ž, 59 god., penzionerka].

2. Aktivni pri nadbiskupiji

U Beogradu je specifično. Ja sam manje aktivan u svojoj župi, a više sam aktivan u nadbiskupiji. Ja sam krizmu primio mnogo kasnije. Ja sam preskočio distance, župa je za mene mala, treba mi jači i veći prostor kao nadbiskupija. Svaku vrstu pomoći i saradnje u bilo čemu. Javljam se, dolazim, ili s kolima negde. Imam baštu, donosim cveće. Vrlo sam aktivan, idem na sva moguća predavanja i skupove, i u listu Blagovest imam raznih inicijativa, dogovora s uredništvom, sa sestrom Emanuelom i drugima [HK7, m, 56 god., komercijalista].

Aktivan, ali ne samo svoje župe, supruga i ja menjamo župe. Mi pripadamo Sv. Antunu, ali često idemo u Sv. Petra, i ponekad u Krista Kralja. Uvek se odazovem, kad me pozovu. Svirao sam orgulje, jer sam svirao klavir, i u Karitasu kad se delila hrana u teškim vremenima. Nisam u pastoralnim većima [HK4, m, 36 god., veterinar].

Ne vežem se samo za svoju župu, Zemunska. Misu ispoštujem, za druženja nemam vremena i zbog Međureligijskog centra koji je šira zajednica. *Objasnite to.* Od 1996. godine centar postoji zvanično, kao udruženje religioznih ljudi, a od 2000. godine organizujemo susrete. Jedini cilj je da se ljudi upoznaju. S blagoslovom vladike Lavrentija i nadbiskupa Perka tada. Na vladikinu inicijativu, predlog aktivnosti projekta da se ljudi upoznaju, i to radimo [HK15, ž, 49 god, profesor matematike].

3. Kontemplativci (molitveno aktivni)

Da, pomažem pri crkvi što god treba, u molitvenim skupinama Klanjateljice krvi Kristove¹⁵⁰ i Terezijanska misija. Prvu vodi sestra Ines svakog četvrtka u Sv. Petra molimo: krunica¹⁵¹ Predragocene krvi. Svakog ponedjeljka se u Krista Kralja učimo da molimo časoslov, svaki put pre mise molimo za svećenike. Voditeljica Izabela Đorđević živi u Poljskoj, dođe preko leta. Imamo sastanke o Karmelskoj duhovnosti, posebno Sv. Male Terezije [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

Da, svake nedelje na misu, non-stop smo imali klanjanje.¹⁵² Zadnjih nekoliko godina, u crkvi Krista Kralja sa odobrenjem nadbiskupa imali smo molitvu klanjanja u tišini. Susret duše i Isusa u presvetom oltarskom Sakramentu –pričest. *Objasnite*. Pod prilikama Sv. Hostije¹⁵³ mi osećamo njegovu prisutnost u Tabernakulu.¹⁵⁴ Ispred njega gori večna svetlost, modernizovano kandilo. Kad je klanjanje sveštenik, propisno obučen kao za liturgiju iznese iz Tabernakula, u Pokaznici. Sveštenik pročita uvod iz knjige fra Barbarića; Samo naizled izgleda da čovek pasivno sedi. Prvo se posvestim da je ispred mene Bog, stavim se u Božju prisutnost to je prvi korak, onda se setim da sam čovek grešan – čovek mora da prizna grešnost, ako treba da se pomiri sa drugima, s Bogom, sam sa sobom; mi smo često robovi nekih veza, relacija s ljudima i mora da se oslobodiš tih veza makar su ti oni jako dragi, prihvatanje svakodnevice, svoje bližnje koji su ti teški sve dobro i loše u životu. Kad prođeš sve korake, ti si se ispraznio od samog sebe, onda dolaziš u prazan prostor gde Bog dolazi kod tebe. Moliš se tek tada za sebe, za bližnje, za ceo svet. I na kraju se zahvalim, i to sve u tišini, i to traje dugo [HK 16, ž, 50 god., bankar].

4. Neaktivni

Nisam aktivan, pevao sam u horu do 24, 25 godine [HK9, m, 65 god., penzioner].

¹⁵⁰ Ženska redovnička zajednica. Za razliku od pravoslavaca, rimokatolici imaju „bezbroy“ redovničkih redova, muških i ženskih, od kojih svaki ima svoje poslanje u crkvi.

¹⁵¹ Krunica - vrsta molitve u čast Device Marije, Isusa Hrista, Sv. Franje i sl; kod katolika i brojanice uz koje se moli ta molitva. Krunicu je posebno proširio Sv. Dominik, osnivač reda dominikanaca (Cvitković 2009, 222).

¹⁵² Molitva adoracije –klanjanje pred Presvetim oltarskim sakramentom.

¹⁵³ Hostija (lat.) okrugla tanka pločica pripremljena od pšeničnog brašna bez kvasca, deli se kod katolika za pričest, a simbolizuje žrtvovano i uskrslo Hristovo telo (Cvitković 2009, 453).

¹⁵⁴ U Katoličkoj crkvi ormarić na oltaru, ili izvan njega, u kojem se čuvaju posvećene hostije (Cvitković 2009, 406).

Nisam aktivna. U Zemunu mi je župa, prisutna sam na misi. Gledam da idem svake nedelje, najbitnije da čujem propoved koju ću čuti na misi [HK 17, ž, 55 god., fizičar].

Ne, ja nemam župu. Ja dolazim u Makedonsku, nekad se desi da idem na misu [HK24, ž, 70 god., penzionerka].

2.5.2. Odnos hodočasnika sa sveštenikom i/ili duhovnikom

Sveštencički poziv je u mnogo čemu specifičan i odgovoran. Naše istraživanje je potvrdilo da hodočasnici, a sigurno i vernici uopšte, puno očekuju i traže od svojih duhovnih pastira. Zbog sveštenika mnogi menjaju crkvu u koju odlaze, a pokazalo se da se zbog grubog ophođenja sveštenika ponekad menja čak i vera.

Na potpitanje jednoj hodočasnici „Kako vi tumačite da je vaše selo bilo pobožno, a susedno ne, naročito u vreme najvećeg ateizma? dobili smo ovakav odgovor:

Mnogo zavisi od sveštenika, duhovnika, kako će on svoje stado čuvati. Mi smo imali uvek dobre sveštenike i u tim vremenima. Drugi se nisu dovoljno trudili. Zavisi i od familije, jedni idu drugi ne. To se prenosi, ali 80% zavisi od sveštenika. Svetosavska i Saborna crkva 82. godine su bile pune, druge ne... tada. Užasno mi je bilo kad sam došla u Beograd u crkvu Sv. Marka, a ona prazna. Ja sam se molila da se ovaj narod opameti. Da nije bilo rata, ne bi se ljudi vratili crkvi. Bez nevolje nema bogomolje [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

S druge strane, piše o. Zoran Krstić sigurno da nije lako ni onima koji su, s puno entuzijazma, tek rukopoloženi krenuli u svoje parohije gde se sreću s mnogim situacijama koje iskušavaju čak i njihovu veru.

„Ne tako retko mogu se sresti iskreni parohijski sveštenici sa naglašeno prisutnim osećanjem nemoći, bezizlaza i besmisla, jer oni u svojim parohijama na mnogo toga nailaze, ali na veru najmanje. Prilikom savršavanja krštenja, venčanja, opela mnogi od njih će se više osećati kao službenici, magovi, još češće paradni klovnovi među ljudima koji samo jedva čekaju da sveštenik završi „svoje“, pa da i oni mogu u nastavku da urade „svoje“, kao nosioci običaja i forme čiji sadržaj malo koga zanima, a najmanje će se osećati kao sveštenici među verujućim hrišćanima (Krstić, 2012:135).

2. Kakav je vaš odnos sa sveštenikom i/ili duhovnikom?

Pravoslavci

13 HP (2m:11ž), kaže da ima odličan odnos sa sveštenikom, 9 HP (6m:3ž) korektan odnos, a formalan odnos sa sveštenikom ima 2 HP (1m:1ž) hodočasnika.

1. Odličan odnos sa sveštenikom

Navodimo kao paradigmatički primer hodočasnice- koja je u traganju za odgovarajućom zajednicom (reč koju je ponovila više puta).

Ja sam prvo išla na ispovest kod o. Nikolaja iz manastira Crna reka. Po njegovom blagoslovu došla sam u zajednicu, prvo u Lazarici, pa u crkvi Sv. Aleksandar Nevski, drugačija struktura. Sad smo u svetosavskoj zajednici okupljeni, kod oca Branka Tatarina. Aktivnosti ponedeljkom: pevničko pevanje, utorkom- grupa „Slovo”, sreda- vizantijsko pevanje... Saborovanje posle Liturgije organizuju se poklonička putovanja. Živa zajednica oko 50 ljudi nedeljom, mladi ljudi, studenti, ima i starijih od 40 godina, imamo i baku od 60 godina. Često se šalimo, svako ko se oseća mlad duhom, to nije zatvorena zajednica. Jedni dolaze, drugi odlaze, žene se i udaju, ili odlaze u manastire. Fluktuirajuća zajednica [HP11, ž, 25 god., studentkinja].

Kod druge hodočasnice- akcenat je na odnosu poverenja sa duhovnikom.

Dokora mi je bio otac Branislav bio duhovnik, drugarski odnos znao je svaku moju tajnu. Sad imam duhovnika iz manastira Zagrađa, na granici Crne Gore i Hercegovine, otac Sofronije. Pošto sam u drugom stanju, razrešena sam od posta [HP12, ž, 29 god., administrat. tehničar].

Ima hodočasnika koji imaju pored parohijskog ili nekog drugog sveštenika, imaju i duhovnika od koga traže savete za život i kod koga se ispovedaju. Pitanje o duhovniku je još složenije, i danas je vrlo aktuelno. Otac Radovan Bigović, koji je ostavio neizbrisiv trag u životu Srpske pravoslavne crkve, ukazuje na moguću “zloupotrebu” duhovništva. U tipologiji vernika, koju smo naveli u II poglavlju, Bigović za asktetsko-duhovni tip piše:

“Danas je in, moderno da svako ima svog psihologa, zubara, mesara, pekara, električara, lekara pa, zašto ne, i svog duhovnika. Šta su danas pojedini duhovnici, ne svi? Neka vrsta guru-a. Upravitelji savesti. To postaju životne vođe koji se imaju bespogovorno slušati. Duhovna čada se moraju u potpunosti odreći svoje volje i potčiniti se volji duhovnika. Volja duhovnika ima mistični temelj autoriteta. Poistovećuju je sa samom Božanskom voljom. Oni određuju šta će, kad i kako, jesti, postiti. Oni propisuju epitimije, zabranjuju i odobravaju pričešće. Odobravaju kad, i koliko puta, bračni drugovi mogu da spavaju zajedno. Ako duhovnik kaže može se i protiv Crkve ratovati, mogu se ne poštovati Sabori, Sinodi, Episkopi, Patrijarsi, a za sveštenike i da ne govorim. Ne mora se ići na Liturgiju i druga bogoslužjenja ili to poslušna čada mogu da čine kad i gde oni kažu. Ti duhovnici sebe pretvaraju u religiju. Oni postaju božanstva kojima se treba klanjati. Od duhovne dece ne traže da prihvate Hrista i da žive po Njegovoj

volji, već ih potčinjavaju svojoj sopstvenoj volji – svojoj intrpretaciji hrišćanstva. Često koriste kletve, psihološke ucene, razne metode „ispiranja mozga“ i mentalne kontrole. Sve to čine, zloupotrebljavajući ljudske patnje i muke, da bi stekli i materijalnu korist. Svakako, tu su i oni duhovnici koji veruju da je to prava pravoslavna duhovnost a nije im motiv nikakva korist. Oni identitet Crkve svode na takvu vrstu duhovnosti. Zaboravljaju da se pojam „duhovnik“ ne sreće u kanonima već samo pojam „otac“, što nije isto. Otac brine o celokupnom životu svoje dece, a ne samo o tzv. duhovnim stvarima. Otac je blagodatni, a ne sadistički autoritet. Greh je danas ne priznati postojanje pseudo duhovnosti koja postaje ozbiljna eklisiološka bolest” (Bigović 2011, 234-235).

Neki hodočasnici su i sami iskusili ovu opasnost:

Ta reč duhovnik trebala bi da znači čoveka koji vodi duhovni život. Krije se opasnost, jer ljudi treba da se vežu pre svega za Hrista. Sreća da nisam upoznao mistika, ja sam upoznao jednog obrazovanog normalnog čoveka s kojim razgovarao i na ljudski i na svetotajinski način, i koji me naučio kako da u sebi otkrijem Boga - to o. Bigović [HP4, m, 37 god. filozof].

S druge strane, traženje Boga, ali i traganje za sveštenikom (duhovnikom) i zajednicom neki hodočasnici su iskusili kroz etape.

Odnos sa sveštenicima u različitim životnim periodima je bio različit. Živi duhovni odnos s sveštenicima crkve Sv. Aleksandar Nevski. Kasnije pri promeni mesta stanovanja, parohijski odnos u crkvi Sv. Marka. Radim za Duhovni centar sa starešinom Saborne crkve. Sa duhovnikom sam imala etape. Prvo, otac Tadej bio mi je prvi učitelj vere, zatim jedan veliki duhovnik, otac Venjamin iz Ovčarsko- kablarske klisure, onda o. Atanasije Jeftić. Sada imam duhovnika i od njega tražim savete za život, i imam parohijskog sveštenika kod koga se ispovedam i pričešćujem redovno [HP15, ž, 44 god., pesnikinja].

Ima i ispitanika koji su zadovoljni „samo” sveštenikom i ne traže drugog, posebnog duhovnika.

Naš sveštenik je fini gospodin s kojim možeš da popričaš i šire. Srećna sam što mi je sveštenik o. Jovan iz Sv. Marka, divan čovek [HP20, ž, 58 god., andragog].

Nemam duhovnika, lep odnos sa sveštenicima na Karaburni, crkva Svih svetitelja. Posle liturgije ostanemo na kafi. Lepo posedimo jedno sat posle liturgije [HP21, 59 god., bibliotekar].

Izuzetna osoba o. Radovan. Uvek mogu da se obratim za savet i utehu [HP22, ž, 63 god., penzionerka].

Moj paroh. Odlazila u manastire i tamo da se ispovedim, ali bolje je kod jednog. To je otac Radivoj. Presrećna sam, jedva čekam da dođe [HP25, ž, 75 god., penzionerka].

2. Korektan odnos sa sveštenikom

Dolazi sveštenik iz crkve Sv. Trojice kući. Različite stavove prema sveštenicima. Taj koji dolazi kod mene u kuću, imam pozitivno mišljenje o njemu, ponaša se kako treba. Ali nisu takvi svi, zbog para kojih je sve više u crkvi. Treba neki filter da ostanu u crkvi oni koji to zaslužuju, ko je za taj poziv. Ne vidim spremnost u samoj crkvi da se reformiše u tom pogledu. Nadam da je još uvek ima više pravih, nego materijalista [HP2, m, 26 god., pravnik].

Dolazi sveštenik da sveti vodicu, korektan ljudski odnos, ne duhovni. Samo jednom vodio duhovni razgovor 2h sa o. Nikodimom iz Sv. Romana. Prisustvovao sam predavanjima monaha po crkvama [HP6, m, 52 god., inženjer].

Imali smo duhovnog oca koji je umro, otac Tadej. Sveštenike poštujem svakog, nisam vezan za nekoga [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Duhovnika u punom smislu nemam, one koje bih ja izabrao su suviše zauzeti. Ispovedam se kod bilo kog sveštenika u crkvi [HP9, m, 69 god., fotograf].

Imala sam duhovnika oca Tadeja, sad sa sveštenicima [HP18, ž, 55 god., domaćica].

Ima slučajeva da posle upokojenja izuzetnog duhovnika (o. Tadej Vitovnički (1914-2003) koji je već na ikonama predstavljen kao svetac) hodočasnici nisu tražili zamenu za duhovnika; drugi ne mogu da dođu do onih do kojih bi želeli, a ima i onih koji smatraju da se radi o specifičnom pomodarstvu. Upečatljive su reči hodočasnika da crkvi nedostaje filter koji bi odvojio dostojne¹⁵⁵ od (sve češće) materijalistički nastrojenog sveštenstva.

¹⁵⁵ Aksios (grč. Ἀξίος - dostojan) aklamacija (uzvik) vernika u toku hirotonije (rukopo loženja) crkvenoslužitelja. Aksios ukazuje ne samo na prihvatanje od strane zajednice njenog novog pastira, nego ima i smisao molitve za novohirotonisanog - da bude dostojan! (<http://sr.wikipedia.org/sr-ec/Аксиос>).

Katolici

Odličan odnos sa sveštenikom ima 14 HK (5 m: 9ž), korektan odnos 7 (3m: 4ž), formalan odnos 1m, a loš odnos 2 HK (1m:1ž).

1.Odličan odnos sa sveštenikom

Imam više nego solidan odnos. Svaki drugi dan sam u župi. Ispoved ili duhovni razgovori kod pater Kilbertusa dok je bio živ, sad koji je sveštenik slobodan. Više nego solidnu saradnju [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

Jako dobar odnos sa fra Leopoldom. Ja dosta selektiram sveštenike, ko radi svoj posao, i ko ne radi svoj posao. Na nedeljnim misama idemo zbog propovedi... Sad ne mogu da se ispovedam pošto živim u grehu [HK6, m, 54 god., turistički tehničar, drugi put oženjen- ne u crkvi].

Ja to nisam posebno odvajao, jer nemam taj kontinuitet. U mojoj župi 3, 4 svećenika se promenilo, sa svima se dobro poznajem. Idem svake nedelje, ako ne odem na drugo mesto u druge crkve. Podjednako poznajem i druge svećenike [HK7, m, 56 god., komercijalista].

I sveštenika kod koga prisustvujem liturgiji, ispovest kod duhovnika. Na žalost umiru mi svi ispovednici. Vrlo korektan odnos, jako su nam dragoceni [HK 19, ž, 59 god, penzionerka].

Sa duhovnikom sam jako dobar. Malo sa sveštenikom onako. Mi jedno drugom kažemo bez dlake na jeziku, pa nastavimo dalje raditi [HK21, ž, 61 god., penzionerka].

Imam duhovnika s koji porazgovaram i ispovedam se, a sa ostalim sveštenicima sam u dobrim odnosima [HK23, ž, 68 god., penzionerka].

2.Korektan odnos sa sveštenikom

Nemam, svako ko ima to zvanje meni je svećenik. U župi Sv. Ante izbegavam svog župnika, biram kod koga ću na ispoved [HK2, m, 28 god., student medicine].

Izbor je jako mali. Ovde (*u Beogradu*) malo sveštenika, 20-tak u ove tri crkve. Dva- tri malo mlađa, neki su bili pa otišli. Pater Ivan iz Sv. Petra, on mi je duhovnik, sa Goranom Avramovim se družimo i sa novim župnikom Milutinom [HK4, m, 36 god., veterinar].

Ranijih godina, dok sam bio mlađi, dok sam bio u traženju, dok nisam poznao ni religiju ni crkvu, veće angažovanje. Kako sam duhovno sazeo svoje potrebe sam sveo na manje angažovanje svećenika i duhovnika nego kad sam imao 20 i nešto godina. Tada sam imao veće potrebe za duhovnikom, za razgovorima. Sada nemam velika traženja i pitanja kao

ranije. Znam svoje mesto, sa duhovnikom se srećem prilikom ispovedi, i prilikom nekih razgovora kad se neka situacija desi [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Apsolutno odvojeno u životu sveštenike i duhovnike upoznavala. Dobre i loše. U dobre duhovnike pater Kilberus, kasnije sam izgradila prijateljski odnos. Nisam sklona autoritetima, oni su samo ljudi kao i mi. Sa Francom, bio u Sv. Antunu, umetnička duša, sa Tomasom Mertonom me upozano [HK12, ž, 34 god., kustos].

Nemam duhovnika. Sa svakim svećenikom sam na distanci, imam strahopoštovanje prema njima. Ne mogu s njima da budem kao drug [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

3. Formalan odnos sa sveštenikom ima 1 katolički hodočasnik.

Poznanstvo sa svećenikom zadovoljajuće. Besplatno krštenje, venčanje, svi sakramenti besplatni. Užasavam se da se to kod pravoslavaca naplaćuje [HK10, m, 65god., penzioner].

4. Loš odnos sa sveštenikom

Loš odnos sa sveštenikom ima dvoje katolika (1 mi 1ž). U prvom slučaju se radi o ličnom sukobu, u drugom o traumi koju hodočasnica ima iz detinjstva (o kojoj nije želela da govori).

U mom slučaju nemam s ovim (*župski sveštenik*) nikakav odnos. Moja deca kad su rasla prva pričest, pa onda krizma, on je bio nadmen. U ženinoj porodici jedna časna sestra i jedan svećenik. Želeli smo da dete krizma njen brat svećenik. Onaj se ljutio. Ja izvršavam po svojoj savesti, obavezi. S njim nemam kontakt, idem na pričest, to nema veze. S nekim ste bolji, s nekim niste [HK9, m, 65 god., penzioner].

Loš odnos. Majka Čehoslovačkinja katolik, nije mnogo išla u crkvu. Rodila sam se u Beogradu. Išli smo 1942. godine u Slavoniju, išla na prvu pričest s 12 godina, dok nisam doživela jedan šok. Od tada ne verujem, nemam poverenja, velika trauma...[HK24, ž, 70 god., penzionerka].

Velika većina katoličkih hodočasnika nema duhovnika, neki su ranije imali. U vreme našeg istraživanja samo 3 hodočasnika katolika, od kojih je jedan učenik sjemeništa (bogoslavlje) kažu da imaju i sveštenika i duhovnika, a jedan da su mu sveštenik i duhovnik ista ličnost. Svima je važan odnos sa sveštenikom, „selektiraju” ih,

bez obzira da li s njim imaju „drugarski” odnos ili su „na distanci”. Rimokatolicima u Beogradu možda najviše smeta nedostatak izbora, mali broj posebno mladih sveštenika.

2.5.3. Odlazak u crkvu (primarni motiv)

Pravoslavci

Primarni motiv odlaska u crkvu kod pravoslavnih hodočasnika je u velikoj većini bogotražiteljski: Molitva Bogu, zajednica s Bogom i ljudima, pričest, komunikacija s Bogom, pričešće, iz zahvalnosti Bogu. Samo jedna hodočasnica je kao primarni motiv odlaska u crkvu navela paljenje sveća.

Zajedničarenje s Bogom je kredo mog života. Sve što radim, da bude Bogougodno. Bez liturgije za mene nema života [HP11, ž, 25 god., student].

Ljubav prema Gospodu. U crkvu idem koliko god mogu. Malo više radim, svake subote i nedelje sam na liturgiji, koliko god mogu, stalno se pričešćujem [HP13, ž, 33 god., ekonomista].

Ja odlazim u hram- mesto molitve, a crkva smo svi mi, kojima je glava Isus Hristos. Išla sam na veronauku za odrasle, redovno išla na predavanja kojih je tada bilo kad sam trebala da se krstim. Kad sam se krstila, nabavila sam relevantnu literaturu, nadoknadila propušteno- osnova pravoslavni katehizis [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Bogotražiteljski. Nisam imala duhovnih, materijalnih, duševnih, zdravstvenih problema. U crkvi dobijam duhovnu hranu koja je mojoj duši potrebna, mir, blagodat, osećam prisustvo Božje energije, osetim smirenje, duhovnu privezanost za Boga, ali i van crkve. Iz poslušnosti i zapovesti Gospodnje da se ide u crkvu. Crkva je i socijalna kategorija [HP15, ž, 44 god., pesnikinja].

Hristos je primarni motiv, jedno 40- tak godina, s tim imao sam jednu bludnu pauzu 10 godina. Mesečno idem u crkvu 90-100 puta. 3, 4 puta dnevno, svaki dan i jutrenju i večernju. Ja nisam član crkve, ja sam crkva [HP9, m, 69 god., fotograf].

Ispitanici kao primarni motiv navodili i da je to obaveza vernika, strah Božiji, da su vaspitani tako, pomoć u svakodnevnom životu...

Obaveza kao pravoslavog hrišćanina, i onoga što je u meni unutra u duhovnom da budem u zajednici sa Hristom u crkvi [HP5, m, 49 god, fizičar].

Poštovanje dela religioznog običaja, obaveza, olakšanje, i svest da liturgijskom molitvom učestvuješ u zajedništvu molitve koja je doprinos boljitku svih živih, i da se za umrle izmoli bolji status [HP6, m 52 god., inženjer].

Strah Božji. Kad imate to, tu i je lek za sve, i smirenje. Liturgija i subotom ide savršenim tokom, skoro svaki dan dođem [HP25, ž, 75 god., penzioner].

Mislim da mi krene bolje u životu kad idem u crkvu. Na akatiste, i na liturgiju idem puno puta [HP19, ž, 57 god., laborant].

Nekolicina ispitanika je primetila i istakla da se primarni motiv odlaska u crkvu menjao, kroz vreme.

To se menjalo. U suštini to je Zajednica ljudi, da se zajedno Bogu pomolimo. To je crkva, ako ne dođem, onda nisam u crkvi, onda sam ja sam. Tu sam jedino na neki način stvaran pred Bogom [HP1,m, 22 god., student].

Motivi su uvek različiti, razvojni. Moji motivi intenzivnijeg odlaska su intenzivna egzistencijalna praznina, izazov vremena, potreba prevrednovanja svih vrednosti [HP3, m, 27god., istoričar umetnosti].

Menjalo se. Doživljaj lepote radosti i mira, pa posle sve više molitva, da bi kad smo otišli u Studenicu to bila preka potreba svaki dan. Taj dan je prazan, ako ne odem na liturgiju. Tako 5 god, sad je godinu dana od kad smo se vratili. Beogradski momenat jako težak, polako ulazim u normalu nedeljnog odlaženja [HP18, ž, 55 god., domaćica].

Katolici

Velika je sličnost u odgovorima između pravoslavnih i katoličkih hodočasnika. I kod katoličkih hodočasnika za odlazak u crkvu je primaran duhovni, bogotražiteljski motiv, susret s Bogom, molitva, pričest...

Primarni motiv je molitva, a pre svega pričest - to ne možemo da dobijemo van crkve [HK4, m, 36 god., veterinar].

Primarni motiv na prvom mestu pričest, na drugom mestu Božja reč, i onda sveobuhvatno molitva. Na pričest svake nedelje idem u crkvu, kad nisam spreman ili nosim neki greh onda nikako ne idem. Pripremam se molitvom, kod nas je post sveden na minimum [HK5, m, 45 god, poslastičar].

Jako volim crkvu, ali baš me privlači. Sreća da sam pronašla supruga, da nam duhovni poriv bude baza svega. Ne moranje, nego htenje, ako ne želiš nemoj. Propovedi su mi išle na nerve kad sam bila mlađa. Pater Ivan Vinkov, našli smo zajednički jezik. Volim slobodounnost [HK12, ž, 34 god., kustos].

I katolici navode promenu primarnog motiva kroz vreme, kao i povezanost sa svakodnevnim životom (za ostvarenje želja).

I to je evoluiralo. U početku sam išao jer je nedeljna misa obaveza. Zadnjih 7, 8 godina imao sam nekih kriza, počeo sam češće da idem. Nedeljna misa mi je duhovna hrana [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

Čovek uvek teži iz više potreba, iz duhovnih potreba, da se moli za ostvarenje ličnih i grupnih želja. Crkva je i objekat- zgrada i ljudi u njoj, zbog spasenja duše primarno [HK7, 56 god., komercijalista].

Hodočasnici katolici su takođe kao primaran motiv navodili i obavezu, vaspitanje... „stvar navike“ što je dovelo do stvaranja crkvene discipline, jer kažu da „idu kad imaju potrebu“, a „i kad nemaju potrebu“...

I stvar navike, idem od malih nogu. Obaveza katolika, da ide nedeljom i praznicima. Ako sam bio na terenu, ili pevao sa horom u pravoslavnoj crkvi. To je ušlo meni u krv. Subotom dan Marije, petkom isto, sredi dan sv. Josipa, utorak Sv. Ante... Na svakoj službi pevamo bar jednu slovenačku pesmu (ja, brat i sestra pevamo). „Slabih navika treba se kloniti, a dobre održavati“, govorila je naša mama. Pričešćujem se i ispovedam. Uslov da se pričesti da se nema smrtni greh [HK8, m, 66 god., penzioner].

Pošto sam ja vernik, to je neka obaveza. Iz tog vaspitanja i vere u Boga, obavljam te dužnosti [HK9, m, 65 god., penzioner].

Oduvek sam išla nedeljom u crkvu, imam periode kad imam potrebu, a idem i kad nemam [HK13, ž, 42 god., prof italij.].

Da li idete u Crkvu i zbog druženja?¹⁵⁶

Velika većina onih koji su odgovorili na ovo pitanje kod hodočasnika obe hrišćanske konfesije ne odlaze (primarno) zbog druženja u crkvu, što ne znači da osporavaju važnost međusobnog druženja i prijateljstva i van crkve.

¹⁵⁶ Ovo pitanje je dodato naknadno, na sugestiju M. Bogdanović, i nije postavljeno svim ispitanicima, jer ga pre toga urađeni intervjui nisu sadržavali.

Pravoslavci

10 HP (3m:7ž) kažu da idu i zbog druženja, ali da to nije primarno.

1.Nije primarno, ali se družu.

Naravno da idu i zbog druženja, kod mene to ne preteže [HP1,22god., student].

Ne primarno zbog druženja, ali posle Liturgije treba produžiti neki kontakt [HP3, 27 god, istoričar umetnosti].

Da, idem i zbog druženja, nemam prijatelje koji su nisu crkveni. Crkveni ljudi imaju mesta i za jedne i za druge. Ovi drugi, nereligiozni, zatvoreniji su, strah imaju, smatraju nas zatvorenom zajednicom, neprilagođeni [HP11, 25 god., studentkinja].

Zahvaljujući toj zajednici na liturgiji gde zajedničarimo s Hristom mi se približujemo jedni drugima kao ljudi. To su moji najbolji prijatelji i pomoćnici u životu, jer sam udovica [HP14, 44 god. pedagog].

2.Ne ide zbog druženja 8 pravoslavnih hodočasnika.

Ne idem zbog druženja- družim se sa višim silama, ne sa ljudima. Posle liturgije, po uzimanju nafore, idem kući [HP6 52 god., inženjer].

Ovo drugo, pošto ne idem zbog druženja. Nije da sam protiv druženja, ali ne idem zbog toga [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Posle pada komunizma ide se u crkvu i zbog druženja i iz pomodarstva. Ne treba osuđivati one koji su tada prišli, ali vrlo je šturo to znanje koje oni poseduju iz Jevandelja. Narod neprosvećen, novokomponovani vernici. Ali Bog želi da se svi spasu. Najamnici došli, neki od jutra neki, od 12 sahati, svima se isto platilo, jer je milost Božja neizmerna. Bogu se nikad nije kasno obratiti [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Katolici

Hodočasnici katolici ističu da iako druženje nije primarno za odlazak u crkvu, veoma je značajno posebno za mlade, ali i za očuvanje njihovog identiteta (verskog i nacionalnog). Druženje zavisi od sveštenika, i njihove organizacije i animacije za aktivnosti izvan bogoslužnja (stoni tenis)... Svi ispitanici katolici koji su odgovarali na ovo pitanje imaju taj stav HK13 (10m:3ž).

1.Nije primarmo, ali se druže.

Moj brat ili prijatelji u crkvu prvenstveno radi nove snage, ali i zbog prijatelja. Mladi su dosta povezani, na druženju ostanu posle mise, stoni tenis... [HK1, m, 19 god., učenik].

Druženje- ja takav utisak nemam. Mladi se tu druže i upoznaju, i bakice i dekice se druže. Da li ljudi vole ili ne vole druženja? Imam par prijatelja, ne prevashodno druženja već okupljanja, lepo je kad se druže [HK4, 36 god., veterinar].

Dobro je da ima druženja, ima ga malo, negde i nikako, to zavisi od sveštenika [HK6, 54 god., turistički tehničar].

Jedan od razloga odlaska u crkvu je druženje, pogotovo kad ste mladi [HK9, m, 65 god., penzioner].

Druženje- kroz istoriju crkva imala hrišćanski i socijalni uticaj. U Kristu Kralju pre Drugog svetskog rata svi Slovenci bez obzira da li su reigiozni. Danas manje, ali u Sloveniji pored svake crkve, ima sale i dvorane. I ovde se nedeljom skupljaju pevači, u zavisnosti od sluha sveštenika. Ja sam svoju suprugu i upoznao u crkvi. Ranije su bila po 4 sveštenika, 2 kapelana, mladi ljudi. Oni su nam bili najbliži, 1 gvardijan ekonom, 1 župnik. Ima i sada, tada privuku mlade iz drugih župa pomak kod sv. Ante svećenik koji prikuplja mlade, nešto sredstava, teme interesantne, nema tabu- tema [HK10, m, 65god., penzioner].

2.5.4.Odlazak na liturgiju (primarni motiv) i pričest

Liturgija na grčkom znači služba; u Novom zavetu označava službu Bogu; Drugi naziv za Liturgiju je Evharistija, odnosno blagodarenje. Liturgija je centralno bogoslužjenje; „Bez crkve nema spasenja“, važnost pričesti:„Ko jede moje telo i pije moju krv- ima život večni“(Jn 6,54). Zbog suštinskog značaja za vernike, ovaj obred, većina sociologa uzima kao jedan od najznačajnijih pokazatelja aktuelne vezanosti za religiju i crkvu. Koliko puta mesečno idete na liturgiju? Pričest. Da li se posebno pripremate za pričest. Kako?

Pravoslavci

Ovo su za pravoslavne hodočasnike paradigmatični primeri „novih trendova“ čestog pričešćivanja. I tu sve zavisi od sveštenika i crkve u koju vernik odlazi. Često

pričešćivanje laika se nije moglo ni zamisliti pre talasa desekularizacije. U najboljem slučaju radilo se o pričešćivanju nekoliko puta godišnje, kada su veliki postovi, i eventualno za slavu. 12 HP (2m:10ž) kažu da se vrlo često pričešćuju.

Pravoslavci

1.Redovno na liturgiju, vrlo često na pričest; Svake nedelje i praznicima.

Idem na svaku Liturgiju, subotom i nedeljom. Trudim se da se što češće pričešćujem, praznicima, nedeljom, puno puta. Liturgija nema smisla, ako se ja ne pričešćujem. Nema neko pravilo, kad sam spreman, jednom nedeljno. Na hodočašću nemam vremena da se preispitujem previše, ako sam bio u autobusu, počela Liturgija... Ali to nije razlog da se ne pričestimo, mada nikad nismo dostojni. Trudim se da pročitam molitve pre, da ih osetim, da izađem čist pred Boga, da se pomirim s Njime, ako je to ikako moguće. Najvažnije da čovek bude blagodaran i iskren. Može da pročita tri reči, Bog ne gleda puno na grehe [HP1,m, 22god., student].

Kad god mogu, ne prođe mesec dana da se ne pričestim, ali ne brojim. Pripremam se kao kad se pripremam za susret sa nekim ko ti je mnogo važan. Bar dva dana kod mene specijalna priprema. Ceo crkveni život je priprema za pričest. Često se pričešćujem,100 puta godišnje. Nekad dan za danom, nekad prođe vreme [HP9, m, 69 god., fotograf].

Pričešćujem se često. Postim sve postove, Vaskršnji post. Pričešćujem se svake nedelje i na slavu Sv. Đorđa i Đurđić obeležavam. I po blagoslovu duhovnika i u toku godine post na vodi, čitam molitve pred pričešće [HP11, ž, 25 god., studentkinja].

Idem obavezno nedeljom, crveno slovo i preko toga 2 puta, nekad na bdenje ili na neku drugu službu. I kad su veće službe u gradu 2, 3, 4 puta nedeljno. U postu se redovno pričešćujem, van posta po blagoslovu duhovnika, ali gledam da ne prođe duže od tri nedelje. Grubo procena oko 100- tinak puta godišnje. Kad su postovi učestalo. Pripremam se kako kanoni crkve propisuju: postom, molitvom, praštanjem, čitam molitve ili akatist ili moleban, ispovešću, trudim se da ne bude mehanički. Da budem u miru sa Bogom, sa bližnjima, sa sobom koliko je do mene [HP15, ž, 44 god., pesnikinja].

Svaka nedelja obavezno 4 puta mesečno minimum minimuma. Ovo tako traje 7-8 godina. Pričešćivanje je išlo sve češće, od četiri puta godišnje kad je post. Ovde kad nađete jednu zajednicu učestvujete kompletno u životu zajednice. Pričešćujem se svaki put kad se služi Liturgija. Da bih mogla da živim uopšte kao svi hrišćani pravoslavni, monasi se pričešćuju svaki dan, mi 4 puta mesečno. Liturgijski post traje od ponoći prethodnog dana i ujutro ništa do pričesti. Pripremamo se molitvom, ipak je to život koji zahteva visok stepen truda [HP16, ž, 45 god., veroučiteljica].

U vreme posta 2, 3 puta se pričestim, i van posta ako poštujem postove 10-tak puta. Postim u hrani, idemo na ispovest [HP19, ž, 57 god., laborant].

Nedeljom na liturgiju, uoči praznika. Pošto pijem lekove imam razrešenje, ali trudim se da pričešćujem. Ako se čovek 40 dana ne pričesti, on se odlučio od crkve kaže otac Ilarion iz Dečana [HP22, ž, 63 god., penzioner].

Osim onih kojima je „normalno“ često pričešćivanje, neki vernici ističu da su se nekada ređe pričešćivali, a sada češće. Prilagodili su se, ne bez problema, „novim trendovima teologa“.

Idem stalno. Najdraža pričest za Preobraženje, da se još malo preobrazim, i za Veliku Gospojinu. Sad ovi novi teolozi da treba da se češće pričešćuje, ja sam s tim imala problema. Žene imaju ciklus, ili nekada ako sam ja nešto pogrešila... Ne baš svaki put, ali često se pričešćujem. Po postu uvek mogu, ali po jeziku, mislima, delima.. [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

Naravno ima i onih kojima je to neprihvatljivo, i koji se ređe pristupaju ovoj Svetoj tajni.¹⁵⁷ Njih smo nazvali „Stara škola“ (2x mesečno na Liturgiju, pričest u vreme Velikih postova). Ovi vernici ističu da pred pričest poste na vodi 7 dana. Među ispitivanim hodočasnicima pravoslavicima takvih je 10 HP (7m:3ž). Uočavaju se među hodočasnicima dve varijante „stare škole“: a) oni koji idu ređe na pričest, iako su redovno na liturgiji, i b) oni koji ne idu redovno na liturgiju, i ređe se pričešćuju.

2a., „Stara škola“ – ređe pričest, iako idu relativno redovno na Liturgiju

4 puta godišnje se pričešćujem. Strogo postim na vodi 7 dana pre pričesti. Molitve Sv. Vasilija velikog, Sv. Jovana Zlatousog i Sv. Jovana Damaskina, bez obzira koji je sveštenik, ispovedim se i pričestim se. Svaki dan posvećen drugom svecu molitve, ja sve spremim za liturgiju [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Liturgija je centar crkvenog života. Pričest, nisam najredovniji, nekad uzastopno, nekad malo ređe. Više od 4 puta godišnje. Pripreman se kako

¹⁵⁷ Svete tajne (grčki: *μυστήρια* — *tajna*) su hrišćanski obredi. Njihov broj se razlikuje kod različitih hrišćanskih denominacija. U pravoslavlju su to krštenje, miropomazanje i sveštenstvo (ne mogu se ponoviti), dok se ostale (Pričešće, Pokajanje, Brak, Jeleosvećenje) mogu ponoviti. Pristup životu u Pravoslavnoj crkvi u celini je svetotajinski... Svete tajne su sveštene radnje kojima Crkva preobražava naš život, osvećuje ga. Bog je stvorio materiju kao i duh, a stvarni greh čoveka je što je razdvojio i podvojio materiju i duh da bi se podredio materiji, postao njen rob. Svete tajne ponovno spajaju razdvojeno. Obično se kaže da u Crkvi ima sedam svetih tajni, jer broj sedam označava savršenstvo. Međutim u Crkvi ima bezbroj svetih tajni, u njoj je sve Sveta tajna. (http://sh.wikipedia.org/wiki/Svete_tajne).

znam i umem. Nema pravila, nikad nisam uradio dovoljno [HP3, m, 27 god, profesor].

Za Liturgiju vezujem odlazak u crkvu, 2 puta mesečno. Pričešćujem se u vreme velikih postova, ili pred krsnu slavu. Nisam dorastao za život u crkvi koji podrazumeva stalno pričešćivanje. Pričešćujem se zato što nam Bog daruje to, i prašta nam da imamo zajednicu sa Njim. Nedelju dana posta, ili mi je neprijatno da se nisam pripremio. Ljudi više vide crkvu juridički i klerikalistički [HP4, m, 37 god., filozof].

Svaka liturgija i praznik. Pričešćujem se 4-5 puta godišnje najmanje. Ja postim sve postove, savetovali da ja mogu da se pričestim svaki dan, ali to je za moj mozak ozbiljna stvar. Ja postim jedno nedelju dana na vodi, pa se ispovedim, i tek tada pristupam Čaši- tako me učila ta ruska škola [HP7, 54 god., domar].

Pričešćujem se za velike postove. Kako crkva tumači, ja postim 5 dana na vodi, ispovedim se i pričestim. To je moja mera [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

2b. „Stara šlola“ – ne idu redovno na liturgiju i ređe se pričešćuju

Tačno mogu da nabrojim 4 puta, Gospojinski, Petrovski, slava, Božić, godišnje 10 puta prisustvujem Liturgiji. Ne idem u crkvu onako, pričešćujem se regularno 7 puta godišnje. Pravi post na vodi kao priprema [HP6, m, 52 god., inženjer].

Nekoliko puta nedeljno idem u crkvu, a na liturgiju ređe. Kad me stisne nešto u nevolji, onda idem. Pričešćujem se, ali ne tako često. I po godinu dana se ne pričestim. 2 puta u 3 godine. Priprema sve onako kako piše da bi trebalo- na vodi, ali i unutra. Nije mi teško da postim, to mi je najlakše [HP20, ž, 58 god., andragog].

3.Odlazak u crkvu van liturgije i ne pričešćivanje

Veliki broj pravoslavaca odlazi u crkvu van bogoslužjenja i ne pričešćuje se. To pokazuju rezultati empirijskih istraživanja.¹⁵⁸ Kod ispitivanih pravoslavnih hodočasnika imamo samo jedan takav slučaj.

Ranije sam išao češće. Skoro uvek kad prolazim pored hrama Sv. Save obavezno svratim u crkvu, ili specijalno iz nekog razloga, ili kad poželim. Recimo 1 mesečno, idem ovako da zapalim sveću, pomolim se. Generalno ne kad je Liturgija, ali sam prisustvovao. Za Badnje večer redovno idem i

¹⁵⁸ Prema rezultatima istraživanja iz 2010. godine pričešćuje se 37,5% pravoslavaca, dok se nikad ne pričešćuje 46,1% (*Religioznost u Srbiji* 2010. 2011, 219).

dočekam Božić u crkvi. Tada idem u crkvu, za Vaskrs ređe. Ne sećam se da sam se pričestio [HP2, m, 26 god., pravnik].

Katolici

Kod hodočasnika katolika je uobičajeno da se na skoro na svakoj misi pričeste (ukoliko nisu u smrtnom grehu, što podrazumeva prethodnu ispoved). Čak 18 HK (6m:12ž) se često pričešćuju. Svi ispitanici katolici naglašavaju da idu obavezno na ispoved pre pričesti, ukoliko imaju neki veći greh. Jedanput mesečno se pričešćuje 2HK (1m:1ž), jednom godišnje 2HKm. Ne pričešćuje se 3HK(1m:2ž). 2HK (1m:1ž) se ne pričešćuju, iako idu redovno na misu. Prvi, već pomenut slučaj, zbog neopraštanja, i drugi slučaj, zbog nemogućnosti crkvenog razvoda u katoličkoj crkvi.¹⁵⁹ Imamo i slučaj hodočasnice koja ne ide redovno u crkvu, ne pričešćuje se, ali zavetno odlazi svake godine u Tekije i Sv. Petku (Kalemegdansku)!

1. Redovno na liturgiju, vrlo često na pričest

Pričešćujem se na svakoj misi, to je vrhunac mise, naravno treba biti pripreman. Pripremam se, idem na ispoved. Kad nismo u mogućnosti u sebi, Bog čuje... [HK4, m, 36 god., veterinar].

Na pričest svake nedelje idem u crkvu, kad nisam spreman ili nosim neki greh, onda nikako ne idem. Pripremam se molitvom, kod nas je post sveden na minimum [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Idem kad god mogu, od 2000.-te god. Izuzetno samo da me spreči. Svake nedelje idem po svom uverenju. Tada prvenstveno u župnu crkvu, ali ako ima neko versko događanje od veće važnosti. U proseku tokom godine, 2 x nedeljno. Sad se pričešćujem na svakoj misi kad sam pripremljen. Ako sam u velikom grehu idem na ispoved. Po katoličkom kanonu 1 sat pre pričesti ne uzimaš hranu, možeš ići na pričest [HK 7, m, 56 god., komercijalista].

Idem svaki dan. Pričestim se uvek kad sam spremna. Ako treba da se ispovedim, ispovedim se da ne bih bila lišena pričesti [HK11, ž, 30 god., fizioterapeut].

¹⁵⁹ Ovaj problem je dosta veliki u svim katoličkim zemljama. Broj razvoda (građanskih) je u porastu, ali katolička crkva ne dozvoljava drugi brak (komplikovana procedura – traži se dozvola, koju je vrlo teško dobiti, od biskupa i pape). Apsurdna situacija- može da se pričesti onaj ko, na primer, posle građanskog razvoda živi u grehu, pa se ispovedi, ali ne i onaj ko je građanski ponovo venčan.

Vrlo dugo stav da je čovek nedostojan pričesti. Stav pravoslavne crkve mi je bio bliži. Mač s dve oštrice, jer nikad ne možemo biti dostojni, a opet uvek smo dostojni. Gledam što češće da idem na pričest, da dobijem sjedinjenje s Hristom. Idemo sigurno jednom nedeljno. Nekad preskočim, ako sam u nastupu besa, a nema sveštenika. Nekad se pričešćujem svake nedelje, a nekad preskočim [HK12, ž, 34 god., kustos].

12 puta mesečno, pričešćujem se po kanonskim pravilima katoličke crkve. Ispovedam se kad je potrebno i propisani post jedan sat pred proćest [HK13, 42 god., prof italij.].

Skoro svaki dan i tokom radnog tjedna, ne samo za blagdane i nedelje. Imamo jednu sabranost prije pričesti, kad je prikazanje, 10-15 minuta u toku liturgije. Svaki put se pričešćujem, ako se desi da se ne pričestim, znači da mi treba ispovest, pa onda na pričest [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

U toku nedelje dana idem 5 puta. Pričešćujem se vrlo često skoro svaki put, dok ne napravim neki specifičan greh treba što pre otići na ispoved. Jednom mesečno idem na ispoved mogu bilo gde da se ispovedim, iskreno i potpuno. U početku liturgije jedna molitva [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

1.a. 1 mesečno na pričest

Jednom mesečno, a i više. Ispovedim se i potrudim se da ne jedem 1 do 3 h [HK2, m, 28 god., sudent medicine].

Išla sam svakodnevno u crkvu i gde god sam kretala, a sad prođu nedelje da ne idem, gledam na HRT 2. Jednom mesečno idem, znači preko 10 puta godišnje idem na pričest. Sagledam u samoći sve moje grehe i propuste, činjenja i nečinjenja pa onda odem na ispovest i pričest [HK18, ž, 58 god., penzionerka].

Iako idu redovno (nedeljom) na misu 2 HKm se 1-2 puta godišnje pričeste.

1.b. 1-2 puta godišnje pričest

Svake nedelje idem u crkvu, sem ako nisam bolestan. Imam obavezu jednom godišnje da se pričestim za vreme Uskrsa. Čovek treba da bude sabran prethodno, da idem na ispoved, da dobijem odrešenje. Jednom godišnje se pričešćujem [HK9, m, 65 god., penzioner].

Smatram da kod katolika sveta ispoved koju praktikujem 1- 2 put godišnje, i onda odem na svetu pričest. Dopuštaju se takvi mali grehovi, ali ja ne nego kad sam potpuno čist, onda idem na pričest [HK10, m, 65 god., penzioner].

2.a. Ne pričešćuje se, ide redovno u crkvu,

Redovno idem nedeljom u crkvu. Ja sam u drugom braku, u prvom sam bio venčan u crkvi. Ispoštivaću kanon, pitam jel ja mogu da budem spasen, ja sad praktički imam preljubu [HK6, m, 54 god., turistički tehničar, oženjen drugi put- ne u crkvi].

2.b. Ne pričešćuje se, ne ide redovno u crkvu

31 godinu idem na Tekije. Jednu godinu kad je bilo bombardovanje nisam išla. Ićiću dok god me noge nose [HK24, ž, 70 god., penzioner].

2.5.5. Post

Svaka religija, na različit način, podrazumeva post, odricanje od ovozemaljskih darova radi stupanja na viši stupanj duhovnog razvoja, uspinjanje „lestvicama” koje vode ka spasenju ili prosvetljenju. Muslimani tokom meseca Ramazana ništa ne jedu i ne piju, ali samo dok je dan „od sabaha do akšama”, a katolicima je dozvoljeno da jedu jaja i piju mleko. Pravoslavna crkva poznaje jednodnevne i višednevne postove.¹⁶⁰ Post u pravoslavnoj crkvi predstavlja veoma važan deo rituala koji su povezani s praznicima. Uobičajen je post na vodi, na ulju i razrešenje na ribi. Običaj je da se pred pričest se posti sedam dana na vodi, ali uz dozvolu (razrešenje) sveštenika može i kraće. Naravno to se odnosi na trudnice, bolesne, stare, decu ili neki sličan slučaj.

U *Enciklopediji pravoslavlja* (2002) u odrednici Višednevni post- o prekidanju posta naglašeno je:

„Postiti se ne mora. Post je podvig i ne mogu ga svi, uprkos najboljoj želji, izvesti. Usled različitih nedaća, iznenadne bolesti, ili odlaska na duži put, boravak van kuće, moguće je i dozvoljeno prekinuti post. Ako se postilo duže od tri dana, onda se ode na službu u hram Božiji i od sveštenika uzme pričest i post prekine” (Antonić, D. 2002, 384).

Cilj verskog posta je: očišćenje tela, jačanje volje, uzdizanje duše iznad tela, i pre svega proslavljanje Boga. Post se sastoji u uzdržavanju od mrsne hrane i rđavih misli, želja i dela, kao i umnožavanju molitava i dobročinstava.

Na pitanje „Da li postite? Kako? Kada?” dobili smo sledeće odgovore. Čak 19 hodočasnika pravoslavaca kažu da poste sve postove (8m:11ž)! Samo šestoro hodočasnika ne posti sve propisano (2m:4ž).

¹⁶⁰ Posni dani su po pravoslavnom kalendaru, svaka sreda i petak, izuzev onih koji padaju u trapave sedmice, kojih ima pet. Uzdržavanje se propisuje i u sledeće dane: na Krstovdan (18. januara), Usekovanje glave svetog Jovana Krstitelja (11. septembra), Voviždenje Časnog krsta (27. septembra).

Višednevnih postova ime četiri: Veliki post i Strasna sedmica, Petrovski post, Velikogospojinski post (14-28.avgust) i Božićni post (28. novembar-6. januar). Prva dva spadaju u pokretne postove i njihovo vreme održavanja zavisi od toga kada pada Vaskrs.

Vaskršnji post se naziva još i Časni, (zato što obuhvata vreme stradanja Isusovog i njegovog razapinjanja na Časni krst), Veligdanski, Veliki post zbog posebne važnosti, ali i dužine trajanja- 49 dana: sedam nedelja (Čista, Pačista, Bezimena, Sredoposna, Gluva, Cvetna i Strasna nedelja).

Pravoslavci

1. Posti sve postove

Postim kako mi crkva kaže: četiri posta, sredi i petak, i ovih nekoliko dana Usekovanje, Krstovdan.... [HP1, m, 22 god., student].

Da, propisane postove postim, ima tipik kako se posti, dodatno kad idem na svetinje Kosmetske 3 dana ne jedem i ne pijem vodu. Nije to podvig, već poštovanje tog stradalnog naroda Srpskog [HP9, m, 69 god., fotograf].

Sredom, petkom, velike postovi kad je na vodi, ribi ulju...Nije teško kad čovek živi takvim životom. Crkva izdala taj veći kalendar kad je na vodi, kad je na ulju...Perovdanski bio duži post, pre tog Vaskršnji [HP11, ž, 25 god., studentkinja].

Redovno 4 posta sredi i petak, sada ne postim, razrešena- u blagoslovenom sam stanju [HP12, ž, 29 god., administr. tehničar].

Ono što je propisala crkva, 4 posta godišnje, sredi petak i vanredne postove koje propise patrijarh [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Redovno sve propisane postove sve postim, sredi petak kad je voda, ulje,,i porodica posti i muž i sin [HP16, ž, 45 god., veroučiteljica].

Da, postim sredi i petak, jedanput jedem na vodi; ne volim o tome razglašavati. Sve postove postim [HP 25, ž, 75 god. penzionerka].

2. Ne posti sve

Ne postim standardne poste. Ona 2 dana kad sigurno postim Veliki petak i Badnje veče. Tako od kad sam se rodio [HP2, m, 26 god., pravnik].

Ja ih aljkavo postim, propisane postove, pred pričešće duhovni post [HP3, 27 god., istoričar umetnosti].

Petkom često, na Badnje veče, Krstovdan, Veliki petak i za pričest [HP20, 58 god., andragog].

Krstovdan postim, sredom i petkom, ne ceo veliki post [HP22, ž, 63 god., penzionerka].

Katolici

Jedna od najvećih razlika između pravoslavaca i rimokatolika u praksi crkvenog života vernika je u trajanju postova, odnosno liturgijskog posta, pred pričest. Obavezan post kod katolika je toliko ublažen da neki ispitanici rimokatolici kažu da oni poste

duže. Praktično, katolici su ostali na dva- tri dana posta (Badnje večje, Veliki petak i Čista sreda, kada je početak korizmeno-vazmenog vremena, pred Uskrs, tj. nekadašnjeg Velikog posta). Možda i pod uticajem poruka Gospe iz Medugorja, svetišta koje skoro svi hodočasnici rimokatolici posećuju), „da je potreban post i molitva“, neki od naših ispitanika duže poste. Razdvojeni su post i nemrs (kada se ne jede meso, ali su dozvoljeni mleko, mlečni proizvodi i jaja). Većina posti ono što je obavezno, ali 9 (2m: 7ž) katoličkih hodočasnika posti duže!

1. Posti (obavezni post)

Vidi se na meni da ne postim. Slab sam u tome. Kad je korizma, 40-to dnevni post pred Uskrs, petkom post i nemrs, za Čistu sredu i Veliki petak. Voleo bih da se tu promenim [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

Nastojim, mada ne uspevam. Post je u katolika prilagođen savremenom životu današnjice, 2 dana u godini na Veliki petak i na početak korizme na Pepelnicu. U dane Korizme petkom postim, tako što manje jedem, 1 glavni obrok, drugi obroci reducirani. Primenjujem i nemrs, jedem ribu, i ne jedem hranu životinjskog porekla [HK7, m, 56 god., komercijalista].

Razlučen post i nemrs, kad se ne jede meso- petkom da ne jedem meso. Post je druga kategorija- Veliki petak, spomen Hristove muke jedem jednom do sitog; pitanje posta i na druge načine. Ako neko puši 20 cigareta, 15 tog dana, pomažem druge- dobra dela koja mogu da nadomeste post. Stariji od 65 godina i deca do 14 godina izuzeta od posta, i oni koji su bolesni [HK8, m, 66 god., penzioner].

Post nije primaran kao u pravoslavnoj crkvi. Po meni je to lična stvar. 2 dana se posti, Veliki petak i Čista sreda, kod nas se petkom i sredom ne jede meso –nemrs. Pre pričesti nekoliko sati bez jela, dosta tolerantni [HK10, m, 65god., penzioner].

Vrlo retko postim, jedino u Korizmi, imam zdravstvenih problema. Svećenici su mi rekli da post može biti odricanje od nečeg drugog, ne samo hrane [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

Malo postim, kod nas se posti na Veliki Petak, Čistu sredu i Badnje večje. Mi ne jedemo meso u kući sredom i petkom. Tako- oduvek [HK16, ž, 50 god., bankar].

2. Duže (od propisanog) posti

Naravno, postim pred Uskrs i Božić, više pravoslavno. Katolički post mi je malo čudan. Postim 40 dana, i to na sledeći način više pravoslavno, na ulju tih 40 dana. Inače sam vegetarijanc [HK4, m, 36 god., veterinar].

U korizmeno- vazmenom vremenu najviše postim.¹⁶¹ Neki put jednaput dnevno uzmem hleb i vodu, neki put na ulju, na vodi. Neki put da se odreknem cigareta 40 dana. Da se odreknem cigareta, to je za mene bio takav napor, veći nego ne jesti ništa. Sam sebi osmislim post, odreknem se onoga od čega zavisim i šta mi prijia [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Ranije sam se vrlo pridržavala. Bliži mi je stav pravoslavne crkve, sreda i petak. Post duhovan, duševan, telesan. Da besnim, hedonista sam, volim da uživam u hrani, nemam nivo samoodricanja. Gledam da pred Božić i Uskrs postim [HK12, ž, 34 god., kustos].

Da, ranije češće. Katolički post drugačije nego pravoslavni, ali na hodočašćima sam čula da Majka Božja traži post sredom i petkom o hlebu i vodi. Sad ne mogu, ali ja ne jedem meso sredom i petkom, samo hleb i voda na Veliki petak i Čistu sredu [HK19, ž, 59 god., penzionerka].

Da, petke uvijek, a za vreme Korizme, Velikog posta pred Uskrs. Postim sav post na ulju, a Veliki petak, Veliku subotu, Badnje večer, Čista sreda, samo na vodi. Veliki petak samo znam kruha i vode od malih nogu i na Čistu srijedu početak posta. I Božićni post, adventski post postim, imaju kvatre proljetne, kvatre ljetne [HK21, ž, 59 god., penzionerka].

Uloga posta je dosta ozbiljna. Postim petkom, uoči Duhova, Velike Gospe. Post je odricanje, a nemrs ono što se sme jesti. Petkom postim. Bilo bi mi drago kad bi katolici prihvatili da se odriču mleka, sira, jaja [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

Dok pravoslavna crkva ima stroga pravila posta, čije bi eventualno skraćivanje i ublažavanje trebalo da bude jedna od tema budućeg Vaseljenskog, Svecrkvenog, sabora,¹⁶² dotle je rimokatolička crkva otišla u drugu krajnost, skoro ukinuvši post.

¹⁶¹ Korizma ili četrdesetnica (lat. *quadragesima*) dio je liturgijske godine u kojem se hrišćani pokornički pripremaju za Uskrs. Pokora traje 40 dana, ali korizma zbog raznih prilagodbi danas tehnički traje nepuna 44 dana. Korizma počinje Pepelnicom, a završava pred Misu večere Gospodnje na Veliki četvrtak kojom počinje Vazmeno trodnevlje. Kršćani se pripremaju za slavljenje Uskrsa molitvom, postom, slušanjem i čitanjem Božje riječi te dobrim djelima. Odrasli pripadnici za krštenje, katekumeni imaju u korizmi završne pripreme za svoje krštenje u uskrsnoj noći. U korizmi, hrišćani pristupaju sakramentu ispovedi, da pomireni s Bogom i ljudima radosnije mogu slaviti Uskrs. Posebnost misnih nedeljnih slavlja kroz korizmu je ljubičasta boja liturgijske odeće. <http://hr.wikipedia.org/wiki/Korizma>.

¹⁶² Vidi knjigu patrijarha Pavla (2010) *O postu i Svetom pričešću u pravoslavnoj crkvi*.

Prestrogi post (pravoslavna varijanta) većina pravoslavaca ne drži, što se ne može reći za naše ispitanike koji pripadaju manjinskom delu crkvenih vernika. S druge strane, preblaga varijanta rimokatoličkog posta je izazvala drugu reakciju- da neki vernici samoinicijativno više poste.

2.5.6.Molitva

Molitva je jedna od osnovnih potreba *homo religiosus*, negovana pod raznim imenima i na različite načine u svim religijama sveta. Molitva označava neposredni dodir vernika s Bogom, koji se izražava kroz veru, nadu i ljubav. Moliti znači tražiti, što je početak svake religioznosti, rekao bi Jakov Jukić (1991). Pripada snažnim indikatorima religioznosti, i ima veliki značaj u svim, ne samo hrišćanskim, religijama. Molitva, kao unutrašnja potreba, ne može biti konformističko ponašanje, niti na njega utiče pritisak sredine. Interesovala nas je uloga molitve u svakodnevnom životu hodočasnika. Zato je bilo postavljeno pitanje „Koliko se molite, kada, kako, zašto?(Svaki dan, povremeno, prigodno, samo u nevoljama i teškoćama)“.

Da svakodnevno mole odgovorilo je 18 hodočasnika pravoslavaca (6m: 12ž). Povremeno se moli 5 hodočasnika (3m:2ž).

Pravoslavci

1.Svakodnevno se moli

Koliko se molim? Pošto ovo nije manastirski život, imam molitveno pravilo, ali ga nekad zanemarim. Uveče kad se vratim, pročitam samo Bogorodice Djevo i zaspim. To je Pravilo Ave Justina (jutarnje i večernje pravilo, Uvodne molitve, tropari, pa molitve Bogu, Ocu, Gospodu Isusu Hristu, Sv. Duhu, 24 molitve za svaki sat, Bogorodici molitve, pa Svetiteljima molitve da nas zastupaju, pa molitve za druge ljude, za pokojne, za one koji putuju....Nisu to neke duge molitve, i blagodarnost Bogu što mi je dao da preživim dan i ujutru blagodarnost da dočekam jutro. To Pravilo bi trebalo kako duhovnik proceni. Ja sam krenuo sam, ali sam pitao duhovnika, rekao mi je ako mogu da izdržim. *Koliko traje takva molitva?* Oko pola sata ujutru (s čitanjem Sv. Pisma 1 glava), inače 20 minuta bez Sv. Pisma, uveče 30 min do 40 min. Svaki dan se obraćam Bogu Isusovom molitvom [HP1,m, 22god., student].

Molim se svako veče, znači pre spavanja, to je već po navici duže vreme 5, 10 godina, i to je po navici, osećanju, želji. Normalan čin [HP2,m, 26 god., pravnik].

Molim se Gospode Bože, Isuse Hriste, Presveta Bogorodice, Sv. Luka, Sv. Petko, Sv. Savo i svi srpski sveci, molim vam se. Svaki dan po ustajanju i pre spavanja kratka, svojekomponovana molitva koju ponavljam. *Koja je to molitva? Ako želite recite je.* Molim se da mene grešnika Savu i moju Slavicu i moju decu Vladimira i Mihaila, ćerke Danicu i Teodoru Gospod

pomiluje i podari dug ovozemaljski život. Molim se da svi završe najviše škole u zemlji, da se sinovi ožene dobrim ženama, pravoslavnim Srkinjama, ćerke da se udaju za dobre ljude pravoslavne Srbe, i da svako od njih ima po četvoro dece, po tri sina i jednu ćerku.¹⁶³Tako se molim uveče i ujutru. Molim se i za sestre. Imam 3 sestre, i za pravoslavne Srbe, jer smatram da smo posrnuli [HP6, m, 52 god., inženjer].

Neprekidno se molim, Isusova molitva, upućuje me crkva, razgovori, priče, čitanja, predavanja, posle izvesnog broja Liturgija otvori se srce, srcem saznajem stvari [HP9, m, 69 god., fotograf].

Trudim se da se molim non-stop. Imam tu svest potrebu da zablagodarim Bogu ili zatražim pomoć. Jutarnje i večernje pravilo, pričest i akatiste u nevolji. Pred ispit se molim Kseniji Peterburškoj, Jovanu Kronštatskom [HP11, ž, 25 god., studentkinja].

„Molite se neprestalno“ reči su Gospoda Isusa Hrista. Imam mogućnost da imam bogomislje što češće. Kraće ili duže molitve ujutro, uveče. Molim često Isusovu molitvu¹⁶⁴, sa brojanicom. Bavim se i duhovnom literaturom, razgovor oko duhovnih pitanja. Da Bog blagoslovi, da ima plodove na korist onima koji čitaju i na našu korist [HP15, ž, 44 god., pesnikinja].

Molim se ujutro, uveče, ako imam problem- čitam akatiste. Postoje akatisti Bogorodici za sve i za za svaku bolest sveštenik da se čitaju molitve pred Iverskom ikonom [HP19, ž, 57 god., laborant].

Svaki dan. Veoma se često obraćam Gospodu. Razgovor moje duše sa Gospodom. I da zamolim i da zahvalim, to je nešto što nema kraj. Najkraće, „Pomozi Bože“. Ne može se početi i završiti posao bez Boga [HP16, ž, 45 god., veroučiteljica].

Svaki hrišćanin treba da svoje molitveno pravilo dobije od sveštenika. Nikad ne treba sam čovek, ne treba da padne u očajanje ako ne ispuni. To radi crkvene discipline. Čovek treba da se bori protiv svojih strasti i uzrasta u vrlini. Ko je jednom zavoleo Hrista ne može nijedan dan, a da se a da se Gospodu ne obraća. Isusova molitva, Presveta Bogorodice spasi me, i Sv. Nikoli, mojoj slavi. Čovek kao što su Sveti oci rekli, ima prirodnu potrebu da se moli, ko što je rekao Jova Jovanović Zmaj kratko i jasno, kao svom velikom tati za koga znaš da ti neće odbiti molitvu [HP14, ž, 44 god. pedagog].

¹⁶³ Reč je o Srbinu iz Crne Gore koji je odrastao u ateističkoj porodici, sa tri sestre. On takođe ima četvoro dece (oba pola podjednako). Zato nam je bila “interesantna” njegova molitva koju svakodnevno moli za svoju decu da, pored najviših škola, dugog života, i odgovarajućih supružnika, imaju takođe četvoro dece, ali 3:1 u korist muške dece.

¹⁶⁴ Isusova molitva- “molitva srca” glasi- “Gospode Isuse Hriste, sine Božji, pomiluj me grešn(og)u”.

Molitveno pravilo Sv. Sarovskog. 3x Očenaš, 3x Bogorodice Djevo, 1 Verovanje. Od kad sam dobila poremećaj spavanja kad mi je muž umro. Molitve znam napamet, svaki dan se molim [HP23, ž, 65 god., penzioner].

Molim se neprestalno. Ujutru kad ustanem, prekrstim se, sredim kandila, okadim kuću, pročitam pravila. Ja sam dosta dodala, naročito presvetoj Bogorodici za svaki sat, neki put pročitam odjednom, jako lepa ona Bogorodici i Isusu Hristu, tropar Sv. Serafimu Sarovskom iz velikog molitvenika za decu. Svaki dan čitam Prolog i bar 10 psalama. Pre jela i posle jela, „Ostani s nam Gospode“, obraćam se Sv. Matroni Moskovskoj. U Pokrov Presvete Bogordice (crkva na Zvezdari) idem petkom na akatist. Sin je bio u Čelijama - akatist Sv. Justinu (stojeći čitaju= ne mogu toliko da stojim. I kad ležiš i kad sediš molitva je molitva, otac Jovan je rekao. Na Vidikovcu, ima moleban za zdravlje, u Sv. Petku idem na akatist Sv. Pantelejmonu...[HP25, ž, 75 god., penzioner].

2.Povremeno se moli

Molitva znači pored te liturgijske zajedničke, prekrstim se pre ručka kući. Baka me učila kao dete da uveče kažem Očenas, nekad i preskočim. Nema bolje i dublje molitve kao molitva u nevolji. Kaže se da se sila Božja se u nemoći iskazuje, kada je čovek ostavljen od ljudi, i kad se nad tim ambisom pomoli. Imao sam iskustvo da Bog čoveka podigne, gde je opasnost rađa se i spasonosno [HP4, m, 37 god. filozof] .

Trudim se da se stalno molim, ne uspeva baš najbolje, uglavnom upražnjavam Gospodnju molitvu, Bogorodičinu i Isusovu. Povremeno se molim [HP5, m, 49 god., fizičar].

Najjače molitve noću, čitajući svetootačke knjige drugačiji osećaj kao da vas Gospod Bog posmatra, pogotovo u bolesti. Bilo bi gordo da kažem da bi Bog trebao svakom da da bolest. Bog daje opomenu da se ja njemu vratim, to nije kazna. Otac Tadej rekao da je bolest plod greha. Ja se molim, ali ne mogu da kažem svaki dan [HP17, ž, 52 god., nezaposlena).

Katolici

Svakodnevno se moli Bogu 21 katoličkih hodočasnika (7m:14ž), dok samo 4 to radi povremeno (3m:1ž).

1.Svakodnevno se moli

Sve ima svoje zašto. U zajedničkoj molitvi Isus kaže kad su dvoje ili troje u moje ime sabrani, i ja sam zajedno sa njima- to je jako bitno za svakog kršćanina, za svakog pojedinca. Kad se molim sam retko propisane molitve, imam prijateljski ili bratski odnos sa Bogom, mogu Bogu izneti sve svoje potrebe. Bitno je što češće da se moli, dobija se nova snaga, nova inspiracija

za život. Svakodnevno se molim, ne samo u teškoćama, mada mnogi to praktikuju, i tada je dobro, ali i kad mi je lepo- zahvala [HK1, m, 19 god., učenik].

To je dnevna duhovna hrana. Ujutru sam odmoran, veći značaj. Molim se sa temom koja je tog dana u Evanđelju, meditiram nekih 30 minuta. Imam liturgijski kalendar [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

Molim se svaki dan, i sa suprugom. I dete smo uključili od malena, i molim se u sebi [HK4, m, 36 god., veterinar].

Molim se uvek, tokom celog dana, nijedan trenutak i kad pogrešim i kad činim dobro, i kad padnem i kad ustanem nije bez Božje prisutnosti. U svakom gestu dolazi do izražaja moja molitva, i kad se dešava nešto lepo i tad se zahvalim Bogu [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Jako značajna molitva, i smatram da lično držim do nje mnogo. Nisam za lizače oltara, da budem viđen. Molitva bitna za izgrađivanje sebe samoga. Molim se svaki dan. Nemam pravilo, čak ni oficijalna molitva. Važno da čovek ima želju da se Bogu obrati, ne samo kad nešto treba, jer si napravio od Boga Deda mraza [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

Molim ujutru kad se probudim- treba našminkati duh. Ako radim od 7h, nemam pacijente, ja onda molim, dok kolege piju kafu. Radim u Domu zdravlja Stari grad. Kad god mogu molim. Nekad sam molila 3 h dnevno, kad ne bih molila čovek puca. To je razgovor, kontakt s Bogom, bez molitve nema života, kao što je potreban vazduh [HK11, ž, 30 god., fizioterapeut].

Molitva nasušna potreba čoveka, uranjanje u sebe u tišini, unutrašnjoj. Izmiče mi često. Vita aktiva i vita kontemplativa, ujutru se molim, uveče sa suprugom, porodična molitva [HK12, ž, 34 god., kustos].

Molim se svako jutro, obavezno pre posla, Gospi Karmelskoj čiju zaštitu posebno osećam. Uveče koliko mogu, subotom i nedeljom malo više [HK16, ž, 50 god., bankar].

Molitva je najbolja kad izlazi iz srca. Na prvom mestu molitva časoslova, pripadam trećem franjevačkom redu, nekad to izostavim, molitva krunice. Krunica Majke Božje, Predragocenom srcu Isusovom, molim devetnice za druge ljude... [HK19, 59 god., sss, penzionerka, razvedena].

Nema određeno vreme. U toku dana jedno molim 2 sata molim, nekad malo kraće. Svaki dan čitam Sv. pismo. Da kruha ne jedem, bez Jevandelja ne mogu živjeti. Imam pravilo, krunicu ne bih izostavila ni za šta na svetu, psalme i malo iz Djela apostolstih. Biblija mi je velika drugarica i prijateljica. Puno sam čitala duhovnih knjiga na početku obraćenja, sad samo Bibliju. Novi Zavet zbog molitve, a Stari zbog radoznalosti [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

Nisam legla da se ne pomolim, da se ne zahvalim Bogu. Sv. Petka i Snežna Gospa moja majkica. U 16 država sam bila, uvek išla u crkvu. Kad uđeš u crkvu prvi put- poželi jednu želju. To je bio avgust, a 16. septembra mi se ispunila želja. Uzmem molitvenik, imam neko kočenje, ne mogu da oprostim. „Očenaš“ ne mogu da zapamtim, imam molitvenik Sv. Ante [HK24, ž, 70 god., penzionerka].

2. Povremeno se moli

Molim se kad mi dođe potreba, kažem Isuse spase moj. Za potrebe molim, to nije svaki dan [HK2, m, 28 god., student medicine].

Molitva najslabija karika u duhovnoj aktivnosti. Nemam upornosti da molim kronicu, neke veće molitve. Samo „Pomozi Bože“, i zaspim. Povremeno se molim. Molim se najviše u crkvi. Ima i trenutaka u nevolji kad se pomolim za pomoć, nije često. Više nastojim da dođem samo do smirenja, da ne psujem, da budem usresređen. „Ne izreci imena Gospodnjeg uzalud“, ne moraš stalno da izričeš ime Boga [HK7, m, 56 god., komercijalista].

Molim se u crkvi, kad god dođem u crkvu imam svoj ritual i ispoštujem to [HK9, m, 65 god., penzioner].

Većina hodočasnika, i pravoslavni i katolici, imaju svakodnevnu molitvu, tj. susret s Bogom. Neki imaju duža molitvena pravila, neki kratke zazive. Mole se ujutru, uveče, u toku dana, u toku rada, pre i posle jela.... Mole za svoje potrebe, za bližnje, za druge. Zahvaljuju Bogu. Na pitanje „Da li Vam je bliža zajednička ili lična molitva?“ dobili smo sledeće odgovore. Za 5 HP (1m:4ž) lična molitva je „bliža.“ Zajedničku molitvu smatra važnijom 10 HP (5m: 5ž). Podjednako vrednuje ličnu i zajedničku molitvu 10HP (4m:6ž).

Pravoslavci

1. Lična molitva

One nisu različite. Zajednička, na liturgiji, i lična po formi drugačija. Meni po mojoj psihofizičkoj strukturi više odgovara kad sam sama, jer tada mogu da se zaplačem [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Lična, iako volim liturgiju svi učestvujemo i pevamo, ali lično, pogotovo u nevolji [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

2. Zajednička molitva

Pa to je nerazdvojivo, ali glavna zajednička. Ako se nisam sam molio Bogu, onda nisam spreman da se pomolim u zajednici, ponovo, ako se ne molim u zajednici, ni ta lična molitva ne vredi mnogo... [HP1, m, 22 god., student].

Svaka ima svoje vrednosti, značajniji odlazak na liturgiju i učešće na bogoslužnju nego bilo koja lična molitva [HP4, m, 37 god., filozof].

Jača zajednička, treba da čovek bude koncentrisan, na službu koju vrši sveštenik, da ne gleda šta drugi rade. U manastiru Sv. Roman, vrhunsko pevanje [HP6, m, 52 god., elektroinženjer].

Liturgija za mene nešto uzvišeno, ovo ja što molim ujuturu i uveče, to je kratko [HP7, m, 54 god., domar].

Zajednička. I kad je lična zamišljam da se još neko moli. Rukovodim se „Gde je dvoje u moje ime, tu sam i ja sa njima“ [HP11, ž, 25 god., studentkinja].

Zajednička ipak, individualizam veliki neprijatelj pravoslavlju, odnosno veri [HP16, ž, 45 god, veroučiteljica].

3. Lična i zajednička molitva podjednako

Bliska mi je zajednička, ali i lična je neophodna [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

I jedna i druga važna, ne bih mogao da podelim, i kad je zajednička služba ona je lična. Lični odnos s Bogom, i u prepunoj crkvi odnos Bogom ličan, kao da nikog u crkvi nije bilo [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Kako- kad, nekad lična, nekad zajednička. Ako naiđe problem ne mogu da čekam nedelju da bih se pomolila [HP 12, ž, 29 god., administrator, udata].

Obe važne. Čitam akatiste, kanone, tropare, slavoslovlje. Imam lično pravilo koje je svima propisano iz molitvenika. Nikada mi niko od duhovnika nije

rekao tako i tako se moli, više su pokazali svojim primerom. Videći u njihovom i svom životu plodove molitve. Otac Justin rekao „svako vaše delo neka se oseni molitvom“. Ko radi po svojoj samovolji oslanja se na svoje snage... Ko podredi sve volji Božjoj, on se uzda u Boga ne u sebe [HP15, ž, 44 god., pesnikinja].

Ja stvarno volim obe. U manastiru svi se molimo na Liturgiji jedna prisnost, a lična molitva je lični odnos s Bogom, jer svi imamo neki problem [HP23, ž, 65 god., penzioner].

Katolici

Ličnu molitvu više preferira 9HK (4m:5ž), uz napomenu da svi znaju vrednosti zajedničke molitve. Zajedničku molitvu kao primarnu vidi 5 HK (1m:4ž). 11 HK (5m:6ž) ističe podjednaku važnost obe molitve.

1. Lična molitva

Zavisi, ali ako moram da se opredelim onda lična i porodična bliža [HK4, m, 36 god., veterinar].

Ja uglavnom više ličnu molim. Putujem i izmolim krunicu, znam napamet. I u zajedničkoj učestvujem -kaže se „ko peva, dva puta moli“ [HK8, 66 god., penzioner].

Lična naravno. Svako ima svoj dijalog s Bogom, da bi razvili nešto zajedničko, morate prvo sami [HK12, ž, 34 god., kustos].

Lična. Oče naš i Zdravo Marijo samo klikne u meni, budim se noću u molitvi [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

Meni lična više odgovara, ali zajednička je kao kad upališ više sveća bolje se vidi [HK18, 58 god., penzionerka].

2. Zajednička molitva

Zajednička, kao da u zajednici dobijem neko preobraženje, i tad sam drugačiji [HK7, m, 56 god., komercijalista].

Pa zajednička je jača, naročito klanjanje- to je himna Bogu. Ali i lična je potrebna [HK19, ž, 59 god., penzionerka].

Bliža zajednička, kad je čovek u nevolji, kratka molitva „Bože ja sam tvoje siroto dete, molim te pomози mi“, i krunice molim u crkvi [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

3.Lična i zajednička molitva podjednako

Volim i jedno i drugo, „Gde god su dvoje troje u moje ime sabrani i ja sam s vama“ [HK2,m, 28 god., student medicine].

Mislim da je delotvornija zajednička, a voleo bih da napredujem u ličnoj molitvi [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

I jedna i druga. Ja se i u zajedničkoj otvaram Bogu, i u crkvi i s prijateljem van crkve. Kronicom svako otajstvo s razmatranjem. Čitam uz pomoć kompjutera, sve imam, taj govorni program. I Sv. Pismo razmatram [HK11, ž, 30 god., fizioterapeut].

I jedna i druga su mi bitne, ne mogu da uđem u zajedničku molitvu, ako se ne molim sama, a ako se samo sama molim- nedovoljno [HK13, ž, 42 god., prof italij.].

„Kome se molite najčešće. Bogu, Bogorodici, Hristu, svecima (kojim) anđelu čuvaru? Da li je to spontana molitva ili iz molitvenika?“ Ovo pitanje smo postavili da bi videli koga najviše u svojim molitvama zazivaju hodočasnici, i da li se pravoslavci više obraćaju svecima, nego Bogu? Odgovori su pokazali da se naši ispitanici ipak prevashodno obraćaju Bogu, Isusu, a njemu se mole i preko svetaca i posebno preko Bogorodice. U različitim vremenima i potrebama obraćaju se za zastupništvo pred Bogom različitim svetiteljima. Neke molitve se znaju napamet: Očenaš, Bogorodije Djevo, Verovanje, Isusova molitva... S druge strane Akatisti i Psalmi se najčešće moraju da čitaju iz molitvenika.

Pravoslavci

Pre svega se molim Bogu, pa onda Sv.Vasiliju i Sv. Petki [HP2, m, 26 god., pravnik].

Bolje se moliti kako nas je Bog naučio- tražiti carstvo Božije. Bog zna šta nama treba. Može čovek da kaže i nekoliko svojih reči, vapaja, molitvi blagodarnih reči Bogu [HP4, m, 37 god., filozof].

Najčešće se molim Gospodu Isusu Hristu, Presvetoj Bogorodici, Sv. Nikoli i svim svetiteljima, u zavisnosti od dana koji je [HP5, m, 49 god., fizičar].

Molim se Hristu i Majci Božijoj, mojoj krsnoj slavi, Sv. Savi, Petru Cetinjskom, Sv. Petki, Tekli, svim svetima. Moja zaštitnica je isključivo Bogorodica. Odgovorno tvrdim da je Majka Božija molila Boga za mene [HP7, m, 54 god., domar].

Hristu, Bogorodici, i to promenljivo. Kad smo bili u Jerusalimu imao sam specijalnu naklonost prema Sv. Pantelejmonu. To se menja, kao što su i naši odnosi u životu promenljivi. Nisam ja njega zaboravio, ali u Studenici Sv. Simeon Mirotočivi, u Rusiji Sv. Sergije, to mi se zadržalo i posle [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Prvenstveno Bogu, Majci, Petru Koriškom, Joanikije Devički, Sv. Đorđe... [HP11, ž, 25 god, studentkinja].

Najviše Gospodu Bogu Isusu Hristu, Sv. Petki, Sv. Vasiliju Ostroškom... [HP13, ž, 33 god., ekonomista].

Sv. Kseniji, Sv. Matronuški Moskovskoj ... [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Ubedljivo najviše Hristu, na 2 mestu Bogorodici, sve više i više. U različitim životnim periodima različitim svetiteljima. Sv. Simeon novi Bogoslov, najbliži, jer pišem duhovnu poeziju, Sv. Serafim Sarofski, Sv. Jovan Kronštatski, mnogim svecima. Osećam ih bliskima i osećam šta su one osećale u svom životu. Sv. Katarina, Sv. Petka, Sv. Tekla, Sv. Ksenija Petrovgradska... [HP15, ž, 44 god. pesnikinja].

Gospod Bog iznad svih, Bogorodica kao zaštitnica žena, Brzopomoćnica, žene trudnoća, porođaji... Ja sam s Njom kao s majkom, nekad mi se učini kao da je u mojoj sobi. U bolnici sam se molila anđelima, njima je ponedeljak posvećen... [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

Hristu, Bogorodici, Blažena Ksenija kad sam otišla na njen grob imala sam želju da nikad ne odem sa tog mesta „Ovde nam je dobro biti“ [HP18, ž, 55 god., domaćica].

Uglavnom se molim Bogu, ali u srcu mi je Bogorodica [HP19, ž, 57 god., laborant].

1. Spontana molitva

Spontano se moli 9 HP (7 m: 2ž)

Spontana svojim rečima, imam istu molitvu 2, 3 godine [HP2,m, 26 god., pravnik].

Molim se da bih se molio, nemam pravilo, trudio sam se ali za to nemam disciplinu [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Može čovek da kaže i nekoliko svojih reči, vapaja molitvi blagodarnih reči Bogu [HP4, m, 37 god, filozof].

Preovlađuje spontana, lična molitva. Više volim 5 reči svojim umom reći, nego sve ono pročitati, ali čovek ako se uzda samo u svoju molitvu, lako

odluta, iskušenje da se moli ili da se ne moli. Ako se Svetogorci drže pravila, i mi treba da se držimo pravila. Meni lepše, blagoslovenije, blagodatnije svojim rečima, kratkim molitvama se obraćam Bogu. Nekad, u iskušenjima vapim anđelu čuvaru, nemam vremena za molitvenik [HP15, ž, 44 god., pesnikinja].

2. Iz molitvenika

Molitvenik koristi 9 HP (3m:6ž)

Čitajući svete oce da ne valja previše ni svojim rečima. Konkretno Sv. Nikodim Agiorit u *Nevidljivoj borbi* to kaže. Na silu da izmišlja svoje molitve, to ne ide [HP1,m, 22 god., student].

Iz molitvenika, nisam dorusla tome da mogu sama. Sve što mene muči sadržano u molitvama [HP11, ž, 25 god., studentkinja].

Molitvenik nosim u tašni, Molitva Filareta Moskovskog [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

3. I spontano i iz molitvenika

I spontane molitve i molitve iz molitvenika upražnjava 7 HP (7ž).

Kad sam bila u teškim situacijama čitala sam akatiste, nekad molitva mojim rečima [HP12, ž, 29 god., administrator].

Imam i svoje, i iz molitvenika, 50 psalam molim [HP13, ž, 33 god., ekonomist].

U početku iz molitvenika, po savetu sveštenika jer su to molitve svetih ljudi božijih prosvetljenih Duhom svetim. Posle 10-15 godina, spontano ili kad su u pitanju akatisti mora se pročitati ... [HP14, ž, 44 god., pedagog].

I svojim rečima i iz molitvenika, mnogo volim psalme, oni su mi uteha. Imam, ali ne uvek isto pravilo [HP18, ž, 55 god., domaćica].

Katolici

Najviše se molim Isusu, Bogu. Često se molim i Bogorodici Mariji, ona mi je ohrabrenje. Sv. Dominik Savio je jedan od najmlađih svetaca, bio je učenik Ivana Boska, Salezijanca. Otac mu umro kad je bio beba, želeo postati svećenikom. Bio je toliko pobožan, jednom ga je don Bosko video kao se moli u crkvi pred Sv. Hraništem, 1 m lebdeo od zemlje unet u molitvu. Oboleo je i umro sa 15 godina. Kada je primao prvu pričest rekao „rađe smrt nego grijeh“ [HK1, m, 19 god., učenik].

Molim se Isusu, drugoj Božanskoj osobi. I u toku dana sve Isusu, i blaženoj Devici Mariji. Molim se zaštitniku, Sv. Stanislav, zaštitnik novaka Jezuita, i Sv. Josipu. Nije toliki akcenat na svecima, ali ih pomenem [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

Molim se Bogu pre svega, malo manje Isusu i Bogorodici, svecima retko. Sv. Antun mi je zaštitnik [HK4, m, 36 god., veterinar].

Isusu Kristu, Bogu Ocu, kad sam u teškoj situaciji idem preko Bogorodice, za zagovor za posredništvo [HK, 5, m, 45 god., poslastičar].

Ja kažem Bogu, Sv. Trojstvu, i Sv. Bogorodici, i svim svecima [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

Bog je najvažniji, Bog Otac, preko Isusa Krista, Duha svetoga, Bogorodice. Svece ne zazivam u molitvama, ali imam uzor u Sv. Pavlu [HK7, m, 56 god., komercijalista].

Svi se molimo Bogu, ili božanskim osobama, onda Marija, pa tek onda sveci. Ponedeljkom se molim Duhu svetom, utorkom Sv. Anti, sredom Sv. Josipu, četvorkom, predragocenoj krvi Isusovoj, petak srce Isusovo, subota srce Marijino, ili kad je neki praznik onda dodam tog sveca, ili spomenem Ćirila i Metodija koji su zaštitnici Evrope [HK8, m, 66 god., penzioner].

Bogu najviše, Kristu, Mariji. Svim svetima da mole Boga za mene. Karizmatici me zanimaju. *Objasnite*. Karizme su specijalni dar Duha svetoga. Karizmatici su ljudi koji imaju te darove. Isus je taj koji to čini preko ljudi. Dar govora u jezicima, sve one darove Duha Svetoga. Duhovne vežbe obavljam i seminare, dar proroštva. Kod časnog o. Zlatka Sudca bila na seminaru, na njemu je bio i pater Džems Manjakl, katolički sveštenik. Bio je i u Subotici, i u Bosni. Bila sam s mamom. Sv. Mrata, Stevan Dečanski nam je slava [HK11, ž, 30 god., fizioterapeut].

Isusu, Mariji, Sv. Josipu, Sv. Anti, ocu Piju [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

Bogu se molim, Isusu, Majki Božijoj, normalno, sveca pominjem samo za zagovor pred Bogom, Sv. Antuna [HK17, ž, 55 god., penzionerka].

Posle Presvetog Trojstva, ne odvajam to, Duhu svetom i Ocu nebeskom, Majka Božja na prvom mestu. Tako ljubim nebeske zaštitnike kojim se molim: Ante Padovanski, Juda Tadej, Leopold Mandić, Sv. Josip, Mihailo i Gabrijel- to su moji zaštitnici [HK20,ž, 59 god., penzionerka].

Neki hodočasnici katolici naglašavaju da poštuju svece i istočne i zapadne crkve. Skoro svi kažu da imaju svece zaštitnike, ali ih (neki od njih) ne zazivaju u molitvama, već im više služe kao uzor. Kao i pravoslavci i katolici veoma poštuju Bogorodicu, preko koje se mole Bogu.

Kristu, Bogorodici, rođena sam na Gospu Beogradsku 19. oktobar. Jako volim Sv. Petku- dete smo krstili na Sv. Petku! Volela sam da idem u Sv. Petku, Sv. Antuna, Sv. Franju Asiškog, jako mi je fascinantan njegov život, ali kad se obraćam, obraćam se Bogu [HK12, ž, 34 god., kustos].

Znam da Bog hoće i traži da se molimo Njegovoj majci Bogorodici. Molim se Presvetoj Trojici preko Majke Božje, preko njenog srca, posebne molitve Sv. Duhu, koji je sigurno najveća sila svemira. Ja poštujem svece i zapadne i istočne crkve. Meni na prvom mestu, Sv. Mihailo, Sv. Rafael, Gabriel, Sv. pater Pio, Sv. Fanjo, Sv. Ante, Kuzma i Damjan, Sv. Pantalejmon, Sv. Vasilije Ostroški- on mi je iza zapadnih svetaca na prvom mestu [HK19, ž, 59 god., penzionerka].

1. Spontana molitva

Svojim rečima se moli 10 HK (6m:4ž).

Spontano, kad se molim Sv. Antunu onda iz molitvenika [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Ne molim se iz molitvenika, krunicu ne improvizujem osim uvodni deo. Postoje radosna, žalosna i svetla otajstva [HK13, ž, 42 god., prof italij.].

2. Iz molitvenika

3 HK čita molitve iz molitvenika (1m:2ž)

Isčitam dnevno Evandjelje i meditiram. Duhovne vežbe 3, 4 puta do sad. Držali ih Isusovci za laike. Ima dnevna disciplina, nagovori, teme, razmatranje, refleksija, tempo dana. U zadnjih 7-8 godina idem, pre tradicionalno. Svake godine sam išao. Bila je lična kriza 2000.-te godine. Period ispraznosti u životu, strahovi, aksioznost, ništa drastično, onda je više krenulo [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

3. Spontano i iz molitvenika

12 HK (3m:9ž) kaže da se moli spontano i iz molitvenika.

Iz molitvenika slabije, više spontano. Časoslov me sve više privlači, a u poslednje vreme molim na temelju Sv. Pisma, ono što pročitam [HK11, ž, 30 god., fizioterapeut].

Spontana, znam napamet, molim i časoslov. Kad imam uznemirenje ne mogu sama. Časoslov- Knjiga za časne sestre i monahe, dnevno imate molitve, vodi vas koji se psalam čita tog dana, npr. prva nedelja, šta se moli ponedeljkom [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

Kombinujem, malo čitam, malo ... knjižice, brošurice, ako čitam to je Biblija i Jevanđelje. Krunicu molim više u svibnju-maju, i oktobru, listopadske pobožnosti, to dosta dugo traje. U crkvi se molim [HK17, ž, 55 god., penzionerka].

Da bi upotpunili iskustvo hodočasnika s molitvom postavili smo im pitanje: "Da li Vam je konkretna molitva nekad bila uslišena? Ispričajte"... Čak 23 pravoslavna hodočasnika kažu da su imali iskustvo uslišene molitve (9m: 14ž), dok samo 2 ispitanika (1m:1ž) ne mole konkretno.

Pravoslavci

1. Imaju iskustvo uslišene molitve

Da, dečaćka, jedna molitva u crkvi Sv. Petke. Ja sam kao izbeglica izašao iz Sarajeva preko Hercegovine, drugi deo porodice ostao. Moja tetka, njen muž i deca ostali u muslimanskom delu Sarajeva. Godinu i 5 meseci bili su u bunkeru u užasnim uslovima. Sestra dobila astmu, teča poginuo. Mi smo se u crkvi Sv. Petke molili da oni izađu. To se ne govori, ali svi smo se porodično u crkvi molili za njih. Ja sam molio, Bože ako ne mogu svi, barem ovi mlađi, posebno brat i sestra. I to se desilo, izašli su tetka, brat i sestra... [HP2, m, 26 god., pravnik].

Mnogo molitava uslišene. Međutim ne mislim da to funfioniše po principu, ja molim -Bog uslišava [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Više molitava. Kad mi je sin bio bolestan. Kad se rodio, imao je sepsu, vrlo teško stanje... Molio sam se, i osetio sam da je molitva uslišena [HP5, m, 49 god., fizičar].

Sve su mi molitve bile uslišene. Kad sam se oženio molio sam Bogorodicu da mi dodeli sina. Stalno sam se molio Majko Božja dodeli mi sina. Sin mi se rodio 28. avgusta na Uspenje Majke Božije- Velika Gospojina u 9 h kad

sve Liturgije počinju. Sami zaključite da li mi je molitva uslišena [HP7, m, 54 god., domar].

Jeste uvek, ja se od početka školovanja izdržavam sebe i svoju porodicu. Desilo mi se da sam ostala bez stana i posla i da sam trebala da se vratim kući. Pakujem se moram da se iselim. Zvoni telefon, zove me prijateljica sada iskušeniica u manastiru Končul. Ali, ja te zovem baš zbog stana. Manastir dobio u Žarkovu stan od jedne žene, treba da nam devojkica da ga održava, i kad dođemo u Beograd, da nam spremi... [HP11, ž, 25. god., studentkinja].

Mnoge, mnoge, mnoge. Da se setim nekoliko ključnih. Do te mere, ne daj Bože da ne živim u veri, ja ću biti najgrešnijica i osuđena, toliko mi je darovano. Kad mi je umrla majka pitala sam se jako dugo koja je zagrobna sudbina moje majke. Molila sam se dugo, i majka mi se javila s onog sveta kakvo je njeno stanje, i zamolila da joj pomognem. Dobila sam odgovor i proverila kod duhovnika. Imala sam vizija u snu, i jasan razgovor, kako što mi sada razgovaramo. Bila je jedna nepovoljna okolnost, i ja sam je pitala kako da ti pomognem? Molitvom i milostinjom u moje ime. Na putovanjima brze odgovore Božje. Osoba koja je bila bolesna od raka, posle krštenja i pričešćivanja ozdravila [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

2. Ne mole se konkretno

Konkretno ne. Zato što ja ovom svojom molitvom ne bih voleo da imam konkretnu molitvu, to je teško za čoveka. Molim se da nemam nikad konkretnu molitvu, da nisam u situaciji da je neko bolestan... [HP6, m, 52 god., elektroinžinjer].

Više sam za Carstvo nebesko, onda ne kažem ni tačno šta mi treba. Bog to zna [HP13, ž, 33 god., ekonomista].

Katolici

18 hodočasnikica katolika (6m: 12ž) potvrđuju da su imali iskustvo uslišane molitve, 4 HK (3m:1ž) ne mole konkretno, 1 hodočasnik kaže da nije siguran, 1 hodočasnikica da nije do sada imala ovo iskustvo.

1. Imaju iskustvo uslišane molitve

Da pođem u svećenike. Za mene je bilo nemoguće da moja mama prihvati da pođem u svećenike. Ona je rekla ne, ne može, nije bila spremna. Da sam ja odustao, da se nisam molio... Ja sam verovao Bogu da će mi pomoći, molio sam ga stalno, mama je sad srećnija nego tata. I ona povremeno dolazi u crkvu, ponosna je [HK1, m, 19 god., učenik, otac katolik, majka pravoslavna].

Postoji devetnica Gospi Pompejskoj da se izmoliš u najvećim potrebama. Uspelo. Neka administracija mislim da to nije slučajnost, uvek bolje prođem kad izmolim,, nekad poljulja veru, uvek dobro prošlo [HK2, m, 28 god., student].

Naravno puno puta. Najvažnije, izmolio sam svoju decu. Imali smo puno problema oko toga. Bili smo 7 godina u braku, nismo mogli da imamo decu, i lekari sumljali u to. Moja žena prošla kroz tešku operaciju, ima svega pola jajnika, to je Božje čudo, fenomen. Sad hvala Bogu čekamo drugo dete. Za posao bukvalno sam čoveka sreo na ulici, nisam nikoga zvao i vukao za rukav. Posao sam dobio čudom [HK4, m, 36 god., veterinar].

Mislim da mi se to stalno dešava, to su i male i velike stvari. Evo zadnje što smo pričali, po zagovoru molitve, ne samo mojih molitava prijatelj mi je ležao bolestan, i doktori digli ruke, nije više bilo nade, bilo pitanje sati kad će umreti. Bio sam u velikoj konfuziji, i bolu, u takvim trenucima čovek prvo ljudski razmišlja šta možeš uraditi. Kad vidiš da si nemoćan i da ne možeš ništa, pa kad udariš glavom o zid. Čekaj imam kome da se obratim, ko njega više voli od mene, u čijoj ruci leži njegovo ozdravljenje. Nisam se sam molio, molitva drugih, i molitva svećenika. Kad svećenik deli bolesničko pomazanje. Tek tad sam shvatio da se taj sakrament ne daje samo pred umiranje, već ti Bog ti daje milost da ozdraviš i ustaneš. Video sam da je sve u Božjim rukama, to je bilo pre tri meseca, to će me držati celog života. Ipak je to dar ponovnog života, prijatelj je ozdravio. Lekari ne mogu da se načude, ta profesorka koja je specijalista i bila u toku šta se tu dešava, bila je u jakoj konfuziji, kako da objasni, to nije lečenje, već Božje izlečenje. Nije to po nečijim zaslugama, Bog je tako hteo. Njegova volja takva, i preko tog sakramenta je dao da poverujemo u Njegovu svemoć. Ali da je Bog hteo da ga uzme, bio sam spreman i na to, da mogu da se Bogu zahvalim, ako je to Bože tvoja volja- trenutak prihvatanja [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Sve što sam tražila. Ima toliko toga. Dešavalo mi se da pacijenti krenu da hvale moj rad, shvatila da to nisam ja nego da sam oruđe u Božijim rukama. Dešavalo mi se za jednu ženu pacijenta, koja nije hodala, nosila štake, oduzeta jedna strana, posle 10 dana prohodala bacila štake. Molila sam jako za nju. Molila za vlč. Stipicu iz Krista Kralja, bio na rubu smrti, izvukao se. Molitva je čudo, da se dopusti Duhu Svetom da nas menja u tišini. Molim se za neke ljude za koje ne znam da postoje- fascinantno za mene [HK11 ž, 30 god., fizioterapeut].

Ove godine sam napunila 50. god, i imala poziv da idem u manastir Sv. Josipa, bila u Somboru u Karmel samostanu i htela da platim misu za moju porodicu za žive i mrtve, za Sv. Josipa- moj pokojni otac se zvao Josip. Tek kad sam došla kući krenem da prelistavam stvari koje sam kupila- knjigu otkrijem da je cela provincija pod zastitom Sv. Josipa. To je najzauzetiji termin, ali tako se desilo da je bilo slobodno. Sv. Josip je zastitnik svih karmelskih redova, i otkrijem u Bugarskoj samostan Sv. Josipa i ja odlučujem da idem u Sofiju- i da moj rođendan i imendan tamo dočekam. Ko da mi da preporuku da idem tamo, od Pečara, i oca nadbskupa- pomogli mi, dok sam dobila vizu, mora pozivno pismo- oni u EU, i to mi je Gospa pomogla. Krećem na put 15. jula na rođendan, putujem celu noć, voz kasnio, vremenska razlika. Stižemo na liturgiju na Gospu Karmelsku i to stižemo na zavete jedne sestre Ukrajinka, Joana od Isusa mladenca. Oni su grkokatolici, krem bugarske crkve, vladika, nuncije....i one su bile sretno. Nisam mogla da budem sa njima već u gostinjskoj sobi, samo s poglavaricom, one se nalaze iza rešetaka, ikonostas otvoren,...Male sestre iz Beograda znale da idem njihova utemeljica je bila tamo, odnela sam im poklone. Euharistinke sestre, njihovoj poglavarici dam poklon, oduševljena. Videla sam da je to velika Božja milost za mene, i da je to zahvaljujući molitvi klanjanja. Tu se toliko stvari meni otvorilo, saznajem da je taj samostan osnovan za jedinstvo krišćana, u njemu su sestre iz Bugarske, Ukrajine. Ima ih 6, 1 starija, poglavarica 40 godina, druge mlade 20- tak godina. Oni mole na staroslovenskom što se meni tako dopalo. Mole stalno, svakih nekoliko sati mole sve na staroslovenskom. Kada je osnovan samostan da je rečeno da će biti rasadnik za slovenske zemlje, za Karmel. One su meni organizovale svaki dan. Bila sam i u pravoslavnom manastiru. Onda dobijam poziv od sestara Euharistinki da dođem u posetu. One su tih dana slavile ljubilej osnivača 20. jul 1857. Josip Aloati. Uvode me u kapelu gde je izloženo otvoreno Presveto, nije hostija, nego veći komad hleba, suze su mi tekle. Mati Maksimilijana pored mene klekne- isto kao što se mi molimo. Oni kronicu mole na staroslovenkom. Pokazuju mi izložbu o utemeljitelju, da se euharistijskom Isusu ukaže čast, išao je kod don Boska za savet. Osnovan je po istočnom kalendaru na dan Sv. Ćirila i Metoda, a po zapadnom na dan Marije Pomoćnice. Taj dan slava, osnovan Karmel i slava nadbiskupije. U crkvi mošti Ivana Ronkalija- posle papa Ivan XXIII. Mati Maksimilijana je rođena sestra vladike, a njegov grb je izvezen od slame- poklon iz Srbije od Bunjevaca. Bila sam počasni gost na ručku, posno, i na kraju je jedan brat Karmelićanin dobio zadatak da mi pokaže Sofiju (oni skoro ne pričaju, i to je čudo). Karmelićanke 30 godine živele na koru u crkvi Sv. Josipa zaista teško, klauzura u centru Sofije. Posle se sele na periferiju ispod planine Vitoše... Katedrala u Sofiji Rimokatolička posvećena Sv. Josipu, moderna crkva...u 12h Anđeo Gosponji- Angelus izmolili pozdrav Bogorodici... [HK16, ž, 50 god., bankar].

Jesam, molila sam se da ozdravim, i ozdravila sam. Puno sam čitala Bibliju, Evanđelje, molila sam se Bogu da mi da snage da izdržim sve to što mi se desilo. Imala sam operaciju karcinoma materice. Nisam išla na zračenje. Posle toga operaciju žuči, da bih išla u Ameriku kod sina. Obraćala se Bogu na onim kolicima dok sam išla na operaciju da bih bila smirena [HK17, ž, 55 god, prof. fizike].

Uslišena, meni je uslišena. Ja skoro nisam ništa videla, samo malo nazirala, došla u Međugorje, išli odavde na hodočašće. U crkvu, kad smo trebali da krenemo natrag, nešto me blago dodirnu po oku i obrazu, nema nikoga ja brže bolje kleknem, „Marijo pomози mi”, nisam dostojna. Do mene stajala moja prijateljica Tereza ona je me dotakla, nju je struja stresla. Nije me mogla dotaknuti. Izađem, vidim broj kola da pročitam, kažem svećeniku. Pater Mato, veliki zaljubljenik u Majku Božju, pitao me Ružo jel vidiš? Ja otada vidim. Me ne vidim sve, ali najnužnije da, nisam videla crveno, zeleno svjetlo, to 2001. god. Ne mogu sitno da čitam. Onda bratova ćerka se jako razbolila, nisu mislili da ce ostat živa. Molila za vreme Podizanja kad se krv i tijelo Kristova diže na Sv. misi, i hvala Bogu, pre dvije godine djetetu sad sve u redu, i ljekari u Zagrebu ne znaju od čega je, rekli da je živčana, čak da je nešto nametnuto. Dođe, baca sve oko sebe, 33 god., neće dje... Pater Ivan Vinkov, kad je imao Biblijske sate, mojoj Jadranki da bude dobro, i on uzeo da moli za nju, eno je sad radi, vi ste išli krivo kod ljekara, mesto kod svećenika. Kako god, ima Bog, ima i đavo. Bogu se moli, đavla ne srđi uzrečica. Ko god se s vatrom igra od vatre se opeče, ja sam čula od mame i strine [HK21, ž, 61 god., penzionerka].

Jeste, 1994. god. u maju mesecu radila sam u prevodilackoj službi u SIV-u. Država se počela da raspada, makedonski i slovenački nisu trebali više-status neraspoređenog, samohrana majka sa tada 14-god sinom, muka me natarela da idem u SIV da mi taj status prestaje 31. maja. Otišla u zgradu Palate federacije, zapadno krilo, kad sam videla Dušicu, sekretaricu, pitam je da li ima dobar pravnik da porazgovaram – uputila me. Kad tamo otac druga mog deteta koga sam viđala na roditeljskim. Nisam tražila kredite, nisam tražila ništa, za SIV sam 30 godina radila. Sad će Dušica da otkuca molbu, i vi ćete da potpišete. Bilo mi je lakše, ja sam rekla, ići ćeš Bredo 13 utoraka za Sv. Ante. Za nedelju dana moja molba rešena pozitivno, od 1. juna na posao. Imam 2 sina, stariji je kod muža, mlađeg sam ja rodila sama [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

2. Ne mole se konkretno

Gledam da ne molim da mi se konkretno nešto desi. Ne molim se na takav način. Molim se za porodicu, bližnje, prijatelje, pozanike, nekad za potrebe sveta, zemlje, grada. Molitva više bazirana na zahvali, više ima kajanja, tražim i ja u molitvi, ali nije mi akcenat na tome [HK3, m, 36 god, rentgen tehničar].

Nisam imao nekih teskoća u životu, molim se za pokojne, postoji jedna kompenzacija [HK10, m, 65 god., penzioner].

Čak i kad se ne molim molitva mi uslišena. Nikad se konkretno ne molim, daj mi to. Molim se za prisustvo Boga, i da me ne napusti i kad ja njega napustim [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

3.Nisu sigurni- sumnja

Ne mogu da kažem da li mi je uslišena. U jednoj situaciji kad smo bili u Zagrebu tetka mi rekla „kad prolaziš pored Kamenitih vrata pomisli želju”, pomislio sam i meni se ispunilo. E, sad koliko je to u punoj meri bilo uslišeno zato što sam ja to tako zamolio, nisam u potpunosti svestan [HK7, m, 56 god., komercijalista].

4.Nisu imali iskustvo uslišane molitve

Ne, još nisam osetila, ali vidim da mi se nešto odmotava [HK25, ž, 70 god., penzionerka].

2.5.7. Čitanje verske literature

Bez obzira o kojoj je religiji ili crkvi reč, širenje i održavanje vere podrazumeva postojanje institucionalizovanih oblika komuniciranja između vernika i verske organizacije, kao i međusobnog komuniciranja vernika. Najčešći izdavači verske štampe su verska društva, udruženja, zajednice i crkve. Iako čitanje knjiga sa verskim sadržajem može da bude izraz iskrene religioznosti, ova literatura se može čitati i iz intelektualnih ili informativnih potreba.

Na pitanje *Da li i koju versku literaturu čitate?* hodočasnici kažu da od knjiga najviše čitaju *Bibliju* (15HP:7HK) i *Novi zavet* (5HP:2HK). Ubedljivo najviše puta su pomenuta dela Nikolaja Velimirovića, koga osim pravoslavaca, čitaju i neki katolici, dok dela Justina Popovića čitaju samo pravoslavni hodočasnici. Od časopisa pravoslavci najviše čitaju *Svetigoru* i *Pravoslavlje*, a katolici *Blagovest*, *Glas Koncila* i *Družinu*. Čitaju se i dela svetih otaca, *Obitavanje bezgraničnog u srcu* i *Dobrotoljublje*, katolički mističari, sveci (Sv. Ivan od Križa, Sv. Tereza mala, Sv. Tereza Avilska) i laici (Marija Valtorta i Vasula).

Pravoslavci

Sv. Pismo, Monah Kalist, jako lepa knjiga, liturgijski katehizis, *Svetigoru*. Nije dobro da mladi ljudi uzimaju knjige staraca, oni su živeli u drugim uslovima. Ako je bliži naučnom svetu knjige treba naći sveštenika koji preferiraju taj pristup. Po meri svog mesta u crkvi da traži literaturu [HP4, m, 37god., filozof].

Knjige koje su vezane za „kućnu upotrebu“: Jerotića, Nikolaja Velimirovića. Pročitao sam Stari Zavet i Novi i Jovanovo otkrovenje [HP6, m, 52god., inženjer].

Sv. Pismo, Svetog vladiku Nikolaja, *Svetigoru*, od osnivanja, mitropolit na mene uticao [HP7, m, 54 god., domar].

Pravoslavnu duhovnu, hilendarska izdanja, duhovni život staraca, Rusiju, *Sv. Pismo, Novi Zavet*, duhovnu literaturu. Nemam pravilo, ali u postu više čitam. Ovako, kad imam vremena više, kad mi dođe takvo raspoloženje više [HP8, m, 61god., stomatolog].

Čitam dosta Nikolaja, Justina, čitam *Misionar*, *Svetosavsko zvonce*, molitvenik, *Sveto pismo* čitam od Časnog posta do Trojičinog dana tada se najviše čitaju psalmi i poslanice, to mi je rekao brat koji je sveštenik u Lici.. Udubim se, ne čitam kao roman [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Volim *Žitija svetih*, *Prolog*, *Novi zavet* i savremena literatura o pričešćivanju, ispovesti, edicija „Obraz svetački“, edicija „Pravoslavna psihoterapija“, starac Porfirije, *Pisma budućim monahinjama*. Bez Boga ni preko praga, o bogomoljačkom pokretu priredio Vladimir Dimitrijević, sve od ave Justina, lokalno blizak i po srcu [HP11, ž, student].

Internet Sajt SPC, Pravoslavlje...knjigu o stracu Pajsiju. Danas se dosta štampa i svako nađe za sebe šta mu odgovara [HP12, ž, 29 god., administrator].

Sve bogotažitelje, moj sin se okrenuo toj vrsti literature. Najomiljeniji mi je vladika Nikolaj. Kad god sam imala neku veliku muku, dešavalo otvorim tražeći utehu nasumično knjigu na mestu na kome se nalazi odgovor na moje pitanje. To mi se puno puta događalo učvršćivalo me u veri, polako pristupanje toj literaturi i iskreno obraćanje Bogu uklanjalo zatamljenje. Što sam se više molila i što sam više čitala, sve sam razumevala. Setila sam se da sam pre 15 godina kad sam otvorila knjigu vladike Nikolaja pomislila „Bože, zašto se svi ovome dive kad je bezveze“, sada su to stranice koje mene do suza dovedu. To nisu knjige od ovoga sveta, čovek mora da dođe u jedno molitveno stanje da bi ih razumeo. Čitam *Sveto pismo*, ali radije vladiku Nikolaja koji tumači Bibliju. *Svetosavsko zvonce*, *Hrišćansku misao* moj duhovni religijski saznavni nivo nije baš naročit, treba tu još dosta duhovnog napora da se učini. Mnogi čitaju Zabavnik, ja čitam *Svetosavsko Zvonce*, *Hrišćansku misao* [HP21,ž, 59 god., bibliotekar].

Pouke oca Tadeja, nije visok nivo, ali je blizak životu. *Psaltir* koji je preveo Atanasije Jeftić, vladika Nikolaj Velimirović, *Sveto Pismo*, povremeno [HP22, ž, 63 god., penzioner].

Imam celokupna dela ave Justina, Nikolaja, hilendarska izdanja u Žiči Omilije vladikine, ja to poklanjam prijateljima. Čitam *Pravoslavlje*, *Svetigoru...* HP25, ž, 75 god., penzioner].

Katolici

Čitam svaki dan Sveto pismo, vrlo često „Nasleduj Hrista“ Tome Kempinca, dela Antonija de Mela, isusovac psihoterapeut, *Glas koncila*, *Blagovest*, voleo bih da čitam više [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

I katoličku i pravoslavnu i budističku literaturu. Merton 3 knjige prevedene kod nas, „Nove semenke kontempalcije“, Split, „Gora sa sedam krugova“, „Niko nije otok“, Antoni de Mel. Nikolaj Velimirović, izuzetan, svet čovek,

imao je svoje faze, ali svi sveci su bili samo ljudi grešnici, veliki duhovnik, to je stvar vere i duhovnosti [HK4, m, 36 god., veterinar].

Kontemplativne knjige kojih se držim „Moliti sa Sv. Franjom“ duhovna etapa ideš korak po korak u kontemplativnoj molitvi, od Ivančića, Šarla de Fukoa...uzimam *Blagosvest* [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Blagosvest, Glas koncila, Družina. Knjige slabo, moja žena čita [HK9, m, 65 god. penzioner].

Skeniram preko interneta i vladiku Nikolaja, svedočanstva, Enciklike, sve što ima veze sa crkvom i pravoslavnom i katoličkom [HK11, ž, 30 god., fizioterapeut].

Sve češće, francusku, američku, italijansku literaturu, i naravno hrvatsku meditacija Majke Tereze, pesme jednog pesnika, isusovca iz 19. veka, Hopkinsa, karmelska duhovnost- red sa strogim pravilima bosonogi karmelićani kad jednom uđu nema izlaska napolje, život meditacija i kontemplacija i samoća, pisali sjajne knjige Sv. Tereza Avilska, Sv. Tereza mala, više sam za nju vezana, Ivan od križa i Edit Štajn odn. Tereza Benedikta od križa. Dobre knjige o meditaciji, životopisi svetaca, Sv. Serafim sarovski, Optina, poznato monasko srediste, knjige o jurodivim, prvi crkveni oci Sv. Antonije, Sv. Pavle, Sv. Makarije egipatski [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

Sad samo Bibliju, Sv. Avgustin, Sv. Malu Tereziju, i trećeredica Sv. Franje, karmelićansko - kontemplativna literatura [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

Družina, Blagosvest, knjige ne kupujem, na redu čekanja. Mariju Valtortu, Vasuline knjige o Međugorju, Sv. Pismo, Bibliju, nekoliko molitvenika dovoljno za mene i za moj život [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

Najviše privatne objave što je Isus davao Valtorti u 17 knjiga opisan ceo njegov život, i Vasulu obraćenica velika. Čitam *Glas koncila* i *Blagosvest* [HK23, ž, 68 god., penzionerka].

2.6. Vera, Bog i čuda u svakodnevnom životu hodočasnika

2.6.1. Stavovi hodočasnika prema veri i Bogu

Šta za Vas znači Vera i Bog?

Pravoslavci

Za većinu pravoslavnih hodočasnika Bog je „Sveta Trojica“, „Put, istina i život“, Bog je ljubav, smisao postojanja, sve i svja, alfa i omega...Vera je put ka Bogu, oslonac u životu, „Vera je utvrđenje onoga što ne vidimo, ali čemu se nadamo“.

Za mene kao pravoslavnog hrišćanina Bog je Sveta Trojica, nema astraktnog Boga. Bog je ljubav. Da, Bog je ljubav. Vera je ono što daje čoveku da opstane u životu. Na primer kad fudbaleri igraju, ako nemaju vere onda nema ništa od toga, ako imaju vere, ima i nade.... [HP1,m, 22 god., student].

Vera je put ka Bogu. Za mene je Bog - Sveta Trojica [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Smisao postojanja, nešto što nas nadkriljuje, da nema Boga i vere ne bi mogli našim moralom izgraditi sistem. Bog daje dublji smisao i našim promašajima daje dimenziju u večnosti. Ljudi su više orijentisani na rituale, relikvije, predmete. U ljudima treba da tražimo Boga, u susretima, razgovorima. Kad sam video brata svoga, video sam Boga svoga [HP4, m, 37 god. filozof].

Osnovno je da spoznaš da si zrnce peska. Svako ozbiljno razmišljanje teško da može da se objasni postojanje čoveka. Ništa ne može da se objasni materijalističkim motivima, i moraš se obratiti Bogu. I koljači i ubice imaju neki vid religije, ne mora u Boga. Svi su verujući na ovaj ili onaj način, ne moraju da veruju u Boga [HP6,m, 52 god., inženjer].

Vera je osnov svega, kao neka azbuka, uvod u duhovni život, temelj svega. U Evandjelju kaže „Pravednik će od vere živeti“, uslov života „Ko veruje u mene ima život večni“- znači temelj spasenja. „Ja sam put istina i život“, sve van toga nije istina nego stranputica, laž [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Vera je spoznaja, ceo svet spozajem kroz veru. Bog je početak i kraj, Alfa i Omega „čaju uskresenije mertvih“ [HP9, m, 69 god., fotograf].

Sve i svja. Tužno mi je da vidim da čovek nema tako nešto. Da profesor iz sociologije politike kaže da je potpisao da je čovek nastao od majmuna, da ne može da veruje iracionalno. To je diskriminatorno prema neistomišljenicima. Meni je žao njega, misli da su ljudi u veri zatvoreni, a u

stvari mi smo potpuno slobodni. Kad pogrešim, imam mogućnost ispravljanja, uvek mi je lepo [HP11, ž, 25 god., studentkinja].

Vera je utvrđenje onoga što ne vidimo, ali čemu se nadamo. To je moj život, snaga unutrašnja duhovna koja krepí moj život. Ne zato što se ja molim pa mi je dobro, nego što je Gospod ličnost pa me čuje. To je lični odnos sa živim Bogom [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Vera je smisao života, nije neka formalna religija. Verom živimo, verom hodimo, verom čuvstvujemo, mi ništa ne bi uradili da ne verujemo u to što radimo. To je prirodna vera, nadljudska vera- božja vera. Blago čoveku koji ima živu veru, čudim se ljudima koji su mučenici i paćenici koji nemaju utehu u Bogu. Izuzimam bezbožnike koji ratuju protiv Boga, govorim o običnim ljudima [HP15, ž, 44 god., pesnikinja].

To je alfa i omega, ništa bez Boga i vere. Kad ne veruje u Boga čovek je ko životinja. Kad sam kao dete čuvala ovce, neće me videti neko, al će me Bog videti. Strahopoštovanje prema Bogu. Roditelji jedu kiselo grožđe, ali deci trnu zubi [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

Katolici

Sličnim rečima su odgovarali i katolici, Bog je stvoritelj svega, oslonac u životu, alfa i omega, ili kako slikovito reče jedna hodočasnica „Vera za mene znači kao jedan konopac s kojim se ja držim za Boga“ [HK16, 50 god., bankar].

Suština svega, Boga kao Stvoritelja svega vidljivog i nevidljivog kako molimo u Verovanju, Svedržioca svega, odredioca naših sudbina, Stvoritelja svih živih bića na zemlji. Zato sam protiv sam ubijanja svih živih bića, zato ne jedem meso [HK4, m, 36 god., veterinar].

Život, bez čega nema života. Ne znam čak ni definisati. Vera ono što je čoveku oslonac u životu, znači da veruješ i da živiš u nečijoj milosti, u nečijem naručju, u saznanju da nekome pripadaš, i na kraju da se život ne završava ovim životom ovde, da postoji iza toga život. Bog je svuda u svemu, nad svačim, bez obzira na versku i nacionalnu pripadnost mslim da svako ima Boga [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Bog kao vrhunac svega, stvoritelj svega i ostaje da li ja u to verujem ili ne verujem. Ili prihvataš ili ne prihvataš [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

Mi smo krštenjem – upisani u knjigu Božju- svi hrišćani, i ja nastojim da pravo slavim Boga. Imao sam Seiko sat i njega je napravio neki Japanac koga ja nisam video. Mora da je neko sve to stvorio osmislio, rođeni smo po Božjoj promisli. Ja sad ne bih mogao bez crkve [HK8, m, 66 god., penzioner].

Vera je poverenje, milost, radost, nešto što je prva karika u životu, nešto bez čega se ne može, nešto što je život. Bog je stvoritelj, bez čega ništa ne bi postojalo [HK11, 30 god., fizioterapeut].

Bog je stvoritelj, alfa i omega. Nezamislivo mi da ljudi razmišljaju evolucionistički. Bog kao ličan prijatelj, radost, jedna energija, snaga. Ne koncept patnje i krvi, mučenja, to mi je koncepcija Boga. Ima tu skrivenih psiholoških momenata. Vera -neko je u osnovnoj školi, neko na doktoratu. Nema ateista, svako ima nekog svog boga [HK12, ž, 34 god., kustos].

To je za mene oblik postojanja, mi postojimo u Bogu i Bog u nama. To je pitanje dimenzije, gde smo mi, mi u Bogu i Bog u nama, jer ako je razdvojeno onda matematički dođe do izolovane tačke. Samo u prisustvu Božjem mi nismo sami, mi smo ispunjeni [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

Sve. Ko nema vjere ne može vjerovati da ima Boga. Ako Bogu ne vjeruješ, ne možeš vjerovati ljudima. Prvo vjeruj Bogu, pa onda ljudima [HK21, ž, 59 god., penzionerka].

Meni znači sve, centralna stvar za sve obraćenike, da nam je osmislio život, da se svi doživljaji u životu gledaju kroz prizmu vere, da Bog sve vidi. On nam pomaže i apsolutno je važno da budemo u volji Božjoj [HK23, ž, 68 god., penzionerka].

2.6.2. Stavovi hodočasnika prema Božjim čudima

Kao fenomen popularne religioznosti pojava čuda legitimiše kultno mesto određene zajednice oko kojeg se konstruiše ritualna tradicija važna za integraciju zajednice i konstrukciju grupnog identiteta. Kao individualni religijski doživljaj, sa dubokim emocionalnim ulaganjem, pojava čuda u životnoj priči može da dobije ključni značaj i značenje za pojedinca (prema Radulović 2012, 919). Lidija Radulović, koja se bavila fenomenom čuda u Srpskom pravoslavlju, kaže da su čuda u Srbiji poslednjih dvedesetak godina bitno obeležje procesa desekularizacije u kojem Srpska pravoslavna crkva nastoji da revitalizuje crkveno pravoslavlje, međutim, među vernicima se istovremeno revitalizuje i narodno pravoslavlje budući da vernici čine zajednicu koja, i pored tendencije institucionalnog okupljanja i tzv. "ucrkovljenja", ostaje i dalje u velikoj meri na populističkim interpretacijama pravoslavlja sa elementima narodne religije. U tom procesu odnos prema svecima, naročito onima koji se smatraju najvećim čudotvorcima, kao što je Vasilije Ostroški, najjasnije izražava narodna shvatanja i potrebe vernika ili onih koji se sve češće nazivaju "novim vernicima" (Radulović ibid, 920).

Na naše pitanje „Da li verujete u čuda?“ skoro svi pravoslavni hodočasnici kažu da veruju u čuda Božija, samo jedan je uzdržan, a neki svedoče i da su ih sami doživeli.

Pravoslavci

1. Veruju u čuda

Verujem u čuda, Bogu je sve moguće... [HP1,m, 22god., student].

Verujem, ali se čuda ne dešavaju svaki dan i svakom, ali se dešavaju [HP2,m, 26 god., pravnik].

Verujem u čuda. Svaki čovek doživljava čuda, intervencije Božije [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Da, ako veruješ u Boga, moraš verovati u čuda. To za Njega nije čudo, to je za Njega mali gest, za ljude je čudo [HP6, m, 52 god., inženjer].

Čuda se daju onima koji su između, pa im se daju da poveruju. Nevernim Tomama se daju čuda. Čudo silaska Ognja i svete vode svima je poznato, ali

bez obzira na čuda, mali je broj je onih koje čudo preobrati [HP8, m, 61 god., stomatolog].

2. Doživeli su čudo

U manastiru Sopoćani sam prvi put videla đavoimanu devojkicu. Bila sam ko neverni Toma „dok nisam videla, nisam ni poverala“. Ili u manastiru Končul. Ta devojkica je znala svetovno ime monaha koji ga je zaboravio, koje je krike ispuštala, išla joj je pena. Krenuli na mirosanje u toku večernjeg bdenija, ona nije mogla da ide, izvrnute noge, tabani ovako okrenuti. Završena večernja služba, sedela sam u trpezariji. Preko puta mene za stolom, za vreme večere u konaku ta devojkica se smejala potpuno normalna, nisam mogla da se načudim. Da bi se ponovilo sutra na Liturgiji. Monahinja koja je vodila na pričest kad se pričestila ispustila jauk, ali se smirila. Posle izvan crkve normalna. Ima te napade u toku molitve. Moj muž je video u Ostrogu, imala je kod sveca te napade, veće napade gde su mošti.... [HP12, ž, 29 god., administ. tehničar].

Verujem i doživela sam lično. 1991. godine moj sin je bio u vojsci. Javlja se iz Kraljeva da će u toku noći biti prebačen na front u Sloveniju. Ja sam htela da dođem do patrijarha da se pomoli, uspela sam da dođem do vladike Amfilohija koga sam sreća na ulici. On se skoncentrisao, i pomolio se za njega. Ujutru se Dragoljub javio, „ja ne znam šta se desilo, ali mi nigde nismo otišli“ [HP18, ž, 55 god., domaćica].

Bila sam u Đunisu 10-15 puta. Ali 14. oktobar to je događaj. Išla sam sa jednom koleginicom koja je zdravstveni radnik, radi u Tiršovoj, ona organizuje putovanja. Tada svi misle da je tu Bogorodica, da nas pokrije svojim omoforom. U našem autobusu svi išli da vide Bogorodicu, da vide taj bljesak. To me je zainteresovalo, to se na suncu preobraža. U 13 h popodne krećemo, molitve za put, okadi se autobus i idemo, uvek dobro stignemo. Sveštenik nam objasni, ko ide prvi put, za kamen, za izvor, za pričest. Uvek na neki red čekaš. Ljudi sede pored izvora, celokupno sveštenstvo stiže, 50 000 ljudi. To je kolona, jedni dolaze, drugi odlaze, puno ih se pričešćuje. Ponesem ulje i brašno ostavim tamo, a dobijem osvećeno brašno da mesim kolač. U čašici zapakovano, to se posle stavi u kolač. Kao u nekom transu, po ovoj hladnoći, čovek ne može mnogo da razmišlja, šta ti ko kaže, moja rođaka je bila presretna. Volja i vera, mi smo stajale, sunce treba da izađe. Odjednom bljesak, crveni krugovi oko sunca, odjednom platinasto sunce, onda loptice kao mozaik... Sunce kao da se pomerilo 1 metar ukoso na velikoj crkvi 7 žutih lopti. Koleginica me savetuje gde da gledam. Ovde, ovde! Jedna žena kaže to su sedam anđela. „Sad ćete da vidite kako igraju kad Liturgija počne“. Baba Mara kaže da je to najsvetije mesto. Ostrog je veoma jako mesto, ali mi nije prijalo, bila sam ukočena, loše sam se osećala, i kad sam se vratila 7 dana mi nije bilo dobro. [HP19, ž, 57 god., laborant].

3. Skeptični

Verujem u Božje promisli, da je sve Gospod sve utanačio, smislio i nama dato da to sprovedemo i da se molimo. Obišao bih to čuda, jer ne razumem [HP7,m, 54 god., domar].

Katolici

I kod katolika velika većina veruje u čuda, neki su čitali o čudima iz Biblije, Novog Zaveta ili su čuli za čuda, drugi su doživeli čudo, a ima i (polu)skeptičnih.

1. Veruju u čuda

Da verujem, mada mi kao vernici, nismo u obavezi da verujemo u čuda. Bio sam u Fatimi, Lurdu, ima 100 štapova koji su ostavljeni, žene idu peške po tucaniku [HK8, m, 66 god., penzioner].

Verujem u čuda, gledam na History kanalu sad istražuju da li se Crveno more pomerilo kad je Mojsjije preveo narod iz Egipta, ili je to bilo slučajno. To je čudo Božije [HK 17, ž, 55 god., penzionerka].

2. Doživeli su čudo

Da, verujem. Doživeo sam i uverio sam se. Čuda poput Božje milosti, da može da ozdravi od neke neizlečive bolesti, lekari digli ruke. I kad čovek pronade Boga na neki tajnovit način, svojstven njemu, i to je čudo Božije. Svaka milost od Boga data je čudo [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Ja sam na hodočašću, bilo presudno, imala viđenje. 1990. godine videla to okretanje sunca kao u Fatimi. I to je okrenulo moj duhovni život. Okrenem se odjednom i vidim roze oblak, sunce potamni i prema meni juri, ja padnem na kolena šta je ovo, odjednom vrti se ide prema meni, počela da molim kronicu. Desetak minuta trajalo. Prolaze ljudi, nisu videli, ja kliknem i gledam pojavi se Isus od oblaka. Ja nisam sujeverna, sasvim sam bistra, osećala sam se tako malena zrnice prašine. Kad sam došla kući, zaprepašćeno me gledaju, „ti sijaš”. To je bilo 90-te... [HK19, ž, 59 god., penzionerka].

Da verujem, Bog je na meni učinio veliko čudo. Nije čudo izlečiti nekog, i medicina može izlečiti, ali grešnika obratiti, On (Bog) je brda u meni ispremeštao [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

Da, jer sam ih doživela. Bila sam u kući kod muža. Njemu sam druga žena, njegova djeca me nisu volela, normalno. Prvo što sam katolkinja, a drugo, maćehu ko voli. Molila se Sv. Anto molim te daj mi sobu 2 sa 2, ništa drugo ne želim. Nakon 8 meseci dobila poziv za stan, Rešenje. Tu noć sanjam Sv. Antu, pruža mi ključ, ja se pitam jel meni? On kaže „Uzmi“. Uzela sam

ključ, probudila se i rekla „Sv. Anto budi mi upomoć, osobito na času smrti moje“... Sutra dan dobila sam poziv da dođem za Rešenje. Kakav lik je Sv. Anto imao u snu, takav je bio lik taksiste koji me vozio za Rešenje, isti Sv. Anto! Kad sam htela da izađem iz kola, pitam koliko košta? On kaže besplatno za vas. Samo je pitao jel vi dobijate rešenje za stan? Ja kažem da, a on „Nek vam je sa srećom“. Ništa nismo pričali, povremeno sam ga zagledala, jel je toliko ličio na Sv. Antu iz sna. Kiša je lila iz neba i zemlje 1995. godine [HK21, ž, 59 god., penzionerka].

Jedno od najvećih čuda je moje obraćenje. Bila sam totalni ateista, i veliki grešnik [HK23, ž, 68 god., penzionerka].

3. Skeptični

Ja neki put sumljam da je nešto čudo, da je to slučajnost... [HK2, m, 28 god., student medicine].

Da verujem, što je zapisano u Starom i Novom zavetu. Skeptičan sam na brojne priče ljudi koji su videli čuda. Možda sam ko apostol Toma [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

Ne previše, 50 % [HK9, m, 65 god., penzioner, oženjen].

2.7. Hodočašće/religijski aspekt

2.7.1. Najfrekventnija hodočašća

Pravoslavni hodočasnici navode sve manastire SPC, kao i pravoslavna svetišta u drugim zemljama. Čak i kada su bile turističke te posete su ostavile traga na njihov kasniji život, a ima i onih koji su doživeli čudo na samim hodočašćima. Na kojim ste hodočašćima bili/la do sada?

Pravoslavci

Ja najčešće odem u manastir, i tamo budem neko vreme. Najskorije sam bio na Kosovu 4 dana. Velika Hoča, gde je metoh Dečanski, mesto sa 14 crkava, manastir Sv. Jovana Preteče, Zočište, u Prizrenu, Pečka patrijaršija na slavu na Pokrov Presvete Bogorodice, onda u Đurđeve stupove. Išao sam u Sarajevo, gde su mošti Sv. Tekle, Tvrdoš, par nedelja više puta [HP1, m, 22 god., student].

Bio sam na ekskurzijama u svim manastirima. Bio sam u Manastiru Tvrdoš u Hercegovini, moj otac je iz Gackog. Na Ostrog sam išao sa drugovima, i bio sam na Svetoj Gori, na Hilandaru 2003. godine, pre požara. Konačili smo jedno veče, i bio sam ujutro Luturgiji. Tamo je osećaj stvarno specifičan. Osećate se kao da je vreme stalo, kao da je mnogo ranije nego što jeste, kao pre hiljadu godina, maslinjaci, vlada red, ravnoteža, harmonija. Ustaje se u 3h. Na bogoslužju sam bio 1,5 h, inače traje 2- 2,5h. Posle se doručkuje, pa radne aktivnosti. Zamolili su nas da operemo svo to suđe. U manastiru ručalo sigurno 100 ljudi. To najviše mrzim, i ne perem suđe nikad kući, pravo iskušenje. Ostrog je jako interesantan. Pre toga sam pušio više od pakle cigareta. Rešio sam da ostavim cigarete, kada smo prišli da celivamo, i pre toga osetio težinu u plućima da jedva dišem, čudno sam se osećao. Peške smo se popeli i spuštali smo se slomivrat trčeći. Dole lagano. Celivao sam mošti, i posle toga sam u roku od 5 dana ostavio cigarete. Ne pušim 6 godina, u najmanju ruku velika pomoć u ostavljanju nečeg lošeg [HP2, m, 26 god., pravnik].

Bio sam u mnogim svetinjama, i sa prijateljima. To je podvižničko iskustvo. Sa kumovima sam putovao u Svetu zemlju, poseta crkvi Hristovog Vaskrsenja i obišli smo grob Gospodnji. Bio sam u crkvi Sv. Vasilija Ostroškog, i crkvi Sv. Nauma Ohridskog u Ohridu. Bio sam u Đunisu, mestu gde se Presveta Bogorodica javila, Sv. Petka Kalemegdanu je moja crkva. Bio sam u Slancima, u manastiru Sv. Stefana, u Fruškogorskim manastirima. Bukvalno hodočastio, autobusom do Ovčarsko- Kablarske klisure. Prvo išao u manastir Vavedenje, pešačio, odatle 5-6 km do manastira pešačio u Preobraženje, pa Jovanje i Nikolje [HP5, m, 49 god., fizičar].

Sve manstire sam obišao još u osnovnoj školi, Pečka patrijaršija, Gračanica, Studenica, Kosovo, na Ostrogu- tada nisam bio ozbiljan vernik. Bilo nas 5, manje gužve nego sada, išao sam u Gornji i Donji manastir. Bilo je krštenje, mene interesovala istorija manastira. Pridem monahu, mislim on priča o manastiru. Stoji čovek, dete i monah. Ja čujem, oče mi bi da krstimo ovo dete. „Nema problema“. On otvori debelu knjigu da upiše podatke. Otac-Franjo, Hrvat iz Mostara, majka Jožica, Slovenka iz Ljubljane, mali koji treba da se krsti se zove Rudolf. Monah se prostodušno prekrsti, i reče „Bože mi ti pomози“. „Šta je po nacionalnosti?“ Namac. „Bože mi ti pomози, pa dobro i oni su hrišćani, može da se krsti“. Verovatno ih je muka prisilila da ga krste, oboje katolici, da ga krste u pravoslavnom manastiru. Posle smo išli u Gornji manastir. Hteli samo da pridemo kivotu. Pitao me monah – „Jeste li vernik?“ Rekao sam da nisam. „Šta ćeš tamo?“ Drugi monah rekao da uđemo. Sv. Vasilije je tad bio otkriven, samo prekriven crvenim pokrovom, prilazi jedan mladić skoro bez kose, drže ga dvoje seljački obučeni, to je verovatno zadnja nada tog mladica, teško bolestan. Slavica, moja žena, Sv. Vasilija poljubila u prekrštene ruke, ja nisam prilazio, ali je to uticalo na mene. Đunis, Sv. Roman, manastir je jako akustičan, jednom sam zakasnio na liturgiju, pa me monah propisno izgrdio. Bio sam u Sv. Petki više puta. U kući uvek imam Bogojavljenku vodu, iz Đunisa vodu. Kako da ne verujem, kad se sigurno javila, i to daleko ranije od Međugorja, ali Rim je to. Oni su napravili svetski događaj [HP6, m, 52 god., elektroinžinjer].

Sveta Gora 3 puta, skoro sam došao sa hodočašća. Bio sam u Jerusalimu, Rusija 3 puta, po manastirima: Sv. Vasilije Ostroški, Pečka Patrijaršija, Đunis dva puta. Optina, to je prelepo, Sv. Sergije, kod Sv. Serafima Sarovskog, Sv. Ksenija Peterburška [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Bio sam u Jerusalimu 2004. god., letos u Hilandar, po svim manastirima u Srbiji na Kosovu manastiri, Prizren, Bogorodica Ljeviška. Bio sam u Đunisu gde se javila Presveta Bogomajka devojci Milojki u 19. veku, i kad se onaj episkop prevrnuo s kolima jer nije hteo da prizna svetinju, i ostale manastire i crkve na Oplencu, Lazarici, Ljubostinji, u Sv. Petki puno puta [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Idem stalno, išla sam u Bugarsku, u Rusiju, kad diplomiram put Jerusalima. 4, 5 ili 7 dana Valjevska, Raško-prizrenska, Sremska eparhija... Đunis, bila za Pokrov. Vezana sam za Sv. Romana, kažu da je to naša Sveta Gora. Bila u Sv. Petki, kontradiktoran taj praznik, Sv. vladika Nikolaj u vreme bogomoljačkog pokreta imao problema sa spiritistima. Po crkvi imate te „patrijarhove mironosice“, idu uglavnom tamo gde je Sv. Petka, žitije Sv. Petke, izvore Sv. Petke ili Bogorodice, manastir Fenek ima mošti, u Ružici, kada se juri suprotno hrišćanskom miru, momenata kad imate ekspresiju euforije kad se juri za naforu, vodu.... [HP11, ž, 25. god., studentkinja].

Najviše Ostrog, fruškogorski, ovčarskokablarski, Čelije, Lelić, kosovski, Pečka patrijaršija, Dečani, Zočište, koje tada nije bilo srušeno. U Sv. Petku

kalemegdansku odlazila na akatiste. To su poklonička putovanja kako mi to hodočašće zovemo [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Puno hodočašća. Obišla sam skoro sve manastire u Srbiji, Crnoj Gori, Republici Srpskoj, Grčkoj, Rusiji. Pod Ostogom, Ćelije, Lelić, Sopoćani, Gračanica, Žiča, Hopovo, Velika Remeta, Đunis, Sv. Petka. U Rusiji Sv. Kseniji, Sv. Matroni, Sv. Jovan kronštatski, crkve Moskve i Petrovgrada, u Parizu, Berlinu, Meteore, Ormilije, Nektarija Eginskog, Jaši u Rumuniji, Seku, Sihastriju kod Starca Kleope. U Mađarskoj sam imala i predavanja verskog karaktera, domaćini vodili i u manstire u okolini. U Sv. Petki krštena, dosta često, Fruška Gora, Ostrog, Dajbabe, Morača, Slanci. Sad sam bila na Meteorima, Sv. Dimitrije u Solunu, Sv. Grigorija Palame, Sv. Sofije u Solunu. U Atini Saborna crkva, moštiju na sve strane, mošti Svete Filoteje o njoj ne znam ništa, ali sam se osetila veliku blagodet, Nektarije Eginski, mošti koliko hoćete. Uživali smo Agios Lukas- prepodobnom Luki [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

Bila sam u Đunisu, Studenici, Ostrogu, Pustinji, Ćelijama, Jovanju, Radovašnici, Pirkovci kod Svrljiga. Obišla sam Vitovnicu, Gornjak, Veliku Remetu, Grgeteg... Sv. Petki stalno, Rajlovac, Tresije, Dajbabe. Samo zadnjih 3 meseca išla 3 puta. Sa crkvom u Vršinu, kod oca Varnave u Pirkovcu, Sv. Roman, miro cara Lazara toliko miriše to je nemoguće, Lelić, Đunis 10-15 puta. Obišla sam mnogo manastira, godišnje u najmanje 2, 3 manastira. Vračošnjica, i arhitektonski i zbog prošlosti, Fruška Gora, Kaona, Petkovic, Grgetek, Tresije, Sv. Petka, šumadijske, i sa crkvom idem i lično [HP20, ž, 58 god., andragog].

Kosovski manastiri pre 29. godina, kaluđer Makarije u isposnicu Sv. Save. Moje prvo susretanje s uzvišenim osećanjima, Sopoćanske freske su nešto iznad umetnosti. Često idemo u manastire, ali ne idemo turistički, već molitveno. Stalno Gradac, Čitluk, Ćelije i Pustinja 7 km pored Valjeva, Lelić gde je vladika Nikolaj, 10 puta godišnje [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

Grčki manastir Sv. Lidija, vodili smo decu na veronauci preko Grčke i Srpske crkve. Neki moji rezultati koji godinama nisu bili u redu, bili su u redu. U Sv. Petku sam još kao student sam išla. Rilski manastir, Meteori, Ostrog zaista deluje [HP22, ž, 63 god., penzioner].

Bila sam u Đunisu, manastiru Bogorodičin pokrov, i u crkvi Sv. Nestora, i Sv. Romana, u Ostrogu, u Sv. Petki. Bila sam u svim beogradskim crkvama. Bila i u Bugarskoj u Sofiji i u Rumuniji, Egiptu, Aleksandriji. Đunis, ja se preporodim kad odem tamo, odlazila sam kad sam bila mala. Imamo vinograd tamo, tad nije bilo crkve, bio potok, strme strane. Kapela, ikona, celiva se ostavljali čarape, nove marame... U Đunis još iz osnovne škole, dolazili oni koji su radili imanja, vinograde, odlazili smo da uzmemo vodu, poštovali kao sveto mesto. Posle II Svetskog rata sve više ljudi dolazilo, tek kasnije manastir... Baba mi je pričala da je poznavala tu devojkicu (*Milojku*),

ona je imala 7 godina, a Milojka 15, 16. godina, i ona je poznavala njenog brata Dražu. Išao je da skuplja novac za svetinju, požrtvovan. Za vreme Nemaca, gore kod kapele, bela kuća gde je stanovala monahinja, kad su došli partizani pobegla. Lično sam čula da je na jedan praznik neko dete progledalo, skoro pre dvadeset godina. S grupom sam išla na Ostrog, išla na Mokru goru. U Sv. Petku idem za vodu. Krenemo rano ujutro, čekamo nekoliko sati, u Ružici upalimo sveće, idemo na liturgiju [HP24, ž, 73 god., penzioner].

Katolici

Hodočasnici katolici su najviše posećivali najbliže hodočasničko mesto - Tekije, i najpoznatije Međugorje. Tu je i nacionalno hrvatsko svetilište Marija Bistrica, ekumensko Bunarić kod Subotice, ali i posete marijanskim svetinjama u inostranstvu kao i Rimu, Jerusalimu... Neki idu u srpske manastire, a i među katolicima ima onih koji su na hodočašću doživeli čudo.

Bio sam na Tekijama, najviše, najbliže, na subotičkom Marijinom svetilištu Bunarić, bio na hodočašću u Kelnu "Svjetski susret mladih" bio papa. Susret sa semeništarcima, bio sam i u Međugorju [HK1, m, 19 god., učenik].

Bio sam na hodočašću kod Gospe Tekijske, Sv. križ u Vršcu 14. septembra. Uzme se jedan kamenčić. Bio sam u Međugorju, u crkvi Sv. Petke. U Međugorje peške i Vršački breg. Prvi put sam čuo od mog župnika u Gradištu, ide negde se u avgustu. Josip Matanović, pola Bugarin, pola Hrvat kaže "ja sam svoje zvanje izmolio na Tekijama". Majka, iako Bugarka, mu je usadila, rekao da će kad god bude mogao da dođe da se zahvali, tamo su mnogi ljudi ozdravili, prohodali, mnoge štake su bile u crkvi. To su sklonili. Zašto ja da ne izmolim svoje zvanje, da imam svoje parče leba. Ja se smatram Vojvođaninom, prebacio se, tu mi je Gospa Tekijska pomogla, i to je čudo. Na Tekijama sam sam sreo čoveka, koji mi je olakšao oko administracije. Mogao i o. Lepold da mi pomogne. S njim me upoznao drugi sveštenik, i taj mi je pomogao... [HK2, m, 28 god., student].

Išao sam u Međugorje nekoliko puta. Moj otac je rođen tamo. I kad sam išao kao mali i prosle godine poslednji put. Razlika -mogu spolja što se vidi. To je bilo siromašno mesto u hercegovačkom kršu, ljudi živeli od duvana, vina, zemlje. Sad je turističko mesto, dolaze milioni ljudi. Da li su se ljudi promenili? Sami meštani su živeli sveto, čisto, skromno. Sad, imam iskustvo rodbine, desi se da brat s bratom ne priča zbog par metara zemlje. Dok su bili siromašni možda su jače vezani, ali to ne treba da umanjuje verovanje u ukazanje Gospe. Videlice nisam poznavao, viđao sam ih, bio sam u njihovoj blizini. Franjevci 3- 4, sad 10 aktivnih, i po 20 svećenika iz

drugih zemalja mise na talijanskom, poljskom, engleskom, 30 ispovedaonica stalno otvorene 24. 06. godišnjica ukazanja, patron- slava Međugorja Sv. Jakov krajem jula ima nekoliko festivala, FRAMA, na Marijanske blagdane. Bio sam u Rimu, Padovi, Firenci, Marija Bistrici, Tekijama 5. avgusta [HK3, m, 36 god, rentgen tehničar].

Bio 2000.-te godine u Rimu povodom 2000 godina hrišćanstva. Bili smo u Loretu, gde je kućica majke Božje koja je preneti iz Jerusalima. Bili smo u Rimu, sveto mesto, u Ajnzidenu, svetište Majke Božje u Švajcarskoj, u Hrvatskoj Marija Bistrica, i u Međugorju prošle godine. Svaki poseban za sebe. Prvo, bili smo opijeni. Videli smo mnogo toga pored Rima, još ni danas nisam uspeo da saberem utiske i Međugorje, još nije priznato, ali na mestu ukazanja se energetski oseti da puno ljudi moli. To je mesto čuda, puno sam se molio za drugo dete, da Sofija ne ostane sama. Posle toga supruga zatrudnela. To se mesto teško može opisati, treba videti tu veru ljudi, ima puno invalida. To je krš- Hercegovina, ljudi na kolenima idu do gore da se mole, to je neopisivo, energija [HK4, m, 36 god., veterinar].

Bio sam na više njih: u Međugorju, Rimu, u Aljmašu, kod Gospe Aljmaške, u Rimu, Tekijama, bilo ih je dosta, ovo su malo veća grupna hodočašća [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Zadnjih 5, 6 godina da nadoknadim propušteno, učestalije idem na hodočašća. Redovno idem na Gospu Tekijsku, najbliže, bio u Ludbregu, misionari Krvi Kristove u čast Sv. Gašpara, u Mariji Bistrici, prošle god u Međugorju. Tamo sam bio i pre 20 godina, više kao turista, sada više kao vernik. I tada sam imao kameru, i video sam ogromni razliku i u tom prostoru i na sebi. Bio sam i u Rimu. Išao sam na predavanje za odrasle kada je pater Mate rekao da spremamo pare, jer na proleće idemo u Rim, krajem aprila. Nismo znali šta će se desiti. Mi idealnije nismo mogli izabrati, bili smo neposredno posle smrti i sahrane prethodnog pape, bili smo na prvoj misi, i na prvoj audijenciji kao zvanice sasvim blizu, zahvaljujući našem nadbiskupu, kod novog pape. Nama su značajnije Tekije, za mene lično, prvi put na Tekije išao sa pater Matom, otvorilo mi je put za Rim. On je pričao o bazilici Rimskoj Santa Marija Mađore iz koje po originalu potiče kopija Gospe Tekijske koju je imao vojskovođa Eugen Savojski. Pomislio sam tada da li ću videti original, i ta mi se želja ispunila. 20. jula 80-te godine sa devojkom išao u Makarsku, posetio Međugorje sa prijateljem koji musliman, drug iz vojske. On mi je predložio, čisto da to snimim za uspomenu. Kad sam došao- druga dimenzija, veliki broj ljudi, ima tu nešto što se događa. Snimio sam kamerom deo te atmosfere, kasnije od rođaka slušao o tim putovanjima, imao želju da idem. Drugi put sam dugo pripremao. Prvo Međugorje je bilo mnogo autentičnije, prostor bliže vernicima, sad marketinški, turistički, biznis. Sad sam više obišao Brdo ukazanja, Križevac, sad izgrađenije, s više sadržaja, ali i mala kapelica može da bude značajnija, autentičnija [HK7, m, 56 god., komercijalista].

Imao sam dobrog brata, kad sam došao iz vojske, dolazim 31.12. u crkvu 67. godine odmah izvadio pasoš, nisam plaćao prevoz, brat mi je platio druge troškove. Od kraja marta, do 15-20 aprila u Sv. Zemlju, bio sam najmlađi, ostali stariji, pomagao sam. Mi smo 5 dana putovali Beograd-Plovdiv, tamo misu, Plovdiv- Istanbul, obišli Plavu džamiju, Sv. Sofiju, službu u francuskoj ambasadi...,do Ankare obišli spomenik Ataturku. Do granice sa Sirijom, išli preko Sirije za Jordan, kroz Bejrut, Damask centar ranog hrišćanstva, Sv. Pavle obraćenje tamo. 5 dan došli u Jeruzalem, samo u arapski deo. Podeljen, obišli samo one delove vezane za Hristov život, Hristov grob. Sv. Franjo išao kod sultana, Via Dolorosa, Križ nosili, Jeruzalemski krst 67. godine, išli u Maslinsku goru, crkvu Sv. Pavla, bili u Jerihonu, kupali smo se u Mrtvom moru, Bugarska, Turska, Sirija, Jordan. Imao sam 26 godina. Išli s Per Mišelom. Taj križni put koji smo mi išli, muški nosili taj križ, hodaš posle 2000. godina tim putem, bili u Betlehemu bazilika zvezda gde se Krist rodio, kad se uđe u crkvu mora da se sagne da Turci ne bi ušli sa konjima. Pevali i ispovedali svoju veru. Bio sam u Francuskoj vozom, u Lizijeu Mala Terezija, spustili se do Lurda, u Marseju, Parizu. Lurd je veličanstven kad 10000 ljudi sa upaljenim svećama pevaju lurdске pesme. Per Mišel, došao iz Francuske - mi da otpevamo pesmu na srpskohrvatskom jeziku. Te 67. godine sa omladinom, U Fatimu 68. godine išao, interesantna crkva. Lurd je već bio mondenski, išli avionom. Fatima ličila na Međugorje, stare žene Portugalke na kolenima idu, imaju pesme, mi doneli tu melodiju u Beograd. Rim hodočašće 68. god. Venecija, Firenca, u audijenciji kod pape Pavla VI sredom pre podne, iz svih grupa po dvoje. Mi iz Beogada, poljubi se prsten, bio sam uzbuđen Pontifeks Maksimus. Rekao sam da smo mi iz Beogradske nadbiskupije, dobio sam privezak i fotografiju. Tekijska Gospa, Turci se uplašili kad je pao sneg 5. avgusta, ima i polumesec i krst. Bio sam par puta vozom, ponesem suhu hranu, prisustvovao službama [HK8, m, 65 god., penzioner].

Sv. Petka na Kalemegdanu, jako draga crkva, u Međugorju bila 6 puta, u Čehoslovačkoj, u Rimu išla Svetim stepenicama klečeći. Padova, San Marino, Firenca, Marija Bistrica, u Crnoj Gori na otoku Gospa od Škrpjela, Sv. Lepolda Mandića. Želela bih u da odem u Asizi i Lurd [HK11 ž, 30 god., fizioterapeut].

Rim, Asizi, Marija Bistrica, na Trsatu, u Osjeku kad je dolazio papa 18 km peške nismo imali gde da se parkiramo [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

Na mnogim hodočašćima, u Međugorju puno puta, u Lurdu na svetskom euhristijskom kongresu mladih, Tekije, Mariji Bistrici [HK16, ž, 50 god., bankar].

Uvek idem na Tekije. Bila sam devojčica kad sam išla sa mamom i sa bakom kad sam imala 10 godina. To je jedna tradicija. Snežna Gospa dobila naziv zbog bitke između Turske i Austrougarke vojske koju je predvodio Eugen Savojski. Turci skrnavili svetinje, uvodili konje u crkvu, onda pao

sneg u avgustu, pa su se Turci posmrzavali. Pjesma „Zdravo Gospo od Tekije čuj nas glas, ne daj da nas dušman bije čuvaj nas”. Mama i baka išle peške dan ranije iz Slankamena, i pjesma uz put, to jedna vrsta pokore, to je bilo naporno, al je bilo lepo. Došlo je doba automobila, to skoro nestalo. I sad idemo prethodni dan bude i procesija, Križni put je bio na crkvi u Petrovaradinu Sv. Roka, sad je tu kod crkve na Tekijama. U Međugorje s mužem i decom, sami išli da obidemo pričali da se Majka Božja ukazala toj deci i rekla jednu tajnu da će se nešto strašno desiti, i desio se rat. Išla sam turistički, u Padovi, crkva Sv. Ante, relikviju videla. Išla u Veneciju, Lurd bih volela videti [HK17, ž, 55 god, prof. fizike].

Bila sam u Mariji Bistrici 10 X, Međugorje, 10 X Gospi Šumanovačkoj kod Brčkog ali pripada Hrvatskoj, bila kod u Sv. Ive u Bosni u Jajcu, i tu sam čuda vidjela. Moja mama se razboljela, javili mi u Beograd da nema od nje ništa. Ja sam uvijek pred Petrovo išla kući, na tatin imendan. Imala sam dobrog šefa, Crnogorac, nije vjernik, ali dobar čovjek. 20 juna 1980. mama primala injekcije, otkazuje onaj jedan bubreg, molile smo zajedno kronicu. Budi se ujutro i kaže „Noćas mi je došao Sv. Ivo iz Jajca, i reko mi da mu dođem- da ću moći hodati”. Nije da joj nisam vjerovala, ali mislila sam jao što ima želju. Ustala i hodala 22. juna smo se spakovale i sjele u voz, bila jedna od Niša djevojka i dva brata i dva ujaka je držali, kad počne i vrisne. Kronicu smo molili, ona još jače. Tu noć -ne daj Bože niko da doživi. Došli, mama ide sama, obišla na koljenima 24.06. oko crkve. Bilo i za opsjednute, oni u crkvi, drugi van crkve. Prozor pukao na sred crkve, mi smo krenuli i sastali s djevojkom opet u kupeu, bila mirna, pokorna, fina djevojka. Njena majka kaže mami mojoj „Znate li zašto je moja ćerka onaklo vrištala”? „Ja nisam vjerovala, ali slavu slavila, ona je odsekla sebi parče slavskog kolača, ja sam joj rekla „dabogda pojela onog nesretnika” i ona je od tada... Išla je i kod hodža, išla i kod katoličkog sećenika, on joj rekao za Svetog Ivu. Trebali bi doći kada je istjerivanje đavola u Beogradu, kod pater Vinkova [HK21, ž, 61 god., penzionerka].

Samo na Tekije idem i u Sv. Petku. 3-4 godine mi se leva noga oduzima, išla na sve preglede. Imala sam oko 80kg, slabila na 58kg, sve što pojedem povratim. Lekar, kućni prijatelj, sve analize odlične sumljao sam da imam rak. Ja ne znam šta je. Posle 3-4 dana drma me muž u snu sam plakala. Sanjala sam detinjstvo, mama u plavoj haljini, kaže da ide kod zubara, „bole me zubi, da mi ne udare na kosti, idem da povadim”... prekid sna. Sutradan lekaru - toga se nismo setili. Bili su mi džepovi kod zuba. Imala sam 4 problematična zuba, ne mogu da hodam, jedva na Tekije odlazim, molitva i zahvalnost što toliko mogu. U avgustu na Tekijama, imam jedno takvo olakšanje, ponesem 1l zejtina i kronicu nosim kao burmu na ruci. Ne znam da molim, tamo sam je kupila i stavila, ne postoji da je neko skine. Olakšanje i zahvalnost što hodam, 5. avgusta bila na Tekijama. U oktobru sanjala, četvrti zub kad je doktor izvadio – gnojav- on je levu stranu totalno do noge paralisao. I sad tupi bol, lekar kaže da treba da prođe onoliko vremena koliko je bolest trajala [HK 24, ž, 70 god., penzionerka].

2 X Međugorje, 3 X Marija Bistica, bila na Tekijama, na Ostrogu. U Međugorju prvi put sa Slavicom u ponoć na Podbrdo. Ja umorna, a ne da idem na brdo, kamen sija se i bodljikavo trnje, oni hoće gore i ona, ona sedi popela se i sedi na rolni. Ne može ja sedim, htela sam da opsujem. Ja dobih neku ludačku snagu, idem u smrt da poginem, od štaka, od nosila ne možeš proć, sve stranci. Vidim Kip slikaju, a zvezde one tako guste pa spustene, ko grožđe. Jedan muškarac moli za tišinu i nemojte sad da slikate. Evo stigla je Majka Božja zahvaljuje se što ste došli i moli vas da molite za mir. Koga ti foliras, ja ne vidim. Vraćamo se natrag, kako da siđem? Imala sam neke sandale klizave, odjedanput ispred mene ruka muška na sebi belu majicu i rolku uz vrat, vrućina 50 stepeni, ja se oberučke uhvatim. Ja sam njim siđem dole. Ne vidim mu lice, iz profila. On pusti ruku, stranac, Italijan. Želim da ga počastim. Ne ja ću vas, šta pijete. Kiselu vodu, nosi dve, i pruža tu vodu meni i njemu. Dođem u sobu i pričam Slavici, ona kaže zato što si posumljala, Majčica ti je poslala andjela da te skine s brda. Taj mladić, to nije normano. Jednu noć sanjam kip Bogorodice, idem u Sv. Antuna i u Bogorodičinu (pravoslavnu), uvek zakasnim. Majka vam se ukazala, da znate da ona misli na vas. Izmolite 3 Zdravomarije.... Majka Božija u Međugorju nije priznata, ceo svet priznao, crkva nije... Tri dana sam bila, samo pijem vodu nisam gladna, nigde taoleta, a toliko naroda. Na Tekije čula o bitki, uvek hladno i kiša pada taj dan, a 5. avgust, hoću da joj se poklonim. Onoliki Cigani idu... [HK25, ž, 70 god., penzionerka].

Da bi videli da li su naši ispitanici tzv. novo vernici ili jer reč o ispitanicima koji su verovali i u doba socijalizma postavili smo pitanje „Da li se više odlazite na hodočašće danas, ili ranije dok je ateistički svetonazor bio dominantan u društvu?“¹⁶⁵ Odgovore koje smo dobili iz dubinskih intervjuua sa otvorenim pitanjima smo klasifikovali u 3 kategorije: 1. Danas više idem na hodočašća, 2. Ranije sam više odlazio, 3. Podjednako.

Da danas više odlaze na hodočašća odgovorilo je 7 HP (1m:6ž), ranije je odlazilo 7HP (3m:4ž), a 4 hodočanika (3m:1ž) kažu da su podjednako išli nekada i sada. Ovi odgovori pokazuju da imamo, hodočasnike koji su veru iskazivali javno i kada to nije bilo poželjno, ali ima onih koji su se kasnije priključili bogotražiteljstvu izraženom kroz posete svetim mestima. Naravno, to zavisi i od životnih okolnosti svakog ispitanika. 8HK (3m:5ž) kažu da danas više odlaze na hodočašća, 5 HK (2m:3ž) je ranije odlazilo više nego sada, podjednako nekada i sada 6 HK (2m:4ž).

¹⁶⁵ Neki ispitanici su bili suviše mladi da bi odgovarali na ovo pitanje.

Pravoslavci

1. Danas više idem na hodočašća

Danas više, nekada spolja nisam praktikovala [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

Danas, prilike su drugačije, lakše se ode, pristupašniji manstiri i zbog puteva [HP20, ž, 58 god., andragog].

Mi danas više, promena naših životnih stavova i vrednosti, mi da prebrodimo naše porodične probleme i muke, trudili smo se da doprinesemo širenju pravoslavlja. Moj muž je držao predavanja i u manstirima i u javnom životu. Tražimo donatore za manastire, to je vid i našeg rodoljublja [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

To su životne okolnosti, sad imam više vremena [HP22, ž, 63 god., penzioner].

Sada više. Tada nije ni bilo, 87. god. ta nevolja (muževljeva bolest) počela. Borba za život 5 godina [HP23, ž, 65 god., penzioner].

Sad mogu više da idem nego ranije. Od 91 god. sam u penziji [HP24, ž, 73 god., penzioner].

2. Ranije sam više odlazio

Ranije sam više odlazio, sada sam prezauzet ovozemaljskim poslovima [HP5, m, 49 god., fizičar].

Kod mene je to više lično vezano za moj duhovni rast. U 26 godini krštenje, venčanje, dete. Tada sam imala veću potrebu. Sad sam našla smirenje, manje [HP14, ž, 44 god., pedagog]

Meni je to lično, dok sam bila u fazi intenzivnog bogotražiteljstva, ja sam 1991. god. krštena, tad sam tek krenula [HP16, ž, 45 god. veroučiteljica].

Ranije više, zbog bolesti kasnije manje [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

3. Podjednako

Isto. Promena u intenzitetu mog odlaženja na hodočašće, nije bila uslovljena društvenom paradigmom, nego ličnim potrebama. Dok sam bio mlađi, išao da mi bude lepo, sad podvig. Deca bliža Bogu nego mnogi koji su pročitali milion knjiga. Pokojna baba, 1915. godište, pričala mi je da je išla pod Ostrog posle Drugog svetskog rata. Posle ratova ljudi idu u manastire, da traže orijentire, „bez nevolje nema bogomolje“. Bio sam u Đunisu, ženski manastir, kod Kruševca, pomagao -sekao sam živu ogradu. Ljubazne

monahinje, svaki čovek koji veruje, ima to iskustvo prisustva svetitelja [HP4, m, 37 god., filozof].

Sad imam više mogućnosti, ali smo išli i tada moj muž i ja i deca. Ovo posle organizovano autobusima, ali je to uravnoteženo [HP25, ž, 75 god, penzioner].

Katolici

1. Danas više idem na hodočašća

U to vreme ne, nije bilo ni mogućnosti do 2000, posle da. Imamo u planu Tekije [HK4, m, 36 god., veterinar].

Ranije nisam odlazio, sad u Bugorskoj Trnovo, gde je Sv. Sava bio sahranjen. Pevao sam 10 god. pri hramu Sv. Save, u Oktoih, u 5 horova pevam; u jednom ekumenskom [HK10, m, 65 god., penzioner].

Više danas, onda nisam ni razmišljala [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

Malo sam prekinula kad sam završila studije. Nećes dobiti posao u školi nisi komunista, decu nisam krstila, nekoliko godina nisam išla. Ja sam obožavala da idem u školu, zašto bih ja tog Marksa obožavala, ceo svet veruje u Boga? Ali je to tada bilo tako, decu sam krstila tajno, baka me svaki dan opominjala, preplašeni, već su bili velika deca [HK17, ž, 55 god, prof. fizike].

Nisam mogla da odlazim, jer sam imala bolesnu devojčicu, nikad mi nikad niko nije branio da idem u crkvu, i u školi su svi znali i na poslu [HK19, ž, 59 god., penzionerka].

Sada sam slobodna posvetila sam se crkvi i Bogu [HK25, ž, 70 god., penzionerka].

2. Ranije sam više odlazio

Onda sam više išao, onda sam se oženio. Do 30-te što sam video video sam, posle žena ne radi , 1, 2, 3 dete [HK8, m, 65 god., penzioner].

Ranije, jako sam troma postala [HK18, ž, 58 god., penzioner]

Ranije sam mnogo više odlazila, kad sam upoznala pravoga Isusa, ja sam samo letela, bila sretna [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

3.Podjednako

Podjednako, možda sad manje vremena imam [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Nema razlike. Nekada u Mariju Bistricu na Veliku Gospojinu, oko 400.000 ljudi, u novinama da je bilo 100.000. Sad upola manje [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

2.7.2. Primarni motiv odlaska na hodočašće

Koji su primarni motivi odlaska na hodočašće? Odgovore koje smo dobili iz dubinskih intervju sa otvorenim pitanjima smo klasifikovali u četiri kategorije:

1. Duhovne potrebe
2. I duhovne i materijalne potrebe
3. Materijalne potrebe
4. Ne izdvajaju primarni motiv za odlazak na hodočašće

1.a Duhovne potrebe pravoslavci

14 hodočasnika pravoslavaca (5m:9ž) kao primarni motiv svojih putovanja navode duhovne potrebe. HP muškarci su kao primarne razloge navodili duhovnu obnovu, unutrašnju želju ili potrebu, molitvu i zahvalnost Bogu. HP žene idu na hodočašća zbog usavršavanja, dve zbog traženja mira, bogotražiteljstva, dve radi za(dobijanja) Božje blagodeti, dve navode kao primarni motiv poklonjenje svecu.

Glavni motiv je moja unutrašnja želja, pre svega duhovni motiv. Ne idem da razgledam građevine, to mogu preko TV-a da vidim. Bili smo na moru, ali nije mi bilo usput, kružili smo 100 km [HP2, 26 god. pravnik].

To je jedna unutrašnja potreba da se posete sveta mesta. Posetom tih svetih mesta čovek može da se preobrazi na bolje, po meni, i da drugačije posle toga sagledava svet [HP5, 49 god., nastavnik].

Čista zahvalnost, ogromna ljubav, veliki dug prema Hristu, Bogorodici i svetiteljima. Idem da se zahvalim, dobio sam nešto što je malo ko dobio [HP7, 54 god., domar].

Prvenstveno zbog molitve i da se poklonim moštima. Volim da vidim sve to, i da se pomolim se Bogu u drugim svetinjama, i da se poklonim moštima svetitelja [HP12, 29 god. administrativni tehničar].

Svest o tome, da je tamo prisustvo tamo Božje balgodeti jače, i da ću se bolja vratiti [HP18, 55 god., nezaposlena].

Nikad nije turizam. Ljubav i prema svetitelju i tradiciji, ali ja u svemu vidim Gospoda, oni (sveci) su tu da Njega mole [HP25, 75 god., penzionerka].

1.b. Duhovne potrebe rimokatolici

U istom broju kao i pravoslavni, 14 hodočasnika rimokatolika (HK u daljem tekstu) (4m:10ž) navode kao primarni motiv duhovne potrebe. Muškarcima je važna duhovna obnova, molitva, žene ističu bogotražiteljstvo, produbljenje vere, obraćenje, zavet, strahopoštovanje i zadobijanje Božje milosti.

Bog je svuda oko nas, sveprisutan, ali postoje mesta koja su posebno odabrana bilo ukazanjem, pre svega, Bogorodice, koja su duhovni i energetski centri naše planete [HK4, 36 god., veterinar].

Primarni motiv je molitva. Uvek sam imao iskustva da tamo gde je puno ljudi, puno vernika, veće prisustvo Duha Svetoga. Primer, nisam otišao u Međugorje radi čuda ukazanja Gospinog. Ali, samo mnoštvo onih ljudi koji se mole, onaj zaziv Duha Svetoga, to je najmilije, traže molitvu, zauzimanje za njihove duše. Ima ljudi koji svake godine dolaze iz zaveta, oni su obećali da će dolaziti svake godine radi nečega. To je za njih jako velika stvar, doživeli su jako veliko iskustvo. Nije molitva samo kao traženje, kao potreba, ima puno molitve zahvaljivanja. To je jako prisutno na Tekijama. Ja nisam išao kao dete, jer kad sam ja bio mali, iz mog mesta ljudi su išli tamo pešice 35 km, uz pevanje crkvenih pesama, uz molitvu, mnogi su išli bosu. To je starinski vid hodočašća- hodaš i častiš Boga, skrušeno u molitvi i pesmi Bogu [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Približiti se Bogu, davati sebe maksimalno, ne samo na hodočašću nego i u životu. Nekad smo umorni, setiti se da je Isus dao život [HK11, ž, 30 god., fizioterapeut].

Da se produbi vera. Kao kafa da se rasanimo, molitva na svetom mestu, mestu molitve, gde je vertikala veća nego negde drugde [HK13, ž, 42 god., prof. italijanskog].

Nešto jako, niko ne može otići prazan, niko ne može da se vrati bez onog iskustva Duha Svetoga. I sam Isus je rekao „Gde su dvoje i troje sabrani u moje ime, ja sam tamo“. Gde su hiljade ljudi, jedno druženje, zajedničko iskustvo molitve, ima raznih dešavanja, raznih zgoda. Tekije, interesantno mi je koliko je ljudi spremno na manje ili veće žrtve, da idu u Tekije pešice, da borave napolju, da u neadekvatnim uslovima spavaju. Velika ljubav prema Bogorodici, svako je na svoj način poštuje. Sa kakvim velikim potrebama ljudi dolaze. Ima bolesnih, nepokretnih, koji su izgubili nalmilije..

2.a. I duhovne i materijalne potrebe pravoslavci

6 HP (3m: 3ž) su kao primarnu motivaciju odlaska na hodočašća pored duhovnih, naveli i materijalne potrebe (komunikaciju, zajednicu, međusobno upoznavanje, druženje, upoznavanje naše kulture, istorije...).

Najdublji motiv je podvig i borba sa sobom. U Dečanima se monasi odnose kao da su svetitelji živi „Ne brinite Sveti Kralj sve dočeka i isprati“. Veliki broj Albanaca koji su gađali grudvama naš autobus, malo neprijatno, ali opet Sveti Kralj nas je sačuvao. Osim podviga koji se provlači kao crvena nit, edukativna, komunikacijska dimenzija. Lepo je druženje, iskustvo s ovom zajednicom. Išli smo i u Vitovnicu, vera je zajedničko delo i luturgija. Tako se ljudi najbolje upoznaju [HP4, m, 37 god., prof. filozofije].

Razni su bili motivi. Na primer za Svetu Goru mi je bilo da vidim to. Slušao sam priče, i želeo sam da vidim kako izgleda. Uvek bih išao tamo, jer je jako duhovno polje, susreti, ambijent. To je izuzetno mesto, i možda meni sad najprivlačnije [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Slušao sam od hadžija i želja mi je bila da idem gde je Hristos hodao, na Hristov grob, i u Getsimaniju gde se molio Ocu da ga mimoide časa. Voleo sam i da vidim naše manastire, našu kulturu. Saborna crkva u Sarajevu bila je druga pravoslavna crkva po veličini. Crkva Sv. Marko, pa ona po veličini. Sad je najveća crkva Sv. Save. Stranci su se divili, naši ne cene. Zanimalo me da pogledam kulturno, istorijsko blago i zadužbine naših Nemanjića [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Sve zajedno. Kad odemo u manastir, prvo odslužimo Sv. liturgiju, pomolimo se svetitelju, poklonimo moštima, ali se posle i lepo družimo, upoznaš nekoga. Bilo je ljudi koji su se tu upoznali i došlo je do braka. Turizam ne, ali jedan lep duhovni i ljudski doživljaj [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Družim se sa ljudima, idem puno na hodočasnička putovanja. Pokloništvo i podvižništvo, da bi se poklonila svetitelju. Oni se mole za nas. Podvig je otići na poklonjenje svetinjama [HP15, ž, 45 god, pesnikinja, prevodilac].

2.b. I duhovne i materijalne potrebe rimokatolici

6 HK (4m: 2ž) je prepoznalo miks duhovnih i materijalnih potreba kao primarnu motivaciju odlaska na hodočašće.

Želja da duhovno napredujem, jačam. Ali volim i da putujem, ne bih da budem neiskren da zanemarim taj segment [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

Unutrašnja potreba duhovna me tera da putujem, kao da nije dovoljno ovo ovde. Poseta samostanu sestara, i to je malo hodočašće. Prvi put sasvim slučajno, hteo sam da vidim sva ta mesta. To kao kad Muju pitate „Jel si čito? Čuj čito – hodo“. U Jerusalimu svaka stopa je sveta [HK8, m, 65 god., penzioner].

Duhovni motiv, ali način susreta s Bogom i zajedništvo s ljudima koji su hodočasnici. U crkvi i u toku radnog dana malo ljudi, ovde se osećate kao velika zajednica [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

Da pametno iskoristim vreme. Želja i zdrava radoznalost da vidim Lurd, da doživim nešto veliko. Da sakupim snage za život, i da ojačam malo u veri [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

3.a. Materijalne potrebe pravoslavci

Samo dve pravoslavne hodočasnice, penzionerke, su kao primarni motiv navele ljubav prema putovanjima, što su najsvetovniji odgovori koje smo svrstali u materijalne potrebe.

Volela sam da putujem, sada mi malo noge popuštaju [HP23, ž, 65 god., penzionerka].

Ja sam putujući čovek, volim sve da vidim [HP24, ž, 73 god., penzionerka].

3.b. Materijalne potrebe rimokatolici

Dva najsvetovnija odgovora kod rimokatolika (1m:1ž) izdvajala su kao primarni motiv odlaska na hodočašće radoznalost, i poštovanje tradicije.

Radoznalost, ako nisi bio tamo, ko da nisi bio u Barseloni na utakmici [HK9, m, 65 god., penzioner].

Tradicionalno, iz poštovanja prema tome. Ako su naši stari poštovali ima razloga da se ide tamo [HK17, ž, 55 god., penzionerka].

Interesantni su bili odgovori troje hodočasnika (2m:1ž) koji ne izdvajaju nijedan primarni motiv. Oni smatraju da je liturgijski momenat svuda isti. Dvoje ispitanika koji su ovako odgovorili, poreklom iz etničko-verski mešovitih brakova, i imali nereligiozno vaspitanje. Sada su to uvereni, praktični vernici, a u svom bogotražiteljstvu žena je upisala Bogoslovski institut i zaposlena je kao veroučiteljica u osnovnoj školi. Treći ispitanik je imao tradicionalno religijsko vaspitanje, višedecenijski prekid u veri, a posle obraćenja često pomaže kao crkvenjak u Beogradu.

4.a. Ne izdvajaju primarni moriv za odlazak na hodočašće pravoslavci

Meni je to idolopoklonstvo. Svaka crkva je sveto mesto, svaka liturgija je sveti čin. Mnogi su doživljavali egzaltaciju na hodočašću, ja nisam [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Meni je taj liturgijski momenat svuda isti. Svejedno gde sam, jedino za kosmetske svetinje imam posebnu nacionalnu vezu [HP9, m, 73 god., fotograf].

Specifičan je put mog bogotražiteljstva. U vreme dok nisam imala neku veru, dok je bilo na nivou religioznosti, češće sam išla na hodočašća. Sad već nije to, sve imamo na liturgiji. Tražimo lični odnos s ličnim Bogom. Vera je traženje od odsutnog prisutno. To imamo i na liturgiji. Ljudi kad toga nisu svesni krenu to okolo da traže. Ljudi to traže magijski. Bogorodica je bila prvi hodočasnik od pravoslavnih hrišćana. Nama zastupništvo svetih uvek treba, oni su već stigli u Carstvo Božje. Nijedan dan u kalendaru nije bezličan. Svaka ikona je kao otvoren prozor, Sv. Nikola je tamo, ne moramo da idemo u Bari [HP16, ž, 45 god, veroučiteljica].

4.b. Ne izdvajaju primarni motiv za odlazak na hodočašće katolici

Jedini hodočasnik rimokatolik koji ne izdvaja primarni motiv za odlazak na hodočašće daje drugačije obrazloženje od pravoslavnih.

Nema primarnog motiva, smatram da ako sam u prilici da odem, treba otići. U Međugorju sam doživeo, bio običan radni dan, bile su hiljade ljudi. Oseti se pozitivan naboj, oseća se u vazduhu, i to je čudo za mene (HK6, m, 55 god., turist. tehničar).

2.7.3. Stav hodočasnika o zajedništvu (komunitasu) na hodočašćima

Analiza komunitasa

Da li na hodočašće idete s grupom? Kakav je odnos u grupi? Odnos zajednice i druženja ili skup individualaca? Odgovore koje smo dobili iz dubinskih intervjua sa otvorenim pitanjima smo klasifikovali u četiri kategorije:

1. Ima komunitasa,
2. Kako kad – na nekim hodočašćima dolazi do zajednice, na drugim ne;
3. Nema komunitasa, i
4. Nemaju iskustvo putovanja s grupom.

Od 50 ispitanika skoro polovina (24) smatra da ima komunitasa na hodočašćima na kojima su oni učestvovali. Da se na nekim pokloničkim putovanjima stvara komunitas, dok na drugim izostaje kaže 14 hodočasnika. Zbirno, više od tri četvrtine (38) hodočasnika ima iskustvo komunitasa na hodočasničkim putovanjima. Osmoro ispitanika je odgovorilo da nema zajednice među hodočasnicima u grupi, a svega 4 da nema iskustvo grupnog putovanja. Oni hodočaste sami, s porodicom i najbližim prijateljima. Da na nekim hodočašćima dolazi do komunitasa, a na drugim ne smatra podjednak broj hodočasnika obe konfesije: 8 pravoslavaca (3m:5ž), i 8 katolika (2m:6ž). Žene su u oba slučaja daleko brojnije. Da na hodočašćima nema komunitasa smatraju 2 pravoslavna hodočasnika (1m:1ž), i 5 rimokatolika (1m:4 ž).

1.1. ima komunitasa

Pravoslavni hodočasnici nadpolovično, 13 (5m:8ž) smatraju da ima zajednice u grupama. Hodočasnici katolici ispodpolovično smatraju da dolazi do komunitasa- 10 (7m:3ž).

1.1.a ima komunitasa, hodočasnici pravoslavni (HP):

Idem s grupom. Taj Prizren i ta iskušenja, strah i strepnja zbog provokacija Albanaca, to nas je zbližilo [HP1, m, 22 god, student].

Od turističke grupe koja otišla u Grčku, nas 10 je išlo na Hilandar. Otišli smo kao skup individualaca, a vratili smo se kao zajednica [HP2, m, 26 god., pravnik].

Išao sam grupom u Svetu Zemlju i u posetu Kosovu, Pećkoj patrijaršiji, manastiru Deviču... Nisam poznao nikoga, ali sam osetio zajedništvo zahvaljujući o. Atanasiju koji je činio tu grupu homogenom. U okviru cele grupe postoje neke mikro zajednice koje funkcionišu [HP5, m, 49god. nastavnik].

Kao zajednica idemo, to je sabornost. Imamo zajedničke molitve, spavamo u istim prostorijama. Dešava se da neko ide i turistički. Naš vozač s kojim smo putovali u Bugarsku tradicionalno veruje, ali je i on na početku putovanja i na kraju putovanja bio potpuno drugačiji. U jednom momentu, i on počeo da peva sa nama [HP11, ž, 25 god. studentkinja].

1.1.b. ima komunitasa, hodočasnici katolici (HK)

Druženje, ako i ode neko kao individualac, ne može da bude takav, ponese molitva, pesma, druženje. Bog i ne može da se slavi sam [HKm5, 45 god, poslastičar].

Najviše volim da idem s grupom. Idem s ljudima s kojima se srećem u župi, ali tek se na hodočascima zbližavamo. Izuzetno zajedništvo na putovanjima. Mnogo pozitivne energije, žele da pomognu, upute...[HK7, m, 56 god., komercijalista].

Apsolutno dolazi do komunitasa, u Rimu smo svašta doživeli, zbližili se neminovno [HK12, ž, 34 god., kustos].

1.2. kako kad

1.2.a. kako kad - pravoslavci

Išao sam s grupom. Nešto između. Bilo je raznoraznih dogodovština, mešan sastav hodočasnika: rimokatolici, pravoslavni, protestanti... ekumenski. Dva miliona ljudi tada je napunilo Rim [HP3, m, 27 god., profesor].

Zависи ko organizuje, ko je vođa puta. Kad o. Radivoje organizuje to je jedna zajednica, kad neko drugi, ne znaš ni kuda ideš ni gde si bio [HP9, m, 69 god., fotograf].

Velike svetinje donose i velika iskušenja. Najčešće u početku negativni osećaji, nemanje elementarne ljubavi za druge, kulture u jelu, spavanju, u zajedničkim prostorijama. Istomišljenici su najveće blago [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

1.2 b. Kako kad - katolici

Zavisi, 2000. godine bila je zajednica, bilo je i šala i svađa, i svega što uz to ide. Išli su samo mladi. A sad u Međugorju išli su ljudi različitih godišta, bukvalno svako za sebe. Stariji idu sporije, oni imaju drugačije zanimacije, mi mladi druge [HK4, m, 36 god., veterinar].

Smeta mi taj individualizam, ovih zadnjih godina išla sam s o. Matom. On je relativno duhovan, ali je istovremeno puštao slobodu. Išli smo zajedno na Križevac, videla se razlika u godinama, ali smo se preko molitve spojili i njegove (*sveštenikove*) karizme [HK13, ž, 42 god., prof. italijanskog].

Kada smo putovali u Karmel Brezovicu bila je zajednica, kada smo išli u Marija Bistricu bio je skup individualaca [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

Zavisi ko vodi hodočašće. Hodočasnici su različite veroispovesti, obrazovanja, s kojim ciljem idu, različitih godina. Tu i tamo desi se neki mali incident, ali uglavnom je pobožno, molitva. Zadnjih godina idemo u malim grupama, lakše se uskladi, baš zbog godina, jedan brži, drugi sporiji, jedan hoće ono da vidi, drugi nešto drugo, ali sve zavisi od vodiča [HK19, ž, 59 god., penzionerka].

1.3. nema komunitasa

1.3.a nema komunitasa -pravoslavci

Najčešće ide svako za sebe [HP4, m, 37 god., filozof].

Ništa mi hodočašće ne znači posebno. Nije mi važno s kim idem, s grupom, sama ili s porodicom [HP17, ž, 52 god.,domaćica].

1.3.b nema komunitasa -katolici

To je vezano za moju ličnost, ja sam individualista, potrebna mi je dublja molitva [HK16, ž, 50 god., bankar].

Zamaraju me grupe. U Svetu zemlju išla sam s nemačkom grupom. Samo formalno -dobar dan ... [HK18, ž, 58 god., penzioner].

Idem s grupom, ali nerado, to me dekoncentriše ili me neko nešto pita, da jedemo, da pijemo kafu, Kad idem sama onda se potpuno koncentrišem [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

Neki ispitanici, po dvoje iz obe konfesije, na hodočašća idu sami, s porodicom, ili najbližim prijateljima, nikada s grupom.

Generalno, skoro da nema razlike u odgovorima ispitanika u odnosu na konfesiju, pravoslavci i katolici su davali veoma slične odgovore. Jedan od razloga je što među ispitivanim hodočasnicima preovlađuju uvereni, praktični vernici. Ovo nisu većinski vernici u Srbiji, naprotiv reč je o manjinskim ucrkovljenim vernicima.

2.7.4. Preobražavalački potencijal hodočašća

Da li dolazi do promene kod Vas na hodočašćima, i da li se to odražava na vaš svakodnevni život. Kako. Svedočenje ... Religijsko iskustvo hodočasnika (O svom životu, obraćenju).

Skoro svi pravoslavci hodočasnici smatraju da dovazi do promene na hodočašćima 24HP (10m:14ž). Samo jedna hodočasnica je bila uzdržana.

Pravoslavci

Da, da, naravno, promeni to čoveka. Sad to posle Hilandara gde sam se budio u 4 ujutro. Neke stvari ostanu duže, neke prođu, ali ostane sećanje. Čovek ode da celiva mošti, to će ga promeniti. Možda je to za velike grešnike neka velika promena, za druge samo ga produbljuje u veri... Kad sam se obratio? Po mojoj slobodnoj proceni dosta sam učio, iznad proseka, informatiku, to me je interesovalo. Tu su se po glavi motale neke stvari, zašto ovo, zašto ono? Ili pogledam neki film, čujem neku pesmu. Sinatra, I did it my way, vidi se tragedija, šta vredi sve kad će da umre. Nije bila neka velika kriza, polako me Bog spremao. Roditelji se malo uplašili, otac pogotovo, majka lakše shvatala, tradicionalni vernici, ali uglavnom nisam imao problema. I oni sada prihvataju veru drugačije [HP1, m, 22 god., student].

Osetim sigurno, čak više osetim kad se vratim kući. Tamo (*na hodočašću*) se osećam čudno, još više osećam kad se vratim kući. Sigurno se prožima i u svakodnevni život svaki put i kad izađem iz crkve, ja se osećam bolje osećam, pa sam bolji i prema drugim ljudima [HP2, m, 26 god., pravnik].

Dode do promene. Obogaćen iskustvom vere zadobijem blagotat, jer napravim podvig. Nisam sklon da govorim o kliku, metanoji, preobražaju. Ja sam se kao ličnost razvijao, jer od malih nogu imam to iskustvo. Najradosniji praznik Božić, a suštinski je Vaskrs najvažniji. Ja imam lično iskustvo iz pesme „Pretpazničko veče“ [HP4, m, 37 god., filozof].

Da, jako velika promena, u duhovnom ja sam pod utiskom mesec dana. Pogotovo kad se vratim sa Ostroga, takvu blagodet imam u sebi da ne mogu da objasnim. To treba doživeti [HP7, m, 54 god., domar].

Uvek dolazi do promene. Mi smo vođeni od Boga kad idemo na hodočašće, Njegovim nevidljivim promislom kao da idemo u neku višu školu, idemo na put da bi doživeli shvatili i onda se promenili. To nije samo sa mnom slučaj, već sa svakim. Posle svakog hodočašća čovek je drugačiji. Znam slučajeve da su posle odlazili u monahe, menjali drastično život. Ja lično ga ne zaboravljam, jako utiče na mene. Klik 83, 84, 85. godine nije bilo odjedanput, to je bila serija događanja raznoraznih, imao sam tada seriju neobičnih snova i susreta. Jedan od ključnih susret sa Starcem Kasijanom, susret u Studenici. Nije jedno presudno, to ide jedno za drugim, serija, splet doživljaja. Knjiga o Staracu Siluanu izašla tada, mnogo mi je značila, uz Lestvicu jedina, ne mogu da kažem presudna. Ne pokreće čoveka jedan doživljaj. Bog promišlja, gura nas sa svih strana ne bi li se osvestili. 88. god. počeo sam da idem kod o. Tadeja. Čuli samo za njega, išli smo da ga vidimo. Susret koji mi je promenio život, susret sa čovekom koji je različit od svih, koji je druga dimenzija koja je mene zapanjila zato sam se i vezao. Išli smo često, svake nedelje skoro, imao je odgovor na svako pitanje, a nije imao škole. Bio je načitan duhovne literature, ali nije to bilo nagomilano znanje...[HP8, m, 61 god., stomatolog].

Stalno dolazi do promene, sazrevam. Prvi put intezivno kad sam pročitao knjigu, za mladog čoveka izuzetna, Žarka Gavrilovića *Pogled u večnost*. Posle jedan period kafane, ženidba bez braka, dođem iz kafane i svratim u crkvu. Ovde došao novi sveštenik koga sam poznavao. Nisam ga video 30. godina. Nešto se prelomilo u meni, ispovest. Posle sam išao u hram Sv. Marka [HP9, m, 69 god., fotograf].

Dolazi, ali desi se da se u trenutku sve zaboravi. Na mene Beograd destruktivno deluje, idem u ludnicu. S jedne strane mi odgovara, a s druge strane nepokojstvo kad uđete u gradski prevoz, a opet nekad u zanosu po 10 dana me drži, ili kad se setim opet [HP11, ž, 25. god., studentkinja].

Osećam radost u srcu definitivno, prelepo. Daje mi snagu okrepljenje, daje mi nadu, krilca i onda mogu više da podnesem jedno vreme [HP16, ž, 45 god., veroučiteljica].

Velike promene, budi se svest, čovek se oplemenjuje. Klik to je bilo kada sam se krstila. Tradicionalnih i nacionalnih pobuda nisam imala, 85-te god. postepeno za mužem koji je krčio duhovni put, a ja verovala da je to ispravno i dobro, a onda i sama sve više išla tim putem [HP18, ž, 55 god., domaćica].

Imam osećaj da se smirim i da se iznivelišem [HP20, ž, 58 god., andragog].

Lepo se odražava, kad ne idem dugo loše se osećam. Ja se pomolim Bogu i uvek kažem da me opomene ako nešto zgrešim. Ako se razbolim, preispitujem se šta sam pogrešila [HP24, ž, 73 god., penzioner].

Osetim da me to učvrsti, oplemeni. Imala sam pauzu ranije sam samo slavila slavu, to se pretvorilo u banket [HP25, ž, 75 god, penzioner].

Samo jedna hodočasnica rekla da nema poseban odnos prema tome.

Ne, nemam poseban odnos prema tome [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

I kod hodočasnika katolika skoro svi dožive promenu kad odu na hodočašće, što se manifestuje kao raspoloženje, radost, punoća, preporod, smirenje, ispunjenje, polet, snaga.... Na žalost, i pored uticaja na svakodnevni život, to raspoloženje nije lako zadržati- gubi se, ali ostaje sećanje i želja na se opet ode na sveto mesto.

Katolici

Nemoguće da čovek ništa ne oseti, svako nešto oseti, kod većine se brzo izgubi, ali ako je osoba čvrsta, karakterna, neće dozvoliti da taj osećaj ispari, nestane. Tada sam pun poštovanja i ljubavi prema drugima [HK1, m, 19 god., učenik].

Dolazi, bolje sam raspoložen, radostan, osećam puninu [HK2, m, 28 god., student].

Naravno molitve su tamo još jače, intenzivnije, vraćam se kao preporođen, imam želju da opet odem. Počeo kao tradicionalno, onda se to produbilo i postalo način života u braku [HK4, m, 36 god., veterinar].

Uvek dođe do pročišćavanja, kad dođem kući mislim da je sve lakše, da je sve moguće, da ću svima moći da praštam, da ću moći da prihvatim, da nikakva teškoća neće moći da me spreči da budem s Bogom. Traje jako kratko, čim naiđu teskoće, iskušenja, ali i drži, trgnem se u situacijama „ne može to tako“. Klik. do 26, 27 godine- kad je bio Ivančičev seminar u Beogradu. Moto seminara je bio „Susret sa živim Bogom“. Ranije sam odlazio u crkvu tradicionalno, jer je to ispravno, što sam katolik, mislio sam da je to to. Kad sam otišao na seminar koji je trajao skoro 4 dana, nisam smatrao da je Bog živ, da mu se možeš obratiti kao prijatelju, da je daleko, da nema vremena za mene. I pored sve svoje poučenosti nisam imao iskustvo žive vere. Život mi se okrenuo za 360 stepeni, moj život se promenio. Shvatio da s Bogom mogu komunicirati, da ga mogu zvati Ocem, susret u Sv. pričesti, toliko jak osećaj, iskustvo susreta s živim Bogom ništa ne može poljuljati. Na drugim seminarima više darivanje za druge, da i drugi imaju iskustvo, to nutarnje iskustvo. Praksa seminara da se iskusniji u molitvi mole za uspeh tog seminara da Boga susretnu i drugi, i za prisustvo

Duha Svetog, na seminaru, i tako obilato dobijaš toliko milosti, iskustava, a ne moliš se za sebe [HK5, m, 45 god., poslastičar].

To su vrlo uverljivi i duboki doživljaji i ne može da ne ostavi dubok trag u životu čoveka, utvrdilo me u veri. Video sam nešto o čemu se pripovedalo [HK8, m, 65 god., penzioner].

Ono što sam slušao, ja sam želeo da vidim šta ću ja da doživim od toga. Osetio sam neki mir u duši, spokojstvo. Ostavi to traga i u porodičnim odnosima, s decom, ženom, u odnosima na poslu. Dolazi do raznih problema, čovek to filozofski primi [HK9, m, 65 god. penzioner].

Sigurno. Mnogo puta Bog što više čoveku da, onda više traži. Kad se čovek vrati, posle jakih hodočašća, vežbi, zapadne u teskoće ili na poslu, ili se sukobi s nekim. Ja se trudim da oprostim svakome, i da se to reši. Sad se osećam kao da sam bila na nebu, treba malo da se spustim. 20 dana sam bila. Prvo sam bila u Međugorju, bili su mladi iz celog sveta, festivali 6 dana. 18.-ti međunarodni festival mladih iz 59 zemalja, 500 svećenika koncelebrirali, 50.000 mladih kroz molitvu, pesmu, svedočenja. Papa dao temu Isusove reči „Ljubite jedni druge kao što sam ja vas ljubio”. Tamo nisam, ali jesam u susretima mladih „Križ je tajna mog života”, objavljeno u majskoj Blagovesti [HK11 ž, 30 god., fizioterapeut].

Produbljuje se duhovnost, susret s Bogom i vernicima, čovek se zaista udubi u sve. Klik. Prakticirajući sam vernik, počela nešto pre nego što je počeo rat. Osećaj nesigurnosti, zbog rata ta atmosfera. Samo u obliku nadahnuća, priliv energije, i kad se vratim iz crkve sve je lepše, i traje, traje... [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

Da, to je Božja milost kada dolazi na bolji način nego što smo mi mogli da zamislimo, daje kontakte, rešenja, otvaraju se novi putevi. Ja sam bila tradicionalni vernik, do 30- te godine, do seminara Tomislava Ivančića iskustvo duha, jednostavno osetiš da imaš dušu, to je spona s Bogom. [HK16, ž, 50 god., bankar].

Da. Mir Božji uđe u mene i sigurno dobijem više nego što sam tražila. Prvi put sam otišla pred smrt ćerke, Bogorodica da me pripremi. Drugi put sam išla posle smrti svoje devojčice Dijane da zahvalim Majci Božijoj. Međugorje je blagoslovena zemlja, to je osećaj da smo svi braća i sestre, nema muslimana, katolika, ateista, svi veruju u jednog Boga. Taj mir, radost koji se oseća, miris neba, kao što je rekla Milica, slepa. Nema svađe, samo osmehe na licima, da što pre stigneš na ta mesta molitve. 3 sveta mesta, crkva, posvećena Sv. Jakovu, Crnica ili Podbrdo, gde se Majka Božja ukazala deci i Križevac, brdo 700-800 metara na kome su žene 1933. godine iznele materijal da naprave krst i u zahvalu što je Gospod sačuvao vinograde, muškarci na pečalbi, sa Križevca se vidi i more kad nema magle. 81. godine na TV novinar Milenković otišao tragom priča. Ateistički voditelj intervju s Marijom Pavlović. Ja moju Dijanu držim na rukama. Pita je, je si li ti

zaljubljena? Jesam, u Isusa Krista. Tada sam poželela da idem. Išla 1990, i imala viđenje. Imala sam jednu dobru ispoved tada sam sama bila. Križevac brdo za 2 h kada sam se vraćala, umorila se. Posle stalo odavde se nije išlo, ponovo 2003. godine, prvo na ekumenski skup u Sarajevu, tamo bila Marija- Dragica, pomogla mi oko Milice, da je vodim na Križevac. Opet predivan osećaj, išla sam još 10- tak puta. Jedan italijanski umetnik napravio kip Isusa uskrsnulog i kao otisak groba. To je plato kad je uzvišenje Sv. križa, crkva kao barka Nojina. Zadnjih godina mirotočivo ulje teče, sa boka Isusa, maramicom skupljaju. Na kraju mise blagosiljaju se bolesnici koji leže velikom hostijom koju dva čoveka drže [HK19, ž, 59 god., penzionerka].

Ja kad idem na hodočašće kad se vratim ja bih lebdila, dođem ko leptirica. Radosno pričam mužu. Kad smo mi izašli iz kuće, četvoro djece ga isterali, mama (njegova prva žena) im je umrla. Upoznavanje, on je dobio pre 19 godina da ide u banju, ja sam otišla tamo preko preduzeća. Sastavila nas jedna katolkinja. Ja sam otišla u Niš u crkvu, on došo u crkvu za mnom. Ni ime mu nisam znala. Kasnije su prihvatili. Njegov sin tu noć sanjam, 1. oktobar pre deset godina, Braco pada u provaliju, ja ga držim za desnu ruku, otac za levu ruku. Išla sam u Suboticu na hodočašće Sv. Terezi od Isusa, ispričam mužu san, da javi Braci da se čuva. Došla sam uveče, otključam, muž plače „Ružo, moli za Bracu da ostane živ, doživeo je nesreću”. On je bio 26 dana u komi. Ja sam po crkvi plaćala mise, išla u Sv. Petku, zvala moje prijateljice da mole. Došao je svesti u utorak – dan Sv. Ante. Kasnije kad je Karitas davao pakete za vjernike, on je došao da mi preveze paket. Ružo jel smem ući u tuđu crkvu? To je naša crkva, ista. Na ulazu stoji kip Sv. Ante. Ko je ovaj čovek? Ovaj me čovek celo vreme dok sam bio u snu držao za desnu ruku, a Sv. Petka za levu ruku, i vukli su me. U to prišao o. Lepold, Sv. Anto hvala ti! [HK21, ž, 61 god., penzionerka].

Psihičku mirnoću, traje 5, 6 dana i mesec dana pred putovanje kao i pred slavu napeta, nervozna. Kad se vratim, ja sam druga žena [HK 24, ž, 70 god., penzionerka].

Kolač u crkvu nosio sin. Najlepši. I moj muž nosio kolač, jedan je Bog, iako je u Sv. Ante odrastao i ministrant bio. Vodila sam grupe za „Putnik” subotom i nedeljom. Dobila sam internu kvalifikaciju. Pred Temišvarom, pauza izašla sam nespretno ispred autobusa, isčašila nogu, tetivu istegla. Stavljali su mi i živu gumu, lekar predlagao operaciju, godinu dana bandažirana noga. Te godine ja da nosim kolač, Kalemegdan mračan, moraš rano da ideš. Ponela sam sveću, kolač i žito. Došla sam na Trg Republike, videla mladog sveštenika, idem za njim, on 20-30 metara ispred mene. Tamo gde su se trolebusi okretali, nisam videla rupu, takva bol, ali bol radosti. Ispravila sam nogu! Sveštenik u Sv. Petki primetio da sam ja duduk, kako mu dajem kolač, kesu mu dajem... Ali prihvatio je bez reči. Kad sam došla kući rekla mužu. Nema otekline, za popom sam trčala! Ispravila sam nogu, noseći kolač u Sv. Petku. Desi se na vreme da me boli, ali nisam išla na operaciju. Kao leptir, kao ptica, srećna sam nemam reči da vam kažem.

Ja sam uvek svraćala u crkvu, ne gledam čija je, znam da je tu Bog, uđem, ostavim koji dinar [HK25, ž, 70 god., penzionerka].

Samo jedan hodočanik katolik kaže ne oseća bitnu razliku, ne dolazi do promene.

Ne. Pozitivnost postoji, ali nikakva posebna promena. Ljudi očekuju čuda, ja ne, svaki dan imam molitvu, koja nije u klišeu. Ja sam se molio taj dan na tom svetištu, da nisam tamo, ja bih se molio kod kuće. Treba otići, znati, videti, ali i da se ne pretera u svojim željama. U Međugorje ne verujem, ima malo neobične koincidencije da se je to dogodilo pred rat i baš tamo, iz tako pobožnog kraja. Ja sam Hrvat i katolik, ali svi hrvatski generali su iz tog kraja, iz Širokog Brijega, malo čudna koincidencija, ja nešto nisam za [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

2.7.4. Stavovi hodočasnika prema verskom i nacionalnom identitetu

Identitet kao sociološki pojam predstavlja vezu između pojedinca i neke posebne kategorije ili grupe ljudi. On počiva na opažanju istovetnosti i istovremeno podrazumeva razlikovanje od drugih (Dejzings 2005). Višestrukost identiteta znači da svaki pojedinac pripada različitim grupama, prema kojima oseća lojalnost, a koje su važne za izgradnju njegovog identiteta (rodni, religijski, klasni, staleški, profesionalni, porodični, nacionalni itd. identitet). [Da li i kako odlazak na hodočašće utiče na vaš verski i /ili nacionalni identitet?]

Odgovore na ovo otvoreno pitanje svrstali smo u 4 kategorije:

1. Hodočašća pozitivno utiču na verski identitet;
2. Hodočašća pozitivno utiču na oba identiteta, ali je verski primarniji;
3. Hodočašća podjednako utiču na oba identiteta (verski i nacionalni);
4. Hodočašća ne utiču ni na verski ni na nacionalni identitet.

Hodočašće pozitivno utiče na verski identitet bio je odgovor polovine (25) ispitanika (10 HP:15HK). Poklonička putovanja utiču na oba identiteta, ali je verski primarniji reklo je 5 hodočasnika (4HP:1HK). Hodočašća utiču podjednako na oba identiteta smatra 14 vernika (8HP:6HK). Da poseta svetim mestima ne utiče ni na verski, ni na nacionalni identitet mišljenje je 6 hodočasnika (3HP:3HK). Nacionalni identitet nije izdvojio niko od ispitivanih hodočasnika, pa ga nismo ni izdvojili kao posebnu kategoriju. Ovo je bilo očekivano, jer većina ispitanika pripada uverenim, praktičnim vernicima, kojima je verski identitet daleko bitniji.

2.1.a Hodočašće pozitivno utiče na na verski identitet - hodočasnici pravoslavni (HP): 10 HP (4m:6ž).

Verski motiv- ne idem na hodočašća kao Srbin već kao hrišćanin, onda dodam pravoslavni, ali pre svega hrišćanin [HP2, m, 26 god., pravnik].

Nema to veze s nacionalnim, čovek s godinama jača u veri. Sigurno je da se sve jači vraća s hodočašća [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Mislim da je verski identitet mnogo viši od nacionalnog, čak gotovo da nema nikakve veze. Hristos nije Srbin, Grk. Apostol Pavle je rekao da nema ni Jevrejina ni Jelina [HP16, ž, 45 god. veroučiteljica].

Meni snaži verski identitet, snaži moju veru, ne nacionalno. Ako nije čovek, ni Srbina ne prihvatam [HP24, ž, 73 god., penzionerka].

2.1.b Hodočašće pozitivno utiče na na verski identitet - hodočasnici katolici (HK)

15 HK (6m:9ž)

Ja ne volim da mešam nacionalno i verski. Produbljujem veru, saznam nešto novo, da mi odgovor na neko pitanje. Podsticajno je, daje novu snagu [HK1, m, 19 god. učenik].

Verski apsolutno pozitivno, osećam veću prisutnost Boga, više molitve. Ja nisam opterećen time, ali sebe smatram Beograđaninom. Mi jesmo poreklom iz drugih krajeva, ali ja sam ovde rođen, moja majka i otac su ovde rođeni [HK4, m, 36 god., veterinar].

Ja to vrlo razdvajam, skoro da nacionalno nije bitno, nije dominantno. Svi potičemo od istog Oca, nacije su ljudi izmislili. I sam potičem sa šireg evropskog prostora. Verski identitet se pojačava [HK7, m, 56 god., komercijalista].

Hodočašća učvršćuju verski identitet. Domaće vaspitanje utiče na nacionalni identitet, sačuvali smo slovenački jezik u kući [HK8, m, 65 god., penzioner].

Nacionalista nisam. Nekad ne znaju da sam Srpkinja, nekad se uhvatimo politike, ne volim hrvaštinu i ne volim srbovanje. Znam da odreagujem. Daskoro sam se izjašnjavala kao Jugoslovenka, sad kao Srpkinja. Hodočašća jačaju veru, nova iskustva, upoznam prijatelje, hod ka Bogu, molitva jača, čovek se čisti [HK11, ž, 30 god., fizioterapeut].

Užasavam se vezivanju vere i nacije. Identitet u Hristu. Rođena samu braku gde to nije potencirano [HK12, ž, 34 god., kustos].

2. 2. na oba, ali verski primarniji

Hodlazak na hodočašće utiče na oba identiteta, ali je verski primarniji stav je 4 pravoslavnih hodočasnika.

Pravoslavci (4 m)

To je jedno te isto, ali prvo dođe pravoslavlje, pa srpstvo. Odlazak na Kosovo da ostanemo u vezi s našim precima, ali ne tradicionalno, već u organskoj vezi s njima [HP1, m, 22 god, student].

Verski i nacionalni identitet, su u dijalektičkom odnosu. Hodočašće utiče i na jedan i na drugi, ali je primarnija verska komponenta. Ali, ako idem u Metohiju, na Kosovo- to je kolevka naše duhovnosti. Možemo da razumemo snagu jednog naroda, isprepletено je to [HP4, m, 37 god., filozof].

2.3. na oba podjednako

Na oba identiteta utiče podjednako kaže 8 PH (2m:6ž), i 6HK (3m:3ž).

Pravoslavci

Pojačava i nacionalni i verski identitet [HP6, m, 52 god., inženjer].

Žestoko. Sve sam ponosniji što sam pravoslavac i Srbin, i sve se više utvđujem u veri [HP7, m, 54 god., domar].

Te dve stvari su povezane, bliske. Istorijski aspekt, ako idete u Ras, nemanjičke zadužbine, učvršćuje se i nacionalni identitet [HP11, ž, 25 god., studentkinja].

Taj identitet se nadopunjuje. Dobiju se mnoga saznanja o svojoj prošlosti, ili na 800. godina manastira Studenica, to je kao naučni simpozijum, puno se nauči... [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Katolici

Utiče mnogo, u zadnje vreme sve više. Znam ko sam i šta sam verski, ali i nacionalno. Sad mi se otvara taj deo - ja sam Bunjevka. Pripadam onim Bunjevcima koji su državljani Srbije, starosedeooci. Bunjevci su imali važnu ulogu u konstituisanju Vojvodine i Srbije. Moja familija drži taj kurs, za razliku od nekih Bunjevaca koji su hrvatski orijentisani. Vraćam se bunjevačkim korenima [HK16, ž, 50 god., bankar].

Apsolutno utiče na verski, ali nacionalnosti se ne odričem. Idem u dubokom uverenju tamo gde pripadam [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

2.4. Ne utiče specijalno ni na jedan

Poseta svetom mestu ne utiče specijalno ni na jedan identitet stav je 3HPž, i 3 HK (1m:2ž).

2.4.a Pravoslavci

Ja ne osećam da utiče. Ja tu veru imam od kad sam mala. Nacionalni oko Kosova malo, ali nema uticaja... [HP12, ž, 29. god. referent].

Ništa posebno. Bog je Bog za sve nas, ni rasa, ni nacija nemaju veze. Molila sam se kad sam došla u Beograd da sve crkve budu pune kao što je moja u selu [HP17, ž, 52 god., domaćica].

Sveta mesta samo potvrđuju ono što čovek nosi u sebi [HP22, ž, 63 god., penzioner].

2.4.b. Katolici

Ne utiče. Odlazak na hodočašće ne treba da utiče na verski i nacionalni identitet. I da ne odem, ja sam katolik. Možda nisam imao pare da odem [HK6, m, 54 god., turist. tehničar].

Pa nikako. Ja nemam jasno izraženu pripadnost nacionalno i verski. Ja pripadam Bogu. Vrlo retko kažem -ja sam katolik. Ja sam krštena u katoličkoj crkvi to je činjenica, ali sebe osećam kao pripadnika srpskog naroda. Tu sam rođena, odrasla, išla u skolu, ja sebe tako doživljavam zaista [HK15, ž, 49 god., profesor].

Ne utiče to, ja verujem pa verujem. Nacionalno nema šta da menja odlazak na hodočašće. Ja jesam to što jesam [HK17, ž, 55 god, penzioner].

2.8. Stavovi ispitanika prema crkvenoj i narodnoj religioznosti i sujeverju

2.8.1. Stavovi hodočasnika prema crkvenoj i narodnoj religioznosti

Na pitanje „Šta mislite o odnosu crkvene i narodne religioznosti“? pravoslavni hodočasnici samo u dva slučaja narodnu religioznost i običaje vide najpozitivnije (1m:1ž). Oba ispitanika su rođena izvan Srbije, žena je iz Hrvatske, kao dete je bila izbeglica u vreme II svetskog rata, a muškarac je iz Sarajeva (BIH), i izbeglica je iz 90-tih. Radi se o crkvenim vernicima, a ne tradicionalistima koji glorifikuju običaje. Čuvanje narodnih običaja za njih je jednako očuvanju verskog i nacionalnog identiteta.

U Slavoniji, gde sam rođena, živeti u moru katolika značilo je da ljubomorno čuvate narodne običaje. „Bolje da propadne selo nego običaj“, tako se gubi identitet. Ja neću doći drugi dan Vaskrsa na groblje, već idem u sledeći ponedeljak. Celo selo tada odlazi, nose kolače i jaja. Na pobusani ponedeljak¹⁶⁶ niko nije došao [HP23, ž, 65god., penzioner].

Bolje da selo propadne nego da običaj nestane. Zahvaljujući samo našim bakama i dekama u Sarajevu je u vreme socijalizma sačuvano srpsko ime i vera. Bio sam u Sarajevu kum preko 40 puta. Donese baka unuča da krsti tajno, kradom od roditelja. Ti običaji su iz crkve uzeti [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Nešto veći broj hodočasnika pravoslavaca (3m:3ž) smatra da se narodna i crkvena religioznost treba da dopunjavaju, i da među njima nema sukoba.

Treba da se dopunjuju, na način da crkva izgrađuje narodnu religioznost. U crkvi se prepliću sveto i svetovno, duhovno i materijalno. Dedovi, bake su nam preneli lepe, živopisne običaje. U njih je učitana dubok religiozni smisao [HP4, m, 37 god., filozof].

Ranije je bilo nekih dilema, a sada smatram da ti narodni običaji, adeti, moraju da budu prisutni. Narod je takav kakav jeste, možda će se ispraviti kad budu stasali oni koji slušaju veronauku kao deca [HP5, m, 49 god., fizičar].

¹⁶⁶ Osim na zadušnice, pravoslavni se svojih pokojnih posebno molitveno sete na Pobusani ponedeljak. Tokom Velike i protekle Svetle nedelje nije bilo pomena ili parastosa. To je prvi dan kada se ponovo mogu pominjati mrtvi. Odlazi se na groblja da se grob „pobusa“. Za ovu priliku se posebno boje jaja za pokoj duša umrlih, ona se podele poznatima i nepoznatima. Jaja se na grob stavljaju uz reči „Hristos voskrese“! (<http://www.sv-jelisaveta.org.rs>).

Ipak, većina pravoslavnih ispitanika (5m:10ž) nesumljiv primat daju crkvenoj religioznosti. Oni smatraju da su crkvena i narodna religioznost u sukobu, da je narodna religioznost nehrišćanska, preplavljena paganizmom. Čak i neko ko sebe naziva tradicionalistom izjavljuje da nije pobornik narodne religioznosti. Ovi odgovori su ujedno pokazatelj izvesnog rasta crkvenog uticaja, barem u određenom krugu vernika.

Mislim da mi se preterano ne sviđa narodna religioznost. Ima puno paganizama, tako nisam baš zadovoljan time. Uticaj crkve bi trebalo da tu bude veći. Ako se slavi slava 3 dana, bar 1 dan da bude po crkvenim pravilima. Moja slava Sv. Ignjatije Bogonosac je 2. januara, pada u post. Ranije nismo postili, ali od pre pet godina postimo taj dan [HP2, m, 26 god., pravnik].

Između crkvene i narodne religioznosti postoji sukob. Kad mi je svekrva umrla, mnogo saveta „te nemoj ovako, te nemoj onako“. Na tačno 40-ti dan mora da bude parastos – svi su se čudili kako u ponedeljak dajem parastos. Otad tako svi prihvatili. (Ispitanica živi u Vrčinu, pored Beograda). Ili običaj da se ide u petak na groblje, a zadušnice su u subotu. Sveštenik stalno govori nemojte tako [HP19, ž, 57 god., laborant].

Uzroke kolizije crkvene i narodne religioznosti ispitivani hodočasnici vide u ogromnom neznanju naroda. Skoro svi smatraju da je nepoznavanje vere posledica poluvekovne vladavine komunizma. Nekolicina hodočasnika navodi Bogomoljački pokret koji je nastao između dva svetska rata kao vreme kada se narodna religioznost bolje uklapala sa crkvenom. Kao skoro nerešiv problem vernici vide i u nedovoljnom broju sveštenika. Ispitanici smatraju da su sveštenici zauzeti drugim obavezama, i da nemaju dovoljno vremena za prosvetiteljski rad s narodom.

Crkvena i narodna religioznost su u apsolutnoj suprotnosti. Za slavu su potrebni samo kolač, sveća, žito. Crkva ima svoj krug, sve ima svoje zašto, šta je poslušanje, ljubav, zajedničarenje. Mnogi ljudi ne nose slavski kolač u crkvu, ne posti se, čak se i ne pričešćuju „kako svi iz iste kašičice?“. Bogomoljačke pesme su crkvene, jer je narod bio tada drugačiji, imao je poslušanje prema crkvi. Vladika Nikolaj ih je vodio. Tada se u Valjevu svako pričešćivao, postio, imao molitvenik. Nisu im bili potrebni hramovi, imali su zapise... Oni koji su ostali, svi njihovi potomci su crkveni ljudi. Kako do erozije religioznosti? Komunizam posle Drugog svetskog rata. Od komunista do 90-tih godina sve dostupno, svest ljudi se promenila, imali novca, a bez nevolje nema bogomolje... [HP11, ž, 25 god., student].

Sveštenici kažu da je naš narod u hrišćanskom smislu njiva neorana, ne zna dovoljno o svojoj veri. Mnogi razlozi, jedan od razloga je 50 godina ideologije komunizma... Za razliku od katolika i muslimana, moji roditelji nisu imali ni priliku da čuju o veri. Sveštenici su bili u getu, stigmatizovana SPC, onemogućena da širi znanje o veri, tradiciji i predanju. Na to ateizirano mišljenje nakalemilo se sve što je kvazi, surogat: istočni kultovi, stari magijski kultovi, sujeverje, paganština, ideologija. Sve najružnije se čulo o crkvi i kroz sistem obrazovanja. Na selu je kod ljudi sačuvana vera u svog svetitelja. „Znam da postoji Bog, moj deda i pradeda su slavili“. Starice u Crnoj Gori kad pomenu Sv. Vasilija, ustanu. Za njih postoji crkveno i kućno odelo, radno odelo. Hrišćanski odnos sačuvan je u jeziku i narodnim umotvorinama. Pravoslavne obrede ljudi ne znaju, izmešano je sujeverje i magijske tradicije. Čovek je željan duhovnosti, a kad nema prave, tu su lažne duhovnosti. Nije sve negativno. Bogomaljačke pesme su deo sačuvane tradicije Bogomaljačkog pokreta koji je pokrenuo vladika Nikolaj Velimirović, jedan od najvećih prosvetitelja srpskog naroda. On je poučavao narod veri, otklanjao trnje paganštine. Sada bi to vreme trebalo da se vrati, da se narodu približi elementarno saznanje o svojoj veri. U parohijama je potrebno više sveštenika, da se više priđe narodu. Da li sveštenici uspevaju u tome? Sigurno da ne. Ima ih nedovoljno, ima mesta gde se ni Liturgija ne služi. I u Beogradu dok otrče po svim parastosima i vodicama, nemaju vremena za prosvetiteljsku ulogu. To je veroučiteljima prepušteno. Duše gladne prave istine, sve se svodi na nedeljne propovedi. U Rumuniji ima 14, 15 bogoslovskih fakulteta. Druge pravoslavne zemlje vode o tome računa, kod nas je još uvek crkva marginalizovana, i taj cilj ne može da se ostvari [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Skoro svi hodočasnici su paganske običaje vezane za posmrtno običaje navodili kao primer izrazitog sukoba između narodne i crkvene religioznosti. Pored običaja vezanih za proslavljanje slave ili Božić, koji se bezbolnije uklapaju s crkvenim pravilima, običaji vezani za sahrane i pomene su, posebno na selu, i dalje su čista paganska priča. Iznošenje hrane na groblje, deljenje za dušu pokojnika preovlađuju nad crkvenim Pomenima- „obred u pravoslavlju koji se obavlja za dušu umrlog“ (Cvitković, 2009: 326). U mnogim selima se još uvek na zadušnice odlazi petkom, ne subotom, što je običaj koji je nastao, silom prilika, za vreme vladavine Turaka.

Narodna religioznost je šarenilo i nepoznavanje prave religioznosti, jer je i deo paganskih običaja uključen. Protivnik sam iznošenja hrane na groblje, donošenja venaca i cveća. Zna se smisao sveće, vina, žita [HP6, m, 52 god., elektroinžinjer].

Srpski narod je takav kakav jeste, časkom napravi običaj u svom selu. Ja pitam svog sveštenika, oče Aco da mi malo utvrdimo gradivo –Jel treba jelo

na groblje? Patrijarh Pavle je rekao da se ne nosi cveće i venci na groblje, već da se da prilog sirotinji [HP7, m, 54 god., domar].

Narodna religioznost je odvojila veru od ljudi. „To tako treba, valja se.“ U crkvi, na groblju običaji koji nemaju nikave veze s verom. Ili slave Sv. Nikolu s prasatom!¹⁶⁷ To je skrnavljenje [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

Pravoslavni hodočasnici, većinom uvereni praktični crkveni vernici, ukazuju i na nove podele u crkvi koje su prouzrokovane „novinama“ u crkvenom bogoslužnju, prvenstveno Liturgiji. Ovim je, po mišljenju ispitanika, nastala dodatna pometnja u ionako nedovoljno obrazovanom narodu. Liturgija predstavlja identitet hrišćanstva. Najznačajnija molitva crkve, takođe se naziva i Evharistijom- na grčkom znači blagodarenje, osnovnu aktivnost ljudi upućenu Bogu. Vladimir Vukašinović, profesor Bogoslovskog fakulteta (2007, 257-284) piše da Liturgija označava zajedničko delo grupe ljudi, čije se posledice odnose na sve njih. Ona nije delo samo sveštenstva, već je delo celokupnog naroda Božijeg.

„Dan ustanovljenja liturgije je Veliki Četvrtak, dan u toku Velike nedelje, kada se proslavlja uspomena na ustanovljenje svete tajne Evharistije. Bez obzira na bogat ceremonijal, to je u suštini sveti obed s Bogom. Njen centar je sto, a njena osnovna aktivnost jeste jedenje života i pijenje života“ (Vukašinović 2007).

Otac Vukašinović, je u knjizi *Liturgijska obnova u XX veku* (2001) uporedio odnos liturgijskog pokreta u Rimokatoličkoj Crkvi s liturgijskom životom u Pravoslavnoj Crkvi. Po rečima samog autora knjiga je doživela kako pohvale, tako i oštre kritike (Vukašinović 2007, 267)¹⁶⁸. Suština Liturgije je da svi treba da uzmu aktivno učešće, i da se na kraju pričeste. Nekada se van postova vrlo retko pričlašćivalo, a u postovima uglavnom prve i poslednje nedelje posta. Da se situacija, posebno u Beogradu, puno promenila potvrđuje i naše istraživanje. Pitanje odnosa posta i pričlašća je veoma značajno. Pravoslavni hrišćani koji poste svake srede i petka i drže četiri velika posta, postoji i nekoliko posebnih posnih dana, mogu da se, kaže o. Vukašinović, pričeste na svakoj Liturgiji.

¹⁶⁷ Najraširenija slava u Srba, Sv. Nikola, slavi se 19. decembra, u vreme božićnog posta i crkveno slavljenje podrazumeva posnu trpezu.

¹⁶⁸ Iz dodatka „Razgovori o liturgiji“, Vladeta Jerotić i Vladimir Vukašinović- Tekst je izvod iz razgovora vođenog u TV emisiji *Agape*, emitvanoj na Studiju B na praznik Cveti 2006., emisiju priredio i vodio Aleksandar Gajšek.

„Ne vidim potrebu da se onom koji posti tokom svih tih dana nameću dodatne obaveze, pogotovo što ih ni mi, sveštenici, sebi ne namećemo... Postovi van pričešća se uvode za one koji nikada ili retko poste, a želeli bi da se pričeste. Ono što je bilo pravilo za one koji ništa ne ispunjavaju – čudnim spletom okolnosti postalo je obaveza i za one koji nastoje sa, blagodaću Božijom, sve poštuju i čine.“(Vukašinović 2007, 270).

Sa ovim mišljenjem uvaženog teologa se slažu i neki od naših ispitanika:

Pustimo episkope da odluče šta je crkveno, narod je vikao i hosana i raspnig. Priče o dverima, da li da budu otvorene ili ne. Ja sam za slobodu u Liturgiji. Na srpskom da se čitaju molitve. Neko se buni, jer mu nije jasno, ali nije to ono što određuje liturgiju. Kad bi se teoretski odrekli svega, jedino što ne možemo skloniti je Časna trpeza, taj sto, i mi jedemo. Dal otvorene ili zatvorene dveri, da li navučena zavesa, to je formula. Zazvonim zvončetom i Gospod siđe...Ali, čudo se dešava i bez zvonceta [HP1, m, 22 god., student].

Ima dosta sa ovim zbunjivanjem naroda po novom ili starom. Meni se više sviđa što su otvorene dveri, što se čuju molitve. To je nekad bilo tako. Sad organizuju sajtove i bune se protiv ovog ili onog sveštenika, protiv Atanasija Jevtića, vladike Jovana. Traže zatvorene dveri. Za vreme svetog Save u Šumadijskoj, Žičkoj eparhiji bile su otvorene dveri. Bog je ljubav, treba da mu se molimo dal ovako ili onako to je svejedno [HP12, ž, 29 god., administrat. tehničar].

Crkva treba da ima misiju da ocrkvovljuje narod, a ne da narod da posvetovljuje crkvu. Znanje teologa i sveštenika prihvatam, osim ako nisu zastranili [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

Za razliku od pravoslavaca, većina hodočasnika rimokatolika su na isto pitanje o odnosu između crkvene i narodne religioznosti odgovarali da one nisu u sukobu. Da se crkvena i pučka religioznost nadopunjuju smatra 11 hodočasnika katolika (5m:6ž).

Ja mislim da crkva, mudra institucija, pravi dobru simbiozu s narodnim običajima. Ne vidim veliko odstupanje. Nešto je iz tradicije, iz drevnih vremena sačuvano. To je crkva dobro suobličila, ne vidim da je u sukobu [HK3, m,36 god., rentgen tehničar].

Sve je to priznato od strane crkve, i sama crkva neguje i poštuje tradiciju. Neki put ta pučka pobožnost zna da uguši u smislu pravila, može da dođe do sukoba. Križni put ustanovljen od strane crkve, proslava Božica i Uskrsa takođe. Ljudi sami izmisle nešto – običajno, iako to crkva ne propisuje. To je deo tradicije koja se poštuje vekovima [HK4,m,36 god.,veterinar].

Nema sukoba gde sam prisustvovala u Otoku kod Sinja. Bio sam zadivljen pučkim pevanjem. Neverovatno da ceo puk peva od 6 do 60 godina. Neka jeza prođe kroz vas kad to čujete [HK9, m, 65 god., penzioner].

Nadopunjuju se. Meni misa više znači, crkvena religioznost značajnija. Odem ja i na Križni put u tih 40 dana pred Uskrs [HK17, ž, 55 god., penzioner].

Samo 5 ispitanika rimokatolika (3m:2ž) eksplicitno kaže da postoji sukob između crkvene i narodne religioznosti.

Međugorje nije priznato, ali narod bolje zna. Tamo je rečeno da će u crkvu ući sotona. Nekad je pučka pobožnost čistija. Zašto da Bog ne uvaži molitvu malog, sitnog čoveka? [HK2, m, 28 god., student].

Sukoba uvek ima, ali jedno bez drugoga ne može. U crkvi meni lično smeta kad je neko ekcentričan, sa svojom nekom pobožnošću. Farizejstva ima puno, ljudi se mole da ih drugi vide. Više volim kad se moli u unutrašnjosti duše. Ali svako svoj pristup. Bakica kad moli krunicu, i ona je delotvorna, i Bog je uslišava. Ona za drugo ne zna. Ja ne molim sa naklapanjem i recitovanjem, volim kontempativnu molitvu. Radije neću moliti nego da recitujem. U crkvi molitva krunice ide velikom brzinom, recitovanje... [HK5, m, 45god., poslastičar].

Jesu u sukobu. Postoji nešto što je kanonski upisano, a svaki narod ima neke svoje običaje [HK6, m, 55 god., turistički tehničar].

Sukobljavaju se. Gde god je narod umešan, tu mora da ima sukoba. To su dva modela religioznosti, suštinski se ne sukobljavaju, a pojavno se sukobljavaju [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

Dolazi do sudara, ako sam zapalio sveću, prekrstio se, misu nisam slušao. Pravoslavci hodaju za vreme službe, kod nas nema hodanja. Ima naroda koji bi volili da bude jednostavnije, da nema strogosti. Ja sam kako crkva zahteva, ali pučku pobožnost obavljam kod kuće [HK21, ž, 61 god., penzioner].

Da su crkvena i narodna religioznost delimično u sukobu smatralo je 9 hodočasnika rimokatolika (3m:7ž).

Pučka pobožnost, to je u stvari zajednička molitva. Bakice prednjače, ljušte molitvu. II Vatikanski koncil da je misa vrhunac slavljenja Gospoda, i posle toga nema ništa. Mi u Srbiji zaostali smo 100 godina. Kod nas su posle mise „pučke pobožnosti“. Na taj način se degradira misa i ogorčeni sam protivnik toga. Sve to može pre, ali nikako posle mise. To je kršenje propisa [HK18, ž, 58 god., penzioner].

Kod nas u katoličkoj crkvi ima manje toga. Npr. Za Ivandan 24. jula po selima, u narodnom pevanju, oteže se i dodaje. Svuda su drugi običaji. Npr. u Slavoniji i Dalmaciji se razlikuju običaji. Protiv toga sam da se dodaje [HK8, m, 65 god., penzioner].

Kako kad. Sa stanovišta muzike, ja sviram i pevam i pučke stvari, kad ljudi krenu da razvlače, ja uhvatim tempo. Za vreme pričesti treba stati s pevanjem, oni pevaju. Zamerim se bakicama, treba da malo bude tišina, da vernik čuje šta mu Isus želi reći. Pevaju za Prikazanje, a treba Darovne pesme, oni nešto drugo. Nisam ja to izmislila, već mnogo pametniji od mene [HK11,ž, 30 god., fizioterapeut].

Mogu biti u sukobu, ukoliko narod nije prosvećen i prelazi u sujeverje. Ja to u Međugorju nisam videla. Njihova narodna religioznost su post sreda i petak na vodi, 7 Očenaša, a je to sad prihvatila i crkva [HK13,ž, 42 god., prof. italijanskog].

Ponekad dolazi do sukoba. Zato što se ljudi vezuju za neke običaje i tradiciju i više u tim površnim stvarima, običajima. Sviranje na orguljama i pevanje može da ode u kontra smeru. Ljudi dolaze da slušaju orgulje. Ili čitanje molitvi pred mikrofonom. Liči mi više na pozorište nego na pravu duhovnost [HK16, ž, 50 god., bankar].

2.8.2. Stavovi hodočasnika o sujeverju

Na pitanje „Da li ste se sretali sa sujeverjem u crkvi ili na hodočašćima? Ispričajte,“ skoro svi hodočasnici kažu su videli neki od bezbroj načina ispoljavanja sujeverja u svakodnevnom životu, u crkvi ili na hodočašću. Neki hodočasnici priznaju da su i oni sami sujeverni. Hipoteza V. Jerotića o sapostojanju tri tipa religijskog načina postojanja u svakom čoveku, tri „čoveka“, kako on kaže, paganskog, starozavetnog i novzavetnog (Jerotić 1994, 159-161) može donekle razjasniti duboku, iskonsku vezanost svih ljudi za drevne forme religioznog života. Hodočasnici mahom ističu potrebu za edukacijom, odnosno katahezom od strane sveštenika i monaha.

Čuo sam za vezivanja crvenih končića oko ruke, pred ispit, ili da na ikonu stave index. Ali i i magijskih obreda, uzima se zemlja sa grobova, klanje kokoške, provlačenja deteta... [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Radim kao crkvenjak, više puta sam gledao kako pale sveće naopako. Ja sam ih opominjao. Nalazio sam neke šarene konce, zamotuljke u crkvi. To sam bacao. Čovek što god radi, sebi radi [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

I ja sam bio ranije sujeveran, moram tri puta da se prekrstim. Sujeverja ima u svakom od nas. Ima ljudi koji iz sujeverja dolaze u crkvu. Neće da sveću upale o drugu sveću, neko im je rekao tako [HP1, m, 22 god., student].

Pa ja mislim da ima mnogo sujevernog naroda, možda i kod mene nekih elementa sujeverja. Uloga kaluđera i sveštenika trebalo bi da bude veća, da uče ljude da se oslobode sujeverja i kako da budu pravi vernici [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

Hodočasnici uočavaju i sujeverno ponašanje pri samim crkvenim ritualima:

Kako da ne, mnogo ima sujeverja. Čovek moli 500 x „Oče naš“, od Gornjeg do Donjeg manastira, na Ostrogu. Neko mu je rekao da će prohodati. Neće mu biti loše, ali zdravomisleći smo ljudi. Sad mu prići i reći da to nema nikakve veze, ne kao broj. Možeš intenzivno da se moliš, tu ulogu mogu sveštenici da obavljaju [HP4, m, 37 god., filozof].

Kako da ne. Brojanica mora da se nosi na levoj ruci, ne sme da se skida. Ako sveća pucketa, neko će umreti. Kako darivati peškir na ikonu, kako ćete se prekrstiti, šta ćete celivati, gde ćete stati u hramu [HP11, ž, 25 god., student].

Valja se ovo, ono... Ima dosta sujeverja, crvena brojanica detetu oko ruke protiv uroka. Ispod ikone stavlja zamotuljke. Ljudi se bave sa gatkama, neće da zapale sveću o sveću, ne valja se. Traže šibicu da upale sami sveću [HP12, ž, 29 god., administrativni tehničar].

Igumanija u Đunisu kaže da posle praznika svuda nađe neke zapise, končiće. Drveće i žbunje pored kapele Sv. Petke na Kalemegdanu često je okičeno zapisima, končićima... Gde da stoje u crkvi, ispod kupole su posebne energije u hramu ... Sujeverje je večni pratilac vere. Astrologija, gatanje, vraćanje je sujevreje. Postoji i maloverje i neverje. Problem je iskustvo žive vere. „Valja se“. Ostavljaju se pare na ikonama, peškiri i druge lične stvari [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

Da, toga ima dosta i na hodočašću i u crkvi. Neki prevlače rukom po ikonama, pa po sebi. Svetitelju pristupaju kao magijskom biću, ne shvataju ovaploćenje Hristovo. A i kako bi znali kad nisu imali katehezu [HP16, ž, 45 god., veroučiteljica].

„Valja se... ovo ili ono“, i intelektualci drže do sujeverja više nego do prave vere [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

I hodočasnici rimokatolici dele slična iskustva kao pravoslavci: susreću se sa sujeverjem u crkvi, na hodočašćima, i oni kažu da su i sami sujeverni. Neki od njih potvrđuju da sujeverje nije samo naša, balkanska odredica, već je široko rasrostranjeno u svetu.

Nekada sam možda i ja sujeveran. Kruženje oko glavnog oltara, peškiri se ostavljaju, praznoverje... Ljudi preteruju, hoće da stanu ispod kupole, jer tu se navodno ukrštaju kosmički zraci. Ili nađeš 100 dinara, podigneš i pomisliš želju, tako sam čuo [HK2,m,28 god., student].

Smeta mi stalno i na svakom mestu. Ja kao poslastičar pravim slavske kolače i kad mi dođe sujeveran i traži od koga će da podigne kolač, jer mu je prošla godina mu bila dobra [HK5,m,45 god., poslastičar].

Imamo u Beogradu svećenika, egzorcistu, patera Vinkova. Videla sam mnogo opsednutih. Dođu oni što se bave gatanjima, vraćanjima, čaranjima. Videla slučaj da je osoba htela da ponese hostiju iz crkve, da skrnavi, ali su vernici reagovali [HK11,ž,30 god., fizioterapeut].

Ljudi su jako sujeverni, svi na Balkanu. Islam se isto na sujeverju bazira. Svaki čovek ima dozu sujeverja u sebi [HK12,ž,34 god., kustos].

U Italiji sam živela. Mnogi koji tamo idu u crkvu, odlaze i kod vračara. Za mene je sujeverje i horoskop. Italijani nose rog, paganski znak, odnosno znak sotone oko vrata kao privezak. Sveštenici u Italiji pričali da se to ne nosi, ali je veoma rašireno [HK13, ž, 42 god., prof. italijanskog].

Sujeverje je vezivanje za neke predmete i običaje koje ne razumem. Npr. horoskopi, meni je to strano [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

Lakše je narodu da magijska sredstva pripisuje Bogu. Lakše da odem kod proroka nego da se predam Bogu, i da prihvatam život. Svi zapadamo u sujeverje, svi mi imamo rituale. Kad sam išla na ispit uvek u istoj košulji, jer ta mi je srećna. Tako počne, onog momenta kad kucam u drvo, otvorena sam za dublja sujeverja, napade zlih sila i onda je to druga tema [HK15,ž,49 god., prof. matematike].

Ima i toga, videla sam nose neke predmete, slike, fotografije trljaju o oltare [HK16,ž,50 god., bankar].

Nisam videla na hodočašćima. U crkvi ima, „ovo valja, ono ne valja“. Dete, đak ne valja da prođe ispod 2 spojene bandere, jer će ponavljati razred. Ako vidiš popa, ili crnu mačku 3 koraka unazad, 3 puta pljucni. Ne valja da se drži tašna na podu, nećeš imati para, kucni tri puta o drvo [HK22,ž,65 god., penzioner].

2.8.3. Stav hodočasnika o zavetima

Sedmero pravoslavnih hodočasnika su rekli da su davali zavet Bogu. Interesantno da se muškarci više zavetuju u odnosu na žene (6 HPm:1HPž). Treba napomenuti da se ne radi o nekim trajnim zavetima, već da su u nekim životnim situacijama dali zavet. Neki navode koji zavet je u pitanju, drugi to ne žele da otkriju.

Zavet sam dao u periodu detinjstva, kad nisu neke ozbiljnije stvari u pitanju. Često razmišljam o zavetovanju kad želim da testiram svoj karakter da ne prekršim [HP2, m, 26 god., pravnik].

Zavet sam dao Bogu. Da, da, nije trajan zavet [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Trudio sam se ponekad da nešto obećam, ali nisam neka stalna priroda, više volim da me Bog gleda kao simpatičnog dečaka koji krši zavete nego čoveka, tvrde volje. Voleo sam ljude koji imaju taj jak karakter volju. Treba reći „Ako Bog da“ [HP4, m, 37 god., filozof].

Zaveti, ranije možda, a sad zadnjih deset godina ne [HP5, m, 49 god., profesor fizike].

Dao sam zavet Bogu. Bog ne traži učene ljude, već ljude čista srca. Njegovi prvi učenici su bili ribari. Kao što bi malo dete molilo Oca [HP7, m, 54 god., domar].

Jesam, svojevremeno sam davao zavet Bogu [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Zavet, ako zatrudnim i ako bude žensko daćemo ime Anastasija po Sv. Anastasiji [HP12, ž, 29 god. administrat. tehničar].

Nisam dala zavet, ako budem dala to će biti ili bračni ili monaški [HP11, ž, 25, god., student].

Poptuno isti broj je rimokatolika koji su davali zavet Bogu, ali je skoro ujednačeno po polu, čak se malo više zavetuju žene (3HKm:4HKž). Među svim hodočasticima koje smo ispitali, bez obzira na konfesiju, zavetuje se dvostruko veći broj muškaraca (9 muškaraca i 5 žena).

Jesam, ali prvo dobro razmislim, bitno mi da istrajem. Na primer, da ću ići 13 utoraka pred svetog Antuna, u crkvu. Molim se Bogu da me ne spreči nešto, ili da ću u vazmeno vreme svakog petka ići na križni put, ili zavet posta [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Dve godine nisam mogla da položim ispit. Dala sam zavet: Izmolila sam 100 dana po 100 Očenaša jedva položila, kušnje, te zvoni telefon, ili do ponoći, ili ujutru [HK11, ž, 30 god., fizioterapeut].

Jesam dala sam zavet, ali bih volela da to ostane tajna [HK18, ž, 58., god., penzioner].

Kako da ne. Recimo oči su me bolile. Imala sam zapušenje suznih kanala, i otišla sam na zavjet Ivanu Krstitelju u Jajce u Bosni. Posle šest meseci su meni oči ozdravile. Zavetovala sam se [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

2, 3 zaveta. Pila sam dve godine posle majčine smrti. Zavetovala sam se da neću da pijem i zbog mog slobodnog života u 41. godini da ću da živim u celibatu. Molitva i zavet zbog žučnih tegoba, zavetolala sam se da postim o hlebu i vodi sredom i petkom [HK23, ž, 68 god., penzionerka].

Zavetovala sam se Bogorodici Tekijskoj i Sv. Petki [HK24, ž, 70 god., penzionerka].

Zavetovala sam se, idem u utorak u Sv. Antuna, petak u Sv. Petra, subotu u Krista Kralja, kod Sv. Antuna da postim utorak, sreda Majci Božijoj za unučad [HK25, ž, 70 god., penzionerka].

2.9. Tolerancija prema pripadnicima drugih konfesija i vera

Reč tolerancija (lat. *tolerantia*) određena je kao popustljivost, trpeljivost prema tuđim shvatanjima iako se pojedinac ne mora sa njima slagati (Vujaklija 1992, 892). Ideja tolerancije se razvila u vreme Prosvetiteljstva u protivljenju borbama između protestanata i katolika (Regenbogen 2004, 631). Tolerancija, nije samo merenje trpeljivosti (odsustva zabrane, podnošenje nekoga i nečega), već i poštovanje onoga što drugi jeste, šta misli, radi i ukorenjuje u stil ponašanja. Bez tolerancije nema dijaloga, kroz koji čovek pokušava postane zreliji, potpuniji i bolji. Pitanje tolerancije je posebno aktuelno u multikulturalnim i višenacionalnim društvima kao što je Srbija. Tolerancija je pitanje zajedničkog opstanka.

Koren svega je u porodici, smatra Jerotić, jer je začetak sveg našeg ponašanja i karakternog ispoljavanja, dobrog i rđavog, pronalazimo, uvek iznova u (ranom) detinjstvu (Jerotić 1996, 6). Pojedinac se mogu vaspitavati za dijalog i toleranciju, ali i za netoleranciju. Milan Vukomanović ističe da kad je reč o dijalogu između religioznih pojedinaca i religijskih zajednica, bolje razumevanje sagovornika se može ostvariti samo kroz lični, neposredni razgovor s njima, a nikako kroz razgovor o njima (Vukomanović 2001, 11). U međureligijskom dijalogu se ne može pristupiti s unapred utvrđenim, krutim i površnim pretpostavkama o tome gde se treba, a gde ne treba složiti sa sagovornikom. Slažemo se sa Vukomanovićem da odnose među među religijama nije dovoljno posmatrati samo u okviru dva ekstremna modaliteta: sukob i(li) dijalog. Zapravo, velika je lepeza mogućih relacija: od sukoba i antagonističke tolerancije, preko indiferentnosti, pregovora, do dijaloga i saradnje među verskim zajednicama kao najpoželjnijeg odnosa (Vukomanović 2008, 182). Zato je, ističe ovaj autor, značajno istaći neke od glavnih pretpostavki autentičnog međureligijskog dijaloga:

1. Religijske slobode i prava
2. Avramovska tradicija kao zajedničko nasleđe judaizma, hrišćanstva i islama
3. Objektivno i racionalno suočavanje s prošlošću (ne samo mitovi o tragediji i patnji svoje zajednice) i pozitivno prevladavanje konfliktnog nasleđa
4. Depolitizacija religije i njena deinstrumentalizacija od političkih partija i državnih institucija
5. Saradnja sa civilnim društvom (Vukomanović 2008, 182-187).

U našem radu smo toleranciju hodočasnika ispitivali preko njihovih 1. stavova prema pripadnicima drugih konfesija i vera; 2. stavova prema ljudima drugih konfesija koji dolaze u „njihovu“ crkvu ili svetište; 3. kontakta s vernicima drugih veroispovesti; 4. da li imaju prijatelje druge vere, da li idu s njima na hodočašće.

2.9.1. Stavovi prema pripadnicima drugih konfesija i vera

Da li odlazite na hodočašća u svetišta drugih konfesija? Kojih. Kada? Zašto? Od dvadesetpet pravoslavnih hodočasnika samo 5 (2m:3ž) nisu nikada ušli u svetište druge konfesije i/ili vere.¹⁶⁹

Pravoslavci

Ne nikada, mislim da bih dobio infarkt kad bih ušao u drugu svetinju [HP7, m, 54 god., domar].

Ostali ispitanici su odlazili najviše u rimokatoličke crkve. Većina naglašava da je to bilo isključivo kulturno-istorijski ili turistički. Dvoje ispitanika (1m:1ž) kažu da su posetili džamiju. Jedna hodočasnica je išla u okviru svojih studentskih obaveza, sa dozvolom svog duhovnika, a hodočasnik, iz Sarajeva, išao je za vreme Ramazana. Jedna hodočasnica, koja je živela u inostranstvu, tamo je svratila u protestantsku crkvu.

a. Bili turistički (u rimokatoličkoj crkvi)

U katoličku crkvu sam ulazio, na ekskurzijama, u Mađarskoj, u džamiju nisam [HP2, m, 26 god., pravnik].

Pored džamije sam prolazio, i u dvoriste nisam ulazio, u katoličke crkve ulazio, ali ne na službu, na Jadranu u Dubrovniku, Splitu, kao u kulturno-istorijski spomenik. Ali, više voleo bih da vidim Himalaje nego Pariz ili crkvu Sv. Petra u Rimu [HP6, m, 52 god., elektroinženjer].

Bila sam, da vidim kakvo im je ustrojstvo, ali po pravilima Sv. otaca nisam učestvovala na bogoslužjenjima [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Bila sam kad sam vodila te ture u Zagreb, Rijeku, kao u kulturnoistorijske spomenike, ali ne da bih se ja po njihovim pravilima molila [HP17, ž, 52 god. nezaposlena].

Bila sam u katoličkoj crkvi u Novom Sadu, i u Evropi, to isključivo turistički [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

¹⁶⁹ Jedan ispitanik HP 20 nije odgovorio na to pitanje.

Kako da ne, to su kulturnoistorijski spomenici [HP22, ž, 63 god., penzioner].

Išla u katoličku crkvu, drugarica mi je katolik. Ona je Bunjevka [HP23, ž, 65 god. penzioner].

U inostranstvu sam bila u katoličkim crkvama, ili u Hrvatskoj ili Sloveniji crkve. Bila sam i u Bugarskoj u Sofiji i u Rumuniji. U Egiptu, u Aleksandriji nisam htela u džamiju da uđem, jer je glavni ulaz za muškarce, a sporedni za žene [HP24, ž, 73 god., penzioner].

b. Bili na bogosluženjima (u rimokatoličkoj crkvi)

U džamiju nisam mogao da uđem iz nekog otpora, u katoličkoj sam crkvi bio na liturgiji i kao gimnazijalac, pa i kasnije, čak i u Jerusalimu [HP8, m, 61 god., stomatolog].

U katoličkoj crkvi bio na nekoj večernjoj službi. Svi su se pozdravljali međusobno, i s nama. Imao sam prilike da upoznam fratre, časne sestre. U džamiji nisam bio. Poznajem mnogo muslimana, i razmenjujemo verska iskustva. Versko obrazovanje je jako značajno. Mi se svi temeljimo na judeohrišćanskoj tradiciji - samo je različito interpretiramo [HP4, m, 37, filozof].

Jesam ovde, išla sam u crkvu Sv. Roka. Bila sam na misi. Sestra Ines veroučiteljka. [HP16, ž, 45, VSS, veroučiteljica].

c. Bili i kod muslimana i protestanata

19 godina išao svake godine kod katolika na ponoćku, kod muslimana za vreme Ramazana, ima lepih pouka i kod njih je poučno. Katolici se mole, ali to je za mene nekako šturo. Oni su do 1962. godine isto kao i mi prema oltaru molili, posle okrenuti narodu. Išao sam da uporedim. Koliko su oni siromašni u odnosu na pravoslavna bogoslužjenja, što čoveka diže u nebo. I mnogi Hrvati, pošteni, iz Sarajeva su mi priznali da je to tako [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Jesam bila i u katoličkoj crkvi i u džamiji na vežbi iz sociologiji religije, pitala duhovnika. Išla sam kao u muzej. Ja nisam ekumenista, ali verujem da Bog prihvata sve koji su pravedni bez obzira šta god da su. Ja verujem da je moja prava vera, ali ne verujem da se drugi ljudi neće spasiti [HP11, ž, 25, god., student].

Stanovala sam blizu katoličke crkve u Parizu, inače ne. Bila sam kod protestanata jednom [HP25, ž, 75 god., penzioner].

Katolici

Već smo istakli specifičnost katolika iz Beograda. Ovo je jedno od pitanja gde se jasno ogleda društveni uticaj, upliv sredine u kojoj žive ili su rođeni, ili i sami potiču iz mešovith brakova, jedan od roditelja je pravoslavan, ili su i sami u mešovitom braku... Zato je očekivano da su skoro svi katolički hodočasnici bili u pravoslavnim crkavama i manastirima.

Bio sam u Sv. Petki, primetio sam da dolaze sa svih strana, raznih vjeroispovesti [HK1, m, 19 god., učenik].

Bio sam na Ostrogu. Nisam ciljano išao, bio sam na moru, ukazala se šansa. Bio sam u crkvi Sv. Petke, Sv. Marka, pomolim se [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

Naravno, vrlo često idemo u pravoslavnu crkvu, naročito u Sv. Petku, to je naša svetica, naša slava je Sv. Nikola. I zapad i istok, otac moje supruge je pravoslavac. Kod njih idemo na slavu, imamo nameru da odemo do Ostroga [HK4, m, 36 god., veterinar].

Majka mi je pravoslavna, naravno da sam bio ... [HK5, m, 45 god, poslastičar].

Odlazim, ne tog dana kad su praznici i kod pravoslavnih i kod muslimama. Voleo bih da me neko uputi u njihove kanone da bih lakše razumeo neke stvari [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

U Sv. Petki bio, mnogo puta. Nekad odem na Kalemegdan, koga god provodio kroz Beograd vodio sam u Sv. Petku [HK9, m, 65 god. penzioner].

Sv. Petka, idem i na praznik. Idem kad imam s kim, to mi je problem. Ja sam bogat, znam obred katoličke i pravoslavne crkve [HK10, m, 65 god., penzioner].

Da Sv. Petka, na Kosovo 94-te u Dečanima, jedna od najlepših crkava koje sam u životu videla [HK12, ž, 34 god., kustos].

Otac Tadej, bila sam 88-te godine. Mirjana i brat imali neke probleme, zajedno smo otišli [HK13, ž, 42 god., prof italijanskog].

Sv. Petka, onoliko puta, to meni nije hodočašće. Za hodočašće imam pripremu, ista mesta različito doživljavam. U Sv. Petku idem iz poštovanja prema svetinji [HK15, ž, 49 god., profesor matematike].

Išla sam u Đunis, Sv. Petku, i u Rakovicu, u manastire, kod oca Tadeja. Za mene jeste druga konfesija, ali u duši nema neke razlike [HK16, ž, 50 god., bankar].

Išla sam u Sv. Petku. U Ružici, bila prisutna na krštenju kolegince. Nije 17 godina imala decu, posle treće veštačke oplodnje ostala u drugom stanju. Ja imam blizance. Rekla sam joj „Nek ti Bog da što je dao meni“, i ona rodi isto blizance. Ona se i dan- danas toga seća [HK17, ž, 55 god., penzioner].

Muž mi je pravoslavac, slavim slavu. U pravoslavnu crkvu ću uvijek ući, premda sam pre 8 godina doživjela razočarenje. S mužem u crkvu, prekrstila sam se po svome, sveštenik mi rekao, tamo je ustaška crkva. Rekla sam mu ovo (*mantiju*) da skinite sa vas. Za vas je ovce i koze da čuvate. Drugi sveštenik prileteo. „Znate šta Ružice, on je bolestan“. Ali takve ne smete dozvoliti da idu međ narod. U Bogorodičin pokrov, Sv. Petku često idem. Sv. Petka bila i kod katolika, ali posle rata se nešto promenilo. U Aleksandra Nevskog, u Sv. Đorđa budemo i na ručku. Idemo u manastir Mesić, kod Vršca... [HK21, ž, 61 god., penzioner].

Bila sam u manastiru Sv. Petke u Rakovici, na Kalemegdanu, jako duhovno. U pravoslavnoj crkvi se pomolim, i zapalim svece. Kod Sv. Petke bila s 19 godina, kad sam počela da studiram, to je dom mog Boga oca [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

Ostrog, Sv. Petka i u Rakovicu. Tamo sam platila liturgiju za zdravlje sina 40 liturgija u 9 ujuro, sveta voda. Sin mi je pravoslavac [HK25, ž, , 70 god., penzionerka].

2.9.2. Stav hodočasnika prema ljudima drugih konfesija koji dolaze u „njihovu“ crkvu ili svetište (Slučaj Roma – muslimana na Tekijama; Đunisu, sv. Petki)

Interesovalo nas je kako hodočasnici- naši ispitanici reaguju na prisustvo ljudi druge konfesije ili vere u sopstvenim crkvama. Teorijski smo to prošli u prethodnim poglavljima od shvatanja komunitasa do antagonističke tolerancije i potencijalnih sukoba na svetim mestima. Odgovori hodočasnika na ovo pitanje mogu se svrstati u tri kategorije:1.Ne smetaju mi; 2.Ne smetaju mi (uslovno)-antagonistička tolerancija; 3.Smetaju mi.

Pravoslavci

Ne smetaju mi, bio je odgovor većine pravoslavaca 21 HP (7m:14ž), a Ne smetaju uslovno, bio je odgovor 4 HP (3m:1ž). Niko nije odgovorio da mu smetaju ljudi druge veroispovesti.

1. Ne smetaju mi

Susretao sam se kad odem u crkvu Sv. Petke na Kalemegdanu, tamo su uvek i Romi. Nema ništa protiv, etnički kriterijum nije merodavan [HP2, m, 26 god., pravnik].

Nek dolaze, ko god hoće. To je problem za islamsku zajednicu, zašto ne bi dolazili? [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Susretao sam se sa tom praksom i mislim sve najbolje. Razovarao sa Ciganinom iz Srebrenice, kako mu je hodža kazao da ide u crkvu da upali sveću, kako je doživeo ikonopis. Pričao mi je čovek, preziva se Sušić, da su iz Crne Gore, i da smo mi jedna ista loza. Znam da pod Ostrog ide veliki broj njih. Ta zajednička molitva nije nešto što se praktikuje, ali dijalog je sasvim u redu.

Katolici i pravoslavni to je slično, ništa neobično. Jedino pričest ...ali kad mi se baka upokojila, svi ljudi su obišli oko pokojnice. Služeno je opelo. Jedan čovek, Hašim, je mnogo voleo, poklonio se njenim senima, raširio ruke kao što rade muslimani, i pročitao u sebi sa raširenim rukama u crkvi molitvu muslimansku za spas njene duše. Mislim da je to Bogu bilo ugodno, a ne mrsko, iako je on druge veroispovesti. On se sa suzama u očima, na svoj način, pomolio za spas njene duše [HP4, m, 37 god., filozof].

Oni su meni dosta simpatični, i žao mi je što ne shvataju gde se nalaze. Konkretno, ako govorim o Đunisu... Oni ne znaju da kod pravoslavnih počinje post onaj dan kad dolaze. Problem datuma. Meni lično ne smetaju, čak drago mi je da vidim da vernici drugih konfesija dolaze u pravoslavnu crkvu, i u Sv. Naum, i kod Sv. Vasilija Ostroškog [HP5, m, 49 god., fizičar].

Kad mi dođe Rom ili musliman da se iskreno moli, on mi je bliži nego onaj ko se ne moli pa da mi ga je majka rodila [HP7, m, 54 god., domar].

Radujem se, svi smo deca Hristova [HP9, m, 69 god., fotograf].

Jesam, imam čak i prijatelja- Rom pravoslavan. I Rom musliman, radila sam istraživanje za Brku i Đokicu, kaže: "Ma bato, Bog je jedan Bog, voli nas Cigane." Oni su mnogo iskreniji, Bog ne voli formalnost, već čista srca, oni su bliski svemu tome [HP11, ž, 25, god., student].

Kad smo bili u Zočištu na slavi, kad je obnovljen manastir, videla sam Albance koji su došli. Dosta isceljenja i to baš Albanaca, muslimana. Tamo više nema Srba. Na mestu gde su bile mošti svetih Vrača. U hram dolaze i pravoslavni Romi [HP12, ž, 29 god., administrat. tehničar].

Tolerancija savremenim jezikom rečeno. Svi ljudi su iz jednog korena, ko poznaje istoriju religije naroda. Bog je dopustio razne vere. Ali u stvarima vere nema kompromisa, jer ne bismo bili istiniti svedoci. Čista vera se mora

čuvati- Ljubavlju se čuva, tj. ratujemo s duhovima podnebesja i zla [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

Meni ne smetaju drugi vernici, čak dosta saradujem. Kao prvo, majka mi je katolkinja, drugo sa muslimanskom veroučiteljkom radim u školi. Ona radi svoje, ja svoje, razgovaramo normalno [HP16, ž, 45 god., veroučitelj].

Slušali smo priče igumana Justina, pre mnogo godina, u Dečanima, Albanke dolazile i posle ostajale u drugom stanju. Po veri da im bude. Bio je tolerantan, sa razumevanjem [HP18, ž, 55 god., domaćica].

Ja imam veliko poštovanje za to. Muž je bio u Dečanima nedavno. Iguman ih zamolio da sačekaju, jedna duševno bolesna osoba u manastiru. Rekli su da im ne smeta. Ispred oltara ležala jedna albanska devojka, koju su doveli roditelji. O tome se mnogo ne priča, puno Albanaca dolazi [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

Nemam nikakav otpor, imam i muslimana i katolika u široj familiji. Ja i ne znam ko je kakve vere [HP23, ž, 65 god., penzioner].

2. Uslovno ne smetaju- Antagonistička tolerancija

Zaista nemam protiv nijednog drugog naroda, ali ne volim da se mešaju ženidbeno i udajom. Svako treba da ima svoje svetište. Ako dolaze u normalo doba, i ako ne prave nereda i ako deo svojih običaja ne prenesu u naš hram. Ali u Đunis dolaze u 12 sati noću. To mi smeta. Nek dođu danju, i kad je praznik. Protiv toga sam, oni kolju jagnje, to nije običaj u našim hramovima [HP6, m, 52 god., elektroinženjer].

Dolaze radi pomoći neke. Razumem to na takav način. Na primer Šiptari dolaze kod Sv. Stefana Dečanskog, ili u Crnu reku kod Sv. Petra Koriškog - posle od toga ništa. To je priča o 10 gubavaca koji su tražili pomoć. Svih deset se očistili, samo se jedan vratio da se zahvali. [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Nemam ništa protiv ako dolaze iskreno, ali ako dolaze da ismevaju, to ne volim [HP24, ž, 73 god., penzioner].

Slično su odgovarali hodočasnici katolici. Da pripadnici drugih konfesija i vera ne smetaju u „njihovoj crkvi“, odgovorilo je 21 HK (7m:14ž), a da ne smetaju uslovno 4 HK (3m:1ž).

Katolici

1. Ne smetaju mi

Što se tiče sukoba mnogi na hodočašća idu zbog turizma. Ima dosta Roma gde je vašar, kada sam nakon mise šetao primetio sam da se u jednom delu se prodaju križevi, svete slike, a u drugom delu se prodaju puške i noževi. To što idu unazad, nisu dostojni da okreću leđa Mariji, imaju svoje običaje, da dodiruju peškirim a kip, veruju da će imati godinu dana sreću, da će im Bog pomagati. Svetište bi trebalo biti mesto mira, gde se mogu okupljaju pravoslavci, katolici, muslimani. Ako je svetište, onda je za sve ljude [HK1, m, 19 god., učenik].

Primetio sam. Ti ljudi imaju, siguran sam, čiste namere. Nisu možda podučeni, edukovani. Imaju polupoganske motive, ali imaju isto unutrašnju potrebu, nema sukoba, ali ni kontakta [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

I kod nas u Sv. Antu dolaze. Donose cveće, pare, na Veliku Gospu. Meni je to simpatično. Na spajanje vera i kultura krajnje pozitivno gledam. Treba još i više. Da to je jako divno iskustvo kad sam video koliko oni imaju potrebu da daju novac i da kite kip. Moje iskustvo vere i iskustvo, Bogorodici i kipu nije to potrebno, ali to je njegova molitva, i ljubav prema Gospi. Kad je muslimanske veroispovesti on se ne prekriži, ali kad izlazi iz crkve, neće da okrene leđa oltaru, ide unazad, to me fasciniralo, pomislio sam koliko sam mali. Prvo sam razmišljao šta će on ovde kad ne ume da se prekrsti. Mogu se ja križati koliko hoću... [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Potrebno da svi idemo u sva svetišta, i da ako mi hrišćani protežiramo suživot, onda moramo češće sa budemo zajedno. Imao sam komšinicu muslimanku, nikad me nije pozvala na Ramazan. Šteta, ne znam običaje. Ja sve komšije zovem na Božić i Uskrs [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

Ranije je misa bila podeljena na oglašene, samo vernici ostaju skroz, ovo što je sada za moje poimanje je bolje. Da dođe totalni ateista u crkvu, ili vernik druge konfesije, ako se ponašaju u skladu s kanonima, propisima oni mogu samo da doprinesu. Ovi Romi iz Vojvodine, Marija Terezija ih je primila, gledali su kako austrijski građani idu pa i oni, iako su muslimani. A ako su kršteni, oni su pre pravoslavci. Romi unose neke predmete, dolaze s decom, to nas bitno ne remeti, skoro da ne primećujem [HK7, m, 56 god., komercijalista].

Dolaze kod nas na Veliku Gospojinu. Jedna romska porodica donela jagnje. Nemam ništa protiv toga. Normalo da ne zna da se ponaša. Dolazi musliman, ne krsti se, ali sagne se. Iz Borče dolazi, ne znam da li odlazi u džamiju. Romi ranije išli u Letnicu, i pravoslavni. Ostavi par peškira 2, 3 litre ulja, jedna Romkinja ne može da rodi dete, i klekne moli se [HK8, m, 65 god., penzioner].

Imala sam u Dečanima taj prizor predivan padala je kiša, pojanje monaha, pojavila se duga, crkva prazna, došla porodica muslimana, dete im je bolesno, klanjaju se, pobožnost velika...U Sv. Antuna dolazi jako puno Roma, to je interesantno antropološki i sociološki posmatrati, oni imaju svoje rituale, lepo ih je posmatrati. Ne smetaju, intersantni su. Mene i sopstveno dete nervira, ne mogu da se koncentisem, i sama sebi smetam [HK12, ž, 34 god., kustos].

Ja Rome nisam videla. U Međugorju pre rata grupe 1, 2 grupe pravoslavaca. Iz drugih zemalja pravoslavni, ne baš mase. Ne smeta što bi, tolika masa sveta sad ne vidi se. Jedan ne zna, išo križni put odozgo nadole. Ako dođe musliman, pravoslavni, šta smeta. Što sam dublja u molitvi, sve pozitivnije. Kad sam radila u Postojinskoj jami došli Jevreji, osetila sam da se nebo otvorilo- oni su izabrani narod [HK13, ž, 42 god., prof. italijanskog].

Videla sam kad je Velika Gospa, Romi ostave peškire, ručnike. Ne, ne smeta mi, smatram da su isto došli da štiju Boga kao i ja [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

Ne, ja volim da dođu. Niko im od vernika ne prilazi. Pater Marko ima s njima jedan lep odnos, površno druženje u dvorištu, oni ostanu kratko. Neki su katolici, neki nisu [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

To je milina na Tekijama kako oni Majku Božju darivaju i kako je ljube. Ne smetaju mi, ja ne obraćam na nikog pažnju kad sam na misi [HK21, ž, 61 god., penzionerka].

Susretali smo se s njima. To može da zasluži poštovanje, poštuju Majku, to je Isina majka. Isus je za njih prorok, ali Muhamed je za njih aktuelniji [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

Ja lično nisam šovinista svi ljudi su jednaki. Romi su mi jako simpatici, kod Sv. Ante, sreću se, pozdravljaju se. Toliko sam ih gledala, počela da gledam u pod, jer sam mnogo buljila [HK23, ž, 68 god., penzionerka].

Ja običaje ne znam. Ja dolazim od srca. I oni isto, onoliko poklona, dopada mi se ne okreću oltaru leđa, iako su muslimani i pravoslavni. Ne pravim razliku, ako je čovek čovek [HK24, ž, 70 god., penzionerka].

Ne, Bože sačuvaj niko mi ne smeta. Jako sam široka, samo je jedan Bog. Ja sam sa svima ok [HK25, ž, 70 god., penzionerka].

2. Uslovno ne smetaju – Antagonistička tolerancija

Meni je drago, jedino Cigani kad dođu oni donesu ovce i vašar. Ima ljudi koji se boje da će ih pokrasti. Nisu svi, ali peku meso tamo, nek jedu u sendvičari, restoranu [HK2, m, 28 god., student].

Nikome na čelu ne piše šta je, važno ponašanje ljudi, kakav je čovek. Oni neka rade svoje obrede, to je njihova tradicija. To su pozitivna obeležja, imaju i negativna obeležja. Za mene je čovek dobar ili loš. U Kočevju (*Slovenija*) isto dolaze, logoruju tamo. Mora biti pod kontrolom, inače bi napravili ršum. Simpatično je dok ide kako treba, logoruju, ali veče pre toga treba paziti da ne zapale šumu, da ne podivljaju na neki način [HK10, m, 65 god., penzioner].

Ne smeta mi, Bože sačuvaj, neg mi nije bilo jasno, ne volim skrnavljenje svetinje. Glade s peskirom, još će srušiti kip Majke Božije. To mi je napadno, inače ne smeta mi, nek dođe ko hoće. Nije Majka Božja moja samo, ona je majka svih ljudi [HK1, m, 19 god., učenik].

Meni ne smeta nijedna konfesija, samo sekte mi smetaju. Dolaze sekte u Međugorje, ali sigurno ima obraćenja, ima i pravoslavaca. Roditelji Romi doveli jako bolesnog dečaka i on je ozdravio. Zašto baš pravoslavno dete? Bogorodica kaže, „Deco ja sam majka sviju, a vi ste se podelili na zemlji“. U Tekijama ima puno sujeverja, ne samo kod Roma, ide upalila sveću pa nosi kući, pa primila si Isusa, upali sveću i ne brini. Posmatrala sam, jedan mladi Ciganin pomazio Majku Božju na oltaru, stavi dar, pa brzo prevuče iz džepa novčanicu, da ima para. Sad u Sv. Ante kad su bili, većinom su pravoslavci, ima i muslimana. Ja skupljam milostinju, Ciganin, poljubi onu paricu pa stavi [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

2.9.3. Kontakt s vernicima drugih veroispovesti

Iako smo kroz prošlo pitanje mogli izvesti zaključak o (ne)toleranciji ispitivanih hodočasnika, postavili smo im još jedno pitanje na tu, posebno u višekonfesionalnim zemljama kakva je Srbija, važnu i osjetljivu temu.

Koji je vaš stav prema pripadnicima drugih konfesija i vera? Odgovori su klasifikovani, slično prethodnom, u tri kategorije 1. Tolerantan, 2. Uslovno tolerantan i 3. Netolerantan.

Pravoslavci

13 HP (4m:9ž) su tolerantni, 7HP (2m:5ž) tolerantni uslovno, „antagonistička tolerancija“, a HP (2m) kažu da su netolerantni prema vernicima drugih veroispovesti.

1. Tolerantan

Trudim se da bude isti. Kao volju Božju, hrišćanski, ako Bog toleriše, ni sad moji roditelji nisu religiozni [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Da se razmene iskustva, da se ljudi upoznaju to je dobro i važno. Najintimniji, najosetljiviji su ljudi na pitanjima vere. Duhovno iskustvo, da prevaziđete političke i nacionalne razlike, ali na prirodan, ne na veštački način. Ne da volimo neke ljude koji su teroriste [HP4, m, 37 god., filozof].

Važno je biti čovek što bi rekao Patrijarh Pavle [HP8 m, 61 god., stomatolog].

Kod mene sve ide preko ličnog kontakta, preko onih ljudi koje sam upoznala sve najbolje. Ne gradim opšti stav, katolici ono, muslimani ovo, nego kakav je ko čovek [HP14, ž, 44 god., pedagog]

Ja radim s muslimanima, i on mi tumači Kuran, naročito mi bliska katolička vera, moja jetrva je katolkinja, i sad idem kod katoličkih sestara. 27 godina sam radila s sestrom Kristinom [HP19, ž, 57 god., laborant].

Potupuno egal. Svako ima pravo na veroispovest. Čak to nije toliko različito [HP20, ž, 58 god., andragog].

Ja imam toleranciju, to je suština pravoslavlja, osećanje ljubavi prema bližnjem. Ja sam rasla u okruženju druge vere. Ja sam među njima vrlo lepo živela. Čovek u svom srcu treba da ima duboku ljubav prema drugome, i to rađa toleranciju. Moja venčana kuma je Mađarica [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

Imam u familiji katolika. Dobar ili loš čovek, a ne ko je pravoslavac ili musliman [HP22, , ž, 63 god., penzioner].

Nemam nikakav otpor, imam i muslimana i katolika u široj familiji. Ja i ne znam ko je kakve vere [HP23, ž, 65 god., penzioner].

2. Uslovna, Antagonistička tolerancija

Imam stav tolerancije, ali kod katolika mi se ne sviđa istorija, inkvizicija, potom veliki uticaj politike i tretiraju svog poglavara kao Božjeg izaslanika. Bio je Hrist, i to je to [HP2, m, 26 god., pravnik].

Što se tiče muslimana, onih pravih, ja im zavidim na njihovoj jakoj veri. Za razliku od pravoslavnih, ispovedaju veru onako kako vernik treba da ispoveda svoju veru. Oni se ne stide svoje vere. Nemam ništa protiv njih. Išao sam u katoličku crkvu i na seminare, ali što se tiče katolika moram da kažem da sam prvi put Malu sestru video pre 20-tak god u Rakovici, oduševio se molitvenim držanjem, i baš me zanimalo kom redu pripadaju. Ali generalno njihov unijatski stav ne odobravam, i čini mi se da dovoljno ne poznaju našu veru i situaciju u našoj zemlji [HP5 m, 49 god., fizičar].

Prema muslimanima poštovanje jer su istrajni u tome, ima i njih svakakvih kao i nas, ali kad su vernici, patrijahalni odnos u njihovim porodicama. To njihovo klanjanje, oni su preuzeli naše jutarnje časove 3, 6, 9 h kad Muslimani klanjaju. Slični jedni drugima, ali nacionalno nismo. Imam druga Muslimana još mu je đed govorio da su Bošnjaci. Mi više prihvatamo njih, nego oni nas. Katolici, čitala sam proglas da postoji samo katolička crkva, da pravoslavne zovu zajednicom ne crkvom, to ne mogu da prihvatim. Nemam ništa protiv, ali vidi se ko ima blagodet u Jerusalimu na Veliku subotu... [HP11, ž, 25 god., studentkinja].

Ja sam odrasla sa muslimanima u Sarajevu. Nekad sam ogorčena na njih, nekad mislim, i oni su podsatknuti od nekog sa strane da čine to što čine [HP12, ž, 29 god., administrat. tehničar].

Žao mi ih je što izvor čistote, pokazalo se da je pravoslavna vera, izvor koji je kasnije prljan. Odvojili se katolici, od njih protestanti. Drago mi je u Kaleniću manhinje Brigita i Margita koje su prešle na pravoslavnu veru. U Americi, 7000 km od Nevade manastir Sv. Ane, od Amerikanki koje su prešle na pravoslavlje [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

Nemam neki stav, ako je to njegova vera, može mi biti žao ako mu to bude smetalo pred Gospodom [HP 25, ž, 75 god, penzioner].

3. Netolerantan

Druge konfesije su budalaština [HP9, m, 69 god., fotograf].

Ja ne znam kome se katolici mole, išao sam i ovde dva puta na misu. Svira na gitari, i na oltaru šturo i siromašno prema pravoslavnim bogoslužjenjima [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Katolici

1. Tolerantan

Moja majka je pravoslavna. Da, imam dosta prijatelja pravoslavaca i 2, 3 muslimana. Bio sam u crkvi Sv. Save [HK1 m, 19 god., učenik].

Rođen sam ovde, okružen s pravoslavicima, prijatelji, poznanici, kolege. Saživeo sam se s njima, ali retko da dođem u situaciju da s njima pričam o duhovnim temama. Nemam bogato iskustvo, samo površno. Ne bih ni da budem nametljiv [HK3, m, 36 god, rentgen tehničar].

To je veliko pitanje, svi smo deca Božija, sve nas je Bog stvorio. Postoje konfesije koje su sličnije- monoteističke. Pre svega mislim da su pravoslavna i katolička slične, protestanti malo udaljeniji. Ja sam se i s njima sprijateljio i družio. Želeo sam da upoznam njihova shvatanja [HK4, m, 36 god., veterinar].

Ne može samo „ja sam u pravu“, a drugi ljudi nisu. Međureligijski centar (MRC) -upoznavanje drugih - duh vremena su naše misli. Kad otvorimo vrata uma, protiv predrasuda, onda će naš duh vremena biti drugačiji, ali ne možemo se svemu otvoriti. MRC njegova uloga da pokuša da menja, preoblikuje misli kroz dodir drugog čoveka [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

Ja ih sve prihvaćam kakvi jesu. Ja jesam katolik, ali kad tad svi ćemo zajedno biti. Prema pravoslavnima super, a gde sam rođena ima puno muslimana [HK21, ž, 61 god., penzionerka].

Nikoga ne potcenjujem, ne pravim nikakve razlike, bliskost, a ne razlike. Kalendar, način posta i pripreme za pričest su različiti, ne smeta mi [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

Jedan je Bog za sve nas. Sticaj okolnosti, rođenja, naše je da poštujemo svaku veroispovest, a i da oni poštuju našu. Isus je rekao ko mrzi na brata svoga nije moj, kod Valtorte sam pročitala [HK23, ž, 68 god., penzionerka].

2. Uslovna, Antagonistička tolerancija

Ja volim sve hrišćane, čak i Jehovine svedoke kad nisu agresivni. U Pešti su me napali da dođem u „pravu crkvu“. Znam mađarski, išao sam u Reformatorsku crkvu na bogoslužnje, kod muslimana ne bih sudelovao u njihovim molitvama. Dao bih im onoliko prava oni koliko daju kršćanima [HK2, m, 28 god., student].

Protestansti su oslobođeni vekovnih stega koje postoje u katoličkoj crkvi, krajnje jednostavni. Ali ima i puno stvari s kojima ja ne bih mogao da se složim: npr. pitanje Sv. Trojstva, Bogorodica obična žena, ne veruju u svece. Jevreji su mi vrlo bliski, mi potičemo iz istog korena, muslimani su mi malo dalji, i oni priznaju Isusa, ali kao proroka ne kao spasitelja. Nemam ništa protiv njih, svako ima pravo da veruje u šta hoće. Bliski su mi budisti i hinduisti kao dve najstarije religije. U njihovo shvatanje reinkarnacije lično ne verujem.. Pravoslavna vera najbliža, najpoznatija [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Što se tiče pravoslavaca, ja ne pravim razliku naročitu, protestanti već ima razlike. Što se tiče Sv. Pisma mnogo su obrazovniji od nas, mogu da te uhvate. Muslimane ne znam [HK16, ž, 50 god., bankar].

3. Netolerantan

Ne znaju Očenaš, da se prekrste, slava se ne slavi sa harminikom i sa psovkaama [HK25 ž, 70 god., penzionerka].

2.9.4. Prijatelji druge vere i odlazak na hodočašće

Na pitanje „Da li se imate prijatelja druge vere ili konfesije; da li s njim idete na hodočašće bilo njegove ili vaše vere?“ odgovori su svrtani u 3 kategorije:

1. Ima prijatelja druge vere/konfesije;
2. Nema prijatelje druge vere/konfesije;
3. Hodočastio s prijateljem druge vere/konfesije.

Pravoslavni

Većina pravoslavnih hodočasnika ima prijatelja ili rođaka druge vere i konfesije 21HP (7m:14ž), ali samo jedan HPm je išao na hodočašće sa prijateljem druge vere. Troje HP (2m:1ž) kažu da nemaju prijatelje druge vere.

1. Ima prijatelja druge vere

U Sarajevu sam imao prijatelje muslimane [HP2, m, 26 god., pravnik].

Imam prijatelje svih vera, Jevreje, išao sa katolicima, išao i u sinagogu, džamija u San Petrburgu, bio u budističkom hramu [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Imao sam prijatelja muslimana. Ja da nekog mrzim ne bih išao u crkvu, više mi je značio nego moj biološki otac. Mrzim samo komuniste, bezbožnike [HP7, m, 54 god., domar].

Imao sam u Sarajevu i družio se, išao sam njima na Bajram, oni su dolazili za Božić i na Vaskrs [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Imam drugarice muslimanke, dosta puta su pitali za naše svetinje i znam da idu u Ostrog na poklonjenje [HP12, ž, 29 god., administrat. tehničar].

Imam katolike, muslimana ne mogu da se setim nisam [HP13, ž, 33 god., ekonomista].

Imam prijatelje iz svih vera, rimokatolike, budiste, hinduiste divni, mili ljudi [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

Zet mi je druge vere. Godinama pokušavam da ga prevedem u našu veru, ali ne [HP18, ž, 55 god., domaćica].

Pa i nemam, živela sam u pravoslavnom okruženju. Da, imam Katarinu iz Poljske, jako se dobro slažemo, ali ja čak i ne obraćam pažnju, ne postavljam pitanje o tome [HP20, ž, 58 god., andragog].

Imamo i muslimane i katolike prijatelje, na slavu nam dolaze [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

2. Išli na hodočašće s prijateljem druge vere

Imam prijatelje i sticajem okolnosti išao sam na hodočašće na Tekije i u Sombor. Vrlo sam tolerantan i drago mi je da ih susretnem i popričam. I u vojsci sam se družio najviše s katolicima, s Ivanom koji je bio kod pape da primi križ. Dok sam služio u Novom Sadu paralelno pored posećivanja pravoslavne crkve, voleo sam da slušam orgulje u katoličkoj. Išao i kod oca Tadeja, i u Hopovo sa katolicima [HP5, m, 49 god., fizičar].

3.Nema prijatelje druge vere

Pitanje šta je prijatelj. Nemam prijatelja druge vere, imam drugova, poznanika druge vere. Neki su mi dragi ljudi, nemam mržnju u sebi, ali na našem nezgodnom Balkanu teži se da se preotme zemlja. Inače meni ne smetaju [HP6, m, 52 god., elektroinženjer].

Prijateljstvo je zasnovano na duhovnom jednomisliju. Ali, nemam neki problem... [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Nisam bežala od njih, ali rasla sam u monokonfesionalnoj sredini [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

Katolici

Svi katolički hodočasnici imaju prijatelje i/ili rođake pravoslavce, a neki su sa njima bili na hodočašćima (pevači u crkvenim horovima).

1.Ima prijatelja druge vere

Išao bih, ali nemam prijatelje vernike. Pravoslavaca znam puno, imam prijatelje, ali nisu religiozni. Moja majka je pravoslavna [HK2, m, 28 god., student]

Imam 2 druga, ali ništa verski [HK3, m, 36 god, rentgen tehničar].

Da naravno, najviše među pravoslavicima. Idem u pravoslavnu crkvu, jedino se ne pričešćujemo. Molitva zajednička. Nisam bio u džamiji, ali imam prijatelja muslimana. Voleo bih da odem u sinagogu. Bio i kod Harekrišne u Beogradu, bliski su mi, u smislu vere, a da ljudi to i neznaju. Mnoge reči koje oni izgovaraju su iste kao u Bibliji-jedna je istina samo više puteva dolaska do nje [HK4, m, 36 god., veterinar].

Imam, kolege s posla. Dugo godina treba da budeš s nekim da kažeš da ti je prijatelj [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

Imamo, barem mi u Beogradu moramo da imamo. Nisam išao na hodočašća [HK9, m, 65 god. penzioner].

Išla bih kad bi me pozvali. Najviše prijatelja ljudi iz crkve. U kolektivu sam ih ubedila da osвете odeljenje, neke dovodila u katoličku crkvu [HK11, ž, 30 god., fizioterapeut].

Da, ovde nema puno katolika i Hrvata, naši prijatelji su svi Srbi i pravoslavci [HK18, ž, 58 god., penzioner].

2. Išli na hodočašće s prijateljima druge vere

Majka je pravoslavna. Da, imam dosta prijatelja pravoslavaca 2, 3 muslimana. Bio sam u crkvi Sv. Save. Na Tekije išao sa prijateljem pravoslavnim bogoslovom. I on oseća da je to sveto mesto [HK1, m, 19 god, učenik].

Jako puno, moje iskustvo s pravoslavicima jako duboko, i jako bogato. Obično oni idu sa mnom, išao sam kod oca Tadeja, u Sv. Petku. Grupno smo išli u Vitovnicu, dojmila me njegova produhovljenost, koliko je imao za sve ljubavi i razumevanja, koliko je Duhom Svetim povezanost. On Duhom Svetim deluje, to je duboko, divno iskustvo. Blic, mala hodočašća [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Sa horom Mokranjac išli često na neka putovanja. Nas 3, 4 katolici i njih 30 pravoslavni. Godinama sam pevao u pravoslavnim hramovima, bio i u Sv. Petki. Čuo sam za Đunis, jako dobar odnos idem na slavu, da čestitam [HK8, m, 65 god., penzioner].

Imam kumu koja je pravoslavna, i mene je zvala. Imam želju. Više bila u inostranstvu. Kod Sv. Petke u 19 godina, kad sam počela da studiram, to je dom mog Boga oca [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

Roditelji pravoslavci, krštena sam bila u pravoslavnoj crkvi. Imam, išla sa kolegicom koja je pravoslavna [HK23, ž, 68 god., penzionerka].

Odkako je moja Dušanka umrla, idem sama, inače sam išla s njom. Gazda Sv. Nikolu slavi, i danas je mala Gospojina [HK24, ž, 70 god., penzionerka].

2.10. Hodočašće/turistički aspekt

Sveto i svetovno na hodočašćima: stavovi hodočasnika o sudaru duhovnosti i vašara. Hodočašće je povezano s putovanjem, pa i s turizmom. Svetilišta su obično u vreme najvećih verskih praznika/blagdana, okruženi vašarom, šatrama, trgovinom. Sudar svetog i svetovnog je veoma uočljiv na hodočašćima, pa nismo mogli da zaobiđemo to pitanje.

2.10.1. Stav hodočasnika o sudaru duhovnosti i vašara na hodočašćima

Kako na vas utiče sudar duhovnosti i vašara? Odgovore hodočasnika svrstali smo u tri kategorije

1. Smeta mi;
2. Dopuštam pod izvesnim uslovima;
3. Ne smeta mi.

12 HP (8m:4ž) kaže da im smeta, 8HP (1m:7ž) dopušta pod određenim uslovima, a 5 HP (1m:4ž) da je to neminovno, i da im ne smeta preplitanje svetog i svetovnog na hodočašćima.

Pravoslavci

1.Smeta mi

Negativno, meni to nije primereno za sveto mesto. Treba ih ukloniti ispred crkve, i tu u određenoj meri, da cilizovano izgleda, ne ko buvlja pijaca [HP2, m, 26 god., pravnik].

Tragično, svaki oblik instrumentalizacije osuđujem i u ljudskim odnosima i u poslu, posebno u duhovnosti. Hristos je isterao trgovce iz hrama. Ponekad je hodočasnici potrebna neka usluga ili da kupe neki suvenir, ali sam protiv da se tu pravi biznis [HP4, m, 37 god., filozof].

Mislim da bi pravoslavni trebali da izbace vašar iz toga. Vera nije vašar, vašar je komercijala. Zameram pravoslavnoj crkvi što se na Badnji dan dozvoljava da kuvaju rakiju u porti crkve u Obrenovacu, na Umci. Rakija, vino, doduše i čaj, kazani u vreme najvećeg posta. Ne mogu crkveni odbori to da organizuju na najveći posni dan. Nek bude na Božić. Pije se, pusti se muzika, narod dođe, službenici crkve moraju da kažu da ne može to tako. Sigurno to znaju, i prećutno odobravaju [HP6, m, 52 god., elektroinžinjer].

Mnogo mi smeta u glavi što ima mnogo trgovaca u pravoslavnoj crkvi, i ja ih prezirem [HP7, m, 54 god., domar].

Vrlo neprijatno. Recimo za vreme komunizma je to bilo strašno. Vršu se Sveta liturgija, crkva je privukla narod, a muzika trešti, oni slave Dan borca... To je mene strašno pogađalo. Ili 19. avgust na Preobraženje Gospodnje. Danas ipak sačekaju da se Sv. liturgija završi, pa onda puste veselje [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Katastrofa. Ja sam potpuno tradicionalni tip, volim narodne sabore. Bavim se tradicionalnim pevanjem, idem po saborima u Topolu, u Prilike. Ali s duge strane, šatre sa golim pevaljkama, pečenje. To je problem manastira, vladika. To me nekad sablazni, nije lepa slika za crkvu [HP11, ž, 25. god., studentkinja].

To mi se ne dopada, zabranila bih. Neka jedu, ali to da bude udaljeno od manastira. Još su ranijih godina i pevaljke pevale....Sad nema, malo su sredili, sad udaljenije od manastira. Ne dopada mi se, ako je služba treba da se pridržava reda. Mnogi legli u crkvi, stave nešto pod glavu i spavaju, treba da preskačem. Ove godine nisam mogla ni da uđem u crkvu. Ja razumem da je majka dovela dete, pa dete zaspalo. Ovo kako ko dođe on legne, ne samo bolesni [HP24, ž, 73 god., penzioner].

2. Uslovno dopuštam

Toga ima samo u Srbiji. Na Kosovu je to bilo ranije... Kad bi bio pravilno nastrojen, taj vašar to bi bilo sasvim u redu [HP1, m, 22 god., student].

Meni u takvim trenucima zasmeta što se prodaju pljeskavice, ili se za vreme Petrovskog posta na putu za Ostrog okreće jagnje. Inače, jadan narod šta će, bori se za svoj dinar [HP12, ž, 29 god., administrat. tehničar].

Ne dopada mi se to, mada sam od Amfilohija imala priliku da čujem da ne treba potcenjivati ničiji kulturni nivo. Svako dolazi s nečim što nosi, sveštenici ne treba da dozvole da se to komercijalizuje. To treba da ima meru i da bude prilagođeno finom kulturnom nivou da se ne povredi svetinja. Ne može neko da se pričesti i da posle skače s pevaljkom na sto i da u njen grudnjak stavlja pare. Manastir Kovilj ima finu duhovnu meru, Studenica takođe. Mitropolija Crnogorsko primorska, trpeza ljubavi, i da se opusti, i da se zaigra, zapeva. Ono što je vezano za tradiciju da. Sve novo turbo folk mislim da je neprimereno [HP14, ž, 44 god., pedagog].

To se sada meša, pod pretpostvkom da ne pređe neku granicu što je suprotnost toga. Bili smo u manastiru Pustinja na slavi. Došli seljaci iz okolnih sela u svečanoj narodnoj nošnji, i doneli po neki zavežljaj. U tom smislu, dobro je da crkva okuplja ljude da se druže. Samo ne treba da se pretera. Neke stvari koje se prodaju da, ali da vašar bude dalje od manastira. To mi se ne sviđa. Mada mislim čak kad narod krene po tim našim svetinjama i turistički, možda mu to posle bude iz vere [HP20, ž, 58 god., andragog].

To ne ide jedno s drugim, ali deo smo potrošačkog društva. Toga ima i na Meteorima. Tezge, šarenilo vas sačeka. Pored crkvi su tradicionalno uvek bili vašari [HP22, ž, 63 god., penzioner].

Ranije je to bilo nešto najlepše. Ne daju nam da jedemo grožđe, dok ne bude Preobraženje, do tada se ne jede grožđe. Pa ne znam kako da vam kažem, pomalo mi smeta buka. Nekada su se ljudi tako okupljali, sad vulgarizovano [HP23, ž, 65 god., penzioner].

3. Ne smeta mi

Pa to ti dođe kao venčanje i svadba. Potrebno i jedno i drugo [HP9, m, 69 god., fotograf].

Nekako mi je uklopljeno, s obzirom na naš mentalitet, samo treba da bude još više organizovano [HP19, ž, 57 god., laborant].

To je neminovnost. Ljudi su uglavnom telesni, samo malo duhovni. Treba dati Bogu Božje, a caru carevo, naravno prema meri pristojnosti. Srpski običaji su kao šareni ćilim u kome je utkano sve [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

Ko ne voli brata, ne voli Boga. Treba i ovo. I oni (*trgovci*) su ikone Božje. Može da bude malo neukusno, ali kiča ima svuda. Ne obraćam pažnju nešto mnogo [HP16, ž, 45 god. veroučiteljica].

Ima tu i dobro i loše. Ako taj narod bude na Liturgiji, pa ostane tu da bi se družio odobravam. Ali ako su samo došli da uživaju, to je loše [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

Katolici

12 HK (3m:9ž) izjavljuje da im smeta, 6 HK (4m:2ž) uslovno dopuštaju, a 7 HK (3m:4ž) kažu da ih ne ometa spoj vašara i svetog.

1. Smeta mi

Ja volim putovanja, vašarišta. U Međugorju ima prodavnica, to odvlači pažnju, malo. Da, smeta mi, prodaju igračke, kamiončice [HK2, m, 28 god., student].

To treba striktno razdvojiti, ali današnje potrošačko društvo ne može bez toga. Međugorje pre 20 godina i sada, kao da dolazimo u situaciju kad je Isus Hrist izbacivao trgovce iz hrama. Ne kažem da ne treba da bude, ali ne sme da to preovlada. Nema nikakve veze sa verskim praznicima, ali može da se prihvatiti prodaja verskih predmeta [HK7, m, 56 god., komercijalista].

Nije primereno. I u Sloveniji u Ravnom dolu, na brdu 330 godina tamo hodočašće, liciderska srca i kabeze. Prvo u crkvu, posle je običaj da se da odušak i telu. Ovde izgleda da je to primarna stvar. U hramu Sv. Save zasmetalo mi što je u crkvi prodavnica [HK8, m, 65 god., penzioner].

Na svetilištima koja su svetska razvijen je biznis, nervira me. Sada su se malo opametili, kada je misa zatvaraju radnje. Treba da ima meru i cenu koja je pristupačna [HK11 ž, 30 god., fizioterapeut].

Besna sam, užasava me, a onda moram da se smirim. Vidim svaki kič, ko u španskim serijama. U Međugorju, postanem sarkastična, to je iskušenje [HK12, ž, 34 god., kustos].

Smeta mi. Sad bombone i to, liciderska srca... Pre jedno 15 godina da kupite majice, svašta [HK 24, ž, 70 god., penzionerka].

To mi se ne sviđa, ne volim. Bila je tradicija da se sa Tekija donese kretoš i alva, karamelizirani šećer i ćeten alva. Tada nije bilo toliko slatkiša, ovo drugo što ugrožava svetinju, neka ekspanzija, ne volim [HK17, ž, 55 god., penzioner].

Vašarski utiče, živciram se strašno. Zato ne volim velike gužve i praznike, i zbog ambijenta i zbog crkvenih velikodostojnika, dok se izpozdravljaju među sobom, pa dok se sete puka, naroda, a Krista nema nigde [HK18, ž, 58 god., penzioner].

Ogroman novac je u pitanju, sve što više ideš manje kupuješ, više nosiš u srcu. Šarenilo, buka, gomilu para potrošiš... [HK19, ž, 59 god., penzionerka].

2. Uslovno dopuštam

Vašar treba postojati, ako neko želi iza mise da kupi neki križ ili nešto što se može posvetiti, ali mi smeta da se tamo prodaju puške, to stvarno veze nema [HK1, m, 19 god., učenik].

Ako je to u nekoj razumnoj meri, mislim na prodaju suvenira. Ali sve tipa šatora, muzike, od toga se grozim, ali bilo toga. Nije mi shvatljivo kako je to moguće. Zna se šta je hodočašće, svetilište, treba da se čovek okrepi, ali muzika, vašariste... [HK5, m, 45 god., poslastičar].

To je sve manje nego ranije, vašari malo opusteli, mogu da to tolerišem. Kada sam bio u Kosjeriću na letovanju, bio sam na crkvenoj slavi. To je odvojeno od crkve, i ekonomski gledano ok, to je folklor domaći, ne odbacujem [HK10, m, 65 god., penzioner].

3. Ne smeta

To je jedan segment koji mora da bude, to je neminovnost. Tamo ima svega i svačega. Hoću da kupim medaljicu Gospinu, ali neću sliku Gospe na šljunku... Ništa me ne tangira [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

Meni ne smeta, to normalno, već u autobusu problemi. Kad dođete tamo dobro je da ima da se kupi, da se pojedje, popije.... [HK9, m, 65 god. penzioner].

Kod oca Tadeja nije bilo vašara, u Međugorju duhovnost toliko jaka, da me ništa ne smeta [HK13 ž, 42 god., prof. italijanskog].

Ma ne. Ranije dok sam površno gledala na stvari meni je to smetalo. Jednom, ispred manastira Sopoćani, trgovci muslimani prodaju slike sa likovima ratnika. Jedan pravoslavni sveštenik kaže „čoveče to ti tu ne spada“. „Ne spada brate, al ide“, odgovara mu trgovac [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

Ne smeta mi. Zašto bi mi smetalo? Oni da zarade pošteno kad može da proda one džidže [HK25, ž, 70 god., penzionerka].

2.10.2. Kupovina religijskih predmeta na hodočašćima

Da li, i koje religijske predmete kupujete na hodočašćima? Odgovori hodočasnika na ovo pitanje su svrstani u 3 kategorije:

1. Da;
2. Manje nego ranije;
- 3 Ne.

11 HP (6m:5ž) kupuje religijske predmete, 3 HP (1m:2ž) kupuju manje nego ranije, 4 HP (2m:2ž) da ne kupuju religijske predmete na hodočašćima.

Pravoslavci

1.Da

Ostavimo novac u svetinji, kupim poklone za prijatelje. Ono što nema ovde, sad su otvorili prodavnicu. Brojanice napravljene od biljke, Bogorodičine suze, krstiče koje su radili sami monasi-rukodelje, Ikone, ulje iz ikone Bogorodice Trojeručice. Treba čovek da ostavi neki prilog [HP1, m, 22 god., student].

Brojanice najčešće, dobili smo plakete da smo posetili Hilandar, krstove, ikonice od tisovine na Ostrogu [HP2, m, 26 god., pravnik].

Kupujem, za bližnje da sam na njih mislio na tom putu, i da sam se pomolio na tom mestu. Imena upišem i dam sveteniku a za proskomidiju, kupim sveću voštanu, manastirsko vino, rakiju, ikonice, knjigu [HP4, m, 37 god., filozof].

Ikonice sveca kome je posvećeno svetište, kasetu s duhovnom muzikom, krstiće [HP22, ž, 63 god., penzioner].

2. Manje nego ranije

Ranije je to bilo više, sad nisam vezan za kupovinu. Iz Hilandara sam doneo samo malo tamjana [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Jerusalim, volela bih donesem neki kamičak, dobila sam sveće koje se pale na Veliku subotu (33 komada). Ranije mnogo više, sada po neku ikonicu [HP18, ž, 55 god., domaćica].

3. Ne

Ne kupujem ništa. Neka knjiga, Jevanđelje na kineskom. Volim da uzmem neki kamen [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Ništa, ne nosim pare [HP9, m, 69 god., fotograf].

20 HK (6m:14ž) kažu da kupuju religijske predmete, 3 HKm da kupuju manje nego ranije, a samo 2HK (1m:1ž) da ne kupuju (u jednom slučaju sve su pokupovali roditelji, u drugom kupuje muž).

Katolici

1. Da

Nabožne predmete, licidersko srce s likom Sv. Antuna. Jeste malo kič. Lepeza i marama s likom Bogorodice, ne smeta mi, ali ne bih kupovao [HK2, m, 28 god., student].

Naručio sam krstić i krunicu iz Jerusalima - posvećeno, to mi puno znači nosim uz sebe [HK4, m, 36 god., veterinar].

Sve kupujem, pravim kolekciju, podseća me na ta putovanja. Nešto i dobijem, volim uspomene da imam i ti snimci moji su deo toga. 99-te sam spasavo slike i video snimke, šta god se desi, ako neko to nađe [HK7, m, 56 god., komercijalista].

Drveni krst, Marijin kip od plastike, pa se sipa voda, a kruna kao čep. U Padovi video jezik Sv. Ante, neraspadnut.. Medaljica, slike, kipiće [HK8, m, 65 god., penzioner].

Knjige, CD, uvek kupim drugima a malo sebi, krunice, knjige [HK11 ž, 30 god., fizioterapeut].

Volim kipiće, krunice. Moram da odem u Rim ili u Međugorje, slika Gospe ili Isusa, knjižare s religioznom literaturom u Karmelu knjige [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

Krunicu u Rimu kupljenu ne skidam uopšte, obično kupim prijateljima [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

Volim da kupim po neku sitnicu za prijatelje [HK16, ž, 50 god., bankar].

Kupim sveće da zapalim za majku, baku, svekrvu, i da kupim neki krstić koji se blagoslovi na toj misi. Prediku (*propoved*) držao biskup, pred kraj mise stavite predmete da se blagoslove, poškrope se i blagoslove. Ima misa na rusinskom, mađarskom, hrvatskom, imam stalno nosim u novčaniku. Prvo nosim Isusa i Majku Božiju, sličice svetaca Sv. Mihailo, iz pravoslavne svetinje iz Prohora Pčinjskog, Sv. Antuna crkvice u Zemunu, Sv. Petka ona je zaštitnica žena. Imam dve da mi čuva decu Draganu i Dragana. Poštujem Sv. Petku. Baka mi rekla kad je Sv. Petka „gledaj čedo da ne radiš teške poslove“. Imam kalendar gde su katolički i pravoslavni praznici [HK17, ž, 55 god., prof. fizike].

Kupujem knjige, krstiće ne kupujem. Od objekta Hristove muke da pravim nakit [HK18, ž, 58 god., penzioner].

Kupujem nešto, pa posle posvetim kod franjevac. Dve Majke Božje kipić, krstić, krunica [HK23, ž, 68 god., penzionerka].

Krunica mala, imam knjige, i u Rumuniji i u Rumunskoj crkvi. U Sv. Ante na Antunovo ukradem ljljana, Sv. Antuna figuricu, parče od bora grančicu, krst imam, ikonu sa Ostroga [HK 24, ž, 70 god., penzionerka].

2. Manje nego ranije

Jako retko, na minimum, molitvenik, molitveni predmeti, ili prijateljima [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Već sam se svega nakupovao. Na Meteorima nabavio ikonu Sv. Jovana Zlatoustog [HK10, m, 65 god., penzioner].

3.Ne

Indiferentan sam. Od malena smo sve to imali u kući, još roditelji pokupovali. Imam 3 krunice, šta ce mi 4? [HK3, m, 36 god, rentgen tehničar].

Moj muž obožava kupovinu ovih predmeta, ja se užasavam [HK12, ž, 34 god., kustos].

2.10.3. Ishrana na hodočašćima

Potvrdilo se da ishrana na hodočašćima, posebno kod pravoslavaca, uglavnom zavisi od crkvenog kalendara, tj. da li je vreme posta ili ne. Neki nose hranu od kuće ili kupuju, a neki su gosti u manastiru. Katolici su po tom pitanju opušteniji, jer se kod njih skoro ne posti.

Pravoslavci

Hranim se u skladu s pravilnikom mesta gde idem. Na Hilandar su postili [HP2, m, 26 god., pravnik].

Kako šta imam, tim se hranim. Kako kada, ako je vreme posta, posno. [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Napravim sendvič, ima domaćica koje mese, one me posluže [HP4, m, 37 god., filozof].

U Svetoj Zemlji vrlo malo jeo, postio čitav post, uzimao grožđa, voća, i čaja [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Po manastirima se hranim. Dosta se družim sa monahinjama po svim eparhijama, pomažem dosta spremamo hranu, raspremamo crkvu, trpezarija raspromanje prodavnica... [HP11, ž, 25. god., studentkinja].

Jel to zajednica, žene uglavnom umese pite, kiflice da li su posne ili mrsne, to se posle deli. Otvaraju se kese i torbe [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Kod oca Varnave ručak blagosloven, kafa, čaj, pasulj na vodi. Nosimo hranu [HP19, ž, 57 god., laborant].

Imamo tu privilegiju da budemo gosti manastira, pa nas oni hrane [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

Katolici

Ponesem sendvič. Zavisi da li idem službeno, kao semeništarac imam ručak sa svećenicima [HK1, m, 19 god., učenik].

Usput za poneti, ili u organizaciji crkve kod časnih sestara [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

Ja ne nosim suhu hranu, u Međugorju svratimo u restoran [HK9, m, 65 god., penzioner].

Turneje, nastupi hora, sve organizovano [HK10, m, 65 god., penzioner].

Ako idem individualno, gde se organizuje susret tamo kupim. Restorana ima na svakom koraku [HK11 ž, 30 god., fizioterapeut].

Donela sam hranu iz Beograda, s Macom ako idem onda po restoranima. Ali restoran i hodočasce nisu išli zajedno [HK13 ž, 42 god., prof. italijanskog].

Kad je kratko ponesem hranu, kad je duže ima pansioni, polupansioni. Mora da se rezervise unapred 500.000 ljudi kad je godišnjica Međugorja. Nas tri iz Beograda, jer su tri Poljakinje odustale [HK19, ž, 59 god., penzionerka].

Kupim žužu, ponesem kafu, vodu, nekad pojedem pljeskavicu [HK 24, ž, 70 god., penzionerka].

2.10.4. Oblačenje za hodočašća

Odgovori svih hodočasnika, pravoslavaca i katolika, govore da oni poznaju pravila oblačenja, posebno u pravoslavnim manastirima. Iako u gradske crkve žene odlaze i u pantalonama, u manastirima se trude da ispoštuju strožija pravila. Za katolike nije isto da li idu na Križevac (brdo i krš) gde su adekvatne patike, ili svečanije sa odelom i kravatom na veliki praznik (jedan hodočasnika bio na audijenciji kod pape).

1.Pravoslavci

Trebalo da se oblačim lepo, jer crkva izobražava Carstvo nebesko, ali kad idem na hodočašće gledam da se oblačim toplo da se ne smrznem [HP4, m, 37 god., filozof].

Samo čisto odelo, da budu dugi rukavi. U manastirima gologlav muškrac, žena s maramom- iz razloga kosa ukras, prekriti, da ne izaziva tuđe poglede... [HP6, m, 52 god., elektroinžinjer].

Obrijan, ošišan, novo odelo, nove cipele, idem u Božju kuću [HP7, m, 54 god., domar].

Da, posebno u smislu da obučem nešto što mi je prijatno, lako, udobno [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Ne nosim pantalone, samo suknje, duge rukave, maramu naravno [HP11, ž, 25. god., studentkinja].

Jedino maramu što stavim na ulasku u manastir [HP12, ž, 29 god., administrat. tehničar].

Kad idem po manastirima ispoštujem njihova pravila [HP13, ž, 33 god., ekonomista].

Da posebno, ali isto kao u hram, malo svečanije duga suknja, ništa nije razgolićeno, marama ako je po potrebi u nekom manstiru, inače maramu ne nosim [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Razvila sam hrišćanski imidž, pravoslavni. Ja sam u prvoj revnosti sve odbacila, tako i da hoću sad nemam takvu garderobu. Stalno se oblačim tako jednostavnije mi je, pokrивam mnoštvo nedostataka, široka komotna odeća. Kad se ide na plažu, na proslavu oblači se prikladno, i za crkvu tako. Pobožno, odeća, držanje i stav. Neka i spolja bude kao unutra reči su patrijarha Pavla [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

Ne volim da idem razgolićena, a sad da ne idem u pantalonama i da nosim maramu koju ne nosim mi je licemerno, ali ..Za Meteore i Sv. Nektarija sam ipak uzela suknju dugu, ne nosim maramu [HP16, ž, 45 god. veroučitelj].

Pristojno, ne pantalone, čista, najlepše što imam. Ovde ne maramu, tamo gde manastiri traže da [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

Gledam da ne budem u pantalonama, maramu ne nosim niko me nije opominjao [HP20, ž, 58 god., andragog].

Ne nosim maramu, pristojno, to sam naučila u detinjstvu [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

U crkvu ne treba ući neadekvatno obučen. Duga suknja se podrazumeva, kape i marame traže. U Grčkoj nemaju svi pokrivenu glavu, to su zahtevi formalne prirode, ali ako traže držim se i toga [HP22, ž, 63 god., penzioner].

Obučena kao kad ulazim u crkvu. U autobusu pantalone, ali obučem suknju, maramu... Ovde iako sam u pantalonama i nemam maramu uđem u crkvu [HP24, ž, 73 god., penzioner].

2.Katolici

Dostojno obučen, to je sveto mesto [HK1, m, 19 god., učenik].

Tehnički detalj na Križevac, go kamen trebaju dobre patike, teren je nezgodan, go krš [HK3, m, 36 god, rentgen tehničar].

Oblačim se normalno sa poštovanjem prema tom mestu, vidi se i kroz garderobu, ne šorc, patike [HK4, m, 36 god., veterinar].

Ne naročito, u Rimu košulju, sako, mašna, sportski [HK8, m, 65 god., penzioner].

Vodim računa da bude skladno ne budem u bermudama, šorcu, pekla sam se na suncu, ali misa je, iznose Presveto... [HK11 ž, 30 god., fizioterapeut].

Sportski obučena da mi telo služi a, ne da ja služim telu, da sam što komotnija, šalče da se ne svađam s moralisima, nije mi zgodno u suknji [HK12, ž, 34 god., kustos].

Sportski, ili ako je veliki blagdan možda nešto svečanije [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

Ako idem u pravoslavni manastir, ne idem u pantalonama, ponesem maramu [HK16, ž, 50 god., bankar].

Ništa napadno, ne idem u pantalonama, kao i obično, malo svečanije [HK17, ž, 55 god, prof. fizike].

Odem pristojno, da bude skromno, ništa da blješti i šljašti [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

Malo skromnije, ne idem s brtelama, dugi rukavi [HK21, ž, 61 god., penzionerka].

Ne oblačim se posebno, za putovanje koje traje 20 dana, praktično. Ne isticati se posebno na takvim putovanjima [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

Ne oblačim se posebno, kad idem u manastir Slance trebalo bi da se stavi marama na glavu, ne može kratki rukavi [HK25, ž, 70 god., penzionerka].

2.11. Praktično ponašanje hodočasnika kroz stav prema stav prema hrišćanskim moralno-etičkim normama koje propisuje Crkva

Izabrali smo one moralno-etičke norme koje su zajedničke za obe hrišćanske konfesije:

1. Stav o zabrani abortusa
2. Stav prema zabrani preljube i bračne nevere
3. Stav prema ljudima koji im čine zlo
4. Stav o prema neverujućim i ateistima.

Ovde ćemo, u glavnim crtama, izneti učenje i norme Hrišćanskih (Pravoslavne i Katoličke) crkava prema pomenutim etičko-moralnim pitanjima. Što se namernog prekida trudnoće tiče eksplicitno učenje Crkve je da je ljudski život počinje začećem i da je bilo kakav direktni zahvat nakon začeća greh i teški moralni prekršaj.

„Od najstarijih vremena Crkva namerni prekid trudnoće (abortus) smatra teškim grehom. Kanonska pravila izjednačavaju abortus sa ubistvom. U osnovi takve procene nalazi se uverenje da je nastajanje ljudskog bića dar Božiji, zbog čega svaki nasrtaj na život buduće ljudske ličnosti, od trenutka začeća pa nadalje, jeste zločin...

Crkva ne odbacuje žene koje su izvršile abortus, ali ih poziva na pokajanje i prevazilaženje pogubnih posledica greha kroz molitvu i epitimiju, sa potonjim pristupanjem spasonosnim svetim Tajnama“(Osnovi socijalne doktrine Ruske Pravoslavne Crkve, 12.2., prema Bigović 2010, 169-170).

Isto učenje je pre nekoliko decenija ponovila Rimokatolička crkva u enciklikama *Humanae vitae* (HV) Pavle VI.1968. i *Familliaris consortio* (FC) Jovana Pavla II (prema Tadić 2002, 178).

Zabrana preljube se zasniva na šestoj Božjoj zapovesti “Ne čini preljubu!” u Dekalogu. Slično se ponavlja i u devetoj “Ne poželi žene bližnjeg svog!” na kojima Crkva gradi svoje učenje o preljubi i bračnoj (ne)vernosti.

S obzirom na “Zapovest ljubavi” (Mt 19,19; 22, 37-39) jasno je da hrišćanstvo traži pozitivan odnos i prema onima ko verniku nanosi zlo, bilo da pripada drugim konfesijama, ili ne pripada nijednoj religiji i konfesiji, kao ateisti i neverujuć.

2.11.1. Stav hodočasnika prema zabrani abortusa

Odgovore hodočasnika smo klasifikovani u četiri kategorije:

1. Podržavaju stav crkve o zabrani abortusa
2. Fleksibilni. Nisu protiv stava crkve, ali u nekim slučajevima opravdavaju abortus
3. Ne podržavaju stav crkve
4. Ne odgovaraju direktno na pitanje

Komplesnost ove problematike naglašavaju skoro svi pravoslavni hodočasnici. Dobili smo ovakve odgovore: 11HP (6m:5ž) podržavaju stav crkve (pravoslavne i rimokatoličke) o zabrani abortusa, 8HP (2m:6ž) je fleksibilno po ovom pitanju, iako su ni oni nisu protiv stava crkve. Samo samo dvoje ispitanika (1m:1ž) ne odobravaju stavove crkve o ovom pitanju, dok 4HP (1m:3ž) ne odgovaraju direktno na pitanje.

Oni koji su za zabranu abortusa nazivaju ga čedomorstvom i ubistvom, za razliku od „čišćenja“ – termin koji se u doba socijalizma koristio. Fleksibilni smatraju da u izuzetnim slučajevima treba dozvoliti abortus („silovana žena ili bolesno dete u utrobi“).

Koje je obrazloženje onih koji su protiv zabrane abortusa? Hodočasnici, tradicionalno religiozni, pravnik po struci je pristalica postojanja abortusa pod zakonskim uslovima medicinski utvrđeni, do 10 nedelje. Hodočasnica, takođe tradicionalno religiozna, kaže da ima građanski odnos prema tome „ukoliko neko nema materijalne mogućnosti, smatra da o tome treba da odluči žena“. Oni koji ne odgovaraju direktno na pitanje, po našem mišljenju takođe nisu za zakonsku zabranu abortusa, jer svi u odgovorima ističu da se samo zakonom ništa ne rešava.

Pravoslavci

1. Podržavaju crkveni stav o zabrani abortusa

Naravno, u trenutku začetka, ako se priča to još nije svesno, ali to je potencijalno jedno novo biće, neponovljivo. Ogovornost nije samo na ženi, ona je samo to uradila, ali i muž, dečko, društvo. Nemoj samo da se ukloniš od zla, nego čini dobro [HP1, m, 22 god., student].

Abortus smatram ubistvom i osuđujem, imao sam u svom iskustvu s devojkom s kojom sam bio u vezi nagoveštavala. Suočio sam se, ali je lako je to reći. Ja ne bih mogao da živim da ja kažem da taj abortus izvrši. Čovek

kad dođe u tu situaciju, to je bremenita situacija, medicinski, socijalni, duhovni fenomen [HP4, m, 37 god., filozof].

Ja se slažem sa zabranom abortusa, ako se pozivaš na tehnologiju možeš da sprečiš to. Ima izbor pre izbora. Ako si civilizovan i emancipovan, pa spreči to. Ako si pogrešio, za zabranu sam [HP6, m, 52 god., elektroinženjer].

Vi mene pitate dal imate pravo da ubijete nekoga. Ako nisam znao da naučim sebe i svoju ženu koji smo grešni po tom pitanju, ja stalno govorim-deco kumim vas, pazite šta radite [HP7, m, 54 god., domar].

Ja se slažem sa crkvom, to je velika osuda i greh. Sv. Nikolaj o tome pesmu napisao [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

150.000 registovanih abortusa, koliko je neregistrovanih? To je ubistvo, katastrofa. Slažem se sa stavom crkve [HP12, ž, 29 god., administrat. tehničar].

Ja mislim da je potupuno ispravna zabrana. Mislim da je to ubistvo ličnosti, čovek je ličnost u trenutku začeća. S 18-19 godina, u Osjeku sam živela, jedan prijatelj katolik prikazao mi je film „Nečujni krik“ gde je snimljen intrauterin snimak gde se fetuščić uvija da izbegne kiretu [HP16, ž, 45 god. veroučiteljica].

Ja to smatram za ubistvo. Izvršio si ubistvo, i to nad nezaštićenim [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

Poštujem to i mislim da je to veliki greh. Izraz „čišćenje“ nije slučajno. Kako nešto imenujete, onda imate takvu percepciju u vezi s tim. Znači da je to nešto dobro. To je čedomorstvo [HP23, ž, 65 god., penzioner].

2. Fleksibilni(Nisu protiv crkvenog stava, ali u nekim slučajevima opravdavaju abortus)

Pa ne znam, teško je to ipak. Treba da se ovaj narod umnoži. Ja sam mnogo mali da bih o tome. Nisam o tome razmišljao. Zavisi ko traži da abortira. Ekstremni slučajevi, recimo silovana žena, zna se da je bolesno dete u utrobi, ne bi trebalo zabraniti. Sve ostale slučajeve, nisam za abortus. Da se kroz razgovor u školi kroz edukaciju, povede o tom računa. Ne ide se na abortus kao kod frizera, na ondulaciju, a ne da se ubije živo biće [HP5, m, 49 god., fizičar].

Sve je fleksibilniji stav i s godinama s više razumevanja, jer ne znamo Božji plan. Ima primera u svetootačkoj literaturi da je razbijnik postao mirotočiv, ili Sv. Marija Egipćanka i Marija Magdalena. Neko prođe kroz to, a bio je sve i svašta, čak je rečeno da će razbojnici i bludnice najpre u carstvo nebesko. Može žena koja je više puta abortirala da bude velika pokajnica, a druga koja je stroga po tom pitanju, da bude problematična [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Podržavam, ali bih volela da postane lični stav svake žene. To nije samo žensko pitanje, crkva treba da radi mnogo više. Zabraniti ne mislim da je rešenje, ali vaspitavati da [HP14, ž, 44 god., pedagog].

U početku čovek kada uđe u crkvu strog prema drugima, manje prema sebi. Kasnije omekšava, shvati da je čovek samo Bogom dobar, i iz tog drugog ugla posmatra sve to. Trudim se da razumem u svim tim iskušenjima i dopuštenjima pitam se preispitujem se zašto je to [HP18, ž, 55 god., domaćica].

Ljudi se nađu u raznim situacijama, ne mogu da osuđujem, pravila postoje, ako ljudi pogreše [HP19, ž, 57 god., laborant].

Ja jesam protiv abortusa, ali imam razumevanja da je vrlo teško sprovesti. Ne treba da se čine, ali imam razumevanja da nekad neko... [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

To ne mogu da komentarišem. Neka sirotinja, morao da vrši abortus i opravdam i neopravdam, neću da sudim, i to isto [HP24, ž, 73 god., penzioner].

To ne možete generalno da donesete. Specifične prilike i okolnosti. Samo Bog može da sudi [HP22, ž, 63 god., penzioner].

3. Ne podržavaju crkveni stav

To je jako duboko i kompleksno pitanje. Ja sam pristalica postojanja abortusa pod zakonskim uslovima medicinski utvrđeni, do 10 nedelje. Treba dozvoliti ženi da odluči da li želi, ili ne želi dete. Postoje argumenti za i protiv, i tanka je linija koja to razdvaja [HP2, m, 26 god., pravnik].

Što se tiče abortusa, tu imam neki građanski odnos, ako neko nema sredstava da to dete izdržava, neka odluči sama žena, jeste to ubijanje živog bića [HP20, ž, 58 god., andragog].

4. Ne odgovaraju direktno na pitanje

Apostol Pavle rekao Hrist je kraj svih zakona. Dve zapovesti: ljubi Gospoda Boga svog, i za hrišćanina ne postoji autoritet. Mi to prihvatamo zato što verujemo, sve je dozvoljeno i ništa nije zabranjeno, ali nije dobro za nas [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Mislim da se previše pažnje obraća na to a suština gubi. Zakonom se ne živi. Da ti je zdrav narod, ne bi ni došlo do toga. Ne može se ništa zabranom [HP13, ž, 33 god., ekonomista].

Moralni etički zakon o njemu visi nebo i zemlja, ali on se nikad ne može do kraja ispuniti. Ljubav je nadilaženje zakona. Po snagama svojih moći treba ispuniti. Ljudi treba da budu informisani da je to ubistvo, čedomorstvo. Naravno, uvek ima đavo ih nadhnuje na zlo, najčešće na hrišćane podstiče [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

Zabrana je jedna stvar i ona ide kroz norme, ali predznaje da li treba znati da je to greh, ako to zna onda je to lako, ali mnogi ne znaju. Sve je u nama, ne može meni zakon ništa zabraniti [HP25, ž, 75 god, penzioner].

Odgovori katolika se razlikuju od odgovora pravoslavaca, jer čak 17H (7m10ž) 100% podržava stav crkve, odnosno zakonski zabranu abortusa. I to dve trećine ispitivanih žena i većina muškaraca. Fleksibilna je samo 1 HKŽ, dok se 4HK (3m:1ž) ne slažu sa stavovima crkve. Ne odgovaraju direktno na pitanje 3HKŽ. Katolici su u daleko više slučajeva odgovarali u stilu „Ako tako crkva kaže- slažem se”. Samo jedna hodočasnica, tradicionalno religiozna, je fleksibilna po ovom pitanju –odobrava abotrus iz medicinskih razloga „ako ne daj Bože mora”. Četvoro hodočasnika su protiv stava crkve. Ispitanik, student medicine, se slaže s abortusom ako se utvrdi anomalija deteta, ili ako je život žene u opasnosti. Dvojica ispitanika, su zapravo protiv rigoroznosti crkve u kontroli začeca – zabranjeni su perzervativi, koje je papa dozvolio samo u Africi zbog AIDS-a! Od onih koji ne odgovaraju direktno na postavljeno pitanje, dve hodočasnice naglašavaju značaj vaspitanja, edukacije, a protiv su moralisanja i zabrana. Treći slučaj je svedočenje o svom životu, s mnogobrojnim abortusima, za koje nije znala da su greh.

Katolici

1. Podržavaju crkveni stav o zabrani abortusa

Subjektivno se slažem sa svim stavovima crkve, jer smatram da je to moralno. Niko ne sme nečiji život oduzimati. Život je Božiji dar [HK1, m, 19 god., učenik]

Abortus? Sve što propagira katolička crkva stojim iza toga [HK3, m, 36 god, rentgen tehničar].

Ja lično se slažem sa stavom crkve „Ne ubij“ Božja zapovest [HK4, m, 36 god., veterinar].

Ja sam na liniji crkve. Ne odobravam abortus [HK7, m, 56 god., komercijalista].

To se puno priča, ja imam stav da to nije u redu, to je ubistvo [HK9, m, 65 god. penzioner].

Zabrana abortusa je normalna stvar. Ko je taj da oduzima nekom život, iako se utvrdi da će dete biti hendikepirano, Bog ima svoje planove... [HK11 ž, 30 god., fizioterapeut].

Ovo je u vezi 6-te Zapovedi, prvih par, da podržavam stavove crkve. [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

Tako kako stoji, za zabranu abortusa. To je ubistvo. Kažu, fetus nije dete. Ni čiča nije dete, ali je bio [HK18, ž, 58 god., penzioner].

Znam i tvrdim, jako sam protiv abortusa. Trostruki smrtni greh. Narodi koji ozakonjuju abortus će nestati. To je Bog stvorio. On (fetus) ne može da se brani sam, to je znak velike oholosti. Tajna svete ispovedi, samo biskup može da odreši od greha abortusa [HK19, ž, 59 god., penzionerka].

Ja sam mnogo stroga za to. Zabranila bih abortus, veštačku oplodnju, kloniranje [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

Moj odnos je treba poštovati Boga, ne vređati ga. Abortus je greh, čedomorstvo, od Boga začeto. On daje život [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

2. Fleksibilni (Nisu protiv crkvenog stava, ali u nekim slučajevima opravdavaju abortus)

Jesam protiv abortusa, jedino zdravstveno, ako ne daj Bože mora [HK17, ž, 55 god, prof. fizike].

3. Ne podržavaju crkveni stav

Kao student medicine ne mogu se složiti s nekim stavovima. Kad je anomalija deteta, da se spasi život žene [HK2, m, 28 god., student].

Sve to je toliko komplikovano. Npr. nekih ubeđenja nisi, ali crkva ti nalaze, da tako živiš. Ako ih ne živiš, ti si pod grehom. Abortus jeste greh i uništavanje ljudskog života. Kontrola začeca, crkva jako rigorozna i previše stroga. Ne mogu perzervative koristiti, mislim da tu crkva preteruje. Ne živim ta ubeđenja, onda ideš na ispoved, da bi morao ići na pričest [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Kanonske odredbe hoću da ispoštujem, ali sam protiv nekih. To je duga tema, teško na kratko. Jesam ja protiv abortusa, ali šta kad do toga dođe. Događa se u afričkim zemljama jako težak život, pa se pojavio AIDS. Kako je tamo kondom odobren, a ovde zabranjen. Postavljam pitanje. Zašto ja ne smem da koristim kondom? Šta je rađeno prije toga, da do toga ne dođe? [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

Nisam za to da se zabrani abortus, svako ima pravo na svoje mišljenje [HK 24, ž, 70 god., penzionerka].

4. Ne odgovaraju direktno na pitanje

Mislim da su moralisti uništili crkvu, najveći neprijatelji crkve. Nije na meni da sudim, nisam se našla u toj situaciji. Niko ne želi zato što želi da ubija, već zato što je ostavljen, tužan... Šta da se ne desi da toga dođe. Strah od žena postoji, pokušavam da sprečim, ali ja ne živim u tuđoj koži. Jedan stav imaju žene, jedan muškarci [HK12, ž, 34 god., kustos].

Ne znam, reč zabrana meni je agresivna reč. Ja ne znadoh za želju dok zakon ne reče ne zaželi. Mislim da abotus jeste greh, reč čedomorstvo još strašnija reč. „Reči imaju veliku snagu“. Samo zabraniti, a pri tom ne vaspitavati, crkva tu pada na ispitu pred svetom. Crkva mora da služi svetom, crkva mora da prođe vlastiti pretres pred izazovima života. Mi decu slabo vaspitavamo, škole su loše, crkve slabe, porodice rasturene, veliki procenat maloletničkih trudnoća [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

Ja sam mnogo abortusa imala, nisam znala da je to greh. To svi rade, pa šta. Nije me majka to učila. Ali me učila da ne lažem, da ne kradem, da ne preotimam nečijeg muža. Posle rata nije bilo veronauke, i to nije bilo dobro. Kada sam počela da redovno idem u crkvu, ja nisam nikom rekla za abortuse. Svećenik rekao „vi ne možete da se pričestite“, imate greh. Ovi stari su po malo vidovnjaci- jeste li se ispovedili? Vas može samo biskup, ne može običan sveštenik, da razreši, vi primete pričest. Zakažem kod Hočevara, pre nekoliko godina. Izgubila sam se, kakav problem, nisam znala. On me pita koliko ste imali? Ne znam, mnogo! Nisam znala-svi to rade. Da se setite koliko ste dece imali, popišite imena, onda ih svetom vodom krstite, i kad možete dajte misu za to pojedinačno dete. On me razrešio, blagoslovio i molio da dam misu za nerođenu decu celog sveta, jer su oni u mraku. Odmah kod Andreja (sveštenik)- nakana za decu nerođenu celog sveta [HK25, ž, 70 god., penzionerka].

2.11.2. Stav hodočasnika prema zabrani preljube i bračne nevere

Odgovore smo klasifikovali u kategorije:

1. Slažu se sa stavom crkve;
2. Fleksibilni
3. Ne podržavaju stav crkve
4. Ne odgovaraju direktno na pitanje

Pravoslavci

14 HP (6m:8ž) kažu da se slažu sa stavom crkve o zabrani preljube i bračne nevere, ali da bi oprostili! 5HP (1m:4ž) je fleksibilno po ovom pitanju, s razumevanjem, „Samo bog može da sudi“. Čak 6 HP (3m:3ž) ne odgovaraju direktno na ovo pitanje „Niko se neće spasti zbog svojih dobrih dela, već po milosti Božjoj“.

1. Slažu se sa stavom crkve

Normalna zabrana i moralna i hrišćanska. U slučajevima kad se to prekrši i crkva dozvoljava oprost. Moj stav identičan sa crkvenim. Brak kao institucija i postoji zbog toga, ko ne želi ne mora da bude u braku [HP2, m, 26 god., pravnik].

Moj stav je jasan-čovjek treba da uđe u brak potpuno nevin, ali bih oprostio [HP5, m, 49 god., fizičar].

Vreme je sve gore, to je Božja zapovest. Za zabranu sam, ali ljudi su su slabi, za oprost sam, da se ne rastura brak. [HP6, m, 52 god., elektroinžinjer].

Apsolutno sam protiv, ali sam koja prašta ako bi sutra mene moj suprug prevario prešla bih preko toga, a ne znam ni da se meni ne bi moglo to da desi [HP11, ž, 25. god., studentkinja].

O preljubi isto se slažem sa stavom crkve [HP12, ž, 29 god., administrat. tehničar].

Preljuba jedino dozvoljena za razvod braka, ali ja se lično zalažem za opraštanje, to danas niko ne bi ispunio [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

U današnjem svetu dublji smisao vernost, vodi ka Hristu. U pravoslavnoj crkvi dozvoljen je razvod, dozvoljen 2 i 3 brak. To je poštenije, iskrenije [HP16, ž, 45 god. veroučitelj].

Božja zapovest „Ne čini preljube“. Preljuba je veliki grijeh, i bludne pomisli vode u duge grehe [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

Slažem se s crkvom, ali to nije u praksi tako, toliko uobičajeno [HP20, ž, 58 god., andragog].

Poštujem to, i mislim da je to veliki grijeh [HP23, ž, 65 god., penzioner].

2. Fleksibilni

Sve je fleksibilniji stav i s godinama s više razumevanja. Neko prođe kroz to, a bio je sve i svašta, čak je rečeno da će razbojnici i bludnice najpre u carstvo nebesko [HP8, m, 61 god., stomatolog].

To ne možete generalno da donesete. Specifične prilike i okolnosti, samo Bog može da sudi [HP22, ž, 63 god., penzioner].

Isto tako ima prava preljuba, a ima i izazvana preljuba, zavisi i od suprotne strane, da li je izazvana....onda to nije to [HP25, ž, 75 god, penzioner].

Ljudi se nađu u raznim situacijama, ne mogu da osuđujem, pravila postoje ako ljudi pogreše [HP19, ž, 57 god., laborant].

3. Ne odgovaraju direktno na pitanje

Svako ide na sud kod Boga. Suština unutrašnje slobode, sloboda je najstrašniji dar. Od Boga sve mi je dopušteno, ali nije mi sve na korist. Čovek da stvori unutrašnju disciplinu, ne da se boji Boga, nego da ne ode u pakao. Zabrana nema efekte na spasenje ljudskih duša [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Zato nam je ovako i ništa nam i ne valja. Niko se neće spasti zbog svojih dobrih dela, već po milosti Božjoj [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Dve zapovesti „ljubi Gospoda Boga svog“ i za hrišćanina ne postoji autoritet mi to prihvatamo zato što verujemo, sve je dozvoljeno i ništa nije zabranjeno, ali nije dobro za nas [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Preljuba, „Ako ljubi nek se ne zaljubi, ako pije nek se ne napje“. Ljudi treba da imaju suštinske odnose. Ako ima suštinsku vezu s jednom osobom, ali ako preferiramo površni odnos, seks... [HP4, m, 37 god., filozof].

Katolici

16 HK (5m:11ž) se slažu sa stavom crkve, skoro sve žene su protiv prevare i polovina ispitivanih muškaraca. Jedni smatraju da je poštenije razvesti se, a drugi su protiv

vanbračnih veza jer su i sami imali to iskustvo! Fleksibilno je 3HK (2m:1ž), a isto toliko ih se ne slaže sa stavom crkve (1m:2ž), i ne odgovara direktno na pitanje (2m:1ž). Interesantno je da su i oni koji su protiv stava crkve, zapravo za „zdrav razvod“, a razvod pominju i oni koji ne odgovaraju direktno na pitanje. Očigledno da je kod rimokatolika crkveno neraskidiv brak, odnosno ne dozvoljen razvod kamen spoticanja za mnoge.

1. Slažu se sa stavom crkve

Protiv preljube. Poštenije je razvesti se, treba da dobro upoznati osobu...to je sakrament i to je životna odluka onaj ko ulazi u brak da dobro razmisli brak neraskidiv [HK4, m, 36 god., veterinar].

Strogo po pitanju bračne zajednice, samo jedan brak dozvoljen, crkveno neraskidiv brak. Ali što se tiče zabrane preljube to je uredu, podržavam vernost [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Pred vama se nalazi osoba koja nije imala nikakvo predbračno iskustvo. Posle razvoda posle 17 godina ne mogu da se priženim. Bio bih u smrtnom grehu, ne bih mogao da idem na pričest [HK8, m, 65 god., penzioner].

Crkva mora da utiče na to. Toga puno i homoseksualizma, i da nema odnosa pre braka. Zašto do razvoda, ljudi se zasite, nema blagoslova [HK11 ž, 30 god., fizioterapeut].

Nevera loša u braku, u poslu. Bolji dobar razvod, nego loš brak. Ljudi nisu monogamni, samo se trude da to budu. Pitanje koliko ste u stanju da to držite pod kontrolom [HK12, ž, 34 god., kustos].

Apsolutno, to je meni strano. Meni je porodica svetinja, ja sam za čistocu u braku, za svog bivšeg muža i sada molim [HK19, ž, 59 god., penzionerka].

Vanbračna veza protiv svega što nije u skladu s Jevanđeljem. Ja sam kroz mnogo toga prošla i znam šta je to [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

Bračna vernost treba da postoji. Jeste prestrogo, ali ne može biti drugačije. Imala sam crkveni brak, razvela sam se i našla se u prekršaju i grehu, ali sam se ispravila [HK22, ž, 65 god., penzionerka].

2. Fleksibilni

Zabrana preljube, crkva uglavnom preporučuje, tu bih dodao ali svi smo mi ljudi. Čovek je slab. Ja se trudim da živim kako crkva propagira, teško, zato bih stavio ali... [HK3, m, 36 god, rentgen tehničar].

Ono što čovek nema kod kuće, mora da traži sa strane. To je do onoga koji to radi, ja nemam prava da osuđujem [HK 24, ž, 70 god., penzionerka].

Moj stav za preljubu i kanonske odredbe hoću da ispoštujem, ali sam protiv nekih. Ja jesam protiv tog, imao sam želju da ceo život budem samo s jednom ženom. Načelno sam protiv preljube, 21 godinu sam bio u braku. Žena je htela da se razvedemo. Imamo dete, nije bilo preljube, mi se više ne volimo. Ja sam bio protiv razvoda braka, ali sam rekao da ću prihvatiti svaku odluku suda i brigu o detetu. „Viktore, konzumirao si brak“. Pre 5 vekova dozvoljen razvod, u istočnom kanonu, jel ja sad treba u pravoslavnu crkvu da pređem ... [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

3. Ne slažu se stavom crkve

Jel moja mama trebala trpeti mog oca. Otac je otišao, nisu se sudski razveli, ima drugog čoveka, potrčko... Moja mama katoličku crkvu prezire i ne voli... Ne bi joj dali da se pričesti u pravoslavnoj crkvi, treba ispoved. Obiteljski problemi, ne može se ići za pričest. Ona je mlada žena, biologija i fiziologija traže...[HK2 m, 28 god., student].

Sve te zabrane, crkva pada na ispitu. Ako čovek ima dobru pripremu za brak, na način na koji smo mi živeli, zabrane vestačke. Zdrav razvod je bolji. I brak je krst koji treba izneti [HK15, ž, 49 god., prof. matematike].

Ima nešto što mi se ne dopada u katoličkoj crkvi, što bih ja menjala, al ne pitam se ja, dosta konzervativna. Pravoslavna crkva naprednija dozvoljava da se pravoslavni sveštenici žene, celibat prevaziđen. Ima pozitivnih stvari, predbračni odnosi. Ako se dvoje mladih upoznaju bolje je. Ali nisam ni da neko trpi nekoga, za razvod sam u tom slučaju. Vremena se menjaju [HK17, ž, 55 god, prof. fizike].

4. Ne odgovaraju direktno na pitanje

Malo je to čudno. Katolici se venčaju u crkvi, razvedu se a crkveno nisu, pišu se molbe biskupu, čeka se [HK9, m, 65 god. penzioner].

Porast preljuba. Svako odgovara za sebe, mnoge norme su se preinačile [HK10, m, 65 god., penzioner].

2.11.3. Stav hodočasnika prema ljudima koji im čine zlo

Odgovori hodočasnika se mogu klasifikovati u 2 kategorije:

1. Praštajući- „Novozavetni stav“
2. „Starozavetni stav“ („Oklo za oko, zub za zub“)

Pravoslavci

Čak 19 HP (6m:13ž) kaže da ima praštajući stav prema onima koji im čine zlo. Trude se da istrpe uvrede, da ne osuđuju druge, da reaguju hrišćanski. Citiraju Novi zavet rečima „Ko te udari po jednom obrazu, poturi mu i drugi“ „Ljubite neprijatelje svoje“, „Gospode, oprostí im, ne znaju šta čine“. Naravno to nije nimalo lako - ali se trude da oprostite, i ne budu osvetoljubivi. 6HP (4m:2ž) priznaju da imaju žestoke reakcije, da znaju da se razbesne, da plahovito i afektivno odreaguju.

1. Praštajući stav

Trudim se da budem ravnodušan, i da im oprostim zaista, kroz formu opravdavanja njihovih gestova [HP2, m, 26 god., pravnik].

Sada reagujem mekše. Normalno je da čovek mimo vere na zlo reaguje zlom. Hrist na zlo dobrim, „ko te udari po jednom obrazu poturi mu i drugi“, to je zbog nas, kako je govorio o. Tadej [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Trpim koliko je moguće. Nastojim da podnesem i kažem „Gospode oprostí, možda ne zna šta čini“ [HP10, m, 73 god., crkvenjak].

Ima ljudi koji čine zlo. Moj put kroz život je bez nekog velikog jada što je dobro, samo ih ignorišem, bez osvete, kletve. Zabranjena je sujeta i gordost [HP6, m, 52 god., elektroinžinjer].

Žalostim se, tugujem uglavnom zbog toga što su me povredili, ali i što su povredili svoju Hristolíku dušu. Plačem i molim se Bogu za njih i za sebe [HP14, ž, 44 god., pedagog].

Naravno uvek ima đavo da ih nadahnjuje. On na zlo najčešće hrišćane podstíče. Hrišćane uvek proganjaju. „Ljubite neprijatelje“, da ne uzvrća zlo za zlo, da se snagom duha nadilazi zlo. Ne da budemo slabi, i naivni [HP15, ž, 45 god., pesnikinja].

Pokušavam da se držim te ljubavi prema neprijatelju. Nije lako odoleti iskušenju, nekad bi se rado posvađala. Da dodam tu zapovest Bog nije dao zbog neprijatelja, nego zbog nas. Čovek oseća da je ranjen [HP16, ž, 45 god. veroučiteljica].

Molim se Gospodu Bogu da ih urazumi. Trudim se da zaboravim, možda nisu svesni...i ja sam grešnik, ...Ljudski je grešiti [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

Budem jako povređena, ne mislim im treba vratiti [HP20, ž, 58 god., andragog].

Nekada sam bila uvređena, povređena. Sad sam naučila da onaj ko čini zlo samom sebi čini, nisam spremna da vratim [HP22, ž, 63 god., penzioner].

Prvo budem uvređena, počnem da se preispitujem. Ali hvala Bogu da ne pamtim, nisam osvetoljubiva [HP23, ž, 65 god., penzioner].

2. "Starozavetni stav"

Ne reagujem baš uvek kao hrišćanin. Ne voditi borbu protiv čoveka nego protiv greha [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Ja sam plahovit čovek, moja reakcija je burna, i onda oprostim. Ne znam da li mi neko čini zlo [HP5, m, 49 god., fizičar].

Ja urlam da prikažem da sam kao vuk, ali ja sam jagnje u vučjoj koži [HP7, m, 54 god., domar].

Ja sam impulsivna, posle mi toliko bude teško što sam rekla [HP19, ž, 57 god., laborant].

Ja kako sam brza, ja to odmah rasčistim. Ispadnem da sam gora nego on, jer mu svašta kažem [HP24, ž, 73 god., penzioner].

Katolici

I katolici se trude da prema onima ko im čini zlo ne uzvraćaju. Čak 21 HK (10m: 11ž). Svi muškarci su u novozavetnoj reakciji na uvrede i nepravde koje iz zadese, za šta je potrebno jako mnogo truda, molitve, praštanja... Interesantno da osvetoljubivo reaguju samo 4 žene.

1. Praštajući stav

Oprosti i oprosti, ali kloni se takvih ljudi. Možda i ja nekog uvredim [HK2, m, 28 god., student].

Postoje sitne dnevne zađevice na poslu, u komšiluku. Afektivno zaboli, možda reagujem. Generalno znam da se molim za te ljude. Čuo sam da to treba, pa to odradim na mišiće. Desi se da se molim za nekoga ko me mnogo nervira [HK3, m, 36 god., rentgen tehničar].

Jako puno molitve i vremena mi treba da im oprostim. Neke male uvrede i sitnice, ne dotiče me, ali velika zla i boli, jako puno vremena. Uvek se molim da mi da Bog tu milost da oprostim [HK5, m, 45 god., poslastičar].

To je jako teško, uvek teško. I pomaže i odmaže religioznost. Pomaže da praštam, a oni koji praštaju su glupaci. Ne mogu u 55-oj da se menjam, praštam [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

Zlih ljudi ima jako puno. Čoveka neka nepažnja izbaci iz takta. Najbolje je izbegavati ih, jer ih ne možeš promeniti [HK10, m, 65 god., penzioner].

Treba tu moliti jako. Bog ima razloge da te ljude pošalje meni, menjajući mene, menja te ljude. Oprostiti znači zaboraviti [HK11 ž, 30 god., fizioterapeut].

Pokušavam da se setim šta je Hrist radio. On je ignorisao, čuvam sebe da ne postanem ista kao i oni. Nekom ko je izgubio pola porodice nije lako da oprost i zaboravi. Praštanje nije ljudska kategorija već božanska kategorija [HK12, ž, 34 god., kustos].

Bože oprost im, jer ne znaju šta čine [HK17, ž, 55 god, prof. fizike].

Nekad se rasrdim, ali brzo se povratim, u svakom čovjeku leži i dobro i zlo. Mrzeti svog neprijatelja mi samo dolivamo ulje na vatru [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

2. „Starozavetni stav“

Ne mogu baš da se pohvalim. Trudim se da budem. Izmolila sam danas Očenaš za jednog novog neprijatelja [HK13 ž, 42 god., prof. italijanskog].

Tu nisam neki veliki hrišćanin. Ja radim u banci, istrenirana sam da odmah odreagujem. Ne vraćam zlim, ali stavim ljudima do znanja da se ne bave time, da to nije u njihovom interesu [HK16, ž, 50 god., bankar].

Ogovaranje, ali doživela sam nepravdu od najbolje prijateljice. Jednoj sada ne mogu da oprostim, potajna želja i plan, biću gora od Alkaide...[HK 24, ž, 70 god., penzionerka].

2.11.3. Stav hodočasnika prema neverujućim i ateistima

Odgovori hodočasnika su klasifikovani u pet kategorija:

1. Prihvatam ih, mala razlika
2. Tolerantan sam
3. Antagonistička tolerancija
4. Žalim ih
5. Ne odgovara direktno na pitanje

Pravoslavci

Troje HP (2m:1ž) su odgovorili da pozitivno prihvataju ateiste, smatrajući da je mala razlika, da nije važno da li je neko ateista ili vernik. 7HP (3m:4ž) kaže da su tolerantni prema ateistima i neverujućima. Interesantno da je najveći broj onih koji su odgovorili da žale neverujuće HP12(3m:9ž). 2HKm (1m:1ž) ne odgovaraju direktno na pitanje. Samo jedan ispitanik ispoljio antagonističku toleranciju.

1. Prihvatam ih- Mala razlika

Pa dobro, ava Justin rekao da ima samo Bogopoklonika, i onih drugih vernika koji se klanjaju idolima. Mala razlika između svetitelja i razbojnika, na egzistencijalnoj nuli, mlakost ne valja. Sartr „ja i Bog smo dve lađe koje se sreću“ [HP1, m, 22 god., student].

Više volim ljude koji ne veruju, nego one koji vrše pritisak na druge da veruju [HP4, m, 37 god., filozof].

Potpuno pozitivan nekad ih toliko volim, utvrđuju me u svojoj veri, oni su mera za pojavljivanje čuda [HP11, ž, 25. god., studentkinja].

2. Tolerantan stav

Ne sviđaju mi ljudi krpe, treba biti dostojanstven, ali više prema onima koji lažno veruju zgražavam se, a prema ateistima stav ljudski, čak s većom tolerancijom nego prema lažnim hrišćanima [HP6, m, 52 god., elektroinženjer].

Prema ateistima sa više razumevanja, ne može neko biti religiozan mimo Božje blagodeti. Možeš da mu pričaš koliko hoćeš, možeš da misionaris koliko hoćeš... [HP8, m, 61 god., stomatolog].

Ja ne verujem da ima ateista. Svaki čovek ima neku veru, samo je manje ili više osvešćena. Oni koji su protiv Boga su. Ima Bogoboraca takvih puno u mojoj okolini ideološki zaslepljeni. Bog želi da se svi ljudi spasu. Ne, jer se držim svetootačkih predanja i svetih staraca radim na sopstvenom usavršavanju. Ako tvoj primer ljudi vide Sv. Sarovski „smiravaj sebe i 1000 ljudi oko sebe ćeš spasti“ [HP14, ž, 44 god., pedagog].

3. Tolerantan, uslovno, antagonistička tolerancija

Oni koji ne veruju, a čute ne smetaju mi, ali oni koji govore da je to zaostalo, njih ne podnosim. To je jedna šuplja kanta, nek je i doktor nauka [HP7, m, 54 god., domar].

4. Žalim ih

To je njihovo pravo, oni nisu imali mogućnost, nisu želeli ili nemaju to u sebi da osete Božju milost. Meni je njih žao, mislim da su hendikepiarni u duhovnom pogledu [HP2, m, 26 god., pravnik].

To je njihovo lično, okružen sam na poslu uglavnom takvim, i žao mi ih je, i kroz razgovor sa njima utičem da se obrate Bogu [HP5, m, 49 god., fizičar].

Žao mi ih je. Molim se Bogu da veruju, da se opamete, da shvate prave vrednosti hrišćanske vere [HP17, ž, 52 god., nezaposlena].

Žao mi je, ali nemam misionarski dar mnogo priče i razgovora. Čovek treba da bude autentičan, često govori u prazno. Nemam potrebu da nekog preobraćam [HP18, ž, 55 god., domaćica].

Ateisti su ok, ali mi ih je žao [HP19, ž, 57 god., laborant].

Pa za ateiste imam sažaljivo razumevanje, žao mi je što imaju jednu zavesu pred očima, jedan ogroman sistem vrednosti oni ne mogu vide, ne mogu da razumeju neke stvari, sputani su i oštećeni, slepi kod očiju. Nemam uvek toleranciju prema njima [HP21, ž, 59 god., bibliotekar].

5. Ne odgovara direktno na pitanje

Protiv sam tipologije socioloških nebuloza. U crkvi su svi. Pojedinačne službe za neke, npr. intelektualce, za mlade, diplomate... to je jeres. Intelektualci skloni razmišljanju....to je dobro, skeptičnost, vrsta puritanstva. Ali, ne može fuj ovaj odvratni narod, treba naći neku meru i razvijati sposobnosti koje su mu date [HP3, m, 27 god., istoričar umetnosti].

Katolici

5HK (1m:4ž) kažu da prihvataju ateiste „sa dužnim poštovanjem“, „među kojima ima divnih ljudi“. 15 HK (8m:7ž) sebe vide kao tolerantne prema ateistima. Samo jedan ispitanica je pokazala antagonističku toleranciju. Dok oni koji se izjašnjavaju kao tolerantni pokušavaju nekad da misionare među ne verujućima, antagonistički tolerantana hodočasnica citirajući Novi zavet kaže „da ne želi da baca bisere među svinje“. 4HK (1m:3ž) žale one koji nemaju dar vere.

1. Prihvatam ih- Mala razlika

Ima sam jednog poznanika poštar je, prihvatam, ne želim te prisiljavat, samo da te pitam- pročitaj jedno Evandjelje iz Sv. Pisma, pročitao je i sada ponekad ide na Liturgiju. Ateista po mom sudu ne postoji [HK1, m, 19 god., učenik].

Prema ateistima sam normalan, on može biti bolji od mene, ne fanatizovan [HK11 ž, 30 god., fizioterapeut].

Ima divnog sveta koji neveruju, imam prijatelje koji su ateisti, ali su divni ljudi [HK12, ž, 34 god., kustos].

Sa svim dužnim poštovanjem, ja sam bila nevernik do 41 godine [HK23, ž, 68 god., penzionerka].

U nešto mora da se veruje, ja sam bila član Saveza, ali nosila ovaliki krstić, pa kad se nagnem... Terala sam inat, oni kao slave rođendan, a sutra donesu žito i kolače, a ja otvoreno... [HK 24, ž, 70 god., penzionerka].

2.Tolerantan stav

Ne smeta mi, sloboda, voleo bih da su ljudi s ove druge strane, ali nemam kritiku [HK3, m, 36 god, rentgen tehničar].

Dopuštam to je njihovo pravo, za njih se treba moliti i da će se jednog dana obratiti [HK4, m, 36 god., veterinar].

Dozvoljavam da svi odlučuju hoće li da veruju, prihvatam suživot kao i lezbejke, homoseksualce [HK6, m, 54 god., turistički tehničar].

Manje više svi ljudi upadnu u tu zamku greha, tad su nevernici. Prihvatam ateiste kakve jesu, ali nastojim da im nešto kažem iz vere. Nema apsolutnih ateista [HK7, m, 56 god., komercijalista].

Nisam nastojao nikog da uveravam. Čovek mora da pokaže da je nešto drukčiji svojim ispravnim životom [HK8, m, 65 god., penzioner.]

Razumjem ih, imam saosećanje prema njima, ljubim ih -više prema njima nego mlakim vjernicima, to mrzim -polovičnost, to je gore. Bože ne daj [HK20, ž, 59 god., penzionerka].

3. Antagonistička tolerancija

Biseri se ne bacaju pred svinje [HK18, ž, 58 god., penzioner].

4. Žalim ih

Ateiste ne razumem koji su imali mogućnosti, prilike da Boga upoznaju, drugo mi je žao tih ljudi, imamo obavezu da se za njih molimo, druge veroispovesti požrtvovani da pouče druge. Npr. Jehovini svjedoci da svoju veru šire, malo radimo, da nekome barem malo pokažemo koliko je hrišćanska vera bogata [HK5, m, 45 god., poslastičar].

Žalim ih, sažaljevam, mislim da su na neki način uskraćeni [HK17, ž, 55 god, prof. fizike].

Pa, duboko ih sažaljevam što nisu upoznali Boga, i želja da ga upoznaju [HK14, ž, 43 god., prevodilac].

VI ZAKLJUČAK

Religija je nesumljivo sastavni deo globalizacijskih procesa i danas ponovo stupa u različite, vrlo složene, interakcije s političkim, kulturnim i ekonomskim sistemima. S druge strane, ona je zaštitnik i čuvar kolektivnih identiteta u svetu velike dislociranosti etničkih, religijskih i kulturnih manjina (Vukomanović, 2008).¹⁷⁰ S obzirom na predmet, cilj i zadatke istraživanja, zaključak smo podelili u tri segmenta: 1. Hodočašće i verski turizam u Srbiji ; 2. Mešovita hodočašća (Sv. Petka, Bogorodica Đuniska, Majka Božja Tekijska) i njihov turistički potencijal; 3. Religioznost hodočasnika u Srbiji.

1. Hodočašće i verski turizam u Srbiji

U celom svetu se pridaje izuzetno veliki značaj kulturnom turizmu, čiji je istaknut segment verski turizam, kao sredstvu razmene kulture među narodima, koji treba da doprinese boljem razumevanju među ljudima. U vreme svetske ekonomske krize, sve vrste turističkih putovanja su zabeležile smanjen broj turista, dok se porast, kaže statistika, u ovoj oblasti ostvaruje samo u verskom turizmu. Naime, u okviru religijskog turizma danas putuje 20 odsto od ukupnog broja turista u svetu, odnosno skoro 200 miliona ljudi. Uz to hodočasnička mesta u svetu, „sveti gradovi“ i „mesta ukazanja“ prati maksimalna komercijalizacija. Svi tu ostvaruju profit - od turističkih agencija, vlasnika hodočasničkih mesta, do domaće infrastrukture.

Hodočašće i verski turizam nisu sinonimi, mada su hodočasnička mesta često i uporište sekularnog turizma. Teško je podvući granicu gde prestaje hodočašće a nastaje turizam. Hodočasnik putujući ispunjava svoju versku dužnost u potrazi za spasenjem u večnosti, a turista putuje iz zadovoljstva. Za praktičnog vernika, mesto hodočašća ima duhovnu dimenziju, za ostale je ono samo turistička destinacija. Karakter savremenih hodočašća kreće se od autentičnog duhovnog čina, do religijskog turizma (Cvitković, 2010: 30). Hodočasnici u velikom broju posećuju manastire i druga sveta mesta najčešće za vreme crkvenih praznika (hramovne slave), ali i u slobodno vremene (godišnji odmor, vikend, produženi vikend, školski raspusti, bolovanja) (Stamenković, 2006: 86). Pravoslavlje i turizam su spojivi samo ukoliko zahtevi turističke privrede ne

¹⁷⁰ politika.rs/rubrike/Drustvo/Nespremnost-na-izazove-vremena.lt.html.

narušavaju crkvene dogme i vrednosti, odnosno načela evharistijskog života u crkvi. Kada je reč o verskom turizmu, crkvenim i manastirskim celinama, nije poželjno, i ne treba menjati njihovu osnovnu namenu (Nedeljković, 2006; Stamenković, 2009). Takođe, treba praviti razliku između hodočasničke i turističke posete svetim mestima.

Na poklonička i turistička putovanja u Srbiju dolaze ljudi iz celog sveta, najviše iz zemalja regiona, ali i iz Nemačke, Rusije, Austrije, Italije, Velike Britanije, Grčke, Slovenije, Holandije, Skandinavije, Češke, Slovačke, Poljske... Verski turizam je, po ocenama turizmologa, izuzetna šansa za jugoistočnu Evropu i Srbiju. Potrebno je povezivanje sa zemljama u okruženju u cilju formiranja zajedničkih programa ili uključivanje u već postojeće međunarodne programe. Neophodno je jačanje saradnje verskih i državnih institucija, kao i sektora kulture i turizma zaduženih za očuvanje i valorizaciju proizvoda verskog turizma. Trebalo bi povećati ulaganja u lokalne projekte razvoja, u rekonstrukciju i restauraciju kulturnih potencijala, kao i ulaganje u turističku infrastrukturu (Cvitković, 2010:30). Na naučnim konferencijama u organizaciji Hrišćasnkaog kulturnog centra, spomenutim u radu, već su mapirana glavna mesta hodočašća na Balkanu, definisani budući koraci ka uključivanju Srbije u mrežu verskih turističkih tura Evrope i sveta, utvrđeni budući akcioni planovi i zaključeno je da vodeću ulogu u razvoju verskog turizma treba da imaju Srpska pravoslavna crkva i opštinske turističke organizacije. Isto tako, istaknuto je da verski turizam treba da predstavlja šansu lokalnom stanovništvu da se aktivno uključi u njegovu organizaciju i da verski turizam bude pokretač privrednog razvoja u naseljima koja se nalaze u neposrednoj blizini svetih mesta i manastirskih kompleksa.¹⁷¹

I pored nesumljivih resursa, Srbija do sada nije imala osmišljenu, planiranu i organizovanu kulturno-turističku ponudu. Ponovimo još jednom, saradnja između crkve i države je neophodna u cilju razvoja hodočasničkih putovanja i verskog turizma, a samim tim i svih sekundarnih ekonomskih, demografskih i kulturnih efekata koji se postižu tim razvojem.

¹⁷¹ <http://www.ccc.org.rs/konferencije.htm#8>.

2. Mešovita hodočašća (Sv. Petka, Bogorodica Đuniska, Majka Božja Tekijska) i njihov turistički potencijal

U radu smo potvrdili tezu da se radi o mešovitim hodočašćima koja posećuju ljudi bez obzira na svoju veru i konfesiju. Takvih svetilišta ima više u Srbiji, ali i u regionu: Ostrog, Đunis, Sv. Petka, Devič, Sokolica, Dečani, Bunarić, Tekije, Sv. Ivo u Podmilačju kod Jajca, Međugorje...

Mešovita hodočasnička mesta su jača od konfesionalne pripadnosti. Njih pored tradicije, održava vera hodočasnika u Boga, svece čudotvorce i isceliteljska mesta. Krucijalnu potvrdu da odabrana hrišćanska svetilišta u Srbiji pripadaju mešovitim hodočasničkim mestima dali su Romi, muslimani, koji ih pohode u velikom broju na velike praznike. Oni porodično odlaze u hrišćanska svetilišta, ali svoje obrede vrše odvojeno od hrišćanskih grupa. Dakle, ne ostvaruje se komunitas, ali najčešće nema ni sukoba. Kada vreme posete nije usklađeno kalendarski, dolazi do nerazumevanja između Roma hodočasnika i sestrinstva pravoslavnog manastira u Đunisu. Ipak, motivi hodočasnika Roma se ne razlikuju od motiva drugih hodočasnika. To su: zdravlje, sreća, napredak porodice, molba, zavet, i zahvala Bogorodici. Narodna i crkvena religioznost se prepliću na ispitivanim hodočašćima, ali nisu u dramatičnom neskladu. Barem ih tako sami poklonici ne doživljavaju.

Interreligijski i ekumenski karakter hodočašća nesumnjivo zavisi i od društvene situacije. Pogoršanje etno-religijskih odnosa sigurno utiče na „ekumenski“ mešoviti karakter hodočašća, pa svetilišta postaju poprišta etno-političkog i verskog nadmetanja. Ispostavilo se da se antagonistička tolerancija (Hayden, 2002) nije ispoljila samo u manastiru u Đunisu, već se na drugi, prikriveniji, način pojavljuje i na Tekijama. Ova vrsta nulte tolerancije je, nažalost, verni pratilac mesta gde postoji kompetitivno deljenje svetilišta. Kada su društvene prilike stabilnije, i ima pojedinaca, što se posebno odnosi na sveštenike, koji su otvoreni i naklonjeni zajedništvu, onda jača i zajedničko posećivanje istih svetinja.

Sveta mesta imaju svoju razvojnu dinamiku od „otkrića svetog mesta“, hodočasništva do verskog turizma. Srbija ne oskudeva u otkriću svetih mesta, i u pokloničkim odlascima u manastire, dok je verski turizam najmanje razvijen.

Nimalo ne potcenjujući turističke posete i njihov značaj, u Svetu Petku i crkvu Ružicu pretežno odlaze bogotražitelji. Turistički potencijal Đunisa, kao malog mesta sa velikim svetinjama i očuvanom prirodom, na dobrom geo-strategijskom položaju je veliki, ali je učinak slab kad je reč o verskom turizmu. Pogotovo kada bi se poredilo sa sličnim mestima u svetu (Lurd) ili u regionu (Međugorje) kao mestima gde se ukazivala Bogorodica. Đunis svake godine poseti na desetine hiljada hodočasnika, ali su smeštajni kapaciteti nerazvijeni. I turistički potencijal Tekija je nesumnjiv, i takođe, nedovoljno iskorišten. Najveća prepreka je sezonski karakter svetilišta: crkva je otvorena samo u vreme praznika. Onda tu nema ni turizma, iako se radi o važnom hodočasničkom mestu.

3. Religioznost hodočasnika u Srbiji

Na osnovu analize i interpretacije dubinskih intervju sa hodočasnici pokazali smo da je ucrkovanje proces koji može biti reverzibilan. Traganje za Bogom, bogotražiteljstvo, ide preko traganja za svetim mestima, traganja za zajednicom, sveštenikom ili duhovnikom.

Ukazali smo i na važnost savremene parohijske zajednice i njene transformacije posebno u gradovima. U Beogradu, u potrazi za zajednicom koja im odgovara, ljudi mogu promeniti više crkava, ne odlaze u svoju najbližu, kojoj teritorijalno pripadaju po mestu stanovanja (što važi za obe hrišćanske konfesije).

Religioznost hodočasnika smo pratili kroz vreme preko tri kategorije: vaspitanja, obraćenja i samoocene religioznosti. U odnosu na vaspitanje formirana su tri tipa vernika: tradicionalno religiozno vaspitani, nereligiozno vaspitani, i iz bogomoljačkih porodica. Prema samooceni religioznosti izgrađena je tipologija: crkveni vernik, misionar i tradicionalista. Uočili smo tri pravca kretanja u religioznom životu vernika: progresiju, stagnaciju i regresiju. Rezultati istraživanja potvrđuju veliki uticaj porodice na religioznost ispitanika, ali za progresiju njihovog religijskog života ključna kategorija je obraćenje, i to u dinamičkom shvatanju te kategorije, nikako kao jednom zauvek dato. Kao glavni “okidač” obraćenja ispitanici su navodili sledeće, tzv. “granične situacije”: prelaz iz srednje škole na fakultet, bombardovanje 1999. godine, traganje za smislom života, susret sa sveštenikom ili duhovnikom, bolest ili smrt člana porodice... Hodočasnici razlikuju unutrašnju potrebu, ali i društvenu situaciju tj. “vreme u kom smo živeli”. Obraćenje se najčešće dešavalo postepeno u “više klikova”, “kao tiha plima”. Osim obraćenja iz nevere u veru, imamo i tri konverzije iz pravoslavne u katoličku veru! Ono što je zajedničko za sva tri slučaja je da nisu bili dublje ukorenjeni u pravoslavnoj veri, tj. da su imali nereligiozno vaspitanje.

Aktuelnu vezanost hodočasnika za crkvu smo pratili preko sledećih indikatora: aktivnost u parohiji/župi, odnos sa sveštenikom i/ili duhovnikom, primarni motiv odlaska u crkvu i na liturgiju, pričest, molitva, post i čitanje verske literature. Većina ispitanika je aktivna u svojim parohijama – (19HP: HK21). Pravoslavci idu redovno na liturgiju i druge službe u crkvi (jutarnje, večernje, akatiste, bdenja...) Neki pevaju u horu, drugi čiste crkvu, članovi su milosrdne sekcije, posećuju stare, bolesnike, bolesnu

decu, izbeglice, mese prostore (hlebčice za liturgiju), drže ili slušaju misionarska predavanja, rade za računarom u parohijskom domu... Ovoj aktivnosti najviše doprinose dobro organizovane zajednice na nivou parohije i oko manastira. Hodočasnici su se uslovno rečeno podelili na one koji su aktivni na liturgiji (zajedničkoj molitvi) i one koji, ne zanemarujući liturgijski momenat, pomažu i svojim radom, a ima i onih koji su neaktivni. Katolici su, takođe, aktivni odlaženjem na mise, pevanjem u horu, sviranjem na orguljama, ministriranjem, ali ima i onih koji su aktivni u župskim pastoralnim većima. Većina hodočasnika obe konfesije imaju odličan ili korektan odnos sa sveštenikom (HP22: HK21). Rimokatolicima u Beogradu možda najviše smeta nedostatak izbora, mali broj (posebno mlađih) sveštenika. Ima hodočasnika koji pored parohijskog ili nekog drugog sveštenika, imaju i duhovnika od koga traže savete za život i kod koga se ispovedaju.

Primarni motiv odlaska u crkvu kod pravoslavnih hodočasnika je u velikoj većini bogotražiteljski: molitva Bogu, zajednica s Bogom i ljudima, pričest, zahvalnost Bogu. Samo jedna hodočasnica je kao primarni motiv odlaska u crkvu navela paljenje sveća. Nekolicina ispitanika je primetila i istakla da se primarni motiv odlaska u crkvu vremenom menjao. I kod katoličkih hodočasnika za odlazak u crkvu je primaran duhovni, bogotražiteljski motiv, susret s Bogom, molitva, pričest... Velika većina hodočasnika obe hrišćanske konfesije ne odlazi (primarno) zbog druženja u crkvu, što ne znači da oni osporavaju važnost međusobnog druženja i prijateljstva i van crkve. Hodočasnici katolici ističu da iako druženje nije primarno za odlazak u crkvu, ono je veoma značajno, posebno za mlade, ali i za očuvanje njihovog identiteta (verskog i nacionalnog). Druženje zavisi od sveštenika, i njihove organizacije i animacije za aktivnosti izvan bogoslužjenja.

Često pričešćivanje pravoslavnih hodočasnika jesu paradigmatični primeri „novih trendova“ u SPC. I tu sve zavisi od sveštenika i crkve u koju vernik odlazi. Često pričešćivanje laika se nije moglo ni zamisliti pre talasa desekularizacije. U najboljem slučaju radilo se o pričešćivanju nekoliko puta godišnje, kada su veliki postovi, i eventualno za slavu. 12 HP (2m:10ž) kažu da se vrlo često pričešćuju. Naravno ima i onih kojima je to neprihvatljivo, i koji ređe pristupaju ovoj Svetoj tajni. Njih smo nazvali „Stara škola“ 10 HP (7m:3ž) – ređe pričest, iako idu relativno redovno na

liturgiju. Prema rezultatima našeg istraživanja, žene su se lakše prilagodile od muškaraca čestom pričešćivanju.

Veliki broj pravoslavaca odlazi u crkvu van bogoslužnja i ne pričešćuje se. To pokazuju rezultati empirijskih istraživanja na reprezentativnom uzorku, ali u našem istraživanju, imamo samo je jedan takav primer hodočanika koji ide 1 mesečno u crkvu, ali ne na liturgiju (osim na Badnje večer, Božić i ređe na Vaskrs).

Kod hodočasnika katolika je uobičajeno da se na skoro na svakoj misi pričeste (ukoliko nisu u smrtnom grehu, što podrazumeva prethodnu ispoved). Čak 17 HK (5m:12ž) kaže da se često pričešćuju. Samo 2HK (1m:1ž) kažu da idu 1 put mesečno u crkvu i na pričest. Iako idu redovno (nedeljom) na misu, dvojica HK se 1-2 puta godišnje pričeste. Imamo i slučaj 2 hodočasnika koji redovno idu u crkvu na misu, ali se ne pričešćuju. Prvi slučaj, zbog neopraštanja, i drugi slučaj, zbog nemogućnosti crkvenog razvoda u katoličkoj crkvi. Imamo i slučaj hodočasnice koja ne ide redovno u crkvu, ne pričešćuje se, ali zavetno odlazi svake godine u Tekije i Sv. Petku (Kalemeždansku)!

Post: Jedna od najvećih razlika između pravoslavaca i rimokatolika u praksi crkvenog života vernika je u trajanju postova, odnosno liturgijskog posta, pred pričest. Obavezan post kod katolika je toliko ublažen da neki ispitanici rimokatolici kažu da oni poste duže. Praktično, katolici su ostali na dva- tri dana posta (Badnje večer, Veliki petak i Čista sreda). Možda i pod uticajem poruka Gospe iz Međugorja, (svetilišta koje skoro svi hodočasnici rimokatolici posećuju), „da je potreban post i molitva“, neki od naših ispitanika duže posti od propisanog 9 HK (2m:7ž). Većina pravoslavaca ne drži prestrogi post (pravoslavna varijanta), što se ne može reći za naše ispitanike koji pripadaju manjinskom delu crkvenih vernika. S druge strane, preblaga varijanta rimokatoličkog posta je izazvala drugu reakciju - da neki vernici samoinicijativno više poste.

Molitva: Svakodnevno moli 18 HP (6m: 12ž), dok povremeno to čini 7 HP (4m:3ž). Većina hodočasnika, i pravoslavni i katolici, imaju svakodnevnu molitvu, tj. susret s Bogom. Neki imaju duža molitvena pravila, neki kratke zazive. Mole se ujutru, uveče, u toku dana, u toku rada, pre i posle jela.... Mole za svoje potrebe, za bližnje, za druge. Zahvaljuju Bogu. Za 5 HP (1m:4ž) lična molitva je „bliža“, dok zajedničku smatra važnijom 10 HP (5m:5ž). Podjednako vrednuje obe vrste molitve 10HP (4m:6ž).

Odgovori su pokazali da se naši ispitanici ipak prevashodno obraćaju Bogu, Isusu, a njemu se mole i preko svetaca i posebno preko Bogorodice. Neke najpoznatije molitve znaju napamet: Očenaš, Bogorodice Djevo, Verovanje, Isusovu molitvu... S druge strane, Akatiste i Psalme moraju da čitaju. Neki hodočasnici katolici naglašavaju da poštuju svece i istočne i zapadne crkve. Skoro svi kažu da imaju svece zaštitnike, ali ih (neki od njih) ne zazivaju u molitvama, već su im više životni uzor. Kao i pravoslavci i katolici veoma poštuju Bogorodicu preko koje se mole Bogu.

Čak 23 HP kažu da su imali iskustvo uslišene molitve (9m: 14ž), a samo 2 ispitanika (1m:1ž) ne mole konkretno. 18 HK (6m: 12ž) potvrđuju da su imali iskustvo uslišane molitve, 4 HK (3m:1ž) ne mole konkretno, 1 hodočasnik kaže da nije siguran, 1 hodočasnica da nije do sada imala ovo iskustvo.

Naši hodočasnici kažu da od knjiga najviše čitaju Bibliju (15HP:7HK) i Novi zavet (5HP:2HK). Od časopisa pravoslavci najviše čitaju Svetigoru i Pravoslavlje, a katolici Blagovest, Glas Koncila i Družinu.

Za većinu pravoslavnih hodočasnika Bog je „Sveta Trojica“, „Put, istina i život“, Bog je ljubav, smisao postojanja, sve i sva, alfa i omega...Vera je put ka Bogu, oslonac u životu, „Vera je utvrđenje onoga što ne vidimo, ali čemu se nadamo“. Sličnim rečima su odgovarali i katolici, Bog je stvoritelj svega, oslonac u životu, alfa i omega, ili kako slikovito reče jedna hodočasnica „Vera za mene znači kao jedan konopac s kojim se ja držim za Boga“. Skoro svi pravoslavni hodočasnici kažu da veruju u čuda Božija, samo jedan je uzdržan, a neki svedoče i da su ih sami doživeli. I kod katolika velika većina veruje u čuda, dok su ih drugi iskusili, a ima i (polu)skeptičnih.

Najfrekventnija hodočašća: Pravoslavni hodočasnici su u svojim odgovorima pokazali da su obišli sve manastire SPC, kao i pravoslavna svetišta u drugim zemljama, Rusiji, Grčkoj, Rumuniji, izdvajajući Hilandar i Jerusalim. Hodočasnici katolici su najviše posećivali najbliže hodočasničko mesto - Tekije, i najpoznatije Međugorje. Tu je i nacionalno hrvatsko svetište Marija Bistrica, ekumensko Bunarić kod Subotice, ali i posete marijanskim svetinjama u inostranstvu kao i Rimu, Jerusalimu... Neki idu u srpske manastire, a i među katolicima ima onih koji su na hodočašću doživeli čudo. Da danas više odlaze na hodočašća odgovorilo je 7 HP (1m:6ž), ranije je odlazilo 7HP (3m:4ž), a 4 hodočasnika (3m:1ž) kažu da su podjednako išli nekada i sada. 8HK (3m:5ž) kažu da danas više odlaze na hodočašća, 5 HK (2m:3ž)

je ranije odlazilo više nego sada, podjednako nekada i sada 6 HK (2m:4ž). Ovi odgovori pokazuju da imamo, hodočasnike koji su veru iskazivali javno i kada to nije bilo poželjno, ali ima onih koji su se kasnije priključili bogotražiteljstvu izraženom kroz posete svetim mestima. Naravno, to zavisi i od životnih okolnosti svakog ispitanika.

Kao primarni motiv svojih putovanja, 14 hodočasnika pravoslavaca (5m:9ž) navodi duhovne potrebe. HP muškarci su kao primarne razloge navodili duhovnu obnovu, unutrašnju želju, molitvu i zahvalnost Bogu. HP žene idu na hodočašća zbog usavršavanja, zbog traženja mira, bogotražiteljstva, radi za(dobijanja) Božje blagodeti, ili poklonjenja svecu. U istom broju kao i pravoslavni, 14 hodočasnika rimokatolika (4m:10ž) navode kao primarni motiv duhovne potrebe. Muškarcima je važna duhovna obnova, molitva, žene ističu bogotražiteljstvo, produbljenje vere, obraćenje, zavet, strahopoštovanje i zadobijanje Božje milosti. Samo dve pravoslavne hodočasnice, penzionerke, su kao primarni motiv navele ljubav prema putovanjima, što su najsvetovniji odgovori koje smo svrstali u materijalne potrebe. Dva najsvetovnija odgovora kod rimokatolika (1m:1ž) izdvajala su kao primarni motiv odlaska na hodočašće radoznalost, i poštovanje tradicije. Šest HP (3m: 3ž) je kao primarnu motivaciju odlaska na hodočašća pored duhovnih, navelo i materijalne potrebe (komunikaciju, zajednicu, međusobno upoznavanje, druženje, upoznavanje naše kulture, istorije...). Isti broj hodočasnika katolika (4m:2ž) je prepoznalo spoj duhovnih i materijalnih potreba kao primarnu motivaciju odlaska na hodočašće. Interesantni su bili odgovori troje hodočasnika (2m:1ž) koji ne izdvajaju nijedan primarni motiv, jer smatraju da je liturgijski momenat svuda isti.

Od 50 ispitanika skoro polovina (24) smatra da ima komunitasa, specifičnog zajedništva, na hodočašćima na kojima su oni učestvovali. Da se na nekim pokloničkim putovanjima stvara komunitas, dok na drugim izostaje kaže 14 hodočasnika. Zbirno, više od tri četvrtine (38) hodočasnika ima iskustvo komunitasa na hodočasničkim putovanjima. Osmoro ispitanika je odgovorilo da nema zajednice među hodočasnicima u grupi, a svega 4 da nema iskustvo grupnog putovanja. Oni hodočaste sami, s porodicom i najbližim prijateljima. Pravoslavni hodočasnici nadpolovično, 13 (5m:8ž) smatraju da ima zajednice u grupama. Hodočasnici katolici ispodpolovično smatraju da dolazi do komunitasa, 10 (7m:3ž). Da na nekim hodočašćima dolazi do komunitasa, a na drugim ne, smatra podjednak broj hodočasnika obe konfesije: 8 pravoslavaca

(3m:5ž), i 8 katolika (2m:6ž). Žene su u oba slučaja daleko brojnije. Da na hodočašćima nema komunitasa smatraju 2 pravoslavna hodočasnika (1m:1ž), i 5 rimokatolika (1m:4ž). Neki ispitanici, po dvoje iz obe konfesije, na hodočašća idu sami, s porodicom, ili najbližim prijateljima, nikada s grupom.

Generalno gledano, skoro da nema razlike u odgovorima ispitanika u odnosu na konfesiju, pravoslavci i katolici su davali veoma slične odgovore. Jedan od razloga je što među ispitivanim hodočasnicima preovlađuju uvereni, praktični vernici. Ovo nisu većinski vernici u Srbiji, naprotiv reč je o manjinskim ucrkovljenim vernicima. Pored toga, mnogi ispitanici, posebno, rimokatoličke veroispovesti:

-potiču iz mešovitog braka – jedan od roditelja je (bio) pravoslavan,

- ima 3 slučaja konverzije- gde su kršteni u pravoslavnoj crkvi izvršili zvaničan prelaz u katoličku konfesiju.

-njihovi preci potiču iz drugih krajeva, ali (generacijama) žive u Beogradu, gde su i sami ispitanici rođeni. Ovu napomenu - da je reč o rimokatolicima iz Srbije/Beograda treba imati u vidu i kad je reč o analizi identiteta.

Skoro svi pravoslavci hodočasnici smatraju da dolazi do promene na hodočašćima 24HP (10m:14ž). Samo jedna hodočasnica je bila uzdržana. I kod hodočasnika katolika skoro svi dožive promenu kad odu na hodočašće, što se manifestuje kao raspoloženje, radost, punoća, preporod, smirenje, ispunjenje, polet, snaga.... Na žalost, i pored uticaja na svakodnevni život, to raspoloženje nije lako zadržati - gubi se, ali ostaje sećanje i želja na se opet ode na sveto mesto.

Hodočašće pozitivno utiče na verski identitet - bio je odgovor polovine (25) ispitanika (10HP:15HK). Poklonička putovanja utiču na oba identiteta, ali je verski primarniji reklo je 5 hodočasnika (4HP:1HK). Hodočašća utiču podjednako na oba identiteta smatra 14 vernika (8HP:6HK). Da poseta svetim mestima ne utiče ni na verski, ni na nacionalni identitet mišljenje je 6 hodočasnika (3HP:3HK). Nacionalni identitet nije izdvojio niko od ispitivanih hodočasnika, što je bilo očekivano, jer se radi o crkvenom vernicima, kojima je verski identitet bitniji.

Pravoslavni hodočasnici samo u dva slučaja narodnu religioznost i običaje vide najpozitivnije (1m:1ž). Oba ispitanika su rođena izvan Srbije, reč je o izbeglicama, žena u vreme II Svetskog rata iz Hrvatske, a muškarac 90-tih iz Sarajeva (BIH). Radi o crkvenim vernicima, a ne tradicionalistima koji glorifikuju običaje. Čuvanje narodnih

običaja za njih je jednako očuvanju verskog i nacionalnog identiteta. Nešto veći broj hodočasnika pravoslavaca (3m:3ž) smatra da se narodna i crkvena religioznost treba da dopunjavaju, i da među njima nema sukoba. Ipak, većina pravoslavnih ispitanika (5m:10ž) nesumljiv primat daju crkvenoj religioznosti. Oni smatraju da su crkvena i narodna religioznost u sukobu, da je narodna religioznost nehrišćanska, preplavljena paganizmom. Čak i neko ko sebe naziva tradicionalistom izjavljuje da nije pobornik narodne religioznosti. Ovi odgovori su ujedno pokazatelj izvesnog rasta crkvenog uticaja, barem u određenom krugu vernika. Uzroke kolizije crkvene i narodne religioznosti ispitivani hodočasnici vide u ogromnom neznanju naroda. Skoro svi smatraju da je nepoznavanje vere posledica poluvekovne vladavine komunizma. Nekolicina hodočasnika navodi Bogomoljački pokret koji je nastao između dva svetska rata kao vreme kada se narodna religioznost bolje uklapala sa crkvenom. Kao skoro nerešiv problem vernici vide i u nedovoljnom broju prezauzetih sveštenika koji nemaju dovoljno vremena za prosvetiteljski rad s narodom. Skoro svi hodočasnici su paganske običaje vezane za posmrtno običaje navodili kao primer izrazitog sukoba između narodne i crkvene religioznosti. Pored običaja vezanih za proslavljanje slave ili Božić, koji se bezbolnije uklapaju s crkvenim pravilima, običaji vezani za sahrane i pomene su, posebno na selu, i dalje su čista paganska priča. U mnogim selima se još uvek na zadušnice odlazi petkom, ne subotom, što je običaj koji je nastao, silom prilika, za vreme vladavine Turaka. Za razliku od pravoslavaca, većina hodočasnika rimokatolika su na isto pitanje o odnosu između crkvene i narodne religioznosti odgovarali da one nisu u sukobu. Da se crkvena i pučka religioznost nadopunjuju smatra 11 hodočasnika katolika (5m:6ž). Samo 5 ispitanika rimokatolika (3m:2ž) eksplicitno kaže da postoji sukob između crkvene i narodne religioznosti. Da su crkvena i narodna religioznost delimično u sukobu smatralo je 9 hodočasnika rimokatolika (3m:7ž).

Skoro svi hodočasnici kažu da su videli neki od bezbroj načina ispoljavanja sujeverja u svakodnevnom životu, u crkvi ili na hodočašću. Neki hodočasnici priznaju da su i oni sami sujeverni. Hodočasnici mahom ističu potrebu za edukacijom, odnosno katahezom od strane sveštenika i monaha. I hodočasnici rimokatolici dele slična iskustva kao pravoslavci: susreću se sa sujeverjem u crkvi, na hodočašćima, i oni kažu da su i sami sujeverni. Neki od njih potvrđuju da sujeverje nije samo naša, balkanska odredica, već je široko rasrostranjeno u svetu.

Sedmero pravoslavnih hodočasnika reklo je da je davalo zavet Bogu. Interesantno je da se muškarci više zavetuju u odnosu na žene (6 HPm:1HPž). Treba napomenuti da se ne radi o nekim trajnim zavetima, već da su u nekim životnim situacijama dali zavet. Isti je broj rimokatolika koji su davali zavet Bogu, ali su oni skoro ujednačeni po polu, čak se malo više zavetuju žene (3HKm:4HKž).

U našem radu smo toleranciju hodočasnika ispitivali preko njihovih 1. stavova prema pripadnicima drugih konfesija i vera; 2. stavova prema ljudima drugih konfesija koji dolaze u „njihovu“ crkvu ili svetište; 3. kontakta s vernicima drugih veroispovesti; 4. prijatelji druge vere, (ne)odlazak s njima na hodočašće. Od 25 pravoslavnih hodočasnika samo 5 (2m:3ž) nije nikada ušlo i u svetište druge konfesije i/ili vere. Ostali ispitanici su odlazili najviše u Rimokatoličke crkve. Većina naglašava da je to bilo isključivo kulturno-istorijski ili turistički. Dvoje ispitanika (1m:1ž) kažu da su posetili džamiju. Već smo istakli specifičnost katolika iz Beograda. Ovo je jedno od pitanja gde se jasno ogleda društveni uticaj, upliv sredine u kojoj žive ili su rođeni, ili i sami potiču iz mešovith brakova, jedan od roditelja je pravoslavan, ili su i sami u mešovitom braku... Zato je bilo očekivano da su skoro svi katolički hodočasnici bili u pravoslavnim crkavama i manastirima. Da pripadnici drugih konfesija i vera ne smetaju u „njihovoj crkvi“, bio je odgovor većine pravoslavaca 21 HP (7m:14ž), Ne smetaju uslovno, bio je odgovor 4 HP (3m:1ž). Niko nije odgovorio da mu smetaju ljudi druge veroispovesti. Slično su odgovarali hodočasnici katolici. Da pripadnici drugih konfesija i vera ne smetaju u „njihovoj crkvi“, odgovorilo je 21 HK (7m:14ž), a da ne smetaju uslovno 4 HK(3m:1ž). 13 HP (4m:9ž) kaže da je tolerantno, 7HP (2m:5ž) su tolerantni uslovno („antagonistička tolerancija“), a dvojica HP izražavaju netolerantnost prema vernicima drugih veroispovesti. Većina pravoslavnih hodočasnika ima prijatelja ili rođaka druge vere i konfesije 21HP (7m:14ž), ali je samo jedan HPm je išao na hodočašće sa prijateljem druge vere. Troje HP (2m:1ž) kažu da nemaju prijatelje druge vere. Svi katolički hodočasnici imaju prijatelje i/ili rođake pravoslavce, a neki su sa njima bili na hodočašćima, što se posebno odnosi na one koji pevaju u crkvenim horovima.

Hodočašće i trgovina: 12 HP (8m:4ž) kaže da im smeta sudar duhovnosti i vašara na hodočašćima, 8HP (1m:7ž) to dopušta pod određenim uslovima, a 5 HP (1m:4ž) da je to neminovno, i da im ne smeta. 12 HK (3m:9ž) izjavljuje da im smeta, 6

HK (4m:2ž) uslovno dopuštaju, a 7 HK (3m:4ž) kažu da ih ne ometa spoj vašara i svetog. 11 HP (6m:5ž) kupuju religijske predmete na hodočašćima, 3 HP (1m:2ž) kupuju manje nego ranije, 4 HP (2m:2ž) da ne kupuju religijske predmete na hodočašćima. Čak 20 HK (6m:14ž) kažu da kupuju religijske predmete, 3 HKm da kupuju manje nego ranije, a samo 2HK (1m:1ž) da ne kupuju (u jednom slučaju sve su pokupovali roditelji, u drugom kupuje muž).

Potvrdilo se da ishrana na hodočašćima, posebno kod pravoslavaca, uglavnom zavisi od crkvenog kalendara, tj. da li je vreme posta ili ne. Hodočasnici obe hrišćanske konfesije poznaju pravila oblačenja u svetilištima, i kažu da ih se pridržavaju. Naime, u pravoslavnim manastirima su za žene obavezne suknje, negde i marame, za muškarce dugi rukavi. U gradskim crkvama je manje strogo, ali se i ovde preporučuje primereno odevanje.

Stav hodočasnika prema hrišćanskim moralno-etičkim normama koje propisuje Crkva: 11HP (6m:5ž) kaže da podržavaju zabranu abortusa, 8HP (2m:6ž) je fleksibilno po ovom pitanju, samo dvoje (1m:1ž) ne odobravaju svatove crkve o abortusu, a 4HP (1m:3ž) ne odgovaraju direktno na pitanje. Dok muškaraci iznad polovično podržavaju zabranu abortusa, samo trećina ispitivanih žena je za menjanje važećeg zakona koji dozvoljava abortus. Većina žena je fleksibilno prema stavu crkve, ili ne odgovara direktno na pitanje, dok je jedna eksplicitno protiv. Ovde se razlikuju odgovori katolika od pravoslavaca: Čak 17HK (7m:10ž) podržava stav crkve, odnosno zakonsku zabranu abortusa. I to dve trećine ispitivanih žena i većina muškaraca. Fleksibilna je samo 1 HKž, 4HK (3m:1ž) se ne slaže sa stavovima crkve, dok na pitanje ne odgovaraju direktno 3HKž.

14 HP (6m:8ž) kažu da se slažu sa stavom crkve o zabrani preljube i bračne nevere, ali da bi oprostili! 5HP (1m:4ž) je fleksibilno po ovom pitanju, s razumevanjem, „Samo Bog može da sudi“. Čak 6 HP (3m:3ž) ne odgovaraju direktno nego kažu „Niko se neće spasti zbog svojih dobrih dela, već po milosti Božjoj“. 16HK (5m:11ž) se slažu sa stavom crkve, skoro sve žene su protiv prevare u braku, kao i polovina ispitivanih muškaraca. Jedni smatraju da je poštenije razvesti se, a drugi su protiv vanbračnih veza, jer su i sami imali to iskustvo! Fleksibilno je 3HK (2m:1ž), a isto toliko ih se ne slaže sa stavom crkve (1m:2ž), i ne odgovara direktno na pitanje (2m:1ž). Interesantno je da su i oni koji su protiv stava crkve, zapravo za „zdrav razvod“, a razvod pominju i oni koji ne

odgovaraju direktno na pitanje. Očigledno da je kod rimokatolika crkveno neraskidiv brak, odnosno ne dozvoljen razvod kamen spoticanja za mnoge.

Čak 19 HP (6m:13ž) kaže da ima praštajući stav prema onima koji im čine zlo. Oni se trude da istrpe uvrede, da ne osuđuju druge, da reaguju hrišćanski. Citiraju Novi zavet rečima „ Ko te udari po jednom obrazu, poturi mu i drugi“ „Ljubite neprijatelje svoje“, „Gospode, oprosti im, ne znaju šta čine“. Naravno to nije nimalo lako, ali nastoje da oprostite, i da ne budu osvetoljubivi. 6HP (4m:2ž) priznaju da imaju žestoke reakcije, da znaju da se razbesne, i afektivno odreaguju. Skoro svi katolici kažu da pokušavaju da prema onima ko im čini zlo ne uzvraćaju 21 HK (10m:11ž). Vidimo da svi muškarci kažu da ne odgovaraju na uvrede i nepravde koje ih zadese, za šta im je potrebno jako mnogo truda, molitve, praštanja... Interesantno da osvetoljubivu reakciju priznaju samo 4 žene.

Troje HP (2m:1ž) su odgovorili da pozitivno prihvataju ateiste, smatrajući da je da nije važno da li je neko ateista ili vernik. 7HP (3m:4ž) kaže da su tolerantni prema ateistima i neverujućima. Interesantno da je najveći broj onih koji su odgovorili da žale neverujuće HP12 (3m:9ž). 5HK (1m:4ž) kažu da prihvataju ateiste „sa dužnim poštovanjem“, „među kojima ima divnih ljudi“. 15 HK (8m:7ž) sebe vide kao tolerantne prema ateistima. 2HK (1m:1ž) ne odgovaraju direktno na pitanje. Samo jedan ispitanica je pokazala antagonističku toleranciju. Dok oni koji se izjašnjavaju kao tolerantni, pokušavaju nekad da misionare među neverujućima, antagonistički tolerantana hodočasnica citirajući Novi zavet kaže „da ne želi da baca bisere među svinje“. 4HK (1m:3ž) žale one koji nemaju dar vere.

Iz svega rečenog vidimo da su hodočasnici obe hrišćanske konfesije, i pravoslavci i katolici, najčešće praktični ucrkovljeni vernici, dok je manje tradicionalista. Ovo svakako nisu većinski vernici u Srbiji, ali smatramo da je kvalitet ovog rada u istraživanju manjinskog dela crkvenih, tj. uverenih i praktičnih vernika. Nije toliko bitno da li crkvenih vernika ima 5, 6 ili 10%, oni svakako nisu na nivou statističke greške, tj. ne mogu se više zanemarti. Među njima ima veoma mladih, obrazovanih ljudi iz urbanih sredina. Oni žive ono što veruju, smatrajući za sebe da su „na početku“, što je ključno za potvrdu stalne dinamike religioznog života. Ako bi išli za već čuvenom sintagmom Grejs Dejvi (Grace Davie) „verovanje bez pripadanja“ (believing without

belonging), onda ovde imamo slučaj „verovanje i pripadanje“ („believing and belonging“) barem kada govorimo o crkvenim vernicima.

Kada je reč o empirijskom ispitivanju kompleksnih fenomena kao što je religioznost (u ovom slučaju hodočasnika) upravo ovakvi primeri nam pokazuju prednost kvalitativne metodologije u odnosu na kvantitativnu metodologiju. Tek kroz *naraciju* samih ispitanika mi možemo (a i tada samo donekle) da upotpunimo saznanje o njihovom religioznom iskustvu i crkvenosti. Naravno, ovo ne znači da ne treba spovoditi dobro osmišljena kvantitativna istraživanja na reprezentativnom uzorku. Naprotiv, još jednom ističemo neophodnost longitudinalnih empirijskih istraživanja koja bi olakšala dalje praćenje nepredvidive religijske situacije u 21. veku. Rezultati kvantitativnih istraživanja su neophodan oslonac manjim iskustvenim istraživanjima kvalitativnog tipa čija je moć uopštavanja mala. S druge strane, u proučavanju kompleksnog religijskog fenomena, sigurno se ne može sve svesti na procenite i brojeve, pa su kvalitativna istraživanja, koja obiluju stavovima samih ispitanika, veoma dragocena. Doprinos ovog rada vidimo u pionirskom *sociološkom* istraživanju (mešovitim) hodočašća, (potencijalnog) verskog turizma i religioznog iskustva hodočasnika u Srbiji.¹⁷²

¹⁷² Ovoj aktuelnoj, a u srpskoj sociologiji religije do sada zanemarenoj, temi – u kojoj se prepliću sveto i svetovno, rituali i versko iskustvo, ali i kulturni turizam i ekonomija – bila je posvećena XVII međunarodna godišnja konferencija JUNIR-a 2010. godine, pod naslovom: Hodočašća, kulturna mesta i verski turizam (Radisavljević-Ćiparižović 2010b).

LITERATURA

- Acquaviva, Sabino, Pace, Enzo 1996. *Sociologija religije*, Zagreb: Zavod za sociologiju.
- Anđić, Jovo 2007. „Blagosloveni biznis“, *Ekonomist magazin*, 16. april, str. 27– 31.
- Антонић, Драгомир 2002. Петнаест најчешћих слава код Срба, У *Енциклопедија православља*, 3, приредио Д. Калезић, стр.1463-1469, Београд: Савремена администрација.
- _____. 2002. Вишедневни пост, У *Енциклопедија православља*, 1, приредио Д. Калезић, стр. 383-384, Београд: Савремена администрација.
- Badone, Ellen (ur.) 1990. *Religious orthodoxy and popular faith in European society*, Princeton University Press.
- Bandić, Dušan 1992. „O narodnom pravoslavlju danas - istraživanja u valjevskom i kruševačkom kraju“, *Etnoantropološki problemi*, (9): 63-69.
- _____. 1995. „Srpski seoski Bog“, *Etnoantropološki problemi*, (10): 7-12
- _____. 1997. *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko: ogledi o narodnoj religiji, XXvek*: Београд.
- _____. 1998. О ђаволу у народном православљу, У *Рад музеја Војводине*, (40):149 - 154.
- _____. 2003. Верски идентитет савремених Срба, У *Традиционално и савремено у култури Срба*, књ. 49, уредила Радојичић Д., стр. 13-23., Етнографски институт САНУ.
- _____. 2010. *Narodno pravoslavlje*, Београд: Библиотека XX век: Књиžара Krug.
- Вах, Mert 1995. *Medjugorje: Religion, politics, and violence in rural Bosnia*, Amsterdam: VU University Press.
- Belaj, Marijana 2010. „Raspava: Antropolog na hodočašću: o problemu razumijevanja i tumačenja iskustava“, *Etnološka tribina*, 40 (33): 7-44.
- Bek, Urlih 2001. *Rizično društvo: u susret novoj moderni*, Београд: „Filip Višnjić.“
- Bell, Daniel 1986. „Povratak svetoga? Diskusija o budućnosti religije“, *Lica*, br. 7-10.
- Berger, Peter 1974. „Some second thoughts on substantive versus functional definitions of religion“, *The Scientific Study of Religion*, (13): 125-133.
- _____. 1979. *The Heretical Imperative: Contemporary Possibilities of Religious Affirmation*, Garden City, N.Y: Doubleday.
- Berger, Peter, Luckmann, Thomas 1992. *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*, Zagreb: Naprijed.
- Бергер, П. Л 2010. „Православље и глобални плурализам“ У: *Могућности и донети социјалног учења православља и православне цркве*, уредили Д. Б. Ђорђевић и М. Јовановић, стр. 347-358, Београд: Фондација Конрад Аденауер; Ниш: ЈУНИР.
- _____. 2008. „Desekularizacija sveta: opšti pregled“, U: P. Berger (ur.) *Desekularizacija sveta: oživljavanje religije i svetska politika*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bešić, Miloš; Đukanović, Borislav. 2000. *Bogovi i ljudi. Religioznost u Crnoj Gori*, Podgorica: CID i SOCEN.
- Bharati, Agehananda 1989. „Gramatika hodočašća“, *Aletheia* 1: 35– 43.
- Биговић, Радован 2010. *Црква у савременом свету*, Београд: Службени гласник.

- _____. 2011. Вера у постмодерном и постсекуларном свету, У: *Религије у свету*, уредио Д. Б. Ђорђевић, стр. 229-247. Нови Сад: Прометеј; Лесковац: Лесковачки културни центар.
- Благојевић, Мирко 1995. *Приближавање православљу*, Ниш: Градина: ЈУНИР.
- _____. 2004. „Sociološki prihvatljiva definicija religije“, *Filozofija i društvo* (25): 213- 240.
- _____. 2005. *Religija i crkva u transformacijama društva*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; “Filip Višnjić”.
- _____. 2008. „Religiozna Evropa, Rusija i Srbija: juče i danas: argumenti empirijske evidencije: slučaj Srbije”, *Filozofija i društvo*, 19 (3): 235-257.
- _____. 2009a. „O sociološkim kriterijumima religioznosti: koliko ima (pravoslavnih) vernika danas”, *Filozofija i društvo*, 20 (1): 9-36.
- _____. 2009b. „Revitalizacija religije i religioznosti u Srbiji: stvarnost ili mit”, *Filozofija i društvo*, 20 (2): 97-117.
- _____. 2011. Актуелна религиозност грађана Србије. У: *Религиозност у Србији 2010*. истраживање религиозности грађана Србије и њиховог става према процесу европских интеграција, уредила Андријана Младеновић., стр. 43-72, Београд: Хришћански културни центар: Центар за европске интеграције: Фондација Конрад Аденауер.
- Bogdanović, Marija 1993. *Metodološke studije*, Beograd: Institut za političke studije.
- _____. 2007. Analiza, sekvencijalna. U: *Sociološki rečnik*, prir. A. Mimica i M. Bogdanović, str. 16-17, Beograd: Zavod za udžbenike,.
- Bogomilova, Nonka. 2003. „God of the Social Outcast: the Religion of the Romas in Bulgaria“ u *Roma Religious Culture*, ed. by D. B. Đorđević, Niš: YSSSR.
- Bruce, Steve. 1996. *Religion in the Modern World. From Chatedrals to Cults*, Oxford University Press.
- _____. 1999. *Choice and Religion: A Critique of Rational Choice Theory*, Oxford University Press.
- Bubalo, Đorđe; Mitrović, Katarina; Radić, Radmila. 2010. *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, Beograd: Službeni glasnik.
- Burgess, R.G. 1984. *In the field*, London, Allen, Unwin, 54-58.
- Casanova, Jose 1994. *Public Religions in the Modern World*, University Of Chicago Press.
- Clothey, F. W 1990. Hodočašće, U *Enciklopedija živih religija*, priredio K. Krim, str. 253–256, Beograd: Nolit.
- Coninck, Frédéric de. 2011. *Les Eglises face au défi d'une recherche spirituelle fluctuante*, <http://www.temoins.com/reflexions/les-eglises-face-au-defi-d-une-recherche-spirituelle-fluctuante.html>.
- Cvetkovska Ocofoljić Violeta; Cvetkovski Tatjana 2010. „Hodočašće ranih hrišćana u Svetu Zemlju: paralele sa savremenim hodočasnicima“, u *Religija i tolerancija*, 8 (14): 225-237.
- Cvitković, Ivan 2003. Notes on Romans' Religious Beliefs, U *Roma Religious Culture*, ed. D. B. Đorđević, Niš: YSSSR.
- _____. 2005. *Sociološki pogledi na naciju i religiju*, Sarajevo: Des.
- _____. 2007. *Socijalna naučavanja u religijama*, Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.

- _____. 2009a. *Rečnik religijskih pojmova*, Novi Sad: Prometej.
- _____. 2009b. „Has the „Return“ of the Religions occurred or „Return“ to the Religion?, U *Revitalization of Religion – theoretical and Comparative approaches*, D. Gavrilović (ed.), str. 15-23, Niš: YSSSR.
- _____. 2010. „Sociological Scripts on Pilgrimage“, *Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism*, u D. Radisavljević- Ćiparizović. prir., 23–31, Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije = Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Чайкановић, Веселин 1994. Студије из српске религије и фолклора: (1925-1942), Београд, Српска књижевна задруга.
- Čаро, Jasna 1994. *Hodočašća kao oblik pučke pobožnosti*, Folklor ieš tradicio, Kontinuitet tradicionalne kulture, V mađarsko-jugoslovenska konferencija folklor, Budimpešta, 1991, Budapest.
- Ćimić, Esad 1971. „Struktura religiozne svijesti u građanskim i seoskim sredinama“, *Revija za sociologiju*, 2: 13-25.
- Čudesna povest: o pronalasku svetog mesta crkve Pokrova Presvete Bogorodice u selu Đunis, Uprava manastira Pokrova Presvete Bogorodice u Đunis (Markovina).
- Davie, Grace 1994. *Religion in Britain Since 1945: Believing Without Belonging*, Wiley.
- _____. 2005. *Religija u modernoj Evropi: mutacija sećanja*, Zagreb: Golden Marketing, Tehnička knjiga.
- _____. 2006. „Borders, Boundaries and Frontiers in the Study of Religion: A Sociological Response“, *Social Compass*, 53(2):43–249.
- _____. 2007. *The Sociology of Religion*, London: Sage.
- _____. 2008. Evropa: izuzetak koji dokazuje pravilo?, U *Desekularizacija sveta*, priredio P. Berger, str. 81-100, Novi Sad: Mediterran.
- Dejzings, Ger 2005. *Religija i identitet na Kosovu*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Denzin N. K. & Lincoln, Y. S. (eds.) 1994. *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks, California: Sage.
- Diltaj, Vilhelm 1980. *Zasnivanje duhovnih nauka*, Beograd: Prosveta.
- Dirkem, Emil 1982. *Elementarni oblici religijskog života*, Beograd: Prosveta.
- Dokumenti/Drugi vatikanski koncil 2008.*, urednik Aldo Starić, 7. izd. popravljano i dopunjeno, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Дудварски, Владислава 2005. Црква Госпе Снјежне на Текијама и текијска битка, У: *Петроварадин: јуче, данас, сутра*, приредили З. Вуковић, И. Новаковић, стр. 266-270, Нови Сад: Савез студената Универзитета: Оглед, омладинска група за лидерство, едукацију и демократију.
- Dušanić, Srđan 2009. *Porodica i religioznost*, Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak.
- Ђекић, Мирјана 2001. *Водице у Војводини, Београд: Драганић.*
- Ђорђевић, Драгољуб Б. 1994. „Свето и световно – секуларизација као социолошки проблем“ У *Повратак светог?*, приредио Д. Б. Ђорђевић, стр. 7-28, Ниш: Градина.

- _____. 1996 „Dometi i granice jugoslovenske sociologije religije” U *Sociološki pregled*, 30 (4): 475-482.
- _____. 2006. Religijsko-crkveni kompleks u postoktobarskom periodu, U *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, uredio Srećko Mihailović, str. 239-253, Beograd: Socijaldemokratski klub: Fondacija Friedrich Ebert.
- _____. 2007. Преговор: Изазови социологије религије: Осам питања и одговора једног социолога религије, У: *Муке са светим: изазови социологије религије*, уредио Д. Б. Ђорђевић, стр. 5-20, Ниш: Нишки културни центар.
- _____. 2008. *Узорници и пријани: скице за портрет УУ социолога религије*, Београд: Чигоја штампа.
- _____. 2007a. Religioznost, U *Sociološki rečnik*, priredili A. Mimica i M. Bogdanović, str. 491–93, Beograd: Zavod za udžbenike.
- _____. 2007b. Verospovert, U *Sociološki rečnik*, priredili A. Mimica i M. Bogdanović, str. 652, Beograd: Zavod za udžbenike.
- _____. 2009. Religiousness of Serbs at the beginning of the 21st Century: What is it about?, U *Revitalization of Religion: Theoretical and Comparative Approaches*, ed. D. Gavrilović, str. 57–64, Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije = Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion
- _____. 2010. *На коњу с лаптопом у бисагама: увод у ромолошке студије*, Нови Сад: Прометеј; Ниш: Машински факултет.
- Ђорђевић, Стефан. 1994. *Света Петка и њено време*, Београд: Сфаирос.
- Ђорђевић, Тихомир. 1984. *Наш народни живот I*, Београд: Просвета.
- Ђурић, Мило. 1964. *Sociologija Maksa Vebera*, Zabreb: Matica hrvatska.
- Ђурић, Слађана. 2007. Triangulacija, U: *Sociološki rečnik*, priredili A. Mimica i M. Bogdanović, str. str. 630-631, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Eade, John and Sallnow, Michael J. (eds.) 2000. *Contesting the Sacred: The Anthropology of Pilgrimage*, University of Illinois Press.
- Eisenstadt, Shmuel. 2000. „Multiple modernities“, *Daedalus* 129: 1-29.
- Elaković, Simo. 2006. *Sociologija slobodnog vremena i turizma: fragmenti kritike svakodnevlja*, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
- Elijade, Mirče. 1980. *Sveto i profano*, Vrnjačka Banja: Zamak kulture.
- _____. 1998. *Mit i zbilja*, Beograd: Plato
- Енциклопедија православља*. 2002., Београд: Савремена администрација.
- Enciklopedija živih religija*. 1990. Beograd: Nolit.
- Fajgelj, Stanislav. 2012. *Metode istraživanja ponašanja*, V dopunjeno izdanje, Beograd: centar za primenjenu psihologiju.
- Fernandes C. et al. 2003. *Religious Tourism and Pilgrimage*, ATLAS, Special Interest Group, 1st Expert Meeting, Held at Fatima, Portugal.
- Флере, Сергеј. 2010. Испитивање потребе за посебном методологијом при проучавању православља, У *Мogućности и донети социјалног учења православља и православне цркве*, уредили Д. Б. Ђорђевић; М. Јовановић, стр. 217-234, Београд; Ниш: Фондација Конрад Аденауер; ЈУНИР.
- Foster 1986. *Hodočasnici*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

- Franzosi, Roberto 1998. "Narrative Analysis — Or Why (and How) Sociologists Should Be Interested in Narrative", *Annual Review of Sociology*, 24:517-54.
- Gabrić, Mijo. 1987. „Kod čudotvorne Bogorodice Đuniske“, u *Glas Koncila*, God. XXVI, br. 43 (698): 6.
- Gavrilović, Danijela, 2008, *Moral i religija u savremenom društvu*, Niš: Filozofski fakultet.
- Gavrilović, D. 2005. *The modernization Process – Religion – Globalisation*, U: *Religion and Globalization*. edited by D. Gavrilović, YSSSR, Niš, str. 5 –
- Генеп, Арнолд Ван. 2005. *Обреди прелаза: систематско изучавање ритуала*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Geertz, Clifford 1986. Making experiences, authoring selves, U: Turner, Victor W. and Edward M. Bruner (ed.) *The Anthropology of Experience*, p.p. 373-380, Urbana and Chicago.
- Gerc, Kliford. 1998. *Tumačenje kultura*, knj. 1, Beograd: XX vek.
- Glock. C. Y. 1964. *Toward a Typology of Religious Orientation*, Colombia University Press, New York.
- Guba, E. G. 1981. „Criteria for Assessing the Trustworthiness of Naturalistic Inquiry“, *Educational Communication and Technology Journal*, 29:79-92.
- Хабјановић- Ђуровић, Љиљана 2009. *Вода из камена*, 8 изд., Београд: Глобосино.
- Хацић, Олга 2005. *Културни туризам*, Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Hamilton, Malkom 2003. *Sociologija religije*, Beograd: CLIO.
- Haralambos, Michael 2002. *Sociologija: teme i perspektive*, Zagreb: Golden Marketing.
- Hasluck, F.W. 1929. *Christianity and Islam under sultans*. U. M. M. Hasluck. 2 toma. Oksford: Clarendon Press.
- Hayden, Robert M. 2002. "Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing of Religious Sites in South Asia and the Balkans", *Current Anthropology*, Vol. 43 (2): 205-231.
- Хемонд, Филип Е. 1994. „Како размишљати о светом у световно доба“, У *Повратак светог?* приредио Д. Ђорђевић, стр. 142- 149, Ниш: Градина.
- Hervieu-Léger Danièle. 1999. *Le pèlerin et le converti, la religion en mouvement*, Flammarion.
- _____. 2000. *Religion as a Chain of Memory*, New Brunswick, New Jersey: Routgees University Press.
- Inglehart, Ronald; Norris, Pippa. 2007. *Sveto i svjetovno: religija i politika u svijetu*, Zagreb: Politička kultura.
- Иванчевић, Душан. 1970. *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд: Православље, Српска патријаршија.
- _____. 2010. *Београдска тврђава и њене светиње*, у *Капела Свете Петке и црква Ружица*, Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке.

- Jakelić, Slavica. 2003. „Sekularizacija: teorijski i povijesni aspekti” U: *Religijski dijalog: drama razumevanja*, priredili M. Vukomanović i M. Vučinić, str. 59-89, Beograd: BOŠ.
- James, William 1990. *Raznolikosti religioznog iskustva: studija ljudske prirode*, Zagreb: Naprijed.
- Јеротић, Владета 1994. *Психолошко и религиозно биће човека*, Нови Сад: Беседа.
- _____. 1996. „Уčenje дијалогу и толеранцији“ U: *Religija-Crkva-Nacija: vreme posle rata*, Niš: JUNIR godišnjak III.
- _____. 2002. *Приближавање Богу*, Ниш: Просвета.
- Јоцић, Драгутин. 1980. *Чудесна повест о проналаску светог места цркве Покрова Пресвете Богородице у селу Ђунису (Србија)*, Ђунис: Управа манастира Покрова Пресвете Богородице.
- Јукић, Јакон. 1973. *Religija u modernom industrijskom društvu*, Split: Crkva u svijetu.
- _____. 1987. „Religijske i društvene odrednice hodočašća“, *CUS*, br. 2, II
- _____. 1988. *Povratak svetoga: rasprava o pučkoj religiji*, Split: CUS.
- _____. 1991. *Budućnost religije*, Split: Matica Hrvatska.
- _____. 1997. *Lica i maske svetoga*, Zagreb: Kršćanska Sadašnjost.
- Капела Свете Петке и црква Ружица*, 2010. Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке.
- Katalog svetišta Majke Boje Tekijske*, Управа Светишта М. В. Текijske- Petrovaradin.
- Кесић Ристић, Сања 2010. *Србија: светска баштина*, Београд: Министарство културе Републике Србије: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Keveždi, Miroslav 2005. *Rezime virtuelne rasprave na temu „Nebo, zemlja, mir“*, u: *Vera-zanje-mir*, Beograd: BOŠ.
- Koeljo, Paulo 2006. *Dnevnik jednog čarobnjaka*, Beograd: Paideia.
- Knoblauch, Hubert 2004. *Sociologija religije*, Zagreb: Demetra.
- Крстајић, Славко 2011. *Тражење Бога душом: ходочашће између вјере и туризма*, с посебним освртом на Србију и Црну Гору, Београд: Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања.
- Крстић, Зоран 2012. *Православље и модерност: теме практичне теологије*, Београд: Службени гласник.
- Kuburić, Zorica 2002., *Vera i sloboda: verske zajednice u Jugoslaviji*, Beograd: Centar za empirijska istraživanja religije.
- _____. 1999. „Hrišćanstvo i psihičko zdravlje vernika“ u Z. Kuburić i M. Vukomanović (ur.) *Hrišćanstvo, društvo, politika*, str. 75-88, Niš: JUNIR.
- _____. 1996. *Religija, porodica i mladi*, Beograd: TI.
- Luckmann, Thomas. 1980. „Religion and social change“, u *Life-World and Social Realities*. London.
- Маца, Карло 2009. *Поклоничка путовања: верски туризам- историјско-културолошки приступ*, Београд: Службени гласник.
- Маџаревић, Градимир Д. 2002. *Смрт, У: Енциклопедија православља, 3.*, уредио Д. Калезић, стр. 1782- 1783, Београд: Савремена администрација.
- Макарија, монахиња 2006. *Светлоносац владика др Данило Крстић, епископ*

- будимски, као духовни родитељ*, Звечан: Манастир Соколица; Београд: Издавачки фонд Архиепископије београдско-карловачке.
- Mardešić, Željko 2007. *Rascjep u svetome*, Zagreb: Kršćanska Sadašnjost.
- Marinović Bobinas, Ankica 2005. "Dimenzija religioznog iskustva u Hrvatskoj: "šapat anđela" iz sociologijske perspective", *Sociologija sela*, Zagreb, god. 43 (2): 339-370.
- Miles, M. B., & Huberman, A.M. (1984) *Analyzing Qualitative Data: A Source Book for New Methods*, Beverly Hills, California: Sage.
- Mitrović, Ljubiša R. 2010. "Sociology of Religion and Sociology of Tourism Confort with Swing (Puzzle) of Religion Tourism, U: *Pilgimages, Cult Places and Religious Tourism*, ur. D. Radisavljević-Ćiparizović, str. 7-14. Nis: JUNIR.
- Младеновић, Андријана (ур.) 2011. *Религиозност у Србији: истраживање става према процесу европских интеграција*, Београд: Хришћански културни центар; Центар за европске студије; Фондација Конрад Аденауер.
- Mol, Abraham 1973. *Kič: umetnost sreće*, Niš: Gradina.
- Morinis, Alan (ed.) 1992. *Sacred Journeys: the Anthropology of Pilgrimage*. Westport and London: Greenwood Press
- Недељковић, Слађана 2006. *Туристичка валоризација манастира Ђурђеви Ступови у Старом Расу применом модела субиндикатора за оцену културних добара*, специјалистички рад, Нови Сад: ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Никчевић, Радомир (ур.) 2009. *Света Петка: слава српска и заштита верних*, Цетиње: Митрополија Црногорско – приморска, Светигора.
- Nikolić, Vesna 2010. *Verski turizam i Srpska pravoslavna crkva*, doktorat, <http://www.singipedia.com/content/1156-Verski-turizam-i-Srpska-pravoslavna-crkva>
- Nisbet, Robert A. 2007. *Sociološka tradicija*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Ochs, Elinor; Capps, Lisa 1996. „Narrating the Self“, *Annual Review of Anthropology, Annual Reviews*, 25: 19-43.
- Остроумов, Стефан 2004. *Мысли о чудесах*, Киев: Пролог.
- Oto, Rudolf 1983. *Sveto*, Sarajevo: Svjetlost.
- Павићевић, Александра 2009. "Да ли су антрополози дужни да буду (не)религиозни?", *Теме*, 33 (4) :1413-1434.
- Ravićević, Vuko 1988. *Sociologija religije: sa elementima filozofije religije*. 3. izd., Београд: BIGZ.
- Павле, српски патријарх 2010. *Пост и Свето Причешће у Православној цркви*, 3. изд., Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке.
- Пејовић, Ксенија Ј. 2002. Ђунис, У: *Енциклопедија православља*, 2, уредник Д. Калезић, стр. 623-624, Београд: Савремена администрација.
- Петровић, Петар 1948. Живот и обичаји народни у Грузи, У: *Српски етнографски зборник*, књ. 58, уредио Јован Ердељановић, стр. 335-344, Београд.

- Петровић, Сретен 2000. *Систем српске митологије*, књ. 1, Ниш: Просвета.
- Poloma, Margaret M. 1995. "The Sociological Context of Religious Experience", U: *Handbook of Religious Experience*. ed. R. Hood Jr., p.p.161-182, Birmingham, Alabama: Religious Education Press.
- Radisavljević-Ćiparizović, Dragana 2006. *Religioznost i tradicija: vezanost za religiju i crkvu u Srbiji na raskršću milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- _____. 2002. „Religija i svakodnevni život: vezanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih“, U, *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, priredili S. Bolčić i A. Milić, str. 215-248, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- _____. 2008. Институционална задршка и стручна подршка у емпиријским истраживањима, У *Успон социологије религије у бившим Ју земљама*, стр. 99-101, Ниш: ЈУНИР.
- _____. 2009. Нодоћаšце и конверзија: улога обраћења у религијском животу ходоћасника“, U: *Konverzija i kontekst*, priredili Z. Kuburić i S. Sremac, str. 51-61, Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije.
- _____. (priř.) 2010b., *Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism*, Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije = Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- _____. 2011., Религиозност грађана Србије и њихов однос према ЕУ – социолошки угао, У: *Религиозност грађана Србије и њихов однос према процесу Европских интеграција*, приредила Ј. Јабланов Максимовић, стр. 25–42, Београд: Хришћански културни центар: Центар за европске интеграције: Фондација Конрад Аденауер.
- _____. 2011a. Ходочашћа на почетку Трећег миленијума: верски и национални идентитет ходочасника у Србији у два емпиријска истраживања, У: *Религиозност у Србији*, приредила Андријана Младеновић, стр. 73-95, Београд: Хришћански културни центар: Центар за европске интеграције: Фондација Конрад Аденауер.
- _____. и Д.; Тодоровић Д. ур. 2011. *Ходочашћа - између светог и световног*, Ниш: ЈУНИР.
- Радић, Радмила 2009. *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века*, Београд: Институт за новију историју Србије.
- Радић, Татјана; Павић, Верица. 2011. Увод у студију, У: *Религиозност у Србији 2010.: истраживање религиозности грађана Србије и њиховог става према процесу европских интеграција*, уредила Андријана Младеновић, стр. 8-12, Београд: Хришћански културни центар: Центар за европске интеграције: Фондација Конрад Аденауер.
- Radulović, Lidija 2007. „Koncepti Dušana Bandića: narodna religija i narodno pravoslavlje u kontekstu istraživanja religije u domaćoj etnologiji XX veka“, u: *Antropologija savremenosti: zbornik radova*, Beograd: Srpski geneaološki centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- _____. 2010. Predgovor, U: Bandić Dušan *Narodno pravoslavlje*, str. 5-8, Beograd: Biblioteka XX vek.
- _____. 2012. ”(Hiper)produkcija čuda i čudesnih dela: značenja narodnih i crkvenih

- interpretacija i njihov značaj za proces desekularizacije u Srbiji”, *Etnoantropološki problemi*, 7 (4): 919-933.
- Радовић, Амфилохије 2009. Уводно слово, У: Света Петка: слава српска и заштита верних, приредио Р. Никчевић, стр. 3–5, Цетиње: Митрополија Црногорско-приморска: Светигора.
- Ракић, Радомир Д. 1981. Оглед о обреду, *Градина*, 16 (6-7): 73-88.
- Регенбоген, Анрим 2004. *Речник филозофских појмова*. Београд: БИГЗ Publishing.
- Rinschede, Gisbert 1992. „Forms of Religious tourism“, *Annals of tourism Research*, vol. 19, br. 1: 51-67, Pergamon Press, USA.
- Ritzer. George 1997. *Suvremena sociologijska teorija*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Schutz, Alfred 1962. *Collected Papers I: Studies in Social Reality*, The Hague: Martinus Nijhoff.
- Solnit, Rebeka 2010. *Lutalaštvo: istorija hodanja*, Београд: Geopoetika.
- Southwold, Martin 1978. „Buddhism and the Definition of Religion“, *Man, New Series*, god. 13, (3): 362-379.
- Srećković, Saša; Antić, Suzana 2007, *Vašari u Srbiji*. Београд: Demokratska stranka: Istraživačko-izdavački centar.
- Sremac, Srđan. 2007. *Fenomenologija konverzije*, Београд: Centar za empirijska istraživanja religije, Teološki fakultet.
- _____. 2012. *Zavisnost, religija i identitet: predlog za narativnu analizu svedočanstava konverzije bivših zavisnika*, Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Spasić, Ivana 1998. *Interpretativna sociologija*, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- _____. 2004. *Sociologije svakodnevnog života*, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stake, R. E. 1995. *The Art of Case study Research*, Thousand Oaks, California: Sage Publications, Inc.
- Стаменковић, Игор Љ. 2006. *Религиозни туризам и православље*, Нови Сад: Природно математички факултет, департман за географију, туризам и холтелијерство.
- _____. 2011. Однос хришћанских цркава према религијском туризму У: *Ходочашћа – између светог и световног*, прир. Д. Радисављевић-Ћипаризовић и Д. Тодоровић, стр. стр. 26-27,
- _____. 2009. *Однос хришћанских цркава према верском туризму*: магистарска теза, Нови Сад: Природно математички факултет, департман за географију, туризам и холтелијерство.
- Стојановић-Никац (прир.) 2003. *Прва ходочашћа у Свету земљу*, Београд: Богословски факултет.
- Свето Писмо/Нови Завет Господа Нашег Исуса Христа* 1984. Београд: Свети Архијерејски синод СПЦ.
- Swatos, William Jr. 2006. *On the road to being There*, Brill Academic Publishers.
- Шајнер, Лари 1994. Појам секуларизације у емпиријском истраживању, У: *Повратак светог?*, уредио Драгољуб Б. Ђорђевић, стр. 45-54, Ниш: Градина.

- Šećibović, Refik 1995. *Uvod u opštu geografiju religije*, Beograd: Prometej.
- Šušnjić, Đuro 1998. *Religija I II*, Beograd: Čigoja štampa.
- _____. „Ходочашће“ У: *Енциклопедија православља*, књ. 3, уредио Д. Калезић, стр. 2019, Београд: Савремена администрација.
- Tadić, Stipe 2002. *Tražitelji svetoga: prilog fenomenologiji eklezijalnih pokreta*, Zagreb: Institut društvenih znanosti.
- Tarner, Viktor 1986. „Varijacije na temu liminalnosti“ u *Gradina*, God. 21., (10): 40-56.
- Tartalo, Pjetro 2010. *Bliže Bogu: poklonička putovanja na sveta mesta hrišćanstva*, Novi Sad: Pravoslavna reč: Međunarodni istraživački institut za kulturu.
- Tejlor, Čarls 2011. *Doba sekularizacije*, Beograd: Albatros plus: Službeni glasnik.
- Тимотијевић, Мирослав 2006. *Рађање модерне приватности: приватни живот код Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд: Clio.
- Todorović, Dragan 2005. *Cult Places The Roman Catholic Church in Niš U: Romani Cult Places of Death*, ed. by D. B. Đorđević, Niš: JUNIR:Sven.
- Тодоровић, Ивица 2005. *Ритуал ума: значење и структура литијског опхода*, Београд: етнографски институт САНУ.
- Тодоровић, Ивица 2008. Резултати савремених истраживања народне религије Срба – општи пресек, у *Гласник Етнографског института САНУ*, вол. 56, (1): 53-70.
- Tomić-Koludrović, Inga 2002. *Sociologija životnog stila: prema novoj metodološkoj strategiji*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Томка, Миклош 2010. Да ли конвенционална социологија религије може изаћи на крај са разликама између источно и западноевропског развоја?, У: *Мозућности и донети социјалног учења православља и православне цркве*, уредили Драгољуб Б. Ђорђевић; Милош Јовановић, стр. 199-215, Београд; Ниш: Фондација Конрад Аденауер;
- Торић, Мارتина; Тодоровић, Драган 2011. Religious identity in Serbia and Croatia: failure or advantage in building the European identity, U: *Antropologija religije i alternativne religije*, uredio Danijel Sinani, стр. 67-121. Beograd: Srpski genealoški centar; Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Trochim, William, M. K. 2001. *Research Methods Knowledge Base*, Cincinnati: Atomic Dog Publishing.
- Turk, Alojz 1973. *Letnica: marijansko hodočasničko svetište – ekumenski centar na Kosovu*, Beograd: Blagovest.
- Turner, Victor 1974. *Dramas, fields and metaphors: Symbolic action in human society*. Itaka, NY: Cornell University Press.
- _____. i Edith Turner 1978. *Image and Pilgrimage in Christian culture: Antropological Perspectives*, Oksford: Basil Blackwell.
- _____. 1989. *Od rituala do teatra: Ozbiljnost ljudske igre*, Zagreb: August Cesarec.
- Валис, Рој; Брус, Стив 1994. Секуларизација: трендови, подаци и теорија, У: *Повратак светог?*, уредио Драгољуб Б. Ђорђевић, стр. 55-73, Ниш: Градина.

- Vasiljević, Maksim 2010. *Светост: божанска и људска: богословско-историјско истраживање Светог, светости и светитеља у Цркви*. Књ.1., Београд: Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања.
- Vatimo, Đani 2009. *Vjerovati da vjeruješ*, Београд: Fedon.
- Велимировић, Николај 2007. *Охридски пролог*, Ваљево: Епархија ваљевска, Лелић: Манстир Лелић.
- Vikan, Gary 1984. Art, Medicine and Magic in Early Byzantium, U: *Dumbarton Oaks Papers* 38, Alice-Mary Albot, ed., pp. 65-86, Washington, D.C: Harvard University Press.
- Voas, David; Crockett, Alasdair 2005. "Religion in Britain: Neither Believing nor Belonging", *Sociology*, vol. 39 (1): 11-28, SAGE Publication.
- Vrcan, Srđan 1986. *Od krize religije k religiji krize*, Zagreb, Školska knjiga.
- Vrcan, Srđan 2001. *Vjera u vrtlozima tranzicije*, Split: Glas Dalmacije; Revija dalmatinske akcije.
- Вујаклија, Милан 1992. *Лексикон страних речи и израза*, 4. допуњено издање, Београд: Просвета.
- Вукановић, Татомир 1982. *Роми (Цигани) у Југославији*, Врање, Нова Југославија.
- Вукашиновић, Владимир 2001. *Литургијска обнова у XX веку. Историјат и богословске идеје литургијског покрета у Римокатоличкој цркви и њихов зајамни однос с литургијским животом Православне цркве*, Београд, Нови Сад, Вршац.
- _____. 2007. *Живљење на небесима*, Панчево, Х.Б. Вишњић; Вртуци: Манастир Рујан.
- _____. 2010. „Уводно слово“, У: *Капела Свете Петке и црква Ружица*, стр. 5-6, Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке.
- Vukomanović Milan 1997. „Od Istoka do Zapada“, *Eterna* 4 (6): 49–52.
- _____. 2004.а. „Religija“, U: *Pojmovnik civilnog društva, 3: kulturno-etičke pretpostavke civilnog društva*, urednik A. Molnar, str. 233-276, Београд: Група 484.
- _____. 2004b. *Религија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- _____. 2006. *Srpska pravoslavna crkva između tradicionalizma, konzervativizma i fundamentalizma*, U: *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, str. 175-190, Београд: Институт за нову историју Србије.
- _____. 2009. „Religion and modernity in a new key“, U *Revitalization of Religion – Theoretical and Comparative Approaches*, ur. D. Gavrilović, str. 7-13, Niš: YSSSR.
- _____. <http://pescanik.net/2005/07/o-cemu-crkva-nemoze-da-se-pita/print/O> чему црква (не)може да се пита.
- _____. 2001. *Sveto i mnoštvo*, Београд: Ћигоја штампа.
- _____. 2008. *Homo viator: religija i novo doba*, Београд: Ћигоја штампа.
- _____. 2008а. „Nespremnost na izazove vremena“, на web адреси: <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Nespremnost-na-izazove-vremena.lt.html>
- _____. 2009а „Od istoka do zapada“, на web адреси <http://www.pescanik.net,8/20/2009>.
- _____. 2010. „Феноменолошки приступ верничком релијском искуству- II,“ U: *Revitalizacija religije i savremeno društvo*, prir. D. Gavrilović, str. 88-89 Niš: JUNIR.

Vukomanoviћ, Vladan 2007. *Mojsiњska sveta gora: katalog*,
<http://www.komoraks.co.rs/Mojsinjska%20Gora/Monografija.htm>;
Vukonić, Boris 1990. *Turizam i religija*, Zagreb: Školska knjiga.
Vukonić, Boris 1987. *Turizam i razvoj*, Zagreb: Školska knjiga.

Zrinščak, Siniša 1999. *Sociologija religije – hrvatsko iskustvo*, Zagreb: Pravni fakultet

Wach, Joachim 1964. *Sociology of religion*. Chicago: The University of Chicago Press.
Warner, Stephen 1993. „Work in Progress Toward a New Paradigm for the Sociological Study of Religion in the United States“ u *American Journal of Sociology*, 98, 1044-1093.
Waters, Malcom 1994. *Modern Sociological Theory*, London:Sage.
Weber, Max 1989. *Protestanstska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo: „Veselin Masleša“: Svjetlost.
Wilson. B. R. 1966. *Religion in Secular Society*. London: Watss
Woodhead, Linda i Heelas, Paul 2000, *Religion in modern times*. London and New York:Blackwell.
Wright, G. H. von 1975. *Objašnjenje i razumevanje*, Beograd: Nolit.
Yamane, David. 2000. “Narrative and Religious Experience”, *Sociology of Religion* 61/2:171-189.
Yin, R. K. 1993. *Applications of Case study Research*, Applied Social Research Methods Series, Vol.34.Newbury Park, California: Sage Publications.
Yin, Robert K. 2007. *Studija slučaja – dizajn i metode*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilištva u Zagrebu.
Yinger, J.M. 1970. *The Scientific Study of Religion*, New York.

Adrese Veb stranica sa kojih su preuzeti podaci (navedeno u izvorima slika, tabela i ostalih priloga u doktoratu)

<http://www.sv-jelisaveta.org.rs>
www.novisad.rs
www.tekije.com
blog.b92.net/text/463/Snezna-Gospa-na-Tekijama/
<http://www.srijembiskupija.rs>
<http://instifdt.bg.ac.rs/crs/>
<http://www.edictofmilan2013.com>
<http://sr.wikipedia.org/sr/Apostasija>
<http://www.singipedia.com/content/1156-Verski-turizam-i-Srpska-pravoslavna-crkva>
<http://www.ccc.org.rs/konferencije.htm#8>
<http://www.pravoslavlje.rs/broj/1063/tekst/konferencija-religija-i-ekonomija-regionalni-razvoj-i-verski-turizam/>
<http://www.dobrocinstvo.spc.rs/>

<http://svetinjamaupohode.rs/>
<http://www.eparhija-sumadijska.org.rs>
<http://www.politika.rs/rubrike/putovanja/Verski-turizam-kao-turistichki-proizvod.lt.html>; <http://www.srbija.travel/kultura/putevi-kulture/transromanika/>.
<http://www.srbija.travel/kultura/manastiri/>
<http://www.politika.rs/rubrike/Nekretnine/Ruzica-medju-chudima.lt.html>
<http://www.politika.rs/rubrike/Magazin/Riza-na-dar-ovdasnjim-vernicima.sr.html>
http://www.spc.rs/sr/duhovske_svechanosti_kod_crkve_svete_petke_na_kalemegdanu
http://www.tob.rs/sr-lat/sightseeing_in.php?id=91
<http://www.guides-serbia.com/srpski/index.php?strana=10>
<http://www.beogradskatvrdjava.co.rs/>
www.eparhijaniska.rs
http://www.manastir-lepavina.org/arhiva/novosti/index.php/weblog/detaljnije/pokrov_presvete_bogorodice
<http://www.youtube.com/watch?v=R0cuWdoAmDQ>
http://www.sabornacrkva.com/index.php?option=com_content&task=view&id=74&Itemid=90
http://www.sabornacrkva.com/index.php?option=com_content&task=view&id=56&Itemid=298
http://sr.wikipedia.org/Свети_мученици_Макавеји
http://www.komoraks.co.rs/Мојсинјска%20Гора/Мојсинјска_Sveta_Gora.htm
<http://sr.wikipedia.org/wiki/Ћунис>
<http://www.eparhijaniska.rs/поклоничка-служба/1963-поклоничко-путовање-у-манастир-Ћунис>
ww.panoramio.com/photo/4737152
<http://www.novisad.rs/tsrkva-na-teki-ama>.
<http://www.malesestre.hr>
www.kc.org.rs
<http://sr.wikipedia.org/sr-ec/Аксиос>
http://sh.wikipedia.org/wiki/Svete_tajne
<http://hr.wikipedia.org/wiki/Korizma>

PRILOG

Prilog 1.

Plan intervjuja:

1. Socio-demografska obeležja

- Pol
- Starost
- Školska spema
- Zanimanje
- Porodični status
- Veroispovest
- Veroispovest roditelja (majke, oca)

2. Uticaj porodice na (tradicionalnu) religioznost

- Kakvo je bilo vaše vaspitanje u porodici (religiozno, ateističko). Ispričajte.

3. Aktuelna vezanost za crkvu

- Da li ste aktivni član svoje parohije/župe? Kako se to manifestuje?
- Kakav je vaš odnos sa sveštenikom i/ili duhovnikom?
- Odlazak u crkvu; Odlazak na Liturgiju/Misu.
- Koji je primarni motiv vašeg odlaska u crkvu? Da li odlazite u crkvu i zbog druženja? Koliko puta mesečno idete u crkvu?
- Da li se pričešćujete? Koliko često? Da li se posebno pripremate za pričest? Kako?
- Uloga molitve i posta.
- Koliko i se molite, kada, kako, zašto (svaki dan, povremeno, prigodno, samo u nevoljama i teškoćama)?
- Da li vam je bliža zajednička ili lična molitva?
- Kome se molite najčešće? Bogu, Bogorodici, Hristu, svecima (kojim), anđelu čuvaru?
- Da li je to spontana molitva, ili iz molitvenika?
- Da li postite? Kako? Kada

4. Vera u svakodnevnom životu hodočasnika

- Šta za Vas znači Vera, Bog?
- Da li verujete u Božja čuda? Da li vam je konkretna molitva nekad bila uslišena? Ispričajte.

5. Hodočašće/religijski aspekt

- Na kojim ste hodočašćima bili do sada? Nabrojte najvažnija.
- Koji su primarni motivi vašeg odlaska na hodočašće?
- Da li se više odlazite na hodočašće danas, ili ranije dok je ateistički svetonazor bio dominantan u društvu?
- Da li na hodočašća idete s grupom? Kakav je odnos u grupi? Da li preovlađuje odnos zajednice i druženja, ili je to skup individualaca?
- Da li dolazi do promene na hodočašćima, i kako se to odražava na vaš svakodnevni život?

Da li postoji presudan momenat koji je uticao na vašu religioznost (Religijsko iskustvo hodočasnika).

- Da li i Kako odlazak da hodočašće utiče vaš verski i/ili nacionalni identitet?

6. Tolerancija prema pripadnicima drugih konfesija i vera

- Koji je vaš stav prema pripadnicima drugih konfesija i vera?
- Šta mislite o ljudima drugih konfesija koji dolaze u „vašu“ crkvu, ili sveto mesto?
- Da li odlazite na hodočašća u svetišta drugih konfesija? Kojih? Kada? Zašto?
- Da li ste imali kontakt s vernicima drugih veroispovesti u svetištima?
- Da li se imate prijatelja druge vere? Da li s njim idete na hodočašće?

7. Hodočašće/ turistički aspekt

Svetišta su obično u vreme najvećih verskih praznika/blagdana, okruženi vašarom, šatrama, trgovinom.

- Kako na vas utiče sudar duhovnosti i vašara na hodočašćima?
- Da li, i koje religijske predmete kupujete na hodočašćima?
- Kako se hranite na hodočašćima?
- Da li se posebno oblačite kada idete na hodočašće?

8. Stav ispitanika prema crkvenoj i narodnoj religioznosti (sukob, kooegzistencija ili nešto treće)

- Šta mislite o odnosu crkvene i narodne religioznosti?
(npr. pevanje bogomoljačkih pesama, pogrebni običaji... kod pravoslavnih)
(npr. pučke pobožnosti, Križni put ... kod katolika)
- Da li ste se sretali sa sujeverjem u crkvi ili na hodočašćima. Ispričajte.
- Da li ste davali zavete Bogu?

9. Samoocena sopstvene religioznosti:

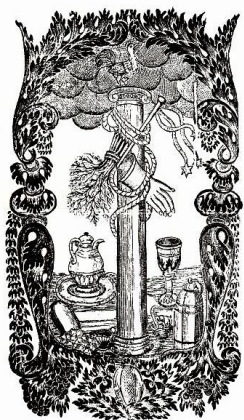
10. Praktično ponašanje vernika. Vaš stav prema hrišćanskim moralno-etičkim normama koje propisuje Crkva:

- zabrani abortusa, tj. prekida trudnoće.
- zabrani preljube i bračne nevere.
- odnos prema onim ljudima koji vam čine zlo.
- prema onima koji ne veruju.

11. Čitanje verske literature

- Kuju versku literaturu čitate?

Prilog 2. Hodočasnička Gramata



ΔΙΔΑΧΡΟΣ ΕΒΕΘ. ΘΕΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ ΚΑΙ ΠΑΡΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ

Η Μεγαλότης ημών δευτεροετησίως τῶν Πατριάρχων ἡμῶν Γερμανίας προσέμαθε ἔχον, ὅτι
Εκκλῆσια (Μηρία) Χαριτωμένη

Ἐπιστολή καὶ προσκέννη ἐπὶ Πανηγύρι Προσκέννηται ἐπὶ τῶν Πρεσβυτέρων, Μητρὸς τῶν Ἐκκλησιῶν (τὸν Πανηγύρι Νούν τοῦ Ἐκαγγέλιου τῆς Θεοτόκου ἐν Νιζάρ, τὸ Θεοδόξιον ἐν Βηθλέμ, Σαβίμων τῆς Γεννήσεως, τὸ Σακενάριον Ὅρος, τὸν Φωκῶν Γολγοθῶν, τὸν Πανηγύρι Τάρον τοῦ Σωτήρος, τὸν τόπον τῆς Ἀναλήψεως ἐπὶ τῶν Ὁσίων τῶν Ἐλαίων, τὸν λόγον τῆς Ἁγίας Σιών, τὸ Θεματοῦρον ἐν Γαλιλαίᾳ Μήρια, τὸν Τάρον τοῦ Λαζάρου ἐν Βηθανίᾳ, τὸ Θαβόρον Ὅρος, τὴν Λίμνην τῆς Τυβεριδος, τὸ Φοῦρον τοῦ Ἰακώβ καὶ τοῦ Λαζάρου, Ἁγίου Τάσου, τοῦ ἐπὶ οὐρανῶν ἡμῶν τῆς Ἀναστάσεως διακοινησάντος) καὶ ἡρώδη ἐν τῶν ἐπιθῶν τοῦ Ἱεροῦ Ποταμοῦ Ἰορδάνου.

Ὁμοιωθέντα ὅν τῆ γῆρα τοῦ Πανηγύρι καὶ Σωδύου Τάρου τοῦ Σωτήρος Ἡμῶν Χριστοῦ τὴν ἐπὶ τῆς Ἁγίας Ἦν Ἰερὸν αὐτῶν Θεοτόκον καὶ ἀναγεννηθέντα τοῦ νόμου τῆς ἁμαρτίας Ἡμῶν Ποταμοῦ, προσκέννηται Ἐπιστολήν... εἰσαίτε τῶν πατριαρχῶν Ἡμῶν ἐδῶν, καὶ Πατριαρχικῶν, εὐλογίας, εἰς ἔδωκον δὲ καὶ μόνον μεστῶν τῶν ἐπιθῶν αὐτῶν προσκέννηται, κατέχοντες τ... εἰσαίτε... εὐλογίας... προσκέννηται ὅδε τὸ ἑνομήριον Πατριαρχικῶν Πατριάρχων Ἡμῶν Γερμανίας.

Εὐλογίαι Ἐν τῆ Ἁγίᾳ Πόλει Ἱεροσολῶν ἐπὶ οὐραῖοις 1920.

Εὐλογίαι



Prilog 3. Hodočasnici pravoslavni

| BR. | SLUČAJ | STAROST | ŠKOL SPREMA | ZANIMANJE | PORODIČNI STATUS | VEROISPOVEŠT OCA I MAJKE | VASPITANJE | SAMOOCENA RELIG. |
|-----|--------|---------|-------------|---------------------|------------------|--------------------------|------------|------------------|
| 1. | HP1 | 22 | SSS | student | neoženjen | pravoslavni | TR | M |
| 2. | HP2 | 26 | VSS | pravnik | neoženjen | pravoslavni | TR | T |
| 3. | HP3 | 27 | VSS | istoričar umetnosti | neoženjen | katolik, pravoslav. | NR | C |
| 4. | HP4 | 37 | VSS | filozof | neoženjen | pravoslavni | TR | C |
| 5. | HP5 | 49 | VSS | fizičar | oženjen | pravoslavni | TR | T |
| 6. | HP6 | 52 | VSS | elektro. inženjer | oženjen | pravoslavni | NR | C |
| 7. | HP7 | 54 | SSS | domar | oženjen | pravoslavni | NR | M |
| 8. | HP8 | 61 | VSS | stomatolog | oženjen | pravoslavni | TR | C |
| 9. | HP9 | 69 | OS | fotograf | oženjen | pravoslavni | TR | C |
| 10. | HP10 | 73 | SSS | crkvenjak | udovac | pravoslavni | BP | M |

TR-tradicionalno religiozno vaspitanje
 NR-nereligiozno vaspitanje
 BP- bogomoljačka porodica

C- crkveni vernik
 T-traditionalista
 M-misionar

Prilog 4. Hodočasnice pravoslavne

| BR. | SLUČAJ | STAROST | STRUČNA SPREMA | ZANIMANJE | PORODIČNI STATUS | VEROISPOVEST OCA I MAJKE | VASPITANJE | SAMO OCENA RELIG. |
|-----|--------|---------|----------------|-----------------|------------------|--------------------------|------------|-------------------|
| 1. | HP11 | 25 | SSS | student | neudata | pravoslavni | NR | C |
| 2. | HP12 | 29 | SSS | admin. tehničar | udata | pravoslavni | BP | M |
| 3. | HP13 | 33 | VŠS | ekonom. | neudata | pravoslavni | NR | C |
| 4. | HP14 | 44 | VSS | pedagog | udovica | pravoslavni | NR | C |
| 5. | HP15 | 45 | VSS | pesnikinja | udata | pravoslavni | TR | M |
| 6. | HP16 | 45 | VŠS | veroučitelj | udata | pravoslavac katolkinja | NR | C |
| 7. | HP17 | 52 | SSS | nezaposlen | udata | pravoslavni | TR | M |
| 8. | HP18 | 55 | SSS | domaćica | udata | pravoslavni | NR | C |
| 9. | HP19 | 57 | SSS | laborant | udata | pravoslavni | TR | M |
| 10. | HP20 | 58 | VSS | andragog | udata | pravoslavni | TR | T |
| 11. | HP21 | 59 | VSS | bibliotekar | udata | pravoslavni | TR | M |
| 12. | HP22 | 63 | VSS | penzioner | razvedena | pravoslavac katolkinja | NR | C |
| 13. | HP23 | 65 | SSS | penzioner | udovica | pravoslavni | TR | C |
| 14. | HP24 | 73 | SSS | penzioner | neudata | pravoslavni | TR | T |
| 15. | HP25 | VSS | | penzioner | udovica | pravoslavni | TR | C |

TR-tradicionalno religiozno vaspitanje
 NR-nereligiozno vaspitanje
 BP- bogomoljačka porodica

C- crkveni vernik
 T-tradicionalista
 M-misionar

Prilog 5. Hodočasnici katolici

| BR. | SLUČAJ | STAROST | ŠK. SPREMA | ZANIMANJE | PORODIČNI STATUS | VEROISPOVEŠT OCA I MAJKE | VASPITANJE | SAMO OCENA RELIG. |
|-----|--------|---------|------------|------------------|------------------|--------------------------|------------|-------------------|
| 1. | HK1 | 19 | OŠ | učenik | neoženjen | katolik pravoslav. | TR | C |
| 2. | HK2 | 28 | SSS | student | neoženjen | katolik pravoslav. | NR | C |
| 3. | HK3 | 36 | SSS | rentgen tehničar | neoženjen | katolici | TR | C |
| 4. | HK4 | 36 | VSS | veterinar | oženjen | katolici | TR | C |
| 5. | HK5 | 45 | VŠS | poslastičar | neoženjen | katolik pravoslav. | TR | C |
| 6. | HK6 | 55 | SSS | turist. tehničar | razveden | katolici | TR | C |
| 7. | HK7 | 56 | SSS | elekt. tehničar | neoženjen | katolici | NR | C |
| 8. | HK8 | 65 | VSS | penzioner | razveden | katolici | BP | C |
| 9. | HK9 | 65 | VSS | penzioner | oženjen | katolici | TR | T |
| 10 | HK10 | 65 | KV | penzioner | oženjen | katolici | TR | C |

TR-tradicionalno religiozno vaspitanje

NR-nereligiozno vaspitanje

BP- bogomoljačka porodica

C- crkveni vernik

T-tradicionalista

M-misionar

Prilog 6. Hodočasnice katolkinje

| BR. | SLUČAJ | STAROST | ŠK. SPREMA | ZANIMANJE | PORODIČNI STATUS | VEROISPOVEST OCA I MAJKE | VASPITANJE | SAMO OCENA RELIG. |
|-----|--------|---------|------------|---------------|------------------|--------------------------|------------|-------------------|
| 1. | HK11 | 30 | SSS | fizioterapeut | neudata | pravoslavni | TR | M |
| 2. | HK12 | 34 | VSS | kustos | udata | pravoslavac katolkinja | TR | M |
| 3. | HK13 | 42 | VSS | prof. ital. | udovica | pravoslavac katolkinja | TR | C |
| 4. | HK14 | 43 | SSS | prevodilac | neudata | katolik pravoslavna | TR | C |
| 5. | HK15 | 49 | VSS | prof. mate. | razvedena | katolik pravoslavna | NR | C |
| 6. | HK16 | 50 | VŠS | bankar | neudata | katolici | TR | C |
| 7. | HK17 | 55 | VŠS | prof. fizike | udata | katolici | TR | T |
| 8. | HK18 | 58 | SSS | penzioner | neudata | pravoslavac katolkinja | NR | T |
| 9. | HK19 | 59 | SSS | penzioner | razvedena | katolici | TR | M |
| 10. | HK20 | 59 | VŠS | penzioner | neudata | katolici | TR | M |
| 11. | HK21 | 61 | SSS | penzioner | udata | pravoslavac katolkinja | TR | M |
| 12. | HK22 | 65 | VŠS | penzioner | razvedena | katolici | TR | C |
| 13. | HK23 | 66 | SSS | penzioner | razvedena | pravoslavni | NR | C |
| 14. | HK24 | 70 | SSS | penzioner | udata | ? katolkinja | TR | T |
| 15. | HK25 | 70 | SSS | penzioner | udovica | katolici | TR | C |

TR-tradicionalno religiozno vaspitanje

NR-nereligiozno vaspitanje

BP- bogomoljačka porodica

C- crkveni vernik

T-traditionalista

M-misionar

OVO JE GLAS KONCILA KATOLIČKI TJEDNIK
Poštarina plaćena u gotovu
VI. 25. listopada 1987. 43 (698) Cijena 150 d

**KLUB SABOR BKJ U SPLITU
log BKJ raspravi
o aktualnim
promjenama
Ustava SFRJ
vjetlu kršćanske
etike** (str 3. i 4.)

**Kupuska sinoda
vangelizacija politike
politizacija Evandjelja**

na prvog dijela, »faze slušanja«, Sinoda je na
ad u jezičnim skupinama — »circuli minores«,
o završetak izvještaja prvog dijela Sinode, u
revladavaju isti naglasci traženja pravog odgo-
pitanje — tko je zapravo laik. Svakako, nije
gredan član Crkve, što je razvidno i u novom
m zakoniku. Upozoreno je da treba dobro ra-
evangelizaciju politike od politizacije Evandje-
lona su nastojanja onih koji se pod izlikom na-
manosti zapravo žele boriti protiv kršćanstva.
Lubačivskij govorio je o Staljinovim postu-
o vjernicima, koji se ni danas ne boje progno-

riak 8. listopada u-
jedanaestoj gener-
ogregaciji, mona.
Jaramillo, biskup
Kolumbija, razradio
povećanje precizni-
se crkvene službe
i) mogu povjeriti
koje su crkvene
evanđelje predstavlja-
i razlika, da čine gr-

vi Papinske akademije zna-
o, ali prikazali sinodalnim or-
cima neke današnje zna-
stvene probleme i nastojanja.
Genetilar Lejessa, profesor
na pariskom sveučilištu,
govorio je o laicizaciji i
biskupskim predstavama, uka-
zan je nastojanja naših stru-
ka koje se pod izlikom na-
predla nastojanja nastoje bisk-

SLOVENIJA
Novi stav prema Božiću

U »Vjesniku« od 15. listopada objavljena je Tanjugova vijest sa sjednice Savjeta za odnose s vjerskim zajednicama Predsjedništva RK SSRN Slovenije, održane u srijedu 14. listopada, a na kojoj je zauzet nov stav prema Božiću.

Na sastanku toga tijela zaključeno je da je predsjednik Socijalističkog saveza dužan građanima čestitati praznike, pa će to učiniti i povodom predstojećeg katoličkog Božića — bez obzira iz kojih razloga pojedinci slave Božić. Ljubljanski nadbiskup, ocijenjeno je na tom sastanku, ima puno pravo vjernicima uputiti poslanicu putem javnih medija. Sredstva javnog informiranja trebala bi se i na drugi način osvrnuti na Božić, radnicima bi trebalo osigurati da na Božić ne rade a da se pritom ne narušava proizvodni proces. Socijalistički savez predlaže školskim vlastima da pokažu više elastičnosti u vezi s održavanjem nastave, a napose glede izostanka s nastave učenika koji slave Božić.

Da bi se ti prijedlozi ostvarili, potrebne su prethodne temeljite pripreve, a konačna odluka ovisi o drugim društvenim institucijama.

Reportaža
**Kod čudotvorne
Bogorodice Đuniske**



Marijini pobožnici već 90 godina okupljaju se u Đunisuu nedaleko od Aleksinca, gdje se djevojci Milojkii ukazala Bogorodica. Mnogi mole za ozdravljenja i svjedoče o dobivenim milostima, a mjesni biskup potiče tu pobožnost i predvodi glavna slavlja. (str 6.)

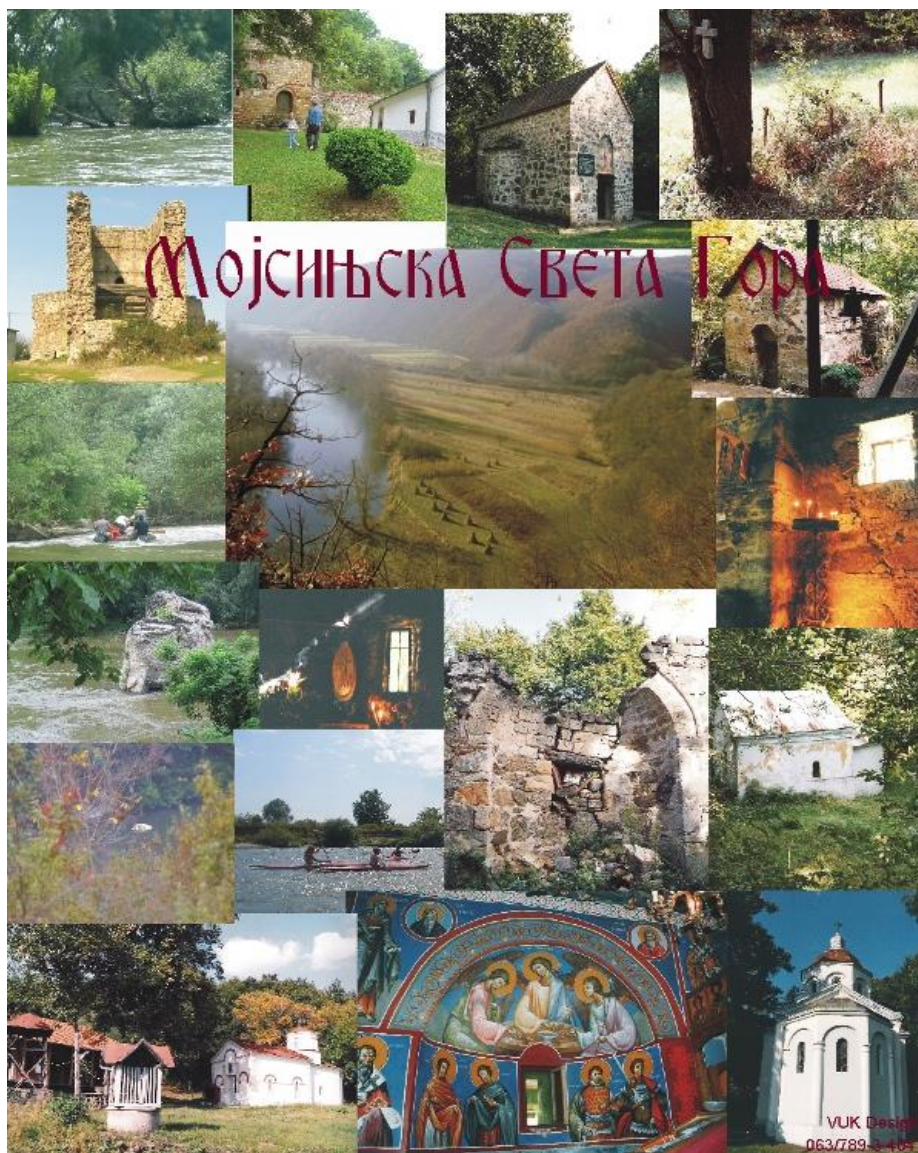
**Nobelova nagrada za mir predsjedniku
Kostarike — viernom katoliku**

Prilog 8. Činovi i oslovljavanje u SPC

| Чин у мирском свештенству | | одговарајући | | Чин у монаштву | | | |
|--|---|--------------------------------|----------------------------------|--------------------------|------------|--------------------------|--|
| БАКОНСКИ СТЕПЕН | БАКОН ● ■ | ЧАСНИ | ЈЕРОБАКОН ■ | ПРЕПОДБИ | | | |
| | ПРОТОБАКОН ● ▲ ▤ | | ПРОТОБАКОН ● ▲ ▤ | | | АРХИБАКОН ● ▲ ▤ | |
| | ПРЕЗВИТЕРСКИ СТЕПЕН | | ПРЕЗВИТЕР-ЈЕРЕЈ-СВЕШТЕНИК ● ■ | | | ЈЕРОМОНАХ ● ■ | ВИСОКОПРЕ-ПОДОБНИ |
| ПРОТОНАМЕСНИК ● ▲ ▤ | | СИНЂЕЛ ● ▲ ▤ | | | | | |
| ПРОТОПРЕЗВИТЕР-ПРОТОЈЕРЕЈ ● ▲ ▤ ◇ ⊕ | | ПРОТОСИНЂЕЛ, ИГУМАН ● ▲ ▤ ◇ | АРХИМАНДРИТ ● ▲ ▤ ◇ ⊕ | | | | |
| ПРЕЗВИТЕРСКИ СТЕПЕН | Свештенослужитељи имају право на одређене спољне ознаке, које одговарају њиховом чину: ● црвени појас - по чину ● црвени појас - одликовање ▲ црвена постава на горњој мантији ▲ црвена постава (цела) на горњој и доњој мантији ■ камилавка чојана ▤ камилавка кадифена ◇ набедреник (на богослужењу) ⊕ напрсни крст - по чину ⊕ напрсни крст - одликовање Међу свештенослужитељима који су у истом рангу, старији је онај који је раније рукоположен. Одликовани црвеним појасом ● и напрсним крстом ⊕ немају и право да буду старији | ВИСОКО-ПРЕЧАСНИ | ВИСОКОПРЕ-ПОДОБНИ | | | ВИСОКОПРЕ-ПОДОБНА | |
| | | | | ЕПИСКОПСКИ СТЕПЕН | ЕПИСКОП | | ПРЕОСВЕЋЕНИ (ЊЕГОВО ПРЕОСВЕШТЕНСТВО) |
| | | | | | МИТРОПОЛИТ | | ВИСОКОПРЕ-ОСВЕЋЕНИ (ЊЕГОВО ВИСОКОПРЕОСВЕШТЕНСТВО) |
| ПАТРИЈАРХ | СВЈАТЈЕЈШИЈ (ЊЕГОВА СВЕТОСТ) | | | | | | |

Izvor: <http://www.pouke.org/verujem/index.php?topic=1088.0>

Prilog 9. Korice kataloga Vladana Vukomanovića



Izvor: <http://www.komoraks.co.rs/Mojsinjska%20Gora/Monografija.htm>;

BIOGRAFIJA

Mr Dragana Radisavljević-Ćiparizović je rođena u Beogradu 1961. godine gde je završila osnovnu školu i IX beogradsku gimnaziju. Diplomirala je 1986. godine na Grupi za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (tema diplomskog rada “Sociologija kao nauka i profesija prema shvatanjima domaćih autora”, mentor prof. dr Miodrag Ranković. Godine 2005. je stekla zvanje magistra sociologije na matičnom fakultetu i Odeljenju, odbranivši rad pod naslovom “Religija i svakodnevni život: vezanost za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih”, mentor prof. dr Marija Bogdanović. Na istom Odeljenju je prijavila i doktorsku tezu „Religija i hodočasnički turizam: studije slučaja tri svetilišta u Srbiji (Kalemegdanska Sv. Petka, Bodorodica Đuniska i Majka Božja Tekijska)“, kod mentora prof. dr Milana Vukomanovića.

Dragana Radisavljević-Ćiparizović je radila u Jugobanci (1989-1992). Od 1993. godine radi kao bibliotekar Odeljenja za sociologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. U zvanje istraživač-saradnik izabrana je odlukom Nastavno-naučnog veća Filozofskog fakulteta u Beogradu 2007. godine. U isto zvanje je reizabrana 2010. godine odlukom Naučnog veća Instituta za filozofiju i društvenu teoriju. Pri istom institutu kao istraživač učestvuje u projektu Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije : 2011-2014 “Politike društvenog pamćenja i nacionalnog identiteta: regionalni i evropski aspekt” (rukovodilac Projekta Dr Mirko Blagojević). Od osnivanja Centra za religijske studije 2012. godine je spoljni saradnik centra.

Udata je i majka dvoje dece.

Mr Dragana Radisavljević-Ćiparizović je do sada objavila preko trideset radova u stručnim, naučnim zbornicima i časopisima na srpskom i engleskom jeziku. Učestvovala je na više međunarodnih skupova u zemlji i inostranstvu, gde je izlagala radove i referate koji su kasnije bili publikovani u tematskim zbornicima. 2010. godine je bila predsednik Organizacionog odbora i učesnik na međunarodnoj konferenciji JUNIR-a *Hodočašća, kulturna mesta i turizam*, u Nišu. 2013. godine bila je učesnica na međunarodnoj konferenciji u Belgorodu (Rusija).

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ mr Dragana Radisavljević-Ćiparizović

број уписа _____

Изјављујем


да је докторска дисертација под насловом

Religija i hodočasnički turizam: studija slučaja tri svetišta u Srbiji (Kalemegdanska Sv. Petka, Bogorodica Đuniska i Majka Božja Tekijska)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 6.9.2013.



Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора mr Dragana Radisavljević-Ćiparizović

Број уписа _____

Студијски програм Sociologija

Наслов рада Religija i hodočasnički turizam: studija slučaja tri svetilišta u Srbiji
(Kalemegdanska Sv. Petka, Bogorodica Đuniska i Majka Božja Tekijska)

Ментор Prof. dr Milan Vukomanović

Потписани mr Dragana Radisavljević-Ćiparizović

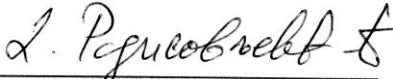
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 6.9.2013.



Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Religija i hodočasnički turizam: studija slučaja tri svetilišta u Srbiji
(Kalemegdanska Sv. Petka, Bogorodica Đuniska i Majka Božja Tekijska)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

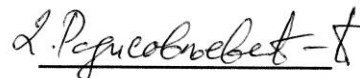
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 6.9.2013.



1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.